AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

M A G İ S T R A N T
dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2023 №3(9)

B A K I

Baş redaktor:
Asəf D.Zamanov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:
Arif Ş.Şəkərəliyev
iqtisad elmlər doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)
Bəhlul İ.Ağayev
biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Bəhram H.Əliyev
riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əbülfət Q.Pələngov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əhməd Ş.Abdinov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Ələkbər Ə.Əliyev
texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Əli Z.Zalov
kimya üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əmir İ.Əliyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Fərrux A.Rüstəmov
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Gülnaz A.Abdullazadə
fəlsəfə elmlər doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)
Hikmət Ə.Əlizadə
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
İsa N.İsmayılov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
İlham Ə.Şahmuradov
biologiya elmləri doktoru, professor
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
BDU-Bakı Dövlət Universiteti
ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
BMA-Bakı Musiqi Akademiyası
ADİU-Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti
YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə

Mahirə N.Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Məhəmməd A.Abduyev
Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Mübariz M.Əmirov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Müsavər A.Musayev
fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)
Müseyib İ.İlyasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Namiq Q.Şıxalıyev
kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Nazim Ə.İmamverdiyev
geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru, professor, (BDU, Azərbaycan)
Oqtay B.Sultanov
tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Ramiz İ.Əliyev
psixologiya elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Sevinc B.Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Surxay C.Əkbərov
texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:
Natəvan F.Həsənova
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti – (Bakı, Azərbaycan)

Dövlət qeydiyyatı:
«MAGİSTRANT» dövri-elmi jurnalı 29.01.2021-ci ildə Azərbaycan *Respublikası* Ədliyyə Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı reyestrinə daxil edimişdir.
Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

S.A.Mazanova
Educational Data Mining-in əsas tətbiq istiqamətləri..5
N.I.Hajiyeva
Place of Big Data in a modern era and its influence on changing the reality..........…..11
N.C.Xəlilova
asinx + bcosx = c şəklində olan triqonometrik tənliklərin öyrədilməsi........................19
Z.N.Nəbizadə
Rəqəmsal idarəetmə..23
M.E.Məmmədova
Törəmənin eyniliklərin çevrilmələrinə tətbiqinin öyrədilməsi....................................30
Ü.N.Həsənova
VIII sinifdə kvadrat tənliyin həllində istifadə olunan üsullar.....................................34
E.V.İsazadə
C++ obyektyönlü proqramlaşdırma dili kimi...39
E.E.İbrahimova
Elektron təhsil resurslarının yaradılması və istifadəsi məsələləri................................44
R.R.Məmmədli
Fizika dərslərində şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində paradoksal situasiyaların rolu və onlardan istifadə metodikası...51
N.T.Ələsgərli
Təfəkkür fəaliyyətini inkişaf etdirən vasitə kimi oyun texnologiyalarının xarakteristikası...58
L.E.Alızadə
Şagirdlərdə mürəkkəb məsələ həll etmək bacarıqlarının formalaşdırılması.................65
L.V.Həşimli
Fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılmasında texnologiyaların təsiri................................71
T.Ş.Məmmədova
Fəzada düz xətlərin qarşılıqlı vəziyyətinin öyrənilməsi texnologiyası.........................78
S.N.Məlikova
Universitetlərdə elektron sənəd dövriyyəsinin təşkili...83
G.R.Quliyeva
Ümumtəhsil müəssisələrinin IX sinifində situativ tapşırıqların həlli modeli...............88
S.Y.Laçınov
İbtidai siniflərdə vaxt və onun ölçü vahidləri ilə şagirdlərin tanış edilməsi.................93
N.Ş.Atayeva
Orta məktəb riyaziyyatın öyrədilməsində müasir metod və vasitələrdən istifadəsi......98

TƏBİƏT ELMLƏRİ

T.N.Məhərrəmbəy, R.R.Sultanov
Xəzər dənizinə tökülən çayların ekoloji vəziyyətinin araşdırılması..........................105
A.X.Hüseynova
Məktəb biologiyasının tədrisində şagirdlərin müstəqil işinin təşkili metodikası........111
S.C.Xankişiyeva
Biologiya dərslərində ənənəvi tədris vasitələrinin və yeni informasiya texnologiyalarının kompleks tətbiqi metodikası..118

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

A.E.Gasimova
Legal analysis of public relations in azerbaijan in the 13th-15th centuries...............124
F.S.Yusifova
Sahibkarlıq fəaliyyəti...132
Ə.G.Abdullayev
Teatrın sosial funksiyaları..138
V.S.Qəhrəmanov
Azərbaycanda musiqi ikonoqrafiyasına dair elmi araşdırmalar.................................143
F.T.Məmmədova
Gəncə mədəniyyəti və qədim memarlıq abidələri...148
A.R.Əliyeva
Muzeyin mədəni-maarif fəaliyyəti..155
P.M.Əhmədli
Ali təhsil müəssisələrinin elmi təşkilati fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas prinsipləri...160
Sh.S.Mammadova
Who is the educational leader?...167
N.Ə.Bayramova
Məktəbin idarə olunmasında nəzarətin rolu..172
F.İ.Allahverdiyeva
Təhsil müəssisələrində monitorinq fəaliyyəti..177
N.R.Rəcəbli
Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində marketinq fəaliyyətinin rolu.....................182
E.V.Müslümzadə
Təhsil müəssisəsinin nəticəyönümlu idarə edilməsinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi...188
M.M.Allahyarova
Ekoloji təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq...194
Ş.O.Heydərli
Eynitipli təhsil müəssisəsi ilə əməkdaşlıq müqaviləsinin tərtibinin əsasları.............201
S.R.İbadova
Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunun təşkili...206
S.H.Ələsgərov
Müasir dövrdə distant təhsil: üstünlükləri və çatışmazlıqları....................................211

S.F.Nəsibzadə
Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətləri................219
S.N.Məmmədova
Elektron təhsil sənədləri təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində əsas vasitə kimi.....227
R.M.Əliyeva
Sinqapur təhsil sistemindən öyrənəcəklərimiz...232
G.M.Abbasova
Rəqəmsal mühitdə strateji idarəetmə..239
Z.F.Namazova
Məktəbin idarəedilməsində kollegial orqanların rolu..246

PEDAQOJİ-PSİXOLOJİ ELMLƏR

A.R.Paşayeva
Gələcək ibtidai sinif müəllimi hazırlığı..251
Ş.B.Məmmədzadə
Məktəb və sosial tərbiyə problemləri..255
G.R.Bağırlı
Təhsil müəssisələrində SİM (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların mədəni-kütləvi tədbirlərə cəlb olunması...261
A.S.Bayramova
Tərbiyə prosesinin məktəbdaxili idarə edilməsi...267
X.Q.Ağabalayeva
Koqnitiv inkişaf anlayışının mahiyyəti...272
Ş.M.Muradova
Təlim nəticələrinə təsir edən amillər və tədrisin keyfiyyətli idarə edilməsi...............278
Ə.Q.Məhili
Çətin şagirdlərlə işin təşkilinin pedaqoji mexanizmləri...284
N.E.Musayeva
İbtidai sinif şagirdlərinin sosial tərbiyəsinin nəzəri əsasları......................................290
F.S.Rzayeva
İngilis dilində idiomların rolu və tədqiqi zamanı yaranan çətinliklər.........................295
L.İ.Namazova
Milli ailə dəyərləri..299
S.C.Məmmədzadə
Müsair şəraitdə uşaqların tərbiyəsində sosiallaşmanın rolu.......................................304
M.S.Əliyeva
Təhsilalanlarda müəllimlik peşəsinin səriştə səviyyəsinin formalaşdırılmasının monitorinqi...309
A.N.İbrahimov
Nəriman Nərimanovun müəllim kadrları hazırlığında rolu.......................................315
Г.И.Казимова
Психолого-педагогические предпосылки развития речи учащихся....................320
Ş.R.Məmmədova
Keyfiyyətin idarə olunmasında monitorinq..326

H.S.Əliyeva
Konflikt anlayışının psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu..332
H.A.Atakişiyeva
Müəllim, şagird və valideyn münasibətinin tənzimlənməsi: şəxsiyyətyönümlü təhsilin təməli kimi..336
Z.Ə.Piriyeva
İbtidai məktəbyaşlı uşaqlarda ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi..................341
Y.T.Atakişili
Ümumtəhsil məktəblərində sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili.............347

S.A.Mazanova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mazanova.samira.2018@gmail.com

EDUCATİONAL DATA MİNİNG-İN ƏSAS TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Elektron təhsil sistemlərinin inkişafı və ənənəvi təhsil prosesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi Educatioanl Data Mining (EDM) ilə öyrənilən böyük məlumat massivlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur - məlumatların öyrənilməsi metodlarının tətbiqi ilə əlaqəli elmi fənndir. Təhsil müəssisələri tərəfindən hazırlanmış məlumatlar. Məqalədə EDM metodları və onların xüsusiyyətləri verilənlərin əldə edilməsi üsulları ilə müqayisədə müzakirə edilir. EDM tətbiqinin istiqamətləri və istifadəsinin təhsil prosesinin bütün iştirakçılarına verdiyi üstünlüklər təhlil edilir. EDM-in qarşısında duran problem və çağırışlar, eləcə də perspektiv tədqiqat sahələri təhlil edilir.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО МАЙНИНГА

Резюме

Развитие систем электронного обучения и внедрение цифровых технологий в традиционный образовательный процесс приводит к появлению больших информационных массивов, исследованием которых занимается анализ образовательных данных (АОД) – научная дисциплина, связанная с применением методов интеллектуального анализа данных к информации, производимой образовательными учреждениями. В статье рассматриваются методы АОД и их особенности в сравнении с методами интеллектуального анализа данных. Анализируются направления приложения АОД и те преимущества, которые дает его использование всем участникам образовательного процесса. Разбираются стоящие перед АОД проблемы и вызовы, а также перспективные направления исследований.

THE MAIN DIRECTIONS OF THE APPLICATION OF EDUCATIONAL MINING

Summary

The development of e-learning systems and the introduction of digital technologies in the traditional educational process leads to the emergence of large information arrays, which are studied by educational data analysis (EDA) - a scientific discipline related to the application of data mining methods to information produced by educational institutions. The article discusses the methods of AOD and their features in comparison with the methods of data mining. The directions of the AOD application and the advantages that its use gives to all participants in the

educational process are analyzed. The problems and challenges facing the ANM, as well as promising areas of research are analyzed.

Açar sözlər: *Educational Data Mining, EDM-in məqsədi, metodları, mərhələri, əsas tətbiq sahələri*
Ключевые слова: *Интеллектуальный анализ данных образования, цель, методы, этапы, основные области применения АОД*
Key words: *Educational Data Mining, EDM's purpose, methods, stages, main application areas*

Məlumatların təhlili hazırda müxtəlif sahələrdən bir çox problemləri həll etmək üçün istifadə olunur. O, faydalı məlumatları çıxarmaq və qərarlar qəbul etmək üçün məlumatları araşdırmaq, filtrləmək, çevirmək və modelləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. Məlumatların təhlili sahəsindən biri təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təhsil məlumatlarının tədqiqinə yönəlmiş Təhsil Məlumatlarının Miningidir (EDM). Bu məqalə təhsil məlumatlarının təhlilindən istifadənin öyrənilməsi və nümunəsini təqdim edir.

Elektron formada təqdim olunan Educational Data-nın öyrənilməsi üzrə sistemli iş 1980-ci illərdən başlanmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərində İnternetin yayılması və inkişafı e-ticarət sistemləri bu cür sistemlərin müştərilərinin davranışları haqqında böyük həcmdə məlumatların toplanmasına səbəb olmuşdur. Bu davranışda satışları artırmağa imkan verən nümunələrin axtarışı böyük məlumat massivlərinin təhlili üsullarına - Data Mining metodlarına marağın sürətlə artmasına səbəb oldu. Educational Data Mining (EDM) təhsil müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məlumatlara verilənlərin öyrənilməsi, maşın öyrənməsi və statistikanın tətbiqi ilə bağlı tədqiqatlar xəttidir (Şəkil 1).

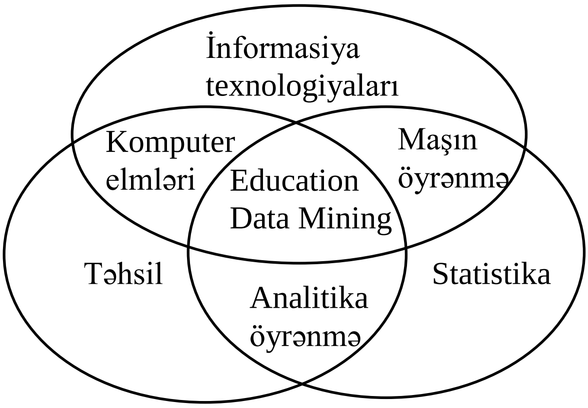

Şəkil 1. Educational Data Mining

Bu cür təhlil, məsələn, davamiyyət, akademik performans və ya distant təhsil sistemlərindən verilənlər kimi təlim prosesi zamanı yaradılan

məlumatlardan nümunələri çıxarmağa çalışır. EDM-un əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Tələbələrin davamiyyət, akademik göstəricilər, paylanma məlumatları, kitabxana məlumatları və tələbə performansını və onların təhsil prosesinə münasibəti kimi məlumatların araşdırılması üçün daxili elektron sistemlərdən və distant təhsil sistemlərindən verilənlərdən istifadə etmək olur. Məsələn, hazırda bir çox universitetlərdə davamiyyət və tərəqqi jurnallarının aparılmasını, eləcə də digər təhsil məlumatlarının saxlanmasını dəstəkləyən Moodle sistemi fəal şəkildə istifadə olunur.

Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi EDM metodologiyalarının inkişafının ümumi məqsədidir. EDM-nin dörd məqsədi verilmişdir:

1. Təlim prosesi zamanı şagirdlərin necə hərəkət edəcəyini proqnozlaşdırmaq. Məqsəd şagirdin idrak imkanları, biliyi, davranışı və oxumaq üçün motivasiyası haqqında hərtərəfli məlumatlara malik modelin qurulması ilə həyata keçirilir.
2. Sahədə bilik üçün yeni təmsilçi çərçivələrin və modellərin yaradılması. EDM metodologiyalarından istifadə edən tələbələrdə aşkar edilmiş öyrənmə üstünlükləri və idrak imkanları spektrinə uyğun olan təhsil təqdimatı yanaşmalarını seçmək vacibdir.
3. Şagirdlər və təlim sistemləri arasında və ya daha ümumi şəkildə müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqənin nəticələrinin tədqiqi. Buraya tələbələr üçün uyğunlaşa bilən təkliflərin işlənib hazırlanması, fənnin təqdimatını necə qurmaq barədə təlimatçıya göstəriş verən rəylərin verilməsi və təhsil mühitinin öyrənmə dəstəyinin bu öyrənmənin nəticələrinə təsirinin tədqiqi daxildir.
4. Öyrənənlərin və tələbələrin psixologiyası haqqında anlayışın artırılması.

EDM-də istifadə olunan əsas klassik məlumatların öyrənilməsi üsulları təsnifat, qruplaşma, ardıcıl nümunələrin axtarışı, məcburi qaydaların axtarışı və mətnlərin intellektual təhlilidir. EDM metodlarının tətbiqi prosesi, bir qayda olaraq, aşağıdakı beş mərhələdən ibarətdir:

1. məlumatların əvvəlcədən işlənməsi;
2. bir və ya bir neçə verilənlərin çıxarılması texnikasından istifadə, verilənlərdə nümunələrin tapılması;
3. aşkar edilmiş nümunələrin təsdiqi (yoxlanması);
4. tədris mühitində qarşıdan gələn hadisələri proqnozlaşdırmaq üçün aşkar edilmiş nümunələrdən istifadə etmək;
5. qərarların qəbul edilməsində və təhsil siyasətinin formalaşdırılmasında kömək etmək üçün yaradılmış proqnozlardan istifadə.

Ənənəvi məlumatların təhlili 1-3-cü mərhələlərdə, EDM üçün xüsusi məlumatlar isə 4 və 5-ci addımlarda əhatə olunur.

EDM tətbiqlərinin aşağıdakı sahələri Romero və Ventura tərəfindən verilmişdir.

1. Məlumatların vizuallaşdırılması və təhlili;
2. Müəllimlərə işlərində onlara kömək etmək üçün şərhlər vermək;
3. Tələbə tövsiyələri;
4. Akademik nəticələrin proqnozlaşdırılması;
5. Tələbələrin modelləşdirilməsi;
6. Şagirdlərin pis davranışlarının bilinməsi;
7. Şagirdlərin siniflərə qruplaşdırılması;
8. Sosial şəbəkələrin təhlili;
9. Konsept xəritələrinin yaradılması;
10. Kursun tədris materialının necə təşkil olunduğu;
11. Planlaşdırma.

Mobil öyrənmə mühitləri ilə bağlı yeni araşdırma da məlumatların əldə edilməsinin faydalı ola biləcəyini göstərir. Data mining mobil cihazlar, standart kompüterlər və veb brauzerlər arasında məzmunun idarə edilməsi fərqlərinə baxmayaraq mobil istifadəçilərə fərdiləşdirilmiş məzmun təqdim etmək üçün istifadə edilə bilər.

Yeni EDM tətbiqləri qeyri-texniki istifadəçilərə məlumatların çıxarılması alətləri və fəaliyyətlərində istifadə etməyə və iştirak etməyə imkan verməyə, məlumatların toplanması və emalının bütün EDM istifadəçiləri üçün daha əlçatan olmasına diqqət yetirəcək. Nümunələr arasında sosial şəbəkələri və onların təlim nəticələrinə və məhsuldarlığa təsirini təhlil edən statistik və vizuallaşdırma vasitələri daxildir.

Təhsildə verilənlərin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlar artmaqda davam etdikcə, müxtəlif təhsil kontekstlərində müxtəlif məlumatların çıxarılması üsulları tətbiq edilmişdir. Hər bir halda məqsəd öyrənmə mühitinin strukturu və trayektoriyası haqqında daha əsaslı qərarlar qəbul etmək üçün xam məlumatları təlim prosesi haqqında mənalı məlumatlara çevirməkdir. Beləliklə, EDM adətən, dörd mərhələdən ibarətdir:

1. EDM prosesinin birinci mərhələsi (əvvəlcədən emal nəzərə alınmadan) məlumatlarda əlaqələrin aşkarlanmasıdır. Bu, dəyişənlər arasında ardıcıl əlaqələri tapmaq üçün təhsil mühitindən məlumatların deposunda axtarışı əhatə edir. Bu cür əlaqələri müəyyən etmək üçün təsnifat, reqressiya, klasterləşdirmə, faktor analizi, sosial şəbəkə təhlili, assosiasiya qaydalarının təhlili və ardıcıl nümunə təhlili daxil olmaqla bir neçə alqoritmdən istifadə edilmişdir.
2. Tapılan əlaqələr daha sonra həddindən artıq uyğunlaşmamaq üçün sınaqdan keçirilməlidir.
3. Test edilmiş əlaqələr öyrənmə mühitində gələcək hadisələri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

4. Proqnozlar qərar vermə proseslərini və siyasət qərarlarını dəstəkləmək üçün istifadə olunur.

3 və 4-cü addımlarda məlumatlar tez-tez vizuallaşdırılır və ya insan mühakiməsi üçün başqa üsullarla işlənir. Qabaqcıl məlumatların vizuallaşdırılması üsulları sahəsində çoxlu araşdırmalar aparılmışdır.

AOD-nin istifadəsi bir sıra problemlərin həlli ehtiyacı ilə əlaqələndirilir:

1. Hansı məlumatlar toplanmalıdır? Tez-tez hansı məlumatların toplanacağını seçmək gecikmələrə səbəb olur, xərcləri artırır və EDM istifadə edən tədqiqatın başlanğıc mərhələlərinin çətinliyini artırır.
2. Vəziyyətin texniki aspekti. Çoxlu məlumat toplanırsa, onu saxlamaq və idarə etmək daha bahalı ola bilər. Mümkündür ki, müxtəlif məlumat təhlili paketləri həmişə bir-biri ilə və verilənlərin vizuallaşdırılması paketləri kimi köməkçi vasitələrlə yaxşı əlaqə yaratmır.
3. İntizam. Tədqiqat boyu etik prinsiplərin və məxfilik hüquqlarının qorunmasına diqqət yetirmək vacibdir. İstifadəçilər təqdim etdikləri məlumatların EDM-dən istifadə edən təlim kurslarının administratorları tərəfindən necə və kim tərəfindən istifadə ediləcəyi barədə əvvəlcədən məlumatlandırılmalıdırlar.
4. Dəqiqlik. Tədqiqatın aparıldığı təhsil şəraiti və onun tətbiq olunduğu vaxt EDM sahəsində nəticələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əsas qeyd-şərtlər olmadan, onların köməyi ilə verilən tövsiyələr müxtəlif təhsil şəraitlərinə və vaxt dövrlərinə tətbiq edilə bilməz. Hər halda, bu mövzuda daha çox araşdırma tələb olunur.

Texnoloji irəliləyişlərlə yanaşı, EDM tətbiqlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər və çətinliklər var. Buraya qeydə alınmış məlumatların saxlanması xərcləri və məlumat sistemlərini idarə etmək üçün işçilərin işə götürülməsi xərcləri daxildir. Üstəlik, məlumat sistemləri həmişə bir-biri ilə asanlıqla inteqrasiya edə bilmir və hətta statistika və vizuallaşdırma vasitələrinin dəstəyi ilə məlumatların sadələşdirilmiş bir versiyasını yaratmaq çətin ola bilər. Bundan əlavə, mədən və təhlil üçün məlumatların seçilməsi də ilkin addımları çox vaxt aparan və zəhmət tələb edən mürəkkəb bir iş ola bilər. Başdan sona EDM strategiyası və tətbiqi bütün maraqlı tərəflər üçün məxfilik və etika tələb edir.

EDM-də gələcək tədqiqatlar üçün istiqamətlər aşağıdakılardır:

1. EDA alətləri müəllimlər tərəfindən istifadə oluna biləcək qədər sadə və istifadəçi dostu olmalıdır. Bu alətlər EOS-a inteqrasiya edilməli və məlumat əldə etmək üçün interfeys təmin etməlidir.
2. Modellərin və verilənlərin standartlaşdırılması. Təhsil məlumatlarının toplanması üçün alətlər onları saxlamalı və nəticədə yaranan modelləri vahid

şəkildə təsvir etməlidir ki, modellər və məlumatlar müxtəlif ETS arasında ötürülə bilsin.

3. Məlumatların təhlili metodları onların təhsil məlumatlarına tətbiqi üçün uyğunlaşdırılmalıdır. Xüsusilə, onlar semantik informasiya ilə işləməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. *Белоножко П. П., Карпенко А. П., Храмов Д. А. Анализ образовательных данных: направления и перспективы применения // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ». 2017. Т. 9, №4. URL: http://naukovedenie.ru/PDF/15TVN417.pdf (дата обращения: 29.05.2020).*
2. *Aljarah I. Students' Academic Performance Dataset // Kaggle. 2016. URL: https://www.kaggle.com/aljarah/xAPI-Edu-Data (дата обращения: 29.05.2020).*
3. *Baker R., Siemens G. Educational Data Mining and Learning Analytics [Электронныйресурс]. Режим доступа: http://www.columbia.edu/~rsb2162/BakerSiemensHandbook2013.pdf (дата обращения: 18.11.2016).*
4. *Интеллектуальное управление процессом обучения [Электронный ресурс]//Хабрахабр[Интернет-портал] URL:https://habrahabr.ru/post/194240/ (дата обращения:26.01.2017).*
5. *Romero C., Ventura S. Educational Data Mining: A Review of the State of the Art//IEEE Transactions on Systems Man and Cybernetics. Part C (Applications and Reviews). 2010, V. 40, № 6. P. 601-618. doi: 10.1109/TSMCC.2010.2053532.*
6. *Baker R., Yacef K. The state of educational data mining in 2009: A review and future visions // Journal of Educational Data Mining. 2009. V. 1, N 1. P. 3-17. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.educationaldatamining.org/JEDM/index.php/JEDM/article/download/8/2 (дата обращения: 18.11.2016).*
7. *How Can Educational Data Mining and Learning Analytics Improve and Personalize Education? [Электронный ресурс] // EdTechReview [Интернет-портал URL: http://edtechreview.in/trends-insights/insights/389-data-mining-and-learning-analytics-improving-education (дата обращения: 26.01.2017).*
8. *https://ru.wikibrief.org/wiki/Educational_data_mining*

N.I.Hajiyeva
Baku State University
haciyeva.nargiz00@gmail.com

PLACE OF BIG DATA IN A MODERN ERA AND ITS INFLUENCE ON CHANGING THE REALITY

Summary

One of the most powerful weapons of our time is data. When we say data, the first thing that comes to mind is Big Data. This topic is one of the most topical issues of recent times. Then what is Big Data? In this article, the term of big data, its characteristic, advantages, and disadvantages, analysis with security issues, and different cases are examined with reference to international and national legislation.

MÜASİR DÖVRDƏ BÖYÜK VERİLƏNLƏRİN YERİ VƏ ONUN REALLIĞIN DƏYİŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Dövrümüzün ən güclü silahlarından biri datadır. Data dedikdə ağlımıza ilk olaraq Böyük Verilənlər gəlir. Bu mövzu son zamanların ən aktual mövzularından biridir. Bəs Böyük Verilənlər nədir? Bu məqalədə böyük verilənlər termini, onun xarakterik xüsusiyyətləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları, təhlükəsizlik məsələləri ilə təhlili və beynəlxalq və milli qanunvericiliyə istinadla müxtəlif kazuslar araşdırılır.

МЕСТО БОЛЬШИХ ДАННЫХ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ИЗМЕНЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ

Резюме

Одно из самых мощных орудий нашего времени - это данные. Когда мы говорим «данные», первое, что приходит на ум, - это «большие данные». Эта тема является одной из самых актуальных проблем последнего времени. Тогда что такое большие данные? В этой статье термин «большие данные», его характеристика, преимущества и недостатки, анализ с точки зрения безопасности и различные случаи рассматриваются со ссылкой на международное и национальное законодательство.

Key words: *big data, characteristics of big data, methods of collecting big data, the benefits of big data, big data and cyber security*

Açar sözlər: *böyük verilənlər, böyük verilənlərin xüsusiyyətləri, böyük verilənlərin toplanması üsulları, böyük verilənlərin faydaları, böyük verilənlər və kiber təhlükəsizlik*

Ключевые слова: *большие данные, характеристики больших данных, методы сбора больших данных, преимущества больших данных, большие данные и кибербезопасность*

Introduction

The term “big data” was first used in 1998 by John Meshi, a computer scientist at Silicon Graphics (1, p. 10). The term was later coined in 2000 by Francis Diebold, a professor at the University of Pennsylvania and one of the leading researchers on the term big data, published in an academic publication. His later research suggests that the term has become stronger, that it is no longer an event, but a serious field of research. However, the term was coined by Professor Clifford Lynch in a 2008 special issue of Nature magazine, “Big Data: How Does Your Data Grow? (2, p. 3). The lack of a single definition creates uncertainty in the understanding of the big data phenomenon. But despite of this uncertainty, there are general characteristics to describe big data.

I. Notion and characteristics of Big Data

Before giving its characteristics, the notion of the big data must be given. Big data is described as a collection of datasets with a volume, velocity, or variety so big that typical databases and data processing tools struggle to store, manage, process, and analyze the data (3, p. 25). Interactions on social media accounts, search sources and traces left behind during searches, bank accounts, blogs, emails, sensors, and the actions of all users interacting with the Internet, form a large data set. The incredible increase in the speed of production and dissemination of information as a result of the development of technology and the Internet makes this stack even larger. Because it contains millions of data. We can evaluate Big Data as a treasure trove fed from this collection and giving the user meaningful and processed information.

Coming to its characteristics, in a 2011 Garther research report from the Big Data platform, Big Data components were identified as 3V, updated to 5V in 2012, and numerically continued.

Volume:

Big data is a type of data whose volume is so big that it cannot be stored, processed, or analyzed on a single system, necessitating the use of specialized tools and frameworks. Every day, social media applications manage billions of messages, industrial and energy systems generate gigabytes of sensor data, cab aggregation algorithms handle millions of transactions, and so on. Though there is no set threshold for data amount to be termed big data, the phrase is often used to vast size data that is difficult to store, manage, and analyze using standard databases and data processing infrastructures.

Velocity:

There are two cases. First, new data is generated at a high rate, and existing ones are updated and collected. Second, as the volume increases, so does the processing speed. Speed is considered a time problem and is explained by the ability of existing processing technologies to analyze data in real time.

Variety:

Variety refers to the different types of data. Text, image, audio, video, and sensor data can all be included in big data, which can be organized, unstructured, or semi-structured. Unstructured data is retained in its natural form until it is removed for analysis, whereas structured data is preserved in predetermined forms and models. Semi-structured data is simply a blend of both structured and unstructured data. In order to manage such a diverse spectrum of data, big data systems must be sufficiently adaptive.

Veracity:

The accuracy of the data is referred to as its veracity. To extract value from data, it must first be cleaned to remove noise. Only when the data is useful and accurate can data-driven applications realize the benefits of big data. As a result, data cleaning is critical in order to filter out erroneous and defective data. The veracity of Big Data also has other two meanings. The first is that the security of the source that generates it is high, and the second is whether the data belongs to the target audience. Today, it is very difficult to ensure the accuracy of the data. Because most of them come from different sources, the agencies that collect information cannot control these sources. For example, it is not easy to check the reliability of the content of a post spread on Facebook.

Value:

Value of data is referred to the usefulness of data for the intended purpose. The ultimate purpose of every big data analytics system is to extract value from the data. The value of data is also connected to its truthfulness or correctness. For certain applications, the value is also determined by how quickly we can handle the data.

II. Methods and ways for collecting Big Data

Aside from the foregoing, the key concern is how is big data gathered? There are some methods of collecting big data. We will talk about most common ones:

1. Online Market Analytics

The driving reason behind digital marketing is online marketing analytics. The largest e-Commerce firms, such as Amazon, eBay, and IKEA, serve millions of consumers each day and must cope with massive amounts of data obtained during their purchases. Customers are essentially requested to fill

out an order form in which they must provide some personal information. In order to tailor client journeys and improve customer service, these data must be mined for insights. While this data enables these firms to better understand their consumers and increase sales, it also necessitates the use of effective big data collecting solutions that enable rapid and accurate data processing.

2. Loyalty Programs and Cards

Loyalty programs are a common strategy used by merchants that want to increase brand loyalty. Any loyalty program's goal is to encourage customers to accumulate points with each purchase and redeem them for prizes. It enables the company to construct a buyer's profile that includes specific information about the customer's likes and behaviors. This profile might be sold to marketers or used to improve marketing effectiveness.

3. Gameplay

Along with loyalty schemes, gamification is a popular engagement tactic. Its goal is to entice consumers to connect with one or more brands through mini-games, with the customer receiving an incentive prize as a consequence. Because gaming is often addictive, businesses may gather vast quantities of data on gamers for as long as they are playing. Gamification has a lot of promise. There are currently over 2.2 billion gamers on the planet. Every minute, a significant number of users generate a great amount of big data, which organizations should examine in order to construct successful marketing campaigns.

4. Satellite Imagery

Satellite photography, out of all the typical techniques of massive data collecting, covers the whole planet in 30 minutes. Each day, Google Maps and Google Earth update their data 50 to 70 times. The use of satellites in big data collecting allows businesses to update information over great distances in real time.

5. Social Media Activity

Social media harvesting is a method of collecting data from social media sites in an unobtrusive and automated manner (4, p. 2). Users of social media sites spend an average of 2-3 hours every day on them. They are the primary providers of unstructured data in the form of video, audio, photos, texts, and other formats. Despite the fact that all users freely give this information, big data technologies are required to evaluate the material provided on social media as well as collect statistics on user activities. This large influx of data from social networking sites is likely to rise tremendously, offering a huge possibility for thorough user profiles to be created.

There are different ways of how to collect big data from users:

1. Requesting It

The majority of businesses prefer to directly ask users for their personal information. They provide this information while registering for websites or making online purchases. A username and an email address are required at the very least, although some profiles request additional information.

2. Web Beacons and Cookies

Cookies and web beacons are two frequently used ways for gathering information about users, such as what web sites they visit and when they view them. They provide you some basic information on how a website is utilized. Cookies and web beacons do not jeopardize your privacy and are only used to customize your experience with one or more online sources.

3. Tracking of emails

Email trackers are designed to provide more information about the behaviors of users in their inbox. An email tracker, in particular, can determine when an email has been opened. This strategy is used by both Google and Yahoo to learn about its users' behavior patterns and give customized advertising.

III. Disadvantage and advantage sides of Big Data

Big data, like other technologies, has two sides: disadvantages and advantages. To demonstrate the benefits of Big Data technologies, the UN Global Pulse Initiative was launched in 2009 (5). The goal is to help the United Nations and its partners find new approaches to sustainable development using the power of big data. Many projects are being developed under the initiative.

The benefits of Big Data include the ability to boost the efficiency of business operations in terms of corporate interests. It is possible to optimize revenue and cost management, enhance financial performance, and boost transparency with the aid of Big Data collection and analysis. Companies already know who their consumers are, which clients they contact, and how wonderfully cheap their expenses are. It is critical for the government to employ this technology to assist its population, address national problems (such as health, terrorism, job development, natural catastrophes, and so on), and anticipate dangers. Big data can assist the banking sector better comprehend national economic threats, guide policymakers and regulators, and improve risk management systems. Big Data analysis, from a medical standpoint, enables revolutionary advances in the health-care system. Improving operational efficiency can assist forecast disease outbreaks, reduce health-care expenditures, and enhance clinical trial monitoring quality. The execution of computer programming is the key distinction between traditional health analysis and big-data health analytics (6, p. 49-57). Previously, the healthcare business relied on other industries for big data analysis. Many healthcare stockholders believe in information technology because it produces

real results-their operating systems are functional, and they can process data into standardized forms.

Despite these advantages, as the data increases, so does the number of subjects using them. Since most of the data is personal information, it must be specially protected. It is ethically and legally unacceptable to analyze data about people without their knowledge. This phenomena raises ethical issues with privacy, secrecy, openness, and identification (7, p. 44-46).

Data, which is advancing technology, is the profession of the future. Companies see this technology as a strategy, and thus the data strategy will become a "big war strategy" in the market. If you think that companies like Facebook and Google provide free services, it is useful to think again. In fact, such services have price tags formed from our personal information, which these companies turn into giant advertising products. That is, we ordinary users pay for these services with information that reflects our personal lives and distracted attention. In the language of marketers: "If the product is in free charge, then you are the product".

Last but not least, there can be problems with cyber security in the area of Big Data. When we say security, from a legal point of view, information security aims to prevent threats aimed at violating the availability, completeness and confidentiality of information (8, p. 397). Many of us agree that criminals are frequently more intelligent and well-prepared than the security community and businesses. They are strengthened by the absence of jurisdictional boundaries on the Internet and the challenges involved in identifying the source of an attack. Even when the attack can be linked to a specific person, it is challenging to pinpoint and gather unquestionable proof since variables like source-IP address, geolocation, etc. that are used to identify attackers are spoofable (9, p. 13-15).

IV. Big Data Case Study – Uber (10).

When it comes to moving passengers and delivering deliveries, Uber is the top choice for people all around the world. It uses the user's personal data to closely monitor which elements of the service are more frequently utilized, to evaluate use trends, and to identify where the services should be focused more. Uber focuses on the supply and demand for services, which causes the pricing of the services given to fluctuate. As a result, surge pricing is one of Uber's most essential data applications. For example, if you are late for an appointment and order a cab in a congested area, you should expect to spend twice the fee. On New Year's Eve, for example, the cost of traveling one mile might range from $200 to $1,000. Surge pricing influences demand in the near term, but long-term use may be the difference between keeping or losing

consumers. Machine learning techniques are being examined to detect where there is a high demand.

Big Data Case Study – Netflix (11).

It is the most popular American entertainment firm, specialized in on-demand internet streaming video for its consumers. With Big Data, Netflix is determined to be able to forecast what its consumers would love viewing. As a result, Big Data analytics is the gasoline that powers the 'recommendation engine' created for this reason. Netflix has recently begun to promote itself as a content creator, rather than merely a delivery channel. This method has, unsurprisingly, been heavily influenced by data. Data points such as what titles users view, how frequently playback is interrupted, ratings are provided, and so on feed Netflix's recommendation engines and new content selections. Netflix illustrates that determining exactly what customers want is straightforward if firms avoid making assumptions and base their choices on Big Data. Finally, big data is the future of business; it provides organizations with endless potential to outperform their competition. Big data will also result in the establishment of new job categories, new regulatory frameworks and standards, and a shift in organizational focus away from data collecting and toward the application of actionable data to gain insight. However, it is vital to realize that each organization has a unique demand that necessitates a specific big data solution. As a consequence, organizations may save money, automate processes, simplify operations, generate business value, and differentiate themselves from competitors by making the most use of the endless possibilities given by big data.

Conclusion

As can be seen from the cases and the above issues, big data has entered our lives very quickly. And it has virtually become a part of our daily life. The impact of this on our lives and the changes it causes are obvious. Companies use big data to protect their profits and time. Looking back on our lives, the impact of this technology is enormous. The choices come directly to us, the ones that are offered suit our tastes, and so on. But along with the positives, we become a kind of slave, and companies know more about us than we do. This makes us more dependent. But with the disadvantages and advantages, you must take into consideration about the benefits as well.

We all noted how technological improvements, such as Big Data analytics, have changed how and to what extent law enforcement and security companies access and analyze information. However, law governing their roles and practices is still based on and centered on reactions from the twentieth century to 'then existing' technologies of access to, automated collection, processing, and dissemination of data, including personal data (12, p. 340). As

a result, governments and lawmakers are rethinking the role of the law in controlling and regulating data usage and misuse. More effort should be taken to legally govern this field, as there are currently no laws that particularly oversee Big Data. Because technology will become more central to our lives, its legal control must be identified. Many regulations in this sector must be enacted.

Ədəbiyyat

1. *Rasim Əliquliyev, Məkrufə Hacırəhimova, Aybəniz Əliyeva. Big Data Konsepsiyası və Aktual Elmi-Nəzəri Problemlər. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. Bakı, Azərbaycan, 2016.*
2. *Rasim Əliquliyev, Məkrufə Hacırəhimova. "Big Data" phenomenon: problemlər və imkanlar, İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2014.*
3. *Arshdeep Bahga & Vijay Madisetti. Big Data Analytics: A Hands-On Approach, 2019.*
4. *Hai Liang, Jonathan J. H. Zhu. Big Data, Collection of (Social Media, Harvesting), 2017.*
5. *UN Global Pulse, https://www.unglobalpulse.org/ .*
6. *Sunil Kumar and Maninder Singh. Big Data Analytics for Healthcare Industry: Impact, Applications, and Tools, Volume 2, Number 1, 2019.*
7. *Kati Tusinski Berg. Big Data, Equality, Privacy, and Digital Ethics. Journal of Media Ethics, 2018.*
8. *Əliyev, Ə., Rzayeva, G., İbrahimova, A., Məhərrəmov, B., Məmmədrzalı, İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2019.*
9. *Bharath Krishnappa. Big data analytics for cyber security, 2015.*
10. *5 Big Data Case Studies – How big companies use Big Data, https://data-flair.training/blogs/big-data-case-studies/*
11. *5 Big Data Case Studies – How big companies use Big Data, https://data-flair.training/blogs/big-data-case-studies/*
12. *Pompeu Casanovas, Louis De Koker, Danuta Mendelson, David Watts. Regulation of Big Data: Perspectives on strategy, policy, law and privacy. IUPESM and Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2017.*

N.C.Xəlilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nergiz.xalilova00@mail.ru

ASİNX + BCOSX = C ŞƏKLİNDƏ OLAN TRİQONOMETRİK TƏNLİKLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Triqonometrik tənliklərin həllini orta məktəb şagirdlərinin yaxşı mənimsəməsi üçün əvvəlcə əsas triqonometrik eyniliklərin və çevirmə düsturlarının öyrədilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Şagirdlər triqonometrik tənliklərin həllində rast gəldikləri çətinliklərinin aradan qaldırılması üçün yuxarıda dediyimiz eynilikləri bilmələri vacibdir.

ИЗУЧЕНИЕ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ ВИДА ASİNX + BCOSX = C

Резюме

Решение тригонометрических уравнений первоначально считается согласующимся с целью обучения основным тригонометрическим сходствам и кнопкам преобразования для обеспечения хорошего усвоения учащихся средней школы. Важно, чтобы студенты знали то же самое, что мы сказали выше, чтобы устранить их трудности в решении тригонометрических уравнений.

TEACHİNG TRİGONOMETRİC EQUATİONS İN THE FORM OF ASİNX + BCOSX = C

Summary

The solution to trigonometric equations is initially considered to be consistent with the objective of teaching basic trigonometric similarities and conversion buttons to ensure that secondary school students are well absorbed. It is important for students to know the same things we have said above to address their difficulties in solving trigonometric equations.

Açar sözlər: *triqonometriya, funksiya, ifadə, arqument, tənlik, həllər çoxluğu*

Ключевые слова: *тригонометрия, функция, выражение, аргумент,уравнение, набор решений*

Key words: *trigonometry, function, expression, argument, equation, set of solutions*

Məktəb riyaziyyat kursunda triqonometrik tənliklərin daxil edilməsi riyaziyyatın müasir həyatdakı rolunu və onun tətbiq sahələrini kifayət qədər genişləndirmişdir.

Triqonometrik tənliklərin əsas anlayışlarının sistematik şəkildə öyrənilməsinə 10-cu sinifdə başlanılır. Şagirdlər triqonometrik tənliklərin

həllində çətinliklər çəkirlər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün əvvəla şagirdlərə triqonometrik funksiyaların xüsusiyyətlərini, eynilikləri, qiymətləri və s. barədə dərin və möhkəm biliklərə malik olmalıdırlar. Artıq biz triqonometrik tənliklərin həlli mövzusuna çatdıqda isə şagirdlərə bir neçə həll üsulunu çıxarışları ilə bir yerdə dərindən öyrətməyə çalışmalıyıq və eyni zamanda tənliklərin həlli qaydasının funksional xəttini qorumalıyıq. Bunun üçün əvvəlcə bircins triqonometrik tənliyi qeyd edək. Daha sonra xüsusi halları ayrı-ayrılıqda izah edəcəyik.

$$a_0 sin^n x + a_1 sin^{n-1} x cosx + \ldots + a_{n-1} sinx cos^{n-1} x + a_n cos^n x = 0 \quad (1)$$

(1) şəklində olan tənliklərə *bircins triqonometrik tənliklər* deyilir.

İndi isə *asinx* + *bcosx* = *c* şəklində olan triqonometrik tənliklərin həllinə baxaq. Verilmiş bircins tənlik üçün 2 hal mümkündür:

- Əgər *asinx* + *bcosx*=*c* tənliyi a=b, c=0 şəklində olsa, bu tənliyin həlli məlum olan tənliklərin həllinə gətirilir. Bunu da həll etmək olduqca asandır.

$$a(sinx+cosx)=0$$

$$a=0;\ sinx+cosx=0 \Rightarrow sinx = -cosx$$

Hər iki ifadəni həll edib həllər çoxluğunu götürəciyik.

$$sinx = -cosx \ \Rightarrow \ x = \frac{3\pi}{4} + \pi k$$

- Əgər *asinx* + *bcosx* = *c* tənliyi $a \neq b, c \neq 0, a \neq 0, b \neq 0$ şəklində verilərsə, bu tənliyi bir neçə üsulla həll etmək olar. Bu üsulları göstərək:

1. Köməkçi bucaq daxil etməklə həll etmək üsulu;
2. Tam arqumentin triqonometrik funksiyalarını yarımarqumentin tangensinə gətirilməsi ilə həll etmək üsulu;
3. Bircins tənliyə gətirməklə həll etmək.

Bu üsulları nəzərdən keçirək:

1) Köməkçi bucaq daxil etməklə verilmiş tənliyi həll edək.

Verilmiş *asinx* + *bcosx* = *c* (1) tənliyinin sol tərəfini $\sqrt{a^2+b^2}$ ifadəsinə vurub, bölsək:

$$\sqrt{a^2+b^2}\left(\frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}} sinx + \frac{b}{\sqrt{a^2+b^2}} cosx\right) = c \qquad (2)$$

ifadəsini alarıq.

$\left(\frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}}\right)^2 + \left(\frac{b}{\sqrt{a^2+b^2}}\right)^2$ ifadəsini hesablasaq, 1-ə bərabər olduğunu alarıq.

$$\left(\frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}}\right)^2 + \left(\frac{b}{\sqrt{a^2+b^2}}\right)^2 = 1$$

$cos^2\varphi + sin^2\varphi = 1$ eyniliynə görə, $\frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}}$ ədədinə hər hansı bucağın kosinusu, $\frac{b}{\sqrt{a^2+b^2}}$ ədədinə isə hər hansı bucağın sinusu kimi baxmaq olar.

$$cos\varphi = \frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}} \quad ; \quad sin\varphi = \frac{b}{\sqrt{a^2+b^2}} \Rightarrow tg\varphi = \frac{b}{a}$$

Əvəzləmələri (2) tənliyində yerinə yazsaq, $sinxcos\varphi + sin\varphi cosx = \frac{c}{\sqrt{a^2+b^2}}$ alarıq.

Sonuncu aldığımız ifadənin sol tərəfi triqonometrik toplama düsturudur. Yəni, $sin(x+\varphi) = \frac{c}{\sqrt{a^2+b^2}}$ (3) kimi yazarıq. Bu (3) tənliyin həlli üçün 2 hal mümkündür:

1) $\frac{|c|}{\sqrt{a^2+b^2}} > 1$ olarsa, (3) tənliyinin həlli yoxdur;

2) $\frac{|c|}{\sqrt{a^2+b^2}} \leq 1$ olarsa, (3) tənliyinin həlli *sinx=a* tənliyinin həllinə gətirilir.

$$x = (-1)^k arcsina + \pi k$$

Yəni, (3) tənliyinin həlli:

$$x + \varphi = (-1)^k arcsin\frac{c}{\sqrt{a^2+b^2}} + \pi k \ , \qquad k \in Z$$

$$x = (-1)^k arcsin\frac{c}{\sqrt{a^2+b^2}} - \varphi + \pi k \ , \qquad k \in Z$$

şəklində olacaq.

2) İndi isə verilmiş (1) tənliyinin triqonometrik funksiyalarını yarımarqumentin tangensinə gətirməklə həll edək. Bu həll üsuluna eyni zamanda əvəzləmə üsulu da deyirlər.

asinx + bcosx = c tənliyində sinus və kosinus yarımarqumentin tangensi ilə ifadə edək.

sinx – ifadə etmək üçün məxrəcə "1" yazıb əsas eyniliklərdən istifadə edək.

$$sinx = \frac{2sin\frac{x}{2}cos\frac{x}{2}}{cos^2\frac{x}{2} + sin^2\frac{x}{2}}$$

Hər tərəfi $cos^2\frac{x}{2} \neq 0$ – a bölsək, $sinx = \frac{2tg\frac{x}{2}}{1+tg^2\frac{x}{2}}$ alarıq.

Eyni qayda ilə *cosx* yazaq, $cosx = \frac{cos^2\frac{x}{2} - sin^2\frac{x}{2}}{cos^2\frac{x}{2} + sin^2\frac{x}{2}} = \frac{1-tg^2\frac{x}{2}}{1+tg^2\frac{x}{2}}$

sinx və *cosx* yarımarqumentin tangensi ilə ifadə etdikdən sonra həmin ifadələr *asinx* + *bcosx* = *c* tənliyində yerinə yazaq, $a\frac{2tg\frac{x}{2}}{1+tg^2\frac{x}{2}}+b\frac{1-tg^2\frac{x}{2}}{1+tg^2\frac{x}{2}}$ = c ifadəsini alarıq.

$tg\frac{x}{2}=t$ əvəzləməsi aparsaq, tənlik $a\frac{2t}{1+t}+b\frac{1-t^2}{1+t^2}$ = c şəklinə düşəcək. Sonuncu tənliyi həll edib $t_1, t_2, \dots, t_m$ köklərini alıb, $tg\frac{x}{2}=t$ əvəzləməsində həll etmək lazımdır.

$$tg\frac{x}{2}=t_k(k=1,2,\dots,m)$$

3) Bircins tənliyə gətirməklə həll etmək üsulu.
asinx + bcosx = c · 1 tənliyində sinusu və kosinusu məlum eyniliklərlə əvəz edək.

$$\begin{cases} sinx=2sin\frac{x}{2}cos\frac{x}{2} \\ cosx=cos^2\frac{x}{2}-sin^2\frac{x}{2} \\ cos^2\frac{x}{2}+sin^2\frac{x}{2}=1 \end{cases}$$

bu üç eyniliyi asinx+bcosx=c tənliyində yerinə yazsaq,

$$2asin\frac{x}{2}cos\frac{x}{2}+b\left(cos^2\frac{x}{2}-sin^2\frac{x}{2}\right)=c\left(cos^2\frac{x}{2}+sin^2\frac{x}{2}\right)$$

Sonuncu tənliyi sadələşdirsək,

$$(c+b)sin^2\frac{x}{2}-2asin\frac{x}{2}cos\frac{x}{2}+(c-b)cos^2\frac{x}{2}=0$$

Hər tərəfi $cos^2\frac{x}{2}$ – ə bölüb $\left(cos^2\frac{x}{2}\neq 0\right)$ sadələşdirsək, tənlik

$$(c+b)tg^2\frac{x}{2}-2atg\frac{x}{2}+(c-b)=0$$

şəklə düşər. Bu tənliyin həlli isə 2-ci üsula gəlir. Yəni, əvəzetmə yolu ilə kvadrat tənliyi həll edəcəyik. Alınan kökləri $tg\frac{x}{2}$ ilə ifadə edib ümumi həllər çoxluğunu qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. *Nayma Qəhrəmanova, Məhəmməd Kərimov, İlham Hüseynov "Üumi təhsil müəssisələrinin 10 – cu sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik". Radius*
2. *Rəşid Məmmədov, Hüseyn Xəlilov, Musa Heydərov, Bahadır İskəndərov, Şəmşəd Hüseynov "Riyaziyyat I" . Bakı – 2021*
3. *M.C.Mərdanov və b. Cəbr və analizin başlanğıcı, X sinif üçün dərslik, Bakı: Çaşıoğlu 2004*
4. *Ю.М.Коляагин. методика преподавания математики в средней школе (частная методика), Москва: Просвешение, 1972,370*

Z.N.Nəbizadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nbizadzarina@gmail.com

RƏQƏMSAL İDARƏETMƏ

Xülasə

Məqalə açıq sistem olan məktəblərin çevrədən təsirlənərək günü-gündən inkişafına ehtiyac olması probleminin qoyuluşu ilə başlayır. Liderin güc mənbələri barədə məlumatlar, onların istifadə qaydaları barədə məlumat verilir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən ISTE təhsil texnologiyaları sahəsi üzrə standartları müəyyən edən qurumun təhsil idarəçiləri üçün müəyyən etdiyi standartlar sıralanır və hər biri haqqında məlumat verilir. Bəzi ədəbiyyatlarda rəqəmsal liderlik anlayışı "Sənaye 4.0" anlayışının ilə əlaqələndirildiyi haqqında məlumatlar verilir. Ümumilikdə məqalədə müxtəlif müəlliflərin rəqəmsal liderlik yanaşmalarından və rəqəmsal liderin sahib olmalı olduğu xüsusiyyətlər qeyd olunmuşdur.

ЦИФРОВОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Резюме

Статья начинается с проблемы необходимости повседневного развития школ с открытой системой, подверженной влиянию внешней среды. Приведены сведения об источниках питания лидера и правилах их использования. ISTE, американское агентство по установлению стандартов в области образовательных технологий, составляет список и предоставляет информацию о стандартах, установленных для администраторов образования. В некоторых источниках сообщается, что концепция цифрового лидерства связана с концепцией «Индустрия 4.0». В целом в статье упоминаются подходы к цифровому лидерству разных авторов и характеристики, которыми должен обладать цифровой лидер.

DIGITAL MANAGEMENT

Summary

The article begins with the problem of the need for day-to-day improvement of schools, which are open systems affected by the environment. Information about the leader's power sources and usage rules is given. The US-based educational technology standards-setting institution ISTE lists the standards set for education administrators and provides information about these standards. Some literature reports that the concept of digital leadership is associated with the concept of "Industry 4.0". In the article, the digital leadership approaches of various authors and the characteristics that a digital leader should have are mentioned.

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, onlayn təhsil, rəqəmsal liderlik*

Ключевые слова: *цифровизация, онлайн-образование, цифровое лидерство*
Key words: *digitalization, online education, digital leadership*

GİRİŞ

Məktəblər açıq sistemlər hesab olunduğu üçün biz onları ətraf mühitdən təcrid olunmuş formada təsəvvür edə bilmərik. Açıq sistemlərin özünəməxsus cəhətlərindən biri onların çevrədən qəbul etdikləri xammalı (input) emal etməsi və çevrələrinə məhsul olaraq təqdim etmələridir. Burada xammal deyilərkən məktəblərə yeni gələn şagirdləri, emal prosesi dedikdə onların məktəbdə təlim-tərbiyə alması və output dedikdə isə artıq məzun olaraq cəmiyyətə qatılmalarını hesab etmək olar.

Açıq sistemlər ətraf mühitdə, çevrədə olan gözləntiləri nəzərə alır, vizyonuna, ümumi idarəetmə prosesinə bu yenilikləri gətirir. Müasir dövrdə isə texnologiyasız ətraf mühiti və inkişaf etmiş çevrəni təsəvvür etmək mümkün deyil.

Digər tərəfdən, "rəqəmsal liderlik" və "rəqəmsal çağda liderlik" bir-biri ilə əlaqəli olsa da fərqli anlayışlardır. Bəzən texnoloji liderlik və rəqəmsal liderlik anlayışları bənzər termin kimi istifadə olunur. Lakin unutmaq olmaz ki, texnoloji liderlik daha qədim tarixə malikdir. Rəqəmsal liderlik isə ona nəzərən daha yeni anlayışdır.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə liderin rəqiblərindən daha irəli apara və aid olduğu qurumun səmərəliliyini artıra bilər. Liderin rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmə gücünə nəzər salmazdan öncə həm keçmişdə, həm də bu gün liderlərin istifadə etdiyi əsas güc mənbələrindən bəhs edək. Liderlik anlayışının təməlində təsir etmə faktoru dayanır. Lider özü isə müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etməklə başqalarına təsir edir. Bu üsul və vasitələri liderin istifadə etdiyi güc qaynaqları, güc mənbələri kimi dəyərləndirmək mümkündür. Liderin güc qaynaqlarını mükafat gücü, məcburetmə (zorakı) gücü, qanuni (hüquqi, rəsmi) güc, mütəxəssis gücü və xarizmatik (şəxsi) güc olmaqla beş başlıq altında təsnif edə bilərik.

Mükafat (reward) gücü. Liderin müxtəlif həvəsləndirmə üsul və vasitələrindən istifadə etməklə qrup və ya təşkilatdakı üzvlərin düşüncə və davranışlarına təsir etməsidir. Liderin bu gücü istifadə etməsinin səbəbi liderin təşkilati resursları isifadə etmə səlahiyyətinin olduğunu izləyicilərə bildirməkdir. Lider mükafatlandırma resurslarına sahibdirsə, bu gücü istifadə etməsi izləyicilərində müsbət fikir formalaşdıracaq. Liderin səlahiyyətində olan mükafatlar sayca nə qədər çoxdursa, onun mükafatlandırma gücü də bir o qədər çox olacaq və ətrafındakı insanlara təsir etmə gücü də bir o qədər yüksək olacaq. Mükafatlandırma lider tərəfindən əmək haqqının artırılması, yüksəldilməsi, məsuliyyətin artırılması, daha yaxşı işin verilməsi, əlavə ödəniş,

tərif, təqdir, qrup daxilində hörmət və statusun dəyişdirilməsi kimi vasitələrdən istifadə etməklə tətbiq edilə bilər. Mükafat gücü daha çox lider şəxsin eyni zaman rəhbər kimi fəaliyyət göstərdiyi hallarda istifadə olunan liderlik gücüdür. Mükafat gücünün də düzgün zamanda və ədalətlə idarə olunması olduqca vacibdir.

Məcburetmə/zorakı (coercive) gücü. Tarixən istifadə olunmuş və bu gün də öz aktuallığını müəyyən müəssisələrdə hələ də qoruyan güc növüdür. Mükafatlandırma gücündən fərqli olaraq bu gücün əsasında qorxu və cəza vardır. Zorakı güc, liderin tabeliyində olanların onun göstərişlərinə tabe olmadıqları təqdirdə cəzalandırma gücünü əks etdirir. Lider bu güc ilə işçilərə qarşı fiziki güc tətbiq edə, işlərinə xitam verə, vəzifəsini aşağı sala, şifahi xəbərdarlıq edə və ya maaşlarını kəsə bilər. Effektiv lider, zəruri ehtiyac olmadıqca bu gücü tətbiq etməkdən çəkinir. Çünki güc tətbiqinin həddən artıq olması işçilərin qəzəblənməsinə və məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur.

Qanuni (legitimate) güc. Əsasını qurumun iyerarxiyasından alır və liderin təşkilatdakı statusundan əldə etdiyi gücdür. İdarəçinin tutduğu vəzifədən bəhrələnərək ətrafdakı insanlara təsir etmək gücünü və səlahiyyətini ifadə edir. Liderlər ona tabe olanların davranışlarına rəsmi qaydalara əsaslanaraq təsir edir. Tədqiqatçılar bu gücلə təsir göstərmə səylərinin nəzarət tələb etdiyini və bunun üçün uyğun bir mühitin mövcud olmasını zəruri hesab edir, əks halda qanuni güc mənbəyinin əhəmiyyətinin və təsir gücünün azalacağını ifadə edirlər.

Mütəxəssis (expert) gücü liderin sahib olduğu bilik və təcrübə ilə tabeçiliyində olanların davranışlarına təsir etmək bacarığıdır. Liderin mövzu ilə bağlı bilik və bacarıqları nə qədər dərindirsə və digərləri bu mövzuda təcrübəsizdirsə, liderin gücü daha yüksək səviyyədə olacaqdır. Bu gücə sahib olan liderlər təhsil müəssisələrindəki vəzifələrin necə icra olunacağı ilə bağlı bir bacarığa sahibdirlər. Xüsusən əhəmiyyətli problemləri həll etmə bacarıqlarına sahib liderlər daha çox mütəxəssis gücü daşıyırlar. Bu gücə sahib liderlərin əhatəsində olanlara daha çox təsir etmə, onları ardınca aparma ehtimalı vardır.

Xarizmatik güc liderin şəxsi xüsusiyyətləri ilə əhatəsindəkilərə təsir etmək gücünü ifadə edir. Bu güc izləyicilərin sevdikləri, sadiq olduqları idarəçilərinin sevgisini qazanma arzusuna əsaslanan gücdür. Liderə heyranlıq dərəcəsi və ya izləyicilərinin onunla özlərini eyniləşdirməsi dərəcəsi nə qədər çox olarsa, liderin xarizmatik gücü o qədər təsirli olar. İzləyicilər liderlərin müsbət rəyini qazanmaq üçün onun hər istədiyini yerinə yetirmək, onu bir növ təqlid etmək və onun sahib olduğu mövqeləri mənimsəmə yönündə davranışlar nümayiş etdirir. Bu növ güc də fərdə bağlı güc hesab olunur.

Göründüyü kimi, liderin və menecerlərin güc qaynaqları eyniyyət təşkil edir. Lakin menecerlər hər hansı təşkilatda rəsmi statusun daşıyıcısı olduqları üçün məcburetmə, qanuni və mükafatlandırma gücündən liderlərə nisbətdə daha çox faydalanarkən, lider izləyicilərinə təsir etmək üçün daha çox öz xarizması və mütəxəssis gücünü istifadə etməyə üstünlük verirlər.

ABŞ-da fəaliyyət göstərən ISTE təhsil texnologiyaları sahəsi üzrə standartları müəyyən edən qurumdur. ISTE kommersiya hədəfi olmayan, qeyri-hökumət təşkilatıdır. ISTE, təhsildə əsas tərəflər olan müəllimlər, tələbələr və təhsil idarəçiləri üçün texnologiya standartlarını müəyyən etmişdir. Təhsil idarəçiləri üçün ilk dəfə məhz 2002-ci ildə NETS-A (National Educational Technology Standards for Administrators-Təhsil idarəçiləri üçün milli təhsil texnologiyaları standartları) qəbul olunmuşdur. 2009-cu ildə NETS-A standartları ISTE təşkilatı tərəfindən yenilənmişdir. Yeni qəbul olunmuş standartlara görə texnoloji liderlərdə tələb olunan əsas cəhətlər aşağıdakı kimi sıralanır:

1. Vizyoner liderlik;
2. Rəqəmsal əsrdə öyrənmə mədəniyyəti;
3. Professional təqbiq sahəsində mükəmməllik;
4. Sistemli inkişaf;
5. Rəqəmsal vətəndaşlıq (ISTE 2009).

Rəqəmsallaşma həyatın bütün sahələrində olduğu kimi məktəb idarəetməsinə də təsir edir.

Ümumiyyətlə, "rəqəmsallaşdırma" termininə iki prizmadan yanaşmaq mümkündür. Terminə sırf texniki cəhətdən yanaşsaq, onu analoq informasiyaların rəqəmsal informasiyaya çevrilməsi kimi izah etmək mümkündür. Başqa bir yanaşma olaraq isə rəqəmsallaşma bütövlükdə cəmiyyətin elektron məlumatların emalı sahəsindəki inkişafı kimi izah oluna bilər. Ribble, Bailey, and Ross (2004) tərəfindən rəqəmsal vətəndaşlığa dair aşağıdakı elementlər müəyyən edilmişdir. Etiket qaydaları, ünsiyyət, əlçatanlıq, savad, ticarət, qanun, hüquq və vəzifələr, sağlamlıq və rifah, rəqəmsal təhlükəsizlik. Rəqəmsal liderə məxsus olmalı olan xüsusiyyət, bacarıq və səriştələri aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar.

1. İnkişaf etməkdə olan texnologiya alətləri və platformalar haqqında məlumatlılıq;
2. Rəqəmsal məzmunun dəqiqliyi, doğru, yanlış və ya təhrif olunmuş məlumatların ayırd edilə bilməsi;
3. Onlayn sahələrdə özünüdərk və mənlik şüurunun mövcud olması;
4. O cümlədən şəxsi virtual sərhədlərin yaradılması məxfilik, vaxtın düzgün idarə edilməsi;

5. Peşəkar, strateji və karyera yönümlü onlayn brendinqin (öhdəlik) inkişaf etdirilməsi;
6. Şəxsi öyrənmə şəbəkəsinin qurulması (əməkdaşlıq);
7. Rəqəmsal texnologiyaların liderliyə inteqrasiyası;
8. Kiber münaqişələrin həlli və vasitəçilik;
9. Rəqəmsal qərar qəbuletmə strategiyaları əsasında müsbət, orijinal və konstruktiv fəaliyyət (vətəndaşlıq);
10. Sosial mediadan sosial yaxşılıq üçün istifadə (2, s. 59).

Promsri (2019) rəqəmsal liderlərə aid spesifik davranışları bir neçə başlıq altında birləşdirir. Onun fikrincə bu cəhətlərə sahib olan liderlər rəqəmsal çevriliş etmək iqtidarında ola bilər.

1. Rəqəmsal lider dəyişən ətraf mühiti müşahidə etməli, anlamalı və rəqəmsal sahədə çevriliş edə biləcək texnologiyaların fərqində olmalıdır.
2. Vizyon müəyyən edərkən rəqəmsallaşma əsaslı qurmalı və rəhbərlik etdiyi təşkilata düzgün formada çatdırmağı bacarmalıdır.
3. Müştərilərin tələblərində olan fərqlilikləri anlamağı bacarmalıdır. Tələblərə cavab verərkən çevik, uyğunlaşa bilən (flexible) olmalıdır.
4. Yeni fürsətlər yarandığı zaman onlardan istifadə etməyə həvəsli olmalıdır. Rəhbərlik etdiyi təşkilatda əməkdaşlar bu fürsətlərdən yararlanarkən müəyyən səhvlərə yol verərsə, bu səhvlərə qarşı tolerant olmağı bacarmalıdır.
5. Təşkilat üzvlərinin birgə çalışmasına dəsdək olmalı və əməkdaşlığa töhfə verən addımlar atmalıdır.

Rəqəmsal liderin ən əsas cəhətlərindən biri, əlbəttə, onun dəyişən dünyaya uyğunlaşmağı bacarmasıdır. Əgər o ətraf aləmi yaxşı müşahidə etmir və rəhbərlik etdiyi sahədə tələb olunan texnologiyalar və müasir çağırışlar barədə xəbərsizdirsə, mənim fikrimcə burada rəqəmsal idarəetmədən söhbət gedə bilməz.

Hər bir müəssisə və təşkilatın özünə məxsus vizyonu olmalıdır. Vizyon, görünməyənləri qavramaq sənətidir (Quigley, 1998). Rəqəmsal liderlik edən şəxs hazırda mövcud olmasa belə, gələcəkdə olması ehtimal olunan prosesləri öngörməyi bacarmalı, qurduğu vizyonda rəqəmsallığı aparıcı istiqamət olaraq seçməlidir. Vizyonun müəyyən edilməsi qədər onun təşkilata düzgün çatdırılması da çox əhəmiyyətlidir. Bu mənada lider təşkilatın rəqəmsal əsaslı vizyonda olduğunu əməkdaşlara düzgün çatdıra bilməli, onların da kariyera planlaması və ya ümumilikdə gündəlik fəaliyyətlərində bunu əsas götürməsinə töhfə verməyə çalışmalıdır.

Levin ali təhsil müəssisələrində institusional dəyişikliyi dörd kateqoriyaya ayırır (9, s. 409):

1) təşkilati paradiqma dəyişikliyi,
2) institusional missiyanın və ya təşkilatın hədəflərinin dəyişdirilməsi,
3) təşkilat mədəniyyətinin dəyişməsi,
4) təşkilati proseslərin dəyişməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal transformasiyaya yönəlmiş dəyişiklik prosesləri hər dörd sahədə dəyişikliklər tələb edir.

Rəqəmsal liderlik sürətli, iyerarxiyalar arası çarpaz əlaqələri olan liderlik növüdür. Bu lider komanda yönümlü olmalı, innovasiyaya üstünlük verən kooperativ yanaşmaya sahib olmalıdır. Bəzi ədəbiyyatlarda rəqəmsal liderlik anlayışı "Sənaye 4.0" anlayışı ilə əlaqələndirilir. "Sənaye 4.0" dedikdə dördüncü sənaye inqilabı nəzərdə tutulur. Bu termin sürətli dəyişikliyi əsas götürür. "Sənaye 4.0"-dan ən yaxşı formada yararlanmaq üçün müəssisənin formatından asılı olaraq müvafiq texnologiyalara və onların istifadəsinə maksimum sərmayə qoymaq lazımdır.

NƏTİCƏ

4-cü sənaye inqilabı dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsildə və təhsildə liderlik anlayışlarında müasir meyillər özünü göstərir. Rəqəmsallaşmadan uzaq qalan qurumların müasir dövrdə inkişafdan da geri qalması labüddür. Müxtəlif müəlliflər tərəfində verilən rəqəmsal liderlik xüsusiyyətləri ilə daha yaxından tanış olaraq bu cəhətləri özündə inkişaf etdirən liderlər rəqəmsallaşan dünyaya inteqrasiya ola bilər.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov, A., Tolay, E. (2021). Dijital Liderliğin Bireysel Performans Üzerindeki Etkisi: Azerbaycan'da Endüstri 4.0 Teknolojilerini Uygulayan Bir Firmada Araştırma. İzmir Yönetim Dergisi, 2(1), 59-74*
2. *Ahlquist, J. (2014). Trending Now: Digital Leadership Education Using Social Media and the Social Change Model. Journal of Leadership Studies, 8(2), 57–60. doi:10.1002/jls.21332*
3. *Bresciani, S., Ferraris, A., Romano, M. and Santoro, G. (2021), "Digital Leadership", Digital Transformation Management for Agile Organizations: A Compass to Sail the Digital World, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 97-115. https://doi.org/10.1108/978-1-80043-171-320211006*
4. *Düzgün, S. (2022). Okul Yöneticilerinin Teknolojik Liderlik Öz Yeterlikleri ile Uzaktan Eğitime Yönelik Görüşlerinin İlişkisi. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 42(2),1243-1274*
5. *Ehlers, U.D. (2020). Digital leadership in higher education. Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies, 1(3), 6 -14. DOI: https://dx.doi.org/10.29252/johepal.1.3.6*
6. *Ehlers U. Digital Leadership in Higher Education. johepal 2020; 1 (3) :6-14*

7. *ISTE. (2009). National educational technology standards for administrators. Washington: International Society for Technology in Education. ISTE. (2019). ISTE Standards. Retrieved February 22, 2022 from iste.org/standards*
8. *June 2020 Digital Leadership: A Framework for Successful Leadership in the Digital Age Simon Hensellek, University of Duisburg-Essen, Duisburg, Germany*
9. *Levin, J. S. (1998). Presidential influence, leadership succession, and multiple interpretations of organizational change. The Review of Higher Education, 21(4), 405 -425*
10. *Oberer, Birgit and Erkollar, Alptekin, Leadership 4.0: Digital Leaders in the Age of Industry 4.0 (November 2018). International Journal of Organizational Leadership, 2018, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3337644*
11. *Öz, Ö. (2020). DİJİTAL LİDERLİK: DİJİTAL DÜNYADA OKUL LİDERİ OLMAK . Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama, 3 (1),45-57. https://dergipark.org.tr/en/pub/ijls/issue/53618/635293*
12. *Petry, T. (2016). Digital Leadership: Erfolgreiches Führen in Zeiten der Digital Economy. Freiburg: HaufeLexware. görünməyənləri qavramaq sənətidir (Quigley, 1998)*

M.E.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehriban.3433@gmail.com

TÖRƏMƏNİN EYNİLİKLƏRİN ÇEVRİLMƏLƏRİNƏ TƏTBİQİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə törəmə anlayışının məktəb riyaziyyat təlimində xüsusi əhəmiyyət kəsb edildiyi araşdırılır. Törəmə anlayışının bir sıra anlayışlarının araşdırılmasında tətbiqi sahələri nəzərdən keçirilir. Bunlardan biri də törəmə anlayışının triqonometrik eyniliklərin çevrilmələrinə tətbiqinin öyrədilməsi geniş şəkildə şərh edilərək misallar üzərində yoxlanılır.

ОБУЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЮ ПРОИЗВОДНОЙ К ПРЕОБРАЗОВАНИЮ УРАВНЕНИЙ

Резюме

В статье рассматривается значение репродукции в школьной математике. Рассмотрено изучение ряда понятий понятия генетического строения. Одним из них является учение о применении понятия воспроизводства к трансформации тригонометрических сходств.

TEACHING THE APPLICATION OF THE DERIVATIVE TO TRANSFORMATIONS OF EQUATIONS

Summary

The article examines the importance of reproduction in school mathematics. The study of a number of concepts of the concept of genetic makeup is considered. One of these is the teaching of the application of the concept of reproduction to the transformation of trigonometric similarities.

Açar sözlər: *törəmə, çevrilmə, ifadə, funksiya, arqument, dəyişən*
Ключевые слова: *производная, трансформация, заявление, функция, аргумент*
Key words: *derivative, transformation, statement, function, argument, variable*

Riyaziyyat fənn kurikulumunun əsas hissələrindən biri də "Cəbr və funksiyalar" məzmun xəttidir. X sinfin riyaziyyat təliminə daxil edilən riyazi analiz elementləri şagirdlərin ümumi riyazi hazırlığını daha da möhkəmləndirir və onlarda mühakim yürütmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Törəmə anlayışının tədrisi şagirdlərin gələcək peşə hazırlığına hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Törəmə anlayışı riyaziyyatın digər bölmələrinin öyrənilməsində rolu əvəz edilməzdir. Məsələn, funksiyaların araşdırılması, bəzi həndəsi

fiqurların sahələrinin və həcmlərinin hesablanması və s. kimi məsələlərin həllində öyrənmə prosesini daha da sadələşdirir.

Ənənəvi təhsil proqramında və hal-hazırda tətbiq edilən fənn kurikulumunda “Törəmə və onun tətbiqləri” ilə bağlı əsas anlayış geniş yer alır. X sinfin riyaziyyat dərsliyində “Törəmə və onun tətbiqləri” ilə bağlı məsələyə 8 saat vaxt verilmişdir ki, bu müddət ərzində qarşıya qoyulan məsələləri tam şəkildə şərh etmək çox da asan deyildir. Ona görə də apardığımız tədqiqat işində bu məsələni şərh etməyi qarşımıza məqsəd kimi qoymuşuq.

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, X-XI sinif şagirdləri törəmə anlayışının digər anlayışlara tətbiq etməkdə böyük çətinliklərlə rastlaşırlar. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün İKT, təlim texnologiyalardan, o cümlədən müasir təlim metodlarından səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Buna görə də bu mövzunun daha əyani və anlaşılan şəkildə tədris etmək daha məqsədəuyğundur. Törəmənin müxtəlif tətbiqlərinin öyrədilməsi metodikası şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və mövzunun çətinlik dərəcəsilə əlaqədar olaraq bu mövzu sistematik şəkildə XI sinfin əvvəlində başlayır. Bu, həmin bölmənin materiallarının mürəkkəb məntiqi struktura malik olması, zəruri materialın müəyyənləşdirilməsi və şərhi, xüsusilə teoremlərin məktəb kursu üçün münasib olan variantının tapılması, məsələ və misalların seçilməsi və s. ilə bağlıdır.

Törəmənin eyniliklərə çevrilməsinə tətbiqi məsələsinə aydınlıq gətirməzdən əvvəl aşağıdakı qeydlərdən istifadə olunması məsələni daha da sadələşdirir.

1) Əgər müəyyən intervalda iki funksiya eyniliklə sabitə bərabərdirsə, onda onun törəməsi həmin intervalda sıfıra bərabərdir. Yəni (a, b) intervalında $f(x) = c = const$ isə (a, b) intervalında $f'(x) = 0$.

2) Əgər verilən intervalda iki funksiya eyniliklə bərabər olacaq. Yəni $f(x) = g(x) \Rightarrow f'(x) = g'(x)$.

Buna aid bir neçə misala baxaq.

1. Şagirdə aşağıdakı ifadələri sadələşdirmək tapşırılıb.

$$A(x) = sinx + sin\left(x + \frac{2\pi}{3}\right) \cdot sin\left(x + \frac{4\pi}{3}\right)$$
$$B(x) = cosx + cos\left(x + \frac{2\pi}{3}\right) \cdot cos\left(x + \frac{4\pi}{3}\right)$$

Bəzi hesablamalar apardıqdan sonra doğruluğu müəyyən edildi ki,

$$A(x) = 0 \qquad (1)$$

Bəs $B(x)$ necə sadələşdirilməlidir?

Həlli: Törəmənin istifadə etmədən həllini verək.

$\sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = cos\alpha$ (2) eyniliyindən istifadə edək. Göstərək ki, $B(x) = A'(x)$. (1) −dən istifadə etməklə alarıq ki, $B(x) = 0$. Bir neçə

arqumentli funksiyaların eyniliklə çevrilməsi tələb olunarsa, bir arqument dəyişən, qalanları isə parametr kimi götürülür.

1. Şagirdə $cosx \cdot cosy$ və $sinx \cdot siny$ törəmələrinin cəbri cəminə çevrilmə düsturları lazım idi. Fərz edək ki, o bunları unudub, ancaq törəmə hesablayanda aşağıdakı əsas üsulları və eyniliyi bilirdi.

$$sinx \cdot cosy = \frac{1}{2}\left(sin(x+y) + sin(x-y)\right)$$

Bu düsturu necə bərpa edə bilər?

Həlli: x-i dəyişən, y-i sabit qəbul etsək, $cosy = const$ olacaq. (1) eyniliyində hər iki tərəfinin x-ə görə törəməsini alaq.

$$cosx \cdot cosy = \frac{1}{2}\left(cos(x+y) + cos(x-y)\right).$$

Əgər tərsinə götürüb (1)-də y-ə görə differensiallasaq, yəni $x = const, y$ dəyişən bu zaman

$$sinx \cdot siny = \frac{1}{2}\left(cos(x+y) - cos(x-y)\right)$$

2. Cəmi hesablayın.

$$T_1 = 1\frac{2}{2} + \frac{3}{2^2} + \frac{3}{2^2} + \frac{4}{2^2} + \ldots + \frac{n}{2^{n-1}}$$

$$T_2 = 1 + 2 \cdot 6 + 3 \cdot 6^2 + 4 \cdot 6^3 + \cdots + 100 \cdot 6^{99}$$

Həlli: Törəməni tətbiq etmək üçün ədədlərin cəmindən funksiyaların cəminə keçək. Əvvəla daha ümumi cəmi hesablayaq.

$$S(x) = 1 + 2x + 3x^2 + \cdots + nx^{n-1}$$

Harada ki, *x* vahiddən fərqli həqiqi ədəddir, *n* isə istənilən natural ədəddir, *x*= $\frac{1}{2}$ $qiymətində\ T_1;\ x = 6, n = 100\ qiymətində\ isə\ T_2$ alarıq.

Elə bir $F(x)$ $funksiyası\ seçmək\ olar\ ki$, onun törəməsi $S(x)$ olsun. Aydındır ki, məsələn, F(x)= 1+x+x^2+x^3+ ... +x^n

$F(x)$-i başqa formada seçmək olar. Hər bir halda məsələnin ayrıca variantını alarıq. Beləliklə, $S(x) = F'(x)$. Lakin $F(x)$ həndəsi silsilə cəmidir.

Ona görə də $F(x) = \dfrac{x^{n-1} - 1}{x - 1}, (x \neq 1)$

Differensialın məlum xassələrindən istifadə edərək alarıq,

$$S(x) = \frac{n \cdot x^{n+1} - (n+1)x^n + 1}{(x-1)}$$

Xüsusi halda, $T_1 = 4 - (n+2)2^{1-n}$, $T_2 = \dfrac{(499 \cdot 6^{100} + 1)}{2}$

Misal: Əgər $f(x)$ funksiyası $[a, b]$ parçasında kəsilməz və parçanın bütün daxili nöqtələrində $f(x) = 0$-dırsa, bu parçada funksiya sabitə bərabərdir.

1. *rcsinx*, $\varphi'(x) = \frac{\pi}{2} - arccosx\ olsun.$

$f'(x) = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$; $\varphi`(x) = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$. Bu törəmələr $[-1;1]$ aralığın bütün daxili nöqtələrində təyin olunmuş və bir-birinə bərabərdir. Onda,

$$\left(f(x) - \varphi(x)\right)' = f'(x) - \varphi'(x) = 0 \sim f(x) = \varphi(x) = C$$

Yəni *arcsinx*$-\left(\frac{\pi}{2} - arccosx\right)$ =*C*. Bu bərabərlik $[-1;1]$ parçasının bütün nöqtələrində doğrudur. Onda $x = 0$ nöqtəsində də doğru olar.

$$arcsin0 - \left(\frac{\pi}{2} - arccos0\right) = C \sim C = 0$$

Deməli, $arcsinx = \frac{\pi}{2} - arccosx - dir\ və\ ya\ arcsinx + arccosx = \frac{\pi}{2}$ eyniliyi doğrudur.

Ədəbiyyat

1. *Məmmədov Ə.M. Cəbr və analizin başlanğıcının tədrisi. Bakı, 1995*
2. *Məmmədov Ə.M. Funksiya və onun xassələri. Bakı, 2002*
3. *Mərdanov M.C., Yaqubov M.H. və b. Cəbr və analizin başlanğıcı X-XI siniflər üçün dərslik. Bakı, 2003-2007.*
4. *Tomayev C.İ., Tomayev Q.İ. Cəbr və elementar funksiyaların analizi. Bakı, "Maarif" 1988.*
5. *Yaqubov M.H., və b. Riyaziyyat abituryentlər üçün. Bakı, TQDK, 2010.*
6. *Вавилов В.В., Мельников И.И. и.др. Задачи по математике. М., 1987 Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. Практикум по элементарной математике. М., 1991*

Ü.N.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulviyyehesenova547@gmail.com

VIII SİNİFDƏ KVADRAT TƏNLİYİN HƏLLİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSULLAR

Xülasə

Məqalədə məktəb riyaziyyat kursunun 8-ci sinfində tədris olunan kvadrat tənliyin müxtəlif həll üsüllarından bəhs edilir. Məqalənin əsas ideyası 8-ci sinifdə tədris olunan kvadrat tənliyin mümkün ola biləcək ən optimal, əlverişli üsullarla həllərinin tapılmasına həsr olunub.

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ РЕШЕНИИ КВАДРАТНОГО УРАВНЕНИЯ В VIII КЛАССЕ

Резюме

В статье рассказывается о различных методах решения квадратного уравнения, изучаемых в 8 классе школьного курса математики.Основная идея статьи посвящена нахождению решений квадратного уравнения, изучаемого в 8 классе, с использованием наиболее возможны оптимальные и удобные методы.

METHODS USED İN SOLVİNG THE QUADRATİC EQUATİON İN THE 8TH GRADE

Summary

The article talks about different methods of solving the quadratic equation taught in the 8th grade of the school mathematics course. The main idea of the article is dedicated to finding the solutions of the quadratic equation taught in the 8th grade using the most optimal and convenient methods possible.

Açar sözlər : *kvadrat tənlik, diskriminant, tam kvadrat, əmsal, kök*

Ключевые слова: *квадратное уравнение, дискриминант, полный квадрат, коэффициент, корень*

Key words: *quadratic equation, discriminant, complete square, coefficient, root*

Məktəb riyaziyyat kursunun 8-ci sinif dərsliklərində keçirilən mühüm mövzulardan biri də kvadrat tənliklərdir. Şagirdlərə ilk olaraq kvadrat tənlik anlayışı, onun əmsalları, kvadrat tənliyin standart şəkli, həmçinin çevrilmiş kvadrat tənliklərin yazılış şəkilləri və s. haqda məlumat verilir. Belə ki, $a \neq 0$ *olmaqla* $ax^2 + bx + c = 0$ *şəklində olan* tənliyə kvadrat tənlik

deyilir. Burada a - birinci əmsal, b - ikinci əmsal, c - isə sərbəst hədd adlanır. Bu mövzunu şagirdlərin daha dərindən mənimsəməsi üçün onlara misallar göstərilməlidir.

Misal: $3x^2 - 2x - 7 = 0$ kvadrat tənliyində əmsalları göstərin.

Həlli: Verilmiş tənlikdə birinci əmsal a=3, ikinci əmsal b=-2, sərbəst hədd c= -7 olar.

Daha sonra şagirdlərə çevrilmiş kvadrat tənlik anlayışı izah olunmalıdır.

$ax^2 + bx + c = 0$ tənliyin hər iki tərəfini a əmsalına bölsək, nəticədə $x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a} = 0$ tənliyini alarıq. Burada isə $\frac{b}{a} = p, \frac{c}{a} = q$ ilə işarə etsək, $x^2 + px + q = 0$ tənliyini almış olarıq. Bu tənliyə çevrilmiş kvadrat tənlik deyilir.

Misal: $2x^2 - 6x - 8 = 0$ tənliyinin hər iki tərəfini 2-yə bölsək, onunla eynigüclü olan $x^2 - 3x - 4 = 0$ çevrilmiş kvadrat tənlik alırıq.

Çevrilmiş kvadrat tənlik anlayışını daxil etdikdən sonra artıq natamam kvadrat tənlik anlayışı daxil edilir. $ax^2 + bx + c = 0$ tənliyində b və c əmsallardan heç olmasa biri sıfır olarsa, belə tənliyə natamam kvadrat tənlik deyilir.

1) Əgər b və c əmsalları sıfıra bərabər olarsa, $ax^2 = 0$ şəklində olan tənlik alırıq. Bu tənliyi həll etmək üçün hər tərəfi a əmsalına bölməliyik. O zaman $x^2 = 0$ *şəklində tənlik* alırıq. Burada isə kökləri $x_1 = x_2 = 0$. Deməli, hər iki kökü sıfıra bərabər olması üçün b=0 və c=0 olmalıdır.

2) Əgər c=0 və b$\neq 0$ olarsa, onda $ax^2 + c = 0$ şəklində tənlik alarıq. Bu tənlikdən $ax^2 = -c$, $x^2 = -\frac{c}{a}$ almış olarıq. Burada a və c eyni işarəlidirsə, tənliyin kökü yoxdur. Bu şəkildəki tənliklərin həlli şagirdlər tərəfindən araşdırılmalıdır. Bu həllin kökalma əməlinə gətirildiyi aşkar edilir. Hər bir şagird natamam kvadrat tənliklərin bütün növlərinə aid nümunələr təqdim etməyi və hər biri üçün həqiqi köklərin sayını müəyyən etməyi bacarmalıdır.

3) Əgər b=0 və $c \neq 0$ olarsa, $ax^2 + bx = 0$ şəklində tənlik alarıq. Bu tip tənliklərdə vuruqlara ayırma metodundan istifadə edilir. Yəni, x(ax+b)=0 tənliyində biri həmişə sıfır olmaqla iki kökü var: x_1=0 və $x_2 = -\frac{b}{a}$.

Daha sonra bunlara aid nümunələr verək.

Nümunə 1: $3x^2 = 0$ tənliyini həll edək. Bunun üçün tənliyin hər iki tərəfini 3-ə bölək. O zaman $x^2 = 0$ tənliyini almış olarıq. $x_1 = 0$ və $x_2 = 0$ alınır.

Nümunə 2: $2x^2 - 5x = 0$ tənliyini həll edin.

Tənliyin sol tərərfini vuruqlara ayıraq. $x(2x-5)=0$ alınar. Buradan isə $x=0$ və $2x-5=0$ alınar. Deməli tənliyin $x=0$ və $x=2{,}5$ olmaqla iki kökü var.

Nümunə 3: $4x^2-8=0$ tənliyini həll edin. $4x^2=8$, $x^2=2$, $x=\pm\sqrt{2}$ olar. Yəni tənliyin kökləri $x_1=\sqrt{2}$ və $x_2=-\sqrt{2}$ olacaq.

Daha sonra şagirdlər kvadrat tənliyin daha bir həll üsulu olan vuruqlara ayırma üsulu ilə tanış edilir. $ax^2+bx+c=0$ kvadrat tənliyini vuruqlara ayırmaq üçün elə m və n ədədləri tapırıq ki, bu ədədlərin cəmi b-yə, hasili isə c-yə bərabər olsun. Yəni, m+n=b, mn=ac olacaq. O zaman, $ax^2+bx+c=ax^2+mx+nx+c=x(ax+m)+(nx+c)$ (1) alarıq. Digər tərəfdən mn=c olduğunu bilərək (1)-də yerinə qoysaq, $x(ax+m)+\frac{n}{a}(ax+m)=(ax+m)(x+\frac{n}{a})$ olduğundan verilmiş tənliyi aşağıdakı kimi yazaraq həll edə bilərik:

$$ax^2+bx+c=(ax+m)(x+\frac{n}{a})=0$$

Misal: $4x^2-13x+10=0$ tənliyini həll edək.
Həlli: Burada $a=4,\ b=-13,\ c=10$.
$4x^2-13x-10=4x^2-mx-nx-10$ şəklində yazaq. Bu halda hasili 10, cəmi -13 olan ədədləri tapaq. Həmin ədədlər -8 və -5 olacaq. $mn=40$, $m+n=-13$. Deməli $4x^2-13x+10=4x^2-8x-5x+10=x)=x(4x-5)-2(4x-5)$=(4x-5)(x-2). Deməli, (4x-5)(x-2) = 0 şəklində tənlik alırıq. Bu tənliyi həll etsək, 4x-5=0 , x=1.25 və x-2=0 , x=2 almış olarıq.

Kvadrat tənliyi həll etməyin digər bir üsulu isə tam kvadrat ayırmaqladır. Bu üsuldan istifadə zamanı x^2+bx ikihədlisinə $(\frac{b}{2})^2$ ifadəsini əlavə etsək, tam kvadrata tamamlanar.

$$x^2+bx+(\frac{b}{2})^2=(x+\frac{b}{2})^2.$$

Misal: $x^2-20x+36=0$ tənliyini tam kvadrata ayırmaqla həll edək.
Həlli: İlk öncə tənliyi $x^2-20x=-36$ şəklində yazaq. Daha sonra hər iki tərəfə $(\frac{20}{2})^2$ əlavə edək: $x^2-20x+(\frac{20}{2})^2=-36+(\frac{20}{2})^2$, $x^2-20x+100=64$, $(x-10)^2=64$. Buradan isə, $(x-10)=\pm 8$ şəklində yazaraq həll edə bilərik: $x_1=18$, $x_2=2$ alarıq.

Kvadrat tənliyin digər həll üsullarına baxdıqda, hər birində məhdudiyyətlərlə qarşılaşdığımızı görə bilərik. Buna görə də kvadrat tənliyin ümumi həll üsulundan daha geniş istifadə olunur. Bu üsul bütün kvadrat tənliklər üçün keçərlidir. İstənilən kvadrat tənliyin bu üsul vasitəsiylə köklərini tapmaq olar.

$ax^2+bx+c=0$ ümumi halda kvadrat tənlik verilmişdir. Bu tənliyin hər iki tərəfini a əmsalına bölək: $x^2+\frac{b}{a}x+\frac{c}{a}=0$ alarıq. Daha sonra tam kvadrata ayırma üsulundan istifadə etsək, $x^2+\frac{b}{a}x=-\frac{c}{a}$ alarıq. İndi isə hər tərəfə $(\frac{b}{2a})^2$ əlavə edək: $x^2+\frac{b}{a}x+\left(\frac{b}{2a}\right)^2=(\frac{b}{2a})^2-\frac{c}{a}$ ol tərəfi iki ifadənin kvadratı cəmi kimi yazaq, sağ tərəfi isə sadələşdirək. $(x+\frac{b}{2a})^2=\frac{b^2-4ac}{4a^2}$, əgər sağ tərəf mənfi deyilsə, hər iki tərəfdən kök alaq: $x+\frac{b}{2a}=\pm x=\frac{-b\pm\sqrt{b^2-4ac}}{2a}$. $x+\frac{b}{2a}=\pm\sqrt{\frac{b^2-4ac}{4a^2}}$ hər iki tərəfdən $\frac{b}{2a}$ çıxsaq, kvadrat tənliyin kökləri düsturunu alarıq: $x_{1,2}=\frac{-b\pm\sqrt{b^2-4ac}}{2a}$.

Kvadrat tənliyin kökləri düsturunu $D=b^2-4ac$ işarə etməklə, $x_{1,2}=\frac{-b\pm\sqrt{b^2-4ac}}{2a}$ kimi yazmaq olar. Kvadrat tənliyin həqiqi köklərinin varlığı onun diskriminantından (D) asılıdır.

1) $D>0$ olarsa kvadrat tənliyin iki müxtəlif həqiqi kökü var: $x_{1,2}=\frac{-b\pm\sqrt{b^2-4ac}}{2a}$

2) $D=0$ kvadrat tənliyin iki bərabər həqiqi kökü var: $x_{1,2}=-\frac{b}{2a}$.

3) $D<0$ kvadrat tənliyin həqiqi kökü yoxdur.

Misal: $3x^2-7x+4=0$ kvadrat tənliyini həll edin .

Həlli: Bu tənlikdə a=3, b=-7, c=4 olduğunu bilərək,
D= $b^2-4ac=(-7)^2-4\cdot4\cdot3=49-48=1$ olacaq. O zaman tənliyin iki kökü olacaq çünki, $D>0$ olduğuna görə:

$$x_{1,2}=\frac{7\pm\sqrt{1}}{2\cdot3}\quad,\ x_1=\frac{7+1}{6}=\frac{8}{6}=\frac{2}{3}\ ,x_2=\frac{7-1}{6}=\frac{6}{6}=1.$$

Kvadrat tənliyin köklərinin seçmə üsülu ilə tapılmasında Viyet teoremindən istifadə edilir. Viyet teoremini tətbiq etmək üçün ilk öncə kvadrat tənliyi çevrilmış kvadrat tənliyə gətirmək lazımdır. Yəni, $ax^2+bx+c=0$ tənliyində hər tərəfi a əmsalına bölürük. Nəticədə, $x^2+\frac{b}{a}x+\frac{c}{a}x=0$ tənliyini alırıq. Burada $\frac{b}{a}=p,\ \ \frac{c}{a}=q$ ilə işarə etsək, $x^2+px+qx=0$ tənliyini alarıq.

Teorem: Çevrilmiş kvadrat tənliyin kökləri cəmi əks işarə ilə ikinci əmsala, hasili isə sərbəst həddə bərabərdir. $x_1+x_2=-p, x_1\cdot x_2=q$ olacaq.

Misal: $x^2-12x+q=0$ tənliyinin kökləri fərqi 2 olarsa, q-nü tapın.

Həlli: Bu tənlik çevrilmiş kvadrat tənlik olduğuna görə $x_1+x_2=12\ ,x_1\cdot x_2=q$ olacaq. Digər tərəfdən şərtdə verilənə görə $x_1-x_2=2$. İndi isə sistem tənlik vasitəsilə bu bərabərsizlikləri həll edək.

Həlli: $x^2 - 12x + q = 0$ tənliyi çevrilmiş kvadrat tənlikdir. Deməli, bu tənliyə Viyet teoremini tətbiq edə bilərik. Bu zaman $x_2 = 12$, $x_1 \cdot x_2 =$ q olacaq. Şərtdə verilənə görə $x_1 - x_2 = 2$. Verilənlərdən istifadə edərək, $\begin{cases} x_1 - x_2 = 2 \\ x_1 + x_2 = 12 \end{cases}$ burada tərəf-tərəfə toplama qaydasından istifadə edərək, $2x_1 = 14$ $x_1 = 7$ alırıq. Birinci tənlikdə yerinə qoyaraq $7 - x_2 = 2$ bərabərliyindən $x_2 = 5$ alarıq. Onda $q = x_1 \cdot x_2$ olduğundan $q = 7 \cdot 5 = 12$ alınar.

Məqalənin aktuallığı. Kvadrat tənliklərin öyrənilməsi şagirdlərin iki və dörd dərəcəli tənliklərin öyrənilməsində, müxtəlif tənlik qurmaqla həll olunan məsələlərin həllində rolu böyükdür.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məktəblərdə tədris olunan kvadrat tənlik anlayışının öyrənilməsi şagirdlərə çox geniş spektrdə real həyati situasiyaya aid məsələləri həll etməyin mümkün olduğunu göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Riyaziyyat dərslərində kvadrat tənliklərin bir deyil, bir neçə üsülla həll edilməsinin yolları göstərilir.

Ədəbiyyat

1. *A.S.Adıgözəlov. Məktəbdə riyaziyyat təliminin elmi əsasları. Bakı, 2018.*
2. *B.Ö.Tahirov, F.M.Namazov, S.C.Əliyev. Elementar Riyaziyyat. Bakı, 2017.*
3. *N.Qəhrəmanova, M.Kərimov, İ.Hüseynov. 8-ci sinif metodik vəsait. Bakı, 2019.*
4. *N.Qəhrəmanova, M.Kərimov, İ.Hüseynov. 8-ci sinif dərslik. Bakı, 2019.*

E.V.İsazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elchin.isa@bk.ru

C++ OBYEKTYÖNLÜ PROQRAMLAŞDIRMA DİLİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə C++ dilinin obyekt yönümlü olub-olmamasından bəhs edilir, həmçinin obyektyönümlü proqramlaşdırmanın (OOP) əsas anlayışları və xüsusiyyətləri, həmçinin OOP-nin yaradılması və inkişafı tarixi müzakirə olunur.

C++ КАК ОБЪЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ЯЗЫК ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматривается, является ли язык C++ объектно-ориентированным, а также обсуждаются основные концепции и особенности объектно-ориентированного программирования (ООП), а также история создания и развития ООП.

C++ AS AN OBJECT ORIENTED PROGRAMMING LANGUAGE

Summary

The article discusses the basic concepts and features of Object-Oriented Programming (OOP), as well as the history of the emergence and development of OOP, and examines whether the C++ language is Object-Oriented.

Açar sözlər: *proqramlaşdırma, OOP, C++, siniflər, sinif yaradılması, sinif nümunələri, sinif tənzimləyiciləri, xassələr*

Ключевые слова: *программирование, ООП, C++, классы, создание класса, примеры классов, регуляторы класса, свойства*

Key words: *programming, OOP, C++, classes, class, creation, class, examples, class, regulators, properties*

Obyektyönümlü proqramlaşdırma (OOP) ən populyar proqramlaşdırma paradiqmalarından biridir C++ proqramlaşdırma dili Java, C#, Python və JavaScript ilə birlikdə obyektyönümlü proqramlaşdırmanı dəstəkləyən bir çox dillərdən biridir.

Proqramlaşdırmada məlumat əməliyyatlarını yerinə yetirən prosedurların və ya funksiyaların yazılmasından, obyektyönümlü proqramlaşdırma isə həm məlumatları, həm də funksiyaları ehtiva edən obyektlərin yaradılmasından ibarətdir. Obyektyönümlü proqramlaşdırma prosedur proqramlaşdırmadan bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- OOP daha sürətli və yerinə yetirmək asandır;
- OOP proqramlar üçün aydın bir quruluş təmin edir;
- OOP C++ kodunu quru saxlamağa kömək edir, "təkrar etməyin" və onu saxlamağı, dəyişdirməyi və ayırd etməyi asanlaşdırır;
- OOP, daha az kod və daha qısa inkişaf müddəti ilə tam, təkrar istifadə edilə bilən tətbiqetmələr yaratmağa imkan verir.

Bəzi tərtibatçılar C++ dilini obyektyönümlü dil hesab edir, digərləri isə bunun belə olmadığını iddia edirlər. İndi biz C++ -nın obyektyönümlü proqramlaşdırma dili olub-olmadığını başa düşmək üçün obyektyönümlü proqramlaşdırmanı müzakirə edəcəyik.

1. Obyektyönümlü proqramlaşdırma nədir?
2. C++ obyektyönümlü proqramlaşdırma dilidirmi?
3. C++ dilində obyektyönümlü proqramlaşdırma.

1. Obyektyönümlü proqramlaşdırma nədir?

Obyektyönümlü proqramlaşdırma siniflərə, obyektlərə və OOP-un dörd konsepsiyasına əsaslanan proqramlaşdırma paradiqmasıdır: irsiyyət, kapsulyasiya, abstraksiya və polimorfizm OOP, real dünyanın proqram təminatının hazırlanmasında istifadə etdiyimiz dəyişənlər və funksiyalardan deyil, obyektlərdən ibarət olmasına əsaslanır. OOP-da hər bir obyektin yerinə yetirə biləcəyi xassələri və funksiyaları var. Xassələri və funksiyaları paylaşan obyektlər, obyektin miras alacağı xüsusiyyətlər və funksiyalar üçün plan kimi xidmət edən siniflər və alt siniflərə qruplaşdırıla bilər. OOP-un əsas anlayışları bunlardır:

1. Varislik: Bir sinfin başqa bir sinifdən məlumat və davranışı mirasalma qabiliyyəti. Funksiyaları miras alan sinif törəmə sinifdir və funksiyaları irsi aldığı sinif isə əsas sinifdir.
2. Encapsulation: Verilənlərin üzərində əməliyyatlar apara bilən funksiyalara bağlanması. Başqa bir vacib OOP texnikası olan məlumatları gizlətməyə imkan verir.
3. Abstraksiya: İstifadəçiyə yalnız yüksək səviyyəli metodları göstərmək üçün daxili funksiyaların maskalanması.
4. Polimorfizm: Eyni işi müxtəlif yollarla yerinə yetirmək bacarığı.

Bir sərçə və pinqvin düşünün. Hər ikisinin gözü var, lakin uçmaq qabiliyyəti yoxdur. Bütün quşlar uçuş funksiyasını paylaşmır, ona görə də əsas quş sinfi uçuş funksiyası təyin etməyəcək, lakin uçan quşdan əldə edilən siniflər uçuş funksiyasını təyin edəcək. Obyektyönümlü dillərin başqa bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların sintaksisi açar sözlərə siniflərə, metodlara və digər üzvlərə girişi məhdudlaşdırmağa və müəyyən etməyə imkan verir. Bu açar sözlər inkapsulyasiya və abstraksiyanı həyata keçirmək üçün zəruri olan giriş spesifikatorları (və ya giriş dəyişdiriciləri) kimi tanınır. OOP-

un faydaları çoxdur. Daha az kodlu proqramlar hazırlamaq üçün OOP-dan istifadə edə bilərik. Obyektyönümlü proqramlaşdırma kodun təkrarını azaltmağa kömək edir ki, bu da kodun mürəkkəbliyini və məlumat ehtiyatını azaldır. O, həmçinin kodun təkrar istifadə imkanını artırır. İstifadəçilər digər proqramlarda istifadə edə biləcəkləri fərdi obyektlər və siniflər yarada bilərlər.

2. C++ obyektyönümlü proqramlaşdırma dilidirmi?

C++ geniş şəkildə obyektyönümlü proqramlaşdırma dili hesab olunur. Stroustrup C proqramlaşdırma dilinə obyektyönümlü funksiyalar əlavə edərək C++ dilini inkişaf etdirdi. Dilin obyektyönümlü proqramlaşdırma dili olduğunu deyəndə çox vaxt onun obyektyönümlü proqramlaşdırmanı dəstəklədiyini nəzərdə tuturuq. Bununla belə, OOP-u dəstəkləyən populyar dillərin əksəriyyəti ciddi şəkildə obyekt yönümlü dillər deyil. Bunlar tez-tez digər məşhur paradiqmaları dəstəkləyə bilən çox paradiqma dilləridir. C++ bu kateqoriyaya düşür, çünki o, çoxsaylı paradiqmaları dəstəkləyir. O, təkcə obyekt yönümlü dil deyil, həm də funksional və prosedur dilidir. OOP dili hesab oluna bilsə də, C++ sırf obyekt yönümlü dil deyil. Bunun bəzi səbəbləri:

- Obyekt əsas tələb deyil: təmiz OOP dili proqramdakı bütün funksiyaları obyekt kimi qəbul edir. Lakin C++ digər proqramlaşdırma paradiqmalarını dəstəklədiyi üçün heç bir obyektdən istifadə etmədən tam proqram yaza bilərsiniz.
- Sinif əsas tələb deyil: "main" funksiyası sinifdən asılı olmayaraq mövcud ola bilər.

Bu məqamları nəzərə alaraq, əminliklə demək olar ki, C++ qismən obyektyönümlü proqramlaşdırma dilidir.

C++ dilində obyektyönümlü proqramlaşdırma

C++ obyektyönümlü proqramlaşdırmanı həyata keçirmək üçün sizə lazım olan hər şeyi təklif edir. Onun sinifləri və obyektləri, giriş spesifikatorları və irsiyyət, inkapsulyasiya, abstraksiya və OOP polimorfizmi anlayışları var.

C++da sinif yaradılması

Biz qeyd elədik ki, OOP-də məlumatlar və bu məlumat üzərində icra olunan əməliyyatlar vahid tərkibdə birləşir və buna inkapsuyasiya deyilir. Həmin bu tərkib - Sinif adlanır. Siniflərin tərtibi əvvəlki başlıqda keçdiyimiz strukt tiplərə oxşayır. Siniflərin strukturlardan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, sinfin bütün elementləri susmaqla əvvəlcədən qapalı hesab olunur və onlara yalnız bu sinfin hədləri olan funksiyalar yiyələnə bilər. Lakin sinfin elementlərinə yiyələnmə rejimi, onun aşkar göstərilməsi ilə dəyişdirilə bilər. Sinif tipi obyektlər üçün təyin edilir. Siniflərin elanı, strukturların elanına oxşardır. Siniflərin elan olunma sintaksisi aşağıdakı kimidir:

classSinfin_adı{};

Sinif elan etmək üçün əvvəlcə class açar sözünü yazırıq, yeni yaratdığımız sinfə verdiyimiz adı, daha sonra isə fiqurlu mötərizə qoyub, nöqtəvergül ilə tamamlayırıq. Sinfə istədiyimiz adı verə bilərik. Sinfin daxilində onun həddləri elan olunur. Sinfin iki cür həddləri ola bilər: dəyişən həddləri və funksiya həddləri. Sinfin həddləri müraciət edilmə xassələrinə görə fərqlənirlər. Misal üçün elə həddlər ola bilər ki, onlara sinfindən xaricdə müraciət etmək olmaz, yalnız sinfin daxilinə görünməlidi. Elə həddlər (funksiya və məlumat) onlara proqramın istənilən yerindən, eləcə də digər siniflərdən müraciət etmək olar. Elə həddlər ola bilər ki, varis siniflər onları görməməlidir və s. Bütün bu tip müraciətlərə nəzarəti təmin eləmək üçün C++ -da sinfin müraciət tənzimləyicilərindən istifadə olunur. C++ dilində sinfin 3 müraciət tənzimləyiciləri var, bunlar aşağıdakılardır:

- public
- private
- protected

Həddlər bu üç tənzimləyicidən birinə məxsus olmalıdır. Biz qısa olaraq ilk əvvəl istifadə edəcəyimiz public tənzimləyicisinin izahını verək.

\- public – ümumi, public kimi elan olunan həddlərə proqramın istənilən yerindən müraciət etmək olar. Eləcə də digər siniflərdən. Həddi public elan etmək üçün sinfin daxilində public yazıb qoşa nöqtə qoyuruq. Daha sonra sinfin hamı tərəfindən müraciət olunmasına icazə verilən həddlərini aşağıdakı kimi yazırıq,:

```
classSinfin_Adı{
public:
//umumi heddler bura yazilir};
```

Siniflərin təyinində onların obyektlərinə başlanğıc qiymətlərini mənimsətmək üçün konstruktor adlanan xüsusi funksiyadan istifadə etmək olar. Konstruktorun sinfin gövdəsində təyin etmə formatı aşağıdakı kimidir:

```
sinfin adı(formal parametrlər siyahısı)
{konstruktorun gövdəsinin operatorları}
```

Konstruktorun adı sinfin adı ilə üst-üstə düşməlidir. Bu cür funksiya, sinfin hər bir obyektinin "new" operatoru ilə təyini zamanı avtomatik olaraq çağırılır. Konstruktorun əsas təyinatı obyektlərin qiymətlərinin mənimsədilməsidir. Konstruktor ixtiyari sinif üçün yaradıla bilər. Eyni zamanda sinifdə bir neçə konstruktor ola bilər.

Gəlin int tipli en və int tipli uzunluq adlı public həddlərdən ibarət olan düzbucaqlı adlı yeni sinif tipi yaradaq. Yuxarıdakı izaha əsasən düzbucaqlı sinfinin elanı aşağıdakı kimi olar:

```
classdüzbucaqlı{
public:
```

int en;
int uzunluq;}

Məqalənin aktuallığı. OOP konsepsiyasının öyrənilməsinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, obyektyönümlü proqramlaşdırma dilləri daha geniş yayılmışdır. Həmçinin OOP proqram təminatının işlənib hazırlanmasında populyar proqramlaşdırma paradiqmasıdır ki, bu da proqramçıya OOP-ni başa düşməyi və tətbiq etməyi zəruri edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə obyektyönümlü proqramlaşdırmanın (OOP) əsas anlayışları və xüsusiyyətləri öz əksini tapmış, habelə C++ dilinin obyektyönümlü olub-olmaması araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən informatika fənnini tədris edən müəllim və tələbələr, həmçinin bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Велов В.В. Основыязыка Delphi Программирование в среде. Delphi 2009.*
2. *Aydın Yunus oğlu Əliyev, İnformatika və Proqramlaşdırma, Bakı 2008, 396 səh.*
3. *Ащарина И.В. Объектно-ориентированное программирование в C++: лекции и упражнения .*
4. *Əhməd Sadıqov, C++ proqramlaşdırma dili, Bakı 2016, 74səh.*
5. *İnternet resursu: https://www.neansoft.com/kitab-borland_c_plus-plus_proqramlasdirma-dili.html.*
6. *Sahib Hüseynov, Obyektyönümlü proqramlaşdırma 2014, Bakı 2014, 408 səh.*
7. *İnternet resursu: https://ilkaddimlar.com/ders/c1/sinifler*

E.E.İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
esmeraldakerimi20@gmail.com

ELEKTRON TƏHSİL RESURSLARININ YARADILMASI VƏ İSTİFADƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

"Elektron Təhsil Resursları" (EER) termini kompüter texnologiyası əsasında hazırlanmış və təkrar istehsal olunan tədris vasitələrinin bütün spektrini birləşdirir. ESM-dən dərsdə istifadənin əsas məqsədi müasir məktəblilər üçün çox zəruri olan tədris prosesini yeni səviyyəyə çatdırmaqdır. Elektron təhsil resursu anlayışı daha genişdir - bura səs yazıları, video kliplər və tələbələrin kompüter və ya planşetdə keçirdikləri tədris kompüter oyunları, testlər, viktorinalar daxildir.

ТРЕБОВАНИЯ К СОЗДАНИЮ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Резюме

Термин «Электронные образовательные ресурсы» (ЭОР) объединяет весь спектр средств обучения, которые разработаны и воспроизводятся на базе компьютерных технологий. Главная цель использования ЭОР на уроках – вывести образовательный процесс на новый уровень, который так нужен современным школьникам. Понятие электронного образовательного ресурса значительно шире – это и звукозаписи, и видеофрагменты, и обучающие компьютерные игры, тесты, викторины, которые ученики проходят на компьютере или планшете.

REQUİREMENTS FOR THE CREATİON AND USE OF ELECTRONİC EDUCATİONAL RESOURCES

Summary

The term "Electronic Educational Resources" (EER) combines the entire range of teaching aids that are developed and reproduced on the basis of computer technology. The main goal of using ESM in the classroom is to bring the educational process to a new level, which is so necessary for modern schoolchildren. The concept of an electronic educational resource is much broader - it includes sound recordings, video clips, and educational computer games, tests, quizzes that students take on a computer or tablet.

Açar sözlər: *elektron təhsil resursları (ETR), multimedia, interaktivlik, didaktik prinsiplər*

Ключевые слова: *электронные образовательные ресурсы (ЕОР), мультимедиа, интерактивность, дидактические принципы*
Key words: *electronic educational resources (EER), multimedia, interactivity, didactic principles*

Məqalənin aktuallığı. Məqalə elektron tədris resurslarının (ETR) yaradılması və onlardan tədris prosesində istifadəyə həsr olunmuşdur. Belə resursların yaradılması və tədrisdə istifadəsi müəllimlərin bu sahədə xüsusi maariflənməsini tələb edir. Bu məsələlərə dair ölkəmizdə metodik xarakterli tədqiqatlar və məqalələr çox azdır. Məqalə həm də bu boşluğu doldurmaq məqsədi daşıyır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə YN ETR-nın yaradılmasında klassik pedaqoji ideyalardan istifadə imkanlarına baxılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə YN ETR yaradılması və tədris prosesində onlardan istifadə etmək istəyən müəllim və tələbələr üçün praktik və tətbiqi əhəmiyyət daşıyır.

Elektron tədris resurslarının (ETR) təhsil prosesindəki yeri müəyyən edilərkən müxtəlif təhsil formalarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Şagirdlərin ETR ilə müstəqil işini təmin etmək üçün zəruri metodiki dəstəyə ehtiyacları var. Buna uyğun olaraq, tədris-metodiki materialların elektron formada təqdimatı, onun strukturu və materialın şərh metodu seçilməlidir. Mümkün olan çoxsaylı istifadəçilər üçün tədris-metodik resurslara çıxışı təmin etmək, onlara fərdi yanaşma, fəal öyrənmə və əks əlaqə metodlarından istifadə məqsədəuyğundur.

ETR üçün bir sıra tələblər var. Bu tələbləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. pedaqoji tələblər (didaktik prinsiplər; metodik tələblər; mövzu seçiminin əsaslandırılması; istifadənin pedaqoji məqsədəuyğunluğu və səmərəliyi);
2. texniki tələblər;
3. erqonomik tələblər;
4. estetik tələblər.

ETR-nın ümumi didaktik prinsipləri:

Ənənəvi təhsildə olduğu kimi, müasir ETR-da didaktik prinsip və qaydalar nəzərə alınmalıdır:

Əyanilik prinsipi. Ətraf aləmin öyrənilməsinin, dərki onun əsas yolları görmə, eşitmə, mücərrəd düşüncədir. Görmə və eşitmə bu zaman məlumatlandırıcı, informasiya qəbuledici kanallardır. Məhz informasiya qavrayışının bu mühüm kanalları təlimin əyaniliyini təmin edir, diqqəti fəallaşdırır, qavrayışı audio-vizual və digər multimedia vasitələri əsasında daha da səmərəli edir.

İnteraktivlik. Təlim prosesində şagird bir sıra interaktiv hərəkətlər edir: tədris materialı ilə tanışlıq, dinləmək, məzmun elementləri arasında

naviqasiya, kömək sisteminə daxil olmaq, yoxlayıcı sualları cavablandırmaq və s. Bütün bunlar şüurun və yaddaşın səmərəliyini artırmağa kömək edir.

Praktika ilə əlaqə (praktik istiqamətlik). Bütün bölmələr və təlim modulları üçün praktikiyönümlü təlim materialları təqdim olunur - praktiki tapşırıqlar, təlim tapşırıqları, test sualları, laboratoriya işləri və s. təqdim edilir.

Materialın təqdim edilmə metodu (sadədən mürəkkəbə, anlayışlardan məntiqə, bilikdən səriştəyə) qavrama üçün əlçatandır. Bu həm müəllimin (və ya valideynin) köməyi ilə, həm də müstəqil şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Elmilik. Kursun məzmunu onunla əlaqəli (inteqrasiya olunmuş) elmlərə, o cümlədən yeni təhsil texnologiyalarının əsası kimi İKT ideyalarına əsaslanır.

Ardıcıllıq. Kursun məzmunu məntiqi ardıcıl və ya təkrar öyrənməyə, özünütəhsilə imkan verir. Dialoq interfeysi, keçid sistemi keçmiş və ya sonrakı təhsil məlumatlarına, eləcə də istənilən əlavə məlumatlara, habelə ensiklopedik məlumatlara müraciət etməyə imkan verir.

Təqdimatın modulluğu və dəyişkənliyi. Material təlim modullarına (modullar mövzulara əsaslanır) və mikromodullara (mikromodullar anlayışlara əsaslanır) bölünür. Modullar təlimi fərdi, dəyişkən, çevik və icra edilən təlim tapşırıqlarından asılı olaraq müxtəlif ardıcıllıqda qurula bilər.

Təlim kursunun konseptual materialları (əlavə məlumatlar istisna olmaqla), multimedia formasında təqdim edilməli, müəllif tərəfindən səsləndirilməlidir. Başqa sözlə, ETR vizual, eşitmə və motor yaddaşın fəallaşdırılması hesabına materialın tez və keyfiyyətli yadda saxlanılmasına kömək edir. Bununla belə, öyrənilən materialların test tapşırıqları da şagird üçün əlçatan olmalıdır.

Metodik tələblər müəyyən akademik fənnin orijinallığı və xüsusiyyətlərini nəzərə alır; müvafiq elmin xüsusiyyətlərini, konseptual aparatını, qanunların öyrənilmə üsullarını nəzərə alır; informasiya emalının müasir üsullarını həyata keçirir.

Təhsil proqramlarına və universal təyinatlı proqram vasitələrinə (UTPV) verilən texniki tələblər

UTPV-dən tədris prosesində səmərəli istifadə üçün onun məzmunu və texniki parametrləri nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün əsas tələblər aşağıdakılardır:

1. Sadələşdirilmiş versiyanın olması;
2. Yükləmə sürəti (mətn və qrafikanın yaddaşda optimal həcmi);
3. Naviqasiya rahatlığı, informasiya axtarış sistemləri vasitəsi ilə daxil olmaq imkanı;
4. Yüksək dərəcədə interaktivlik;
5. Yaradılması üçün optimal və müasir alətlərdən istifadə;

6. Proqram təminatı icrasının keyfiyyəti (paralel proqramların işə salınma imkanı, sorğulara cavab sürəti, periferik qurğularla iş);

7. Multimedia vasitələrindən adekvat istifadə, multimedia komponentlərin orijinallığı və keyfiyyəti;

8. İstifadəçinin səhv və düzgün olmayan hərəkətlərinə qarşı reaksiyanın verilməsi.

ETR-nın məzmununa olan erqonomik tələblər:

1. Şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini, fəaliyyətin təşkilinin müxtəlif formalarını, müxtəlif təfəkkür növlərini, intellektual və emosional fəaliyyətin bərpası nümunələrini nəzərə almaq;

2. Öyrənmənin motivasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi, şagirdin elektron resursla qarşılıqlı əlaqəsində müsbət stimulların təmin edilməsi;

3. İnformasiyanın təsvirinə (rəng spektri, oxunaqlıq, təsvirin aydınlığı), mətnin ekranda yerləşməsinə dair tələbləri müəyyən etmək.

Elektron resursların məzmununa və təqdimatına estetik tələblər: estetik tərtibatın resursun funksional məqsədinə uyğunluğu; rəng çalarlarının təyinatına və erqonomik tələblərə uyğunluğu; qrafik və təsviri elementlərin nizamlılığı, ifadəliliyi.

Elektron təhsil resurslarından istifadə

1. Yeni nəsil ETR-dan (YN ETR) istifadə prosesində müəllim və şagirdin rolu dəyişir.

YN ETR-dan istifadəyə əsaslanan tədris prosesində müəllimin rolu qismən dəyişir. Müəllim pedaqoji prosesdə birbaşa bilik və məlumat mənbəyi kimi yox, əlaqələndirici və ya mentor kimi iştirak edir. Müəllimin klassik funksiyaları transformasiya edilir. YN ETR əsasında təhsil prosesinin layihələnməsi, təşkili də fərqli olur. Bu zaman:

- əsas diqqət şagirdlərin idraki fəallığının yüksəldilməsinə yönəldilir;
- müəllim təlim prosesinin meneceri, rejissoru rolunda çıxış edir, şagirdlərə təlim materiallarını ötürür, təlim vəsaitlərini təqdim edir;
- təlim materialı təhsil məqsədi kimi deyil, tədris fəaliyyətinin təşkili vasitəsi kimi istifadə olunur;
- şagird öz müəllimi ilə yanaşı fəaliyyət subyekti kimi çıxış edir, onun şəxsiyyətinin inkişafı isə təhsilin əsas məqsədlərindən biri kimi çıxış edir.

2. YN ETR istifadəyə əsaslanan dərs modelləri

YN ETR fəal istifadə tədris prosesinin yenidən qurulmasına və tədris vaxtının rasional istifadəsinə imkan verir.

Dərsin ənənəvi forması tədricən əhəmiyyətini itirir. Şagirdlər yeni məlumatları artıq təkcə sinifdə deyil, həm də evdə, sərbəst şəkildə, YN ETR-ilə iş prosesində mənimsəyir, internet və digər informasiya resursları ilə müstəqil

iş prosesində əldə edirlər. Təbii ki, bu zaman kitablar, lüğətlər, məlumat soraqçaları, ensiklopediyalar və s. öz əhəmiyyətini saxlayır.

Elektron tədris modullarının tərkibi üç blokdan ibarət ola bilər: informasiya bloku, praktiki bloku və nəzarət bloku.

Dərslərin təşkilinin müxtəlif didaktik modellərində bütün növ elektron tədris modullarından istifadə mümkündür.

Elektron tədris modullarnın informasiya (İ) bloku:

- təlim məlumatlarının verilməsi;
- faktların, nümunələrin, konsepsiyaların təsviri;
- müstəqil işin təşkili.

Elektron tədris modullarnın praktiki (P) bloku:

- biliklərin möhkəmləndirilməsi və praktikada tətbiqi.

Elektron tədris modullarnın nəzarət (N) növü:

- öyrənilən materialın təkrarı və möhkəmlənməsi;
- cari, tematik və yekun nəzarət.

Yeni təlim modelində müxtəlif növ dərslərin təşkili mümkündür. Belə dərslərin bəzi tipləri ilə tanış olaq:

1. Dərs tipi 1. YN ETR istifadə edərək yeni materialın tətbiqi. Bu zaman müəllim aparıcı rol oynayır.
2. Dərs tipi 2. YN ETR və tələbələrin müstəqil fəaliyyətindən istifadə edərək yeni materialın mənimsənilməsi.
3. Dərs tipi 3. YN ETR-dan istifadə edərək seminar dərslərinin təşkili. Dərsin hazırlanmasında tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin təşkili.

3. YN ETR-dən istifadə əsasında virtual laboratoriya işi.

Yeni materialın tətbiqi ilə laboratoriya işi, tələbənin real obyektləri öyrənmək, virtual eksperiment aparmaq, nəticələri müstəqil şəkildə təhlil etmək, etibarlığını yoxlamaq kimi işləri əhatə edir. Bildiyiniz kimi, laboratoriya dərsinin səmərəliliyi daha çox geniş təlimatlardan, tələbələrin fəaliyyətini tənzimləyən yaxşı qurulmuş suallar və tapşırıqlar sistemindən, əldə edilən nəticələrin dərk edilməsindən asılıdır. Bütün bunlar müvafiq olaraq YN ETR vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu cür təlim iş bacarıqlarının formalaşmasına, öyrənilən materialların dərindən təhlilinə, tədqiqat bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. Dərsin sxemi yeni materialın öyrənilməsində istifadə olunan məntiqə yaxındır.

4. YN ETR-dan istifadə edərək seminarların təşkili.

Praktiki məşğələlərin əsas tərbiyəvi məqsədi müəyyən növ məsələlərin həlli üçün bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Buna görə də, belə bir dərsin aparılması prosesində tələbələrə təklif olunan tapşırıqlar nisbətən sadə olmalıdır.

ETR-dən istifadə etməklə aşağıdakı praktiki dərs növlərini qeyd edə bilərik.

Reproduktiv və fərdi xarakterli praktikum

Bu cür dərsin əsas hissəsi test xarakterli tapşırıqlar olub, elementar bacarıqların formalaşmasına yönəli P tipli elektron tədris moduludur. Bununla yanaşı qərarları alqoritmik xarakter daşıyan və axtarış nəzərdə tutmayan tapşırıqlar da dərsin mühüm hissəsi hesab olunur.

Fərdi emalatxana

Bu cür dərsin əsasını P tipli elektron tədris modulu təşkil edir. O, fərdiləşdirilməmiş seminardan onunla fərqlənir ki, nəzəri hazırlığın səviyyəsindən, akademik perfomansından və idrak üslubundan asılı olaraq müxtəlif tələbə qruplarına müxtəlif ETR təklif olunur. Burada şagirdlər fərdi surətdə çalışırlar.

Dərs - problemin həlli

Belə bir dərsin məqsədi əldə edilmiş nəzəri biliklərə əsaslanaraq problemlərin həlli üçün yeni texnika və üsulların formalaşdırılmasıdır. Bu dərs fərdi iş və qrup şəklində həyata keçirilə bilər. Bu cür dərslərin əsasını həlləri alqoritmik xarakterli olmayan və araşdırma tələb edən P tipli ETR ibarət tapşırıqlar təşkil edir. P tipli elektron tədris modulu müəllim tərəfindən müəyyən edilir. Problemlərin həlli üçün lazımi məlumatları ehtiva edən I tipli elektron tədris modullarından da istifadə olunur. Eyni zamanda, müəllim müəyyən I tipli elektron tədris modullarını tövsiyə edə bilər.

Dərs - fikirlərin müzakirəsi

Bu dərsin məqsədi müxtəlif üsullarla əldə edilən məlumatların təhlili əsasında fərziyyələr irəli sürmək bacarığını inkişaf etdirməkdir. Belə bir dərsin, eləcə də müzakirə dərsinin keçirilməsi üçün əsas I və P tipli elektron tədris modullarının olmasıdır. Belə dərslərin keçirilməsi şəraitində ETR-in məzmunu ideyaların irəli sürülməsi, onun səmərəsinin əsaslandırılması üçün əsas kimi istifadə oluna bilər.

Dərs - problemli seminar

YN ETR-dan istifadə edərək şagirdlər tərəfindən müxtəlif mövzuların öyrənilməsi, onların problem tipli sual və tapşırıqların həllinə sövq edilməsi, müzakirələrə imkan verən seminarların təşkili mümkündür. Bu cür dərslərin keçirilməsi üçün hər növ elektron tədris modulundan istifadə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. *Аврамов Ю.С. Практика формирования информационно образовательной средына основе дистанционных технологий //Телекоммуни-кации и информатизация образования. -2015. - № 2. -с.13-15.*

2. *Рахимов О.Д. и другие. Качество образования и инновационные технологии. “Издательство: Наука и технологии”, 2015 .*
3. *Турдиева Г.С. Сулайманова М.А. Методы организации электронных учебных ресурсов в образовательном процессе через платформу дистанционного обучения moodle // ACADEMY. Научно-методический журнал, 2020. No 5 (56). Стр. 40-43*
4. *Турдиева Г., Хотамова Д. Возможности программного обеспечения dreamweaver для создания образовательных сайтов Научно-методический журнал "ACADEMY". N 5 (44), 2019.*

R.R.Məmmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mammadliroya2@gmail.com

FİZİKA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRD TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ PARADOKSAL SİTUASİYALARIN ROLU VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ METODİKASI

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə orta məktəbdə fizikanın tədrisi prosesində şagirdlərin tədris-təfəkkür fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində paradoksal vəziyyətin yaradılması, meydana çıxan ziddiyyətlərin həlli yolunun axtarılması, şagirdlərin analitik baxış, tənqidi düşünmə, yaradıcı tətbiqetmə qabiliyyətlərinin o cümlədən, günün tələbinə uyğun olaraq şagirdlərin tədqiqatçı şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi məsələləri ön plana çəkilərək şərh edilmişdir. Həmçinin fənn müəlliminin mövzu ilə əlaqədar ziddiyyətli vəziyyətləri aşkar edib, müddəalar şəklində təqdim edərək, onlar arasında ziddiyyətli paradoksları meydana çıxartmasının mahiyyəti göstərilərək əks etdirilmişdir.

РОЛЬ ПАРАДОКСАЛЬНЫЕ СИТУАЦИИ В РАЗВИТИИ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ УРОКАХ ФИЗИКИ И МЕТОДИКА ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Резюме

В представленной статье рассматривается создание парадоксальной ситуации в развитии учебно-мыслительной деятельности учащихся в процессе обучения физике в школе, поиск решения противоречий, аналитического видения учащихся, критического мышления, представлены творческие прикладные способности, а также развитие учащихся как исследовательских личностей в соответствии с требованиями времени. Также была показана и отражена сущность учителя-предметника, обнаруживающего противоречивые ситуации, связанные с темой, излагая их в виде суждений, и выявляя между ними противоречивые парадоксы.

THE ROLE OF PARADOXIC SITUATIONS IN THE DEVELOPMENT OF STUDENT THINKING IN PHYSICS LESSONS AND THE METHODOLOGY OF USING THEM

Summary

The present article discusses the creation of a paradoxical situation in the development of the educational and mental activity of students in the process of teaching physics at school, the search for a solution to contradictions, the analytical vision of students, critical thinking, presents creative applied abilities, as well as the

development of students as research personalities in accordance with the requirements of the time. The essence of the subject teacher was also shown and reflected, revealing contradictory situations related to the topic, presenting them in the form of judgments, and revealing contradictory paradoxes between them.

Açar sözlər: *fizika, tədris, paradoks, situasiya, məntiqi təfəkkür, istidən genişlənmə, tədqiqatçılıq*
Ключевые слова: *физика, учение, парадокс, ситуация, логическое мышление, тепловое расширение, исследование*
Key words: *physics, doctrine, paradox, situation, logical thinking, thermal expansion, research*

XXI əsrin təhsili, təlimin məzmun və texnologiyasının strukturunda bir sıra dəyişiklərin edilməsi zərurətini meydana gətirdi. Müasir dövrün qlobal çağırışları təhsildə həlli vacib olan məsələləri daha da qabartmaqla, dövlət və cəmiyyətin həyatının prioritetinə çevirdi. Çünki müasir dövrdə təhsilin inkişafı, şagird şəxsiyyətinin inkişafının yüksək səviyyədə qurulmasını təmin edir ki, bu da şagirdlərin praktik bacarıqlarını məntiqi təfəkkürlərini və idrak fəallıqlarının inkişafına xidmət etməlidir. Bu məqsədlə müasir dövrün tələb və təkliflərinə uyğun olaraq müəllimlər bilik, bacarıq, vərdişlərə yiyələnməklə yanaşı tədris prosesinin yüksək səviyyəli təşkili üçün bir sıra üsul və vasitələrdən istifadə etməlidir. Şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi isə bu məsələnin ən başlıca meyarıdır. Hazırda təhsilin inkişafının əsas tendensiyası "Təhsil elmi tədqiqatın təhsil modelidir" konsepsiyasına əsaslanmaqla, orta məktəb fizika kursunun tədrisində şagirdləri tədqiqatçılığa, elmi yaradıcılığa sövq edən metodların tətbiq edilməsi başlıca məsələdir. Bu məqsədlə fizika müəllimləri tədris prosesində şagirdləri axtarışa istiqamətləndirən, bir sıra əqli əməliyyatlar icra etdirən (*analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə*) şagirdləri analitik düşünməyə məcbur edən, onlarda baxılan məsələnin həllinə tənqidi baxışlar formalaşdıran, məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirən paradoksal situasiyalar yaratmaqla tədris prosesini həyata keçirməyə ciddi ehtiyac vardır.

Paradoksallıq bir çox müəlliflərin dediyi kimi, dünyanın müasir elmi biliyinin xarakterik xüsusiyyətidir. Daim genişlənən biliklər vaxtaşırı, nəinki fikir ayrılığına, hətta köhnə dogmatik biliklərlə də ziddiyyət təşkil edir. Bəzən bu ziddiyyət o qədər kəskinləşir ki, onu paradoks adlandırmaq olar. Məsələn, cisimlərin sərbəst düşməsi və planetlərin orbitlərdə hərəkəti kimi müxtəlif hərəkət növlərini birləşdirən Nyutonun universal cazibə qanunu da paradoksallıqdan xali deyil.

Əvvəllər paradokslar ilk növbədə biliyə son dərəcə zəhlətökən bir maneə kimi qəbul edilirdi. Bu gün elmin ziddiyyətlər, paradokslar onların özünəməxsus kəskin forması kimi, elmi biliyin inkişafının təbii nəticəsi kimi

qəbul edilir. Deməli, paradokslar o zaman yaranır ki, bir-birini təkzib edən (ziddiyyətləri) iki mühakimə yürütməklə eyni dərəcədə sübut oluna bilsin. Paradoks (yunan dilindən - gözlənilməz, qəribə) - 1) ümumi qəbul edilmiş, ziddiyyətli (bəzən yalnız ilk baxışda) sağlam düşüncə ilə kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil edən fikir, əsaslandırma; 2) adi fikirlərə uyğun gəlməyən qeyri-adi, gözlənilməz hadisə; 3) əsaslandırmanın məntiqi düzgünlüyünü saxlamaqla mənalı çoxluq nəzəriyyəsi və formal məntiqdə yaranan formal-məntiqi ziddiyyət kimi başa düşülür. Deməli, paradoks ümumi qəbul edilmiş fikirlərlə ziddiyyət təşkil edən, eyni zamanda (bəzən yalnız ilk baxışda) sağlam düşüncəyə zidd olan fikir, ifadədir (2).

Təhsilin məzmununun dəyişməsilə, müəllimlərin funksiya və vəzifələri dəyişmiş, məlum olduğu kimi onlar təkcə bilik mənbəyi, bilik verən deyil, biliyin müstəqil mənimsənilməsini təşkil edən, öyrənməni öyrədən, fasilitatorluq funksiyasını ifadə etməyə başlamışdır. Məhz belə olan halda fizikanın öyrənilməsi prosesində, biliklərin müstəqil mənimsənilməsi və tətbiqində süni və təbii şəkildə paradoksal situasiyaların yaradılması məsələsi daha da aktuallaşır.

Heç təsadüfi deyil ki, görkəmli fizik Albert Eynşteyn yazırdı: “Müəllimin ən böyük ustalığı - qarşısındakı öyrənənə idrakı məsələlərin həllinə və yaradıcılığına həvəs yaratmaqdır. Bunu, fənninə maraq oyatmağa çalışan hər bir müəllim yadda saxlamalıdır”. Xüsusən də bu məsələ ətraf aləmin öyrənilməsinə xidmət edən fizika fənni üçün olduqca önəmli hesab edilir (1). Bu istiqamətdə müəllim tədris prosesində şagirdlərin sıxlıq anlayışına dair biliklərinə istinad edərək belə bir maraqlı sualla sinifə müraciət edir: “Sizin fikrinizcə polad materialdan hazırlanmış iynə suda batarmı?” Şagirdlər bir qədər düşündükdən sonra bir qayda olaraq cavab verirlər: “Bəli, batar. Çünki iynənin hazırlandığı materialın sıxlığı suyun sıxlığından çox böyükdür.” Lakin müəllim içərisində su olan nəlbəkiyə iynəni ehtiyatla qoyur və iynə batmır (şəkil1).

Şəkil 1.

Yaranan paradoksal vəziyyət şagirdlərin marağına səbəb olur. Adətən, cismin suda batmaması üçün onun sıxlığı ya suyun sıxlığından kiçik, ya da ona bərabər olmalıdır. Əlbəttə, metalın sıxlığı suyun sıxlığından böyükdür. Lakin iynə ağırlıq qüvvəsindən daha güclü olan səthi gərilmə qüvvələri sayəsində suda batmır. Bu qüvvələrə görə su özünü səthi plyonka ilə örtülmüş kimi aparır. Bu plyonkada ilişmə qüvvələri ağırlıq qüvvəsinə qarşı yönəlir və iynə batmır. Gec və ya tez iynənin səthi islanacaq və iynə batacaq. Lakin iynəni piylə yağlasaq onun batmasının qarşısını almaq olar. Bu misalı canlılara da (həşəratlərə) aid etmək olar. Beləki, çoxlu həşəratlar var ki, onlar səthi gərilmə sayəsində su üzərində asanlıqla dura və sürətlə hərəkət edə bilirlər. İndi isə 8-ci sinif fizika dərsliyində “Cisimlərin istidən genişlənməsi” mövzusunun tədrisi ilə bağlı şagirdlərin müstəqil işləmək üçün təqdim edilmiş bir layihə-təcrübəyə nəzər yetirək.

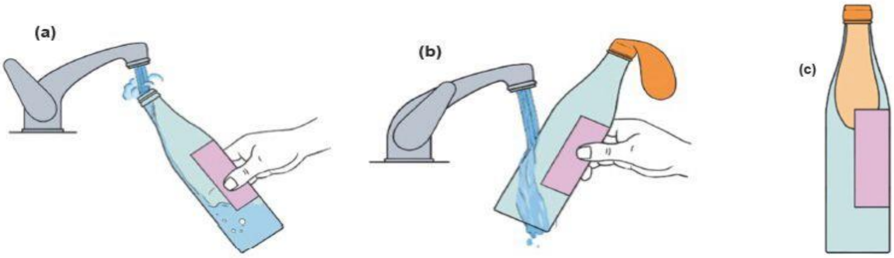

Şəkil 2.

Şəkil 2-də göstərildiyi kimi şüşə butulkanı isti su ilə doldururuq (a). Bir neçə dəqiqə keçdikdən sonra suyu boşaldıb, butulkanın ağzına dərhal rezin şar keçiririk (b), butulkanı soyuq su şırnağının altına tutduqda şarın butulkanın içərisinə tədricən sorulduğunu izləyirik (c). Belə olan halda müəllim sinifdə əyləşən şagirdlərə müraciət edərək soruşur: “Nə üçün butulkanı soyutduqda rezin şar onun içərisinə soruldu”? Müəllimin sorğusu ilə birlikdə şagirdlərdə əqli əməliyyatların icrası prosesi başlanır. Onlar təcrübənin nümayişi ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər, fərziyyələr irəli sürürlər. Yekunda müəllim şagirdlərin fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, butulkanı isti su ilə doldurduğumuz zaman divarları qızır. Butulkanın içərisindəki suyu boşaltdıqda butulkanın içərisinə müəyyən qədər hava dolmuş olacaq. Butulkanın içərisindəki istidən genişlənən hava butulkanı tərk edir və beləliklə, şüşə butulkanın içərisində seyrəkləşmiş hava yaranır. Şarı soyuq suya tutduğumuz zaman isə içərisindəki hava sıxılır (b). və sıxılma nəticəsində seyrəklik yaranır. Müəllim şagirdlərə müraciət edərək bildirir ki, seyrəkləşmiş qazda molekulların sayı azdır. Şagirdlər 7-ci sinif təzyiq bəhsinə dair biliklərinə istinad edərək bildirirlər ki, molekulların sayının azlığı təzyiqin azlığıdır. Axı

qazın təzyiqi molekulların vurduğu zərbələrin sayıdır. Və beləliklə, müəllim nəticəni belə əsaslandırır ki, soyuq su şırnağının altında genişlənən havanın sıxılması nəticəsində şarın üzərinə xaricdən vurulan təzyiq, daxildən vurulan təzyiqdən çox olduğundan şar butulkanın içərisinə doğru sorulmağa başlayır. 8-ci sinif fizika dərsliyində "İstilik balansı tənliyi" mövzusuna dair belə bir təcrübəyə diqqət yetirək. Şəkil 3-də təsvir edildiyi kimi kağız stəkana bir qədər su töküb ştativin halqalı tutqacında yerləşdirin. Stəkanın altında spirt lampası (və ya şam) qoyub fitili yandırın. Alov stəkanı altdan demək olar tamamilə bürüyür. Şagirdlər belə hesab edirlər ki, kağız stəkan alovlanacaq və su dağılacaqdır. Lakin nə baş verir: Alov stəkanı tamamilə bürüməkdə, su isə qızmaqda davam edir.

Şəkil 3.

Müəllim şagirdlərdən soruşur: "Niyə kağız stəkan alovlanmadı?" Şagirdlər hadisənin gedişi ilə əlaqədar kiçik qruplar daxilində və ya fərdi şəkildə mühakimə yürüdürlər. Bu kimi situasiyalar şagirdləri qrup daxili ünsiyyətə cəlb etməklə onları baxılan hadisə və prosesin aktiv iştirakçısına çevirir. Sonda müəllim şagirdlərə xatırladaraq bildirir ki, maye daxilində olan cismə iki qüvvə təsir edir. Yuxarı yönələn Arximed qüvvəsi və aşağı yönələn ağırlıq qüvvəsi. Mayeni qızdırarkən əvvəlcə mayenin aşağı qatlarındakı maye molekulları qızır, qızan molekullar Arximed qüvvəsinin təsiri nəticəsində mayenin səthinə qalxarkən, mayenin səthində olan soyuq su molekulları isə ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında aşağı qatlara enir. Bu proses maye daxilində istilik tarazlığı yaranana qədər davam edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fizika fənninin tədrisinin səmərəliliyini, keyfiyyətini yüksəltmək üçün istifadə olunan təlim metodlarından, paradoksal situasiyalar, bu istiqamətdə böyük rol oynayır. Belə ki, yaradılan ziddiyyətli anların birində yaranan sual, hadisə barədə özü topladığı ilkin məlumata söykənən şagird, digərində isə sualın doğru cavabına malik olan müəllim durur. Sanki bu iki qütb arasında həqiqət uğrunda mübarizə gedir. Doğru cavabı aldıqdan sonra şagird yenidən öz əvvəlki tədqiqatçı mövqeyinə qayıdır və bu da verilən materialın mənimsəmə faizini artırır, məlumatların etibarlılığını, səmərəliliyini yüksəltməklə, onların təfəkkürünün inkişafına, yeni elmi məlumatların arxasınca getməyində əhəmiyyətli rol oynayır. Başqa bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

1. Yeri əhatə edən atmosfer qatında, yəni yerin səthindən müəyyən yüksəkliyə qalxdıqca qazların paylanması ardıcıllığı şəkil 4-də göstərildiyi kimi olmalıdır.

Şəkil 4.

Şagirdlərin 8-ci sinifdə kimyadan öyrəndikləri biliklərinə istinad edərək şəkil 4-də göstərilən mənzərə onlara təqdim edilir. Bu düzülüş doğrudurmu? Onlar kimyadan qazların xüsusuyyəti ilə əlaqədar müvafiq biliklərinə istinad edərək təhlillər aparılar. Yəni, nisbi atom kütlələrinə görə azot yüngül olduğu üçün yüksəklikdə, ondan bir qədər ağır oksigen isə ondan aşağıda şəkil 4-dən göründüyü kimi karbon qazı isə yer təbəqəsinə ən yaxın məsafədə səpələnmiş vəziyyətdə olmalıdır. Bu da o deməkdir ki, yer səthində yaşayan bütün canlılar, o cümlədən insanlar bu qazın mənfi təsirinə məruz qalmalıdırlar. Əslində isə bu hadisə baş verirmi? Xeyr. Bunun səbəbi nədir? sualları ilə müvafiq paradoksal situasiyalar yaradıla bilər.

2. Səkkizinci sinifdə "Maddənin aqreqat halının dəyişməsi" mövzusunu öyrənərkən şagirdlərə suyun qaynama temperaturunun atmosfer təzyiqindən asılı olduğu haqqında məlumat verilir. Buna görə də, onlar belə nəticə çıxarlar ki, eyni atmosfer təzyiqində suyun qaynama temperaturu eynidir. Belədirmi?

Buna müvafiq 3 növ mühakimə tərtib etmək olar.

A: Eyni atmosfer təzyiqində suyun qaynama temperaturu eynidir;

B: Bəzi hallarda eyni atmosfer təzyiqində suyun qaynama temperaturu fərqli olur;

C: Eyni atmosfer təzyiqində suyun qaynama temperaturu müxtəlifdir;

Ç: həmişə (bəzən) eyni atmosfer təzyiqində, suyun qaynama temperaturu eynidir.

A - C müddəaları arasındakı ziddiyyəti aşkarlayaq.

İçərisində eyni miqdar su olan iki qabı götürüb qızdırıcının üzərinə qoyuruq. Hər iki qabda suyun həcmi eynidir. Qablardan birinin daxili səthi

hamar, digərinki kobud, nahamardır. Qabların hər ikisinə termometr yerləşdiririk.

Sual olunur - bu qablarda su hansı temperaturda qaynayacaq? Şagirdlər qeyd edirlər ki. "Atmosfer təzyiqi eyni olduğu üçün qaynama temperaturları da eyni olacaq" cavabını dinlədikdən sonra qızdırıcını işə salırıq. Sonra qabların qızdırılması nəticəsində kobud səthə malik qabdakı suyun daha tez aşağı temperaturda qaynadığının şahidi oluruq. Niyə?

Həlli: Empirik olaraq müəyyən edilmişdir ki, mayenin qaynama temperaturu qabın materialından, onun təmizlik dərəcəsindən və həll olunmuş qazın növündən asılıdır. Bundan əlavə, bərk cismin səthi ona yapışmış kimi görünən qaz molekullarını saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Maye qızdırıldıqda, içərisində həll olunan hava qaz molekullarını birləşdirərək qabın divarlarına toplanır. Daxili səth kobud olduğundan, hava qabarcıqlarının sayı daha çox olur və bundan əlavə, hamar olan səthin çıxıntılı nöqtələri olmadığından buxar qabarcıqları daha sürətli hərəkət edərək buxarlanır. Buna görə hamar səthə malik qabda su, o birinə nəzərən daha yüksək temperaturda qaynayacaqdır.

Aparılan uzun müddətli məktəb təcrübəsi göstərir ki, mövzunun öyrənilməsində paradoksal situasiya yaratmaq üçün mütləq mövzuda baş verən hadisədə cərəyan edən zidiyyətli məqamları aşkara çıxarmaq, sonra isə onları ***müddəa*** şəklində şagirdlərlə birlikdə həll etmək lazımdır. Bu zaman şagirdlərin bütün təfəkkür əməliyyatları aktiv olacaqdır. Yəni, fizika müəllimi istənilən qədər belə paradoksal situasiyalar yaratmaqla şagirdləri düşünməyə, müxtəlif təfəkkür əməliyyatları (*analiz, sintez, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə* və s.) aparmağa yönəldə bilər. Bu da şagirdlərə tədris materialını yaxşı mənimsətməklə onların dərin elmi biliklərə yiyələnmələrini təmin edir ki, nəticədə məntiqi, tənqidi təfəkkürlərinin inkişafı təmin edilir.

Ədəbiyyat

1. *Əlizadə Ş.H., İsmayılov İ.N. Fizikanın tədrisi metodikası (ümumi məsələlər). Bakı. 2018*
2. *İsmayılov İ.N. Fizikanın tədrisi metodikasının müasir problemləri. Bakı, "ADPU-nun nəşri", 2019.*
3. *İsmayılov İ.N., Zümrüd Vidadi qızı. Fizikanin tədrisində paradokslardan istifadə şagird təfəkkürünü inkişaf etdirən amillərdən biri kimi (Ümumtəhsil orta məktəb fizika materialları əsasında). Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, 2016, № 2s.106-116*
4. *Murquzov M. İ. və s. 7 və 8-ci sinfin fizika dərslikləri. Bakı, 2018*
5. *Ситнова Е.В., Развитие парадоксальности мышления как фактор обеспечения качества физического образования. Санкт-Петербург. 2010, 156 с.*

N.T.Ələsgərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elesgerlinergiz2000@gmail.com

TƏFƏKKÜR FƏALİYYƏTİNİ İNKİŞAF ETDİRƏN VASİTƏ KİMİ OYUN TEXNOLOGİYALARININ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Riyazi oyun riyazi düşüncənin təməlinin qoyulduğu, real həyat təcrübəsi üzərinə qurulmuş inkişafetdirici bir fəaliyyətdir. Riyaziyyat insan zəkasının bir məhsulu olan fikir yürütmə, təxmin etmə və məntiqi mühakimə çıxarma kimi aktların üzərinə qurulduğu üçün uşaqlıqdan etibarən oynanan oyunlarda da bu fəaliyyətlərin yerinə yetirildiyini söyləmək mümkündür. Riyazi anlayışları şagirdlərin tətbiq edərək və əylənərək öyrənməsini təmin etməyin ən effektiv üsullarından biri bu oyunları genişləndirərək təlim mühitinə daşımaqdır. Oyunlar şagirdə elmin inkişafında riyaziyyatın rolunun və real həyatda riyaziyyatın əhəmiyyətinin fərqində olma, riyaziyyatı öyrənə biləcəyinə inamın yaranması ilə özünəinam formalaşdırma, öyrənməyə istəkli olma, məsələ həll etməkdən zövq alma və səbirli olma kimi bacarıqlar qazandırır. Bundan başqa, oyunlar şagirdlərin koqnitiv bacarıqlarının aktivləşməsini təmin edir. Beləliklə, oyunlar şagirdlərin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirərək dərsin məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırır.

ХАРАКТЕРИСТИКА ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Математическая игра – это развивающая деятельность, основанная на реальном жизненном опыте, где закладывается фундамент математического мышления. Поскольку математика является продуктом человеческого интеллекта, она основана на таких действиях, как рассуждения, предположения и логические суждения. Один из наиболее эффективных способов обеспечить усвоение учащимися математических понятий посредством практики и развлечения — внедрить эти игры в учебную среду. Игры дают учащемуся такие навыки, как осознание роли математики в развитии науки и важности математики в реальной жизни, формирование уверенности в себе за счет создания уверенности в том, что он может выучить математику, желание учиться, удовольствие от решения задач, и набраться терпения. Кроме того, игры обеспечивают активизацию познавательных навыков учащихся. Таким образом, игры повышают продуктивность и качество урока, развивая математическое мышление учащихся.

CHARACTERİZATİON OF GAME TECHNOLOGİES AS A MEANS OF DEVELOPİNG THİNKİNG ACTİVİTY

Summary

A mathematical game is a developmental activity based on real-life experience, where the foundation of mathematical thinking is laid. Since mathematics is a product of human intelligence, it is based on actions such as reasoning, guessing, and making logical judgments. One of the most effective ways to ensure that students learn mathematical concepts through practice and fun is to extend these games into the learning environment. The games give the student such skills as being aware of the role of mathematics in the development of science and the importance of mathematics in real life, building self-confidence by creating confidence that he can learn mathematics, being willing to learn, enjoying solving problems, and being patient. In addition, games ensure the activation of students' cognitive skills. Thus, games improve the productivity and quality of the lesson by developing students' mathematical thinking.

Açar sözlər: *təfəkkür, oyun texnologiyası, riyazi oyun, koqnitiv bacarıqlar, inkişaf, xarakteristika*

Ключевые слова: *мышление, игровая технология, математическая игра, познавательные способности, развитие, характеристика*

Key words: *thinking, game technology, mathematical game, cognitive skills, development, characterization*

Oyunlar həyatımızın hər dövründə var olan, hər yaşda fərqli məqsədlər üçün faydalandığımız vazkeçilməz və əvəzolunmaz strukturlardır. Oyun anlayışı üçün konkret bir tərif ortaya qoymaq çətindir. Müxtəlifliyi, formaları, tətbiq səviyyələri və sahələrinə görə insandan-insana dəyişən tərifdir. Oyunu "istirahət, yenidən qurma, özünü ifadə etmə və sosial bir mədəni element" kimi bir sıra ifadələrə bərabər tutmaq olar. Daha sadə dillə desək, bir ya da daha çox şəxsin müəyyən qaydalar əsasında rəqabət edərək, ya da əməkdaşlıq edərək müəyyən bir hədəfə çatmaq üçün fəaliyyət göstərməsi kimi ifadə etmək olar. Oyun yeni bir şey ilə tanışlığın ilk mərhələsi rolunu da oynayır. Oyun həyatımıza müəyyən bir mühitdə "əşya nə üçündür?" sualı əvəzinə "bu əşya ilə nə edə bilərəm?" sualına cavab tapmağa imkan yaradan strukturdur (4, s. 41).

Faulkner (5) oyunun riyazi düşüncənin təməllərinin atıldığı, real həyat təcrübələri üzərinə qurulmuş bir proses olduğunu bildirmişdir.

İdrak və strukturist nəzəriyyələrdə diqqət cəlb edən məsələlərdən biri də fərdlərin inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyan uşaqlıq dövrüdür. Bu dövrdə uşaqlar üçün oyun vazkeçilməz öyrənmə mühiti hesab olunur. Edərək öyrənmə olduqca əhəmiyyətlidir və uşaqlar oyun içərisində xarici dünyadan aldıqları məlumatları əvvəlcə təqlid, sonradan isə qaydaların köməyilə inkişaf etdirərək öyrənməni həyata keçirir.

Böyüklərin fikrincə, əylənmək vaxt xərcləmə yeri olaraq görülsə də, əslində oyunlar koqnitiv və psixomotor davranışların bir arada formalaşdırıldığı mühitdir. Xəyal edilmiş situasiyaların və hadisələrin canlandırılması yolu ilə biliklər mənimsədilir. Buna görə də, oyunlar bir sıra komponentləri özündə birləşdirir. Oyunlar içərisində uşaqlar təxəyyül bacarıqlarını işə salaraq öz həyat fəaliyyətlərini təşkil etməyi, nizama salmağı öyrənirlər.

Öyrənmə və öyrənmə mühitləri arasındakı əlaqələr təhlil edildiyində oyun texnologiyasından istifadənin bütün ehtiyacları ödəyə biləcək keyfiyyətə malik olduğu müəyyən edilmişdir. Çünki oyunlar şagirdlərin fəal olaraq iştirak edib, fərdi olaraq təfəkkür inkişaflarının təmin olunması ilə yanaşı, edərək-yaşayaraq öyrənmələrinə imkan yaradır (2, s. 18):

- Şagird mövzu ilə maraqlanırsa, öyrənmə həyata keçir. Bu səbəbdən, bütün təlim vasitələri və materialları şagirdin dərsdə fəal iştirakına cəsarət verəcək formada hazırlanmalı və seçilməlidir.
- Sinifdə öyrənilənlərin real həyatdakı situasiyalarda tətbiq edilə bilinməsi şagirdlərin təfəkkür inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biridir.
- Rəsmlər, filmlər və digər bütün təlim materialları verbal izahın daha yaxşı anlaşılmasına kömək edir. Bu yolla, şagirdlərin vizual təfəkkürü inkişaf edir.
- Öyrənmə mühitləri hər şagirdin öz tempinə görə irəliləyə bilməsinə imkan verəcək şəkildə təşkil edilməlidir.
- Öyrənmə təlim mühitində işə qoşulan duyğu orqanlarının çoxluğu nəticəsində yaxşı və qalıcı ola bilir.

Oyunçuların fəaliyyətləri, fikirləri haqqında birbaşa rəy bildirməklə onların doğru-yanlış qiymətləndirilməsi aparıldığı üçün şagirdlərin yanlışlarını həmin dəqiqə vizual, səsli və s. şəkildə görmələrinə imkan verir. Yanlış bir addımda və ya yanlış gedişatda eyni nöqtəyə geri dönmələrini təmin edərək doğrunu tapmaqda onlara kömək edir. Real həyatdakı hadisələri, real simulyasiyalarla təhlükədən uzaq bir şəkildə qurmaq imkanı verir. Birdən çox duyğu orqanına xitab edərək öyrənmənin daha qalıcı olmasını təmin edir. Şagirdlər fəal olduqları üçün öyrənmə prosesinə bir növ nəzarət etmiş olurlar, araşdırma və kəşfetmə kimi bacarıqlar inkişaf etdiyi üçün öyrənmə də sürətlənir.

Riyazi təlimin daşıdığı məna və funksiyalar ilə bağlı fikir ayrılıqları olmasına baxmayaraq, təlim vasitəsilə şagirdin fiziki, əqli, emosional və sosial sahələrdəki potensialını ən uyğun şəkildə inkişaf etdirməsi mövzusunda fikir ortaqlığı yaranmışdır. Riyazi təlim fərdin bütün yönlərinin eyni zamanda inkişaf etməsinə imkan verir.

Koqnitiv bacarıqlar şagirdlərin həm məktəb, həm də sosial həyatlarındakı performansını yüksəldən faktorlardan biridir. Bilmə, tanıma, anlama, qavrama, fikir yürütmə, problem həll etmə kimi zehni fəaliyyətlər nəticəsində inkişafetdirici proses içərisində meydana gələn müsbətə doğru dəyişmə, inkişaf və irəliləmə təfəkkür inkişafı olaraq ifadə edilir. Təfəkkür fəaliyyətləri bir müşahidə və ya bir hadisədən əldə edilən mənaların, nəticələrin, toplanan məlumatların şərh olunması, mühakimə olunması prosesi olaraq adlandırılan zehni fəaliyyətlərdir. Təfəkkür fəaliyyətləri zamanı idrak başlığı altında diqqət, qavrama, yaddaş, oxu, yazı, nitq, problem həll etmə, fikir yürütmə, yaradıcılıq kimi bir çox sahə işə düşür (7, s.8).

Təfəkkür inkişafı ənənəvi olaraq uşağın normal inkişaf dövrləri üçün xronoloji baxımdan əlaqəli, müxtəlif xarakterli tipik performans nümunələri ilə xarakterizə olunur. Bu tipik performans nümunələri bir araya gətirilərək inkişaf dövrlərinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Simvolik funksiya təxminən 2-4 yaş arasında formalaşır və bu prosesdə uşaqlar mövcud olmayan obyekti və ya şəxsi təmsil edən sözlər, simvollardan istifadə edirlər. Varlığı dərk etmək və ifadə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. İntuitiv düşüncənin yaş aralığı təxminən 4-7 yaşdır. Bu dövrdə uşaqlar ilkin düşüncədən istifadə etməyə başlayırlar və onlar müxtəlif sualların cavabını bilməyə can atırlar. 7-12 yaş aralığını əhatə edən dövrdə riyazi anlayışları öyrənən uşaqlar konkret əməliyyatlar apara bilirlər. Bu dövrdə sinifləndirmə, sadə məsələləri həll etmə kimi bacarıqların əldə edilir (6, s. 11).

İnkişaf dövrləri təhlil edilərkən hər dövrdə fərdlərdə ortaq xüsusiyyətlər müşahidə olunmuşdur. Lakin, bir sinifdə bütün şagirdlər eyni yaşda, eyni inkişaf dövründə olmalarına, müəllim tərəfindən şagirdlərə ortaq öyrənmə mühiti yaradıldığına baxmayaraq, şagirdlərin akademik uğurları, sinifdəki davranış formaları, öyrənmə stilləri, öyrənmə və qavrama müddəti arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqliliklər müəyyən oluna bilir. Bu hal şagirdlər arasındakı fərdi müxtəlifliklərə işarə edir.

Təlim və tədris prosesinin hazırlanmasında, təşkil olunmasında fərdi xüsusiyyətləri idraki, emosional, sosial və fizioloji baxımdan hərtərəfli şəkildə nəzərə almaq olduqca vacibdir.

İdrak psixologiyası informasiya emalı nəzəriyyəsi yeni informasiyanın xaricdən necə alındığını, alınan informasiyanın necə işləndiyini, uzun müddət necə saxlanıldığını və məlumatın necə əldə edildiyini anlamağa çalışır. İnformasiyanın emalı nəzəriyyəsi iki əsas elementə diqqət yetirir. Birinci maddə məlumat bazasıdır. Məlumat üç strukturdan ibarətdir: sensor yaddaş, qısamüddətli yaddaş/işçi yaddaş və uzunmüddətli yaddaş. Sensor yaddaş, gələn stimulu müəyyən edən ilk qavrayış prosesidir. Sensor yaddaşda emal olunan məlumat qısamüddətli yaddaşa keçir, daha sonra burada məna əsasında işlənir.

Qısamüddətli yaddaş məlumatın məna əsasında işləndiyi yerə deyilir. Məlumat fərdin yenidən ehtiyac duyduğu qədər uzunmüddətli yaddaşda saxlanılır. Uzunmüddətli yaddaş həyat boyu toplanmış biliklərin daimi anbarıdır.

İkinci maddə isə, məlumatın bir bazadan digərinə ötürülməsini təmin edən daxili, idrak fəaliyyətini əhatə edən koqnitiv proseslərdir. Bu idrak prosesləri məlumatın sensor yaddaşdan qısamüddətli yaddaşa keçidi, qısamüddətli yaddaşdan uzunmüddətli yaddaşa köçürülməsi və uzunmüddətli yaddaşdan geri gətirilməsidir.

Diqqət və seçmə qavrayışı məlumatın sensor yaddaşdan qısamüddətli yaddaşa keçidinə təsir edən proseslərdir. Sensor yaddaşdan diqqət və seçmə qavrayış vasitəsilə qısamüddətli yaddaşa gələn məlumat uzunmüddətli yaddaşa keçid üçün bəzi prosesləri izləyir. Təkrarlama, qruplaşdırma, mənalılıq, vizual kodlaşdırma və avtomatlaşdırma bu proseslərdəndir.

Şəkil 1. Məlumatın yaddaşda işlənmə modeli (5, s.31)

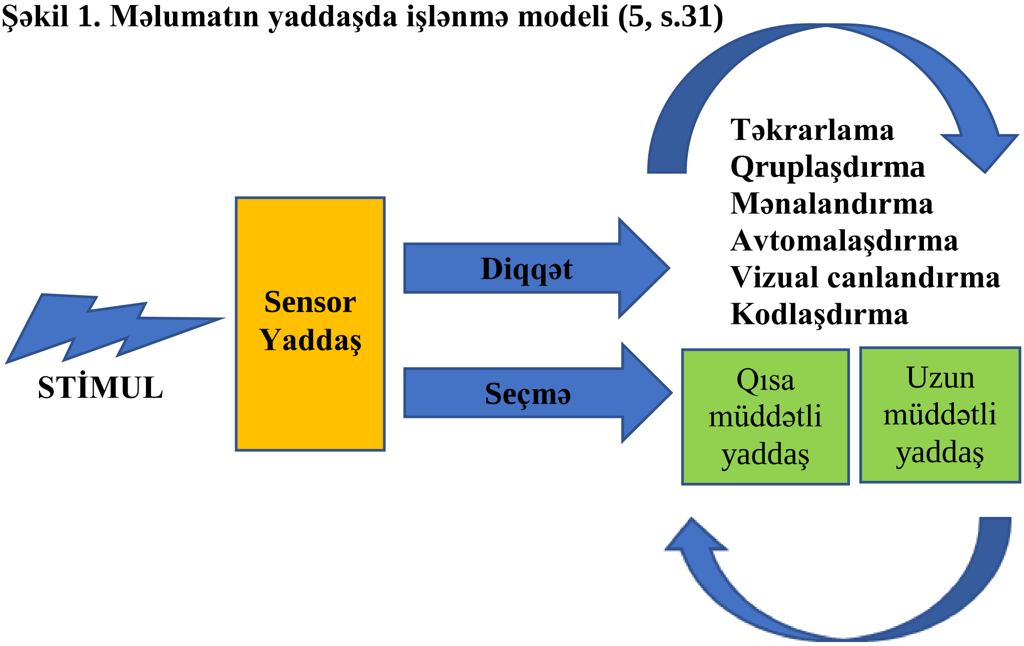

Təkrarlama məlumatın qısamüddətli yaddaşda daha uzun müddət qalmasına və uzunmüddətli yaddaşa ötürülməsinə imkan verir. Təkrarlama bir çox riyazi oyunların icra olunmasındakı əsas məqsədlərdən birinə xidmət edir. Bu isə köhnə və yeni məlumatların şagirdlərin daha yaxşı mənimsəmələrinə imkan verir. Qruplaşdırma, yeni məlumatların informasiyanın emalında daha böyük və daha mənalı vahidlərə çevrilməsidir. Qruplaşdırmanın köməyilə şagirdlər riyazi anlayışları asanlıqla təsnifləndirə bilirlər. Mənalandırmada qısamüddətli yaddaşda olan yeni informasiya uzunmüddətli yaddaşda olan

köhnə informasiya ilə əlaqələndirilərək mənalılaşdırılır və uzunmüddətli yaddaşda kodlaşdırılır. Vizual animasiya kodlaşdırmasında cisimlərin, ideyaların və hərəkətlərin zehni təsvirləri yaradılır. Bu, əsasən, riyazi oyunlar zamanı şagirdlərə təqdim olunan əşyalardan oyun qaydalarına müvafiq olaraq necə istifadə etməsi gərəkdiyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Avtomatlaşdırma prosesində məlumat və ya proseslər çox təkrarlanaraq tamamilə öyrənilir. Təlim zamanı avtomatlaşdırmanın sürətləndirilməsinə kömək edən ən təsirli texnologiya oyunlardır. Bu yolla, şagirdlər nəzəri biliklərini praktiki olaraq təcrübə edərək bir sıra vərdişlər qazanırlar. Məlumatın uzunmüddətli yaddaşdan bərpa edilməsi prosesi informasiyanın axtarışı və onun aktivləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir (5, s. 31).

Ümumiyyətlə, oyunun köməyilə koqnitiv emal yaxşılaşır. Riyaziyyatın tədrisi metodlarına dəyişiklik gətirən təhsil tədqiqatları riyazi təfəkkürün inkişafının real təcrübələr vasitəsilə baş verə biləcəyini göstərir. Bu təcrübələr daha yaxşı yaddaş, mənimsəmə və effektiv problem həlli vərdişlərinin qazanılması ilə nəticələnən yeni qaydalar və strategiyaların formalaşmasına gətirib çıxarır. İnformasiyanın emalı nəzəriyyələri həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından təfəkkürün inkişafına imkan yaradır. Saxlama və ya axtarış üçün yeni strategiyaların, problemin həlli qaydalarının və ya təsvir formalarının (məsələn, riyazi dil inkişaf etdirildikdən sonra şifahi izah kimi) ortaya çıxması keyfiyyət dəyişikliyinə misal ola bilər. Kəmiyyət dəyişikliyi yadda qalan əşyaların sayında, semantik yaddaşdakı məlumatların miqdarında, şagirdin tətbiq edə bildiyi strategiyaların sayında və bunlardan getdikcə daha səmərəli istifadənin öyrənilməsi ilə müşahidə olunur.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki,

- Oyunun yerinə yetirdiyi ən əsas və vacib vəzifə uşağın təfəkkür inkişafına müsbət təsir göstərməsidir.
- Uşağın dünyanı və ətrafını kəşf etməsinə, lazımi məlumatları əldə etməsinə, maraq duyğusunun artmasına imkan verən oyun texnologiyasının təfəkkürün inkişafına verdiyi ən mühüm töhfə riyazi öyrənməni asanlaşdırmasıdır.
- Oyunda hər cür anlayış və əşyaları tanımaqla şagird ondan istifadənin xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu öyrənmə zehndə riyazi anlayışların depolanmasına, bu anlayışların mənimsənilməsinə və bu yolla da, qəbul edilən informasiyanın biliyə, daha sonra bacarığa çevrilməsinə kömək edir.
- Oyun zamanı şagird daima düşünür, qavrayır, dərk edir, əməliyyatların ardıcıllığını izləyir, təsnif edir, simvollaşdırır, təhlil edir, sintez edir, qiymətləndirir, mülahizə yürüdür, seçim edir, səbəb-nəticə əlaqələri qurur, diqqətini cəmləşdirir, özünü məqsədə yönəldir, riyazi bacarıqları icra edə

biləcəyi fəaliyyət içərisində yer alır. Bu, koqnitiv inkişafa təsir edən mühüm amillərdən biridir.

- Keyfiyyətli oyun təcrübələri, oyunun zənginliyi və kompleks oyunlar şagirdlərdə koqnitiv səviyyədə çevikliyi dəstəkləyir, problemlərlə təkrar-təkrar məşğul olur və qarşısına çıxan mürəkkəb problemləri həll etmə bacarıqlarını və konvergent düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov N.R. İbtidai siniflərdə riyazi oyunlar, əyləncəli məsələlər və riyazi testlər. Bakı: "Qarant", 2001.*
2. *Hüseynova E.M., Əliyeva N.S., Haqverdiyeva A.C., Riyaziyyat fənninin oyunlar vasitəsilə tədrisi (Metodik vəsait). Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, Bakı-2019, 44 səh.*
3. *Bantova M.A., Vel'tyukova G.V., Polevşcikova A.M. Metodika prepodavaniya matematiki naçal'nykh klassov, M.: Prosveşçeniye, 1973.*
4. *Bloom, B.S., Engelhart, M.D., Furst, E.J., Hill, W.H.,&Krathwohl, D.R. (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook 1: Cognitive domain. New York, Toronto: Longsmans Green.*
5. *Bruning, R.H., Schraw, G.J. and Norby, M.M, (2014). Bilişsel psikoloji ve öğretim.(Z. N. Ersözlü ve R. Ülker, Çev.). Ankara: Nobel Yayınevi.*
6. *Henry, K.M. (1973). The effect of games on cognitive abilities and on attitudes toward mathematics. Unpublished doctoral disseration. Oregon State University, Science Education, Oregon.*
7. *Lockhart, S. (2010). Play: An important tool for cognitive development. Extensions Cirriculum Newsletter from Highscope. 24(3). 1-9.*

L.E.Alızadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leyla.elnur99@mail.ru

ŞAGİRDLƏRDƏ MÜRƏKKƏB MƏSƏLƏ HƏLL ETMƏK BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Riyaziyyat gündəlik həyatda müəyyən vəziyyətlərə tətbiq oluna bildiyi dərəcədə faydalıdır, məsələ həll etmə bacarığı isə məsələ həlli adı altında riyaziyyatı müxtəlif vəziyyətlərə tətbiq etmək bacarığıdır. Lakin riyazi məsələnin həlli yalnız məsələ riyazi dildə ifadə edildikdə başlanır. Başqa sözlə, riyaziyyatda yaxşı bir məsələ həll etmək üçün ilk növbədə riyaziyyatı yaxşı bilmək və riyaziyyatdan istifadə etmək bacarığı tələb olunur

Riyaziyyatda uğur qazanmağın yolu məsələni yaxşı həll etməklə birbaşa bağlıdır. Bu mənada riyaziyyatın tədrisində və öyrənilməsində məsələ həlli prosesinin necə işlədiyi çox vacibdir. Mürəkkəb məsələnin həlli kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Şagirdlərin məsələni müxtəlif yollarla həll edə bildikləri, məsələlərin həlli ilə bağlı fikirlərini həmyaşıdları və müəllimləri ilə asanlıqla paylaşa biləcəkləri sinif mühitləri yaradılmalıdır.

ФОРМИРОВАНИЕ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ РЕШЕНИЯ СЛОЖНЫХ ЗАДАЧ

Резюме

Математика полезна в той мере, в какой ее можно применять к определенным ситуациям в повседневной жизни, а решение проблем — это способность применять математику к различным ситуациям под видом решения задач. Но решение математической задачи начинается только тогда, когда проблема выражена на математическом языке. Другими словами, чтобы решить хорошую задачу по математике, нужно сначала хорошо знать математику и уметь пользоваться математикой.

Успех в математике напрямую связан с хорошим решением задач. В этом смысле то, как работает процесс решения задач в преподавании и обучении математике, очень важно. Решение сложного вопроса следует рассматривать комплексно. В классе должна быть создана среда, в которой учащиеся могут решать проблемы разными способами и легко делиться своими идеями о решении проблем со своими сверстниками и учителями.

FORMATİON OF COMPLEX PROBLEM SOLVİNG

Summary

Mathematics is useful to the extent that it can be applied to certain situations in everyday life, while problem solving is the ability to apply mathematics to various situations under the guise of problem solving. But solving a mathematical problem begins only when the problem is expressed in mathematical language. In other words, to solve a good problem in mathematics, you first need to know mathematics well and be able to use mathematics

Success in math is directly related to good problem solving. In this sense, how the problem solving process works in mathematics teaching and learning is very important. The solution of a complex issue should be considered comprehensively. Classroom environments should be created where students can solve problems in different ways and easily share their ideas about solving problems with their peers and teachers.

Açar sözlər: *şagird, mürəkkəb məsələ, ibtidai sinif, məsələ həlli*

Ключевые слова: *школьник, сложная задача, начальная школа, решение задачи*

Key words: *student, complex problem, elementary school, problem solving*

Sözün ən sadə mənasında tapşırıq istifadəçilər və şagirdlər tərəfindən öyrənilməli və həll edilməli olan məsələ kimi qəbul edilir. Amma riyazi sahədə bu kateqoriya daha mürəkkəb və birləşmiş elementdir. Riyazi məsələ onun həlli üçün diqqətli təhlil və konkret elmi trayektoriyaya əməl etməyi tələb edən sualdır. Məsələni həll etmək onun təfərrüatlarını başa düşmək, boşluqları doldurmaq və son nəticəni əldə etmək üçün müəyyən bir trayektoriya hazırlamaq və ya seçmək deməkdir. Üstəlik, son nəticə ədədi formada və ya konkret cavabda ifadə olunan son dərəcə dəqiq olacaqdır. Riyazi məsələ məqsədyönlü parametrdir. Riyazi məsələ şagirdin zehni fəaliyyətinin obyektidir. Bu, təkcə arqumentlər, məlumatlar və nəzərdə tutulan sual deyil. Vəziyyətin hər bir riyazi şərhi aydın bir quruluşa sahibdir.

Riyazi məsələlər müxtəlif yanaşmalarla təsnif edilə bilər. Məsələləri tədrisin məqsədlərinə görə iki sinfə bölmək olar: rutin və qeyri-müntəzəm məsələlər.

Rutin (Dörd Əməliyyat) məsələləri: Bunlar riyaziyyat dərsliklərində çox rast gəlinən və dörd əməliyyat məsələsi kimi tanınan məsələlərdir. Onlara xarici ədəbiyyatda söz problemi və ya hekayə problemi deyilir. Rutin problemlərin bir və ya bir neçə əməliyyatı ola bilər. Rutin problemləri, misal üçün: “Əli 212 səhifəlik kitabın birinci günü 30 səhifə, ikinci günü isə 42 səhifə oxudu. Üçüncü gün kitabın yarısını bitirdiyinə görə üçüncü gün neçə səhifə oxudu?” bu cür problemdir. Dördəməliyyatlı məsələlərin öyrədilməsinin məqsədi şagirdlərin gündəlik həyatda çox zəruri olan hesablama bacarıqlarını

inkişaf etdirmək, problem hekayəsindəki məlumatları riyazi tənliklərə köçürməyi, fikirlərini rəqəmlərlə ifadə etməyi, yazılı və vizual nəşrləri başa düşməyi öyrənməkdir (1, s. 23).

Qeyri-müntəzəm (Real) Məsələlər: Qeyri-müntəzəm problemlərin həlli üçün məlumatların təşkili, təsnifatlaşdırılması, əlaqələri görmək və emal bacarıqlarının xaricində bir-birinin ardınca bəzi fəaliyyətlərin görülməsi kimi bacarıqlar tələb olunur. Misal üçün; “Adam bir oyundan tülkü, ördək və bir kisə qarğıdalı qazanır. Bunlarla o, çayın bir sahilindən o biri sahilinə keçməli olur, ancaq bir qayıq var və o, çox kiçikdir. Kişi ilə birlikdə bu qayıq yalnız birini götürə bilər. Qarğıdalıdan keçsə, tülkü ördəyi, tülküdən keçsə, ördək qarğıdalı yeyə bilər. Onları itkisiz necə keçirə bilər?” belə bir məsələdir. Bu məsələlərə real həyatda rast gəlinə bilən bir vəziyyətin ifadəsidir. Ona görə də bunlar real həyat problemləridir.

Bütün problemləri həll etmək üçün istifadə olunan xüsusi bir yol və ya üsul yoxdur. Əgər belə bir üsul olsaydı, problem kökündən həll olunardı.

Şagirdlər tez-tez problemlə qarşılaşdıqda istifadə etmək üçün bir qaydanı xatırlamağa çalışırlar. Bu yaxşı cəhd deyil. Çünki problemin həllinin qaydaları yoxdur, lakin sistematikliyi var. Müəllimin əsas vəzifəsi problemin həlli ilə bağlı bu sistematika və strategiyaları şagirdə tanıtmaq və onlardan istifadə etməyi öyrətməkdir (2, s. 76).

Rutin və qeyri-müntəzəm məsələlərin həlli üçün ən çox qəbul edilən proses George Polya (1887-1985) tərəfindən verilmiş üç addımlı prosesdir. Bu addımları bilmək məsələnin həllini təmin etmir, lakin bu dörd addıma uyğun iş üsulu mürəkkəb məsələləri həll edərkən həlli asanlaşdırır.

Bu addımlar çərçivəsində əsas fəaliyyətlər aşağıdakılardır:

1. Məsələni anlamaq.

- Nə verildi?
- Nə istəyir?

Tələbə bu iki suala tam cavab verə bilirsə, məsələni başa düşmüşdür. Məsələni başa düşməyin başqa əlamətləri də var. Onlardan istifadə etməklə müəllim şagirdlərin məsələni başa düşüb-düşmədiyini yoxlaya bilər. Bunlara:

- Məsələdə natamam və ya artıq məlumat varmı?
- Məsələdən hansı məlumat əldə edilir?
- Məsələdəki hadisələr və əlaqələr üçün müvafiq rəqəmlər və ya diaqramlar çəkə bilərlərmi?
- Məsələni hissələrə (alt problemlərə) ayıra bilərmi?

2. Həll yolu ilə bağlı strategiyanın seçilməsi.

Problem başa düşüldükdən sonra həllində istifadə olunacaq strategiyanı seçmək vaxtıdır. Bu mərhələdə müəllimin rolu bəzi suallar vermək və

şagirdlərə uyğun strategiyalar seçməyə imkan yaratmaqdır. Lakin suallar şagirdlərin müstəqil düşüncə mühitinə xələl gətirməməlidir. Aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar.

- Bu məsələdə nə axtarılır?
- Hansı məlumat verilir? Nə bilirsən, xatırla.
- Daha əvvəl buna bənzər başqa bir məsələni həll etmisinizmi? Orada nə etdin, yadındadır?
- Əgər bu məsələni həll edə bilmirsinizsə, buna bənzər daha sadə bir məsələni qeyd edib həll edə bilərsinizmi?
- Siz tərtib etdiyiniz həlldə bütün məlumatlardan istifadə edə bilərsinizmi?
- Bu məsələnin cavabını təxmin edə bilərsinizmi? Hansı dəyərlər arasında? (5,s. 45).

Aydındır ki, buradakı suallar problemin dərk edilməsi ilə çox sıx bağlıdır. Çünki uyğun strategiyanın seçilməsi problemi dərk etmək və strategiyaları tanımaqdan asılıdır. Məsələnin həllində bəzən bir, bəzən bir neçə strategiya birlikdə istifadə olunur. Bəzən eyni problemi həll etmək üçün müxtəlif strategiyalar uyğun ola bilər.

3. Həllin qiymətləndirilməsi.

Bu son mərhələdə alınan nəticələrin düzgün və mənalı olub-olmaması yoxlanılır. Bunun üçün alınan nəticə proqnozlaşdırılanla müqayisə edilir və ya əməliyyatlar yoxlanılır. Nəticələrin mənalı olub-olmaması cavabın real həyata uyğunluğu yoxlanılmaqla başa düşülür. Bənzər bir məsələ ilə qarşılaşsanız, onu necə həll etmək müzakirə olunur. Başqa bir həll yolu olub-olmaması araşdırılır. İstifadə olunan strategiyanın niyə seçildiyini izah edir.

Məsələnin həlli üçün uyğun başqa strategiya varsa, bu strategiyalardan hansının daha yaxşı olduğu müzakirə edilir. Məsələdə verilən və tələb olunanlar dəyişdirilərək, belə hallarda əldə edilən məsələnin necə həll olunacağı vurğulanır. Bu mərhələdəki fəaliyyətlər məsələ həll etməkdən daha çox ümumi olaraq problem həll etmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

Şagirdlərin həm zehni, həm də yazılı məsələ həllində ehtiyac duyduğu ən əsas bacarıq hesablamalardır. Yazılı əməliyyatlar say sistemini və rəqəmlər anlayışını yaxşı bilməkdən, əqli əməliyyatlar isə işin asanlığından asılıdır. Əməliyyatın asanlığının hər biri əməliyyatların xüsusiyyətlərinin nəticəsidir və tələbələrin əksəriyyəti bu xüsusiyyətlərlə tanış olmasalar da, onlar əməliyyatın asanlığını intuitiv şəkildə qavrayırlar. Xüsusilə ibtidai təhsilin ilk illərində problem həllində zehni əməliyyatlardan tez-tez istifadə olunur.

İbtidai Təhsil Riyaziyyat Proqramında şagirdlərin yaxşı məsələ həlledici olmaları üçün məsələləri həll edərkən aşağıdakı addımlara əməl

etmələrinin məqsədəuyğun olacağı və bu davranışlardakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması lazım olduğu bildirilmişdir.

Bəzi məsələlərin həlli bir işlə bağlı bütün mümkün vəziyyətləri bilmək tələb edir. Belə hallarda, bir həllə nail olmaq üçün diqqətlə seçilmiş bir üsulla məlumatları və ya tapıntıları sadalamaq lazımdır.

Mürəkkəb məsələ həll etmə bacarığının inkişafı ibtidai təhsil üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Baykul problemin həllinin vacibliyini aşağıdakı səbəblərə əsaslanaraq izah edir.

- İbtidai məktəb yaşı uşaqların əqli inkişafının sürətli olduğu illərə təsadüf edir. Mürəkkəb məsələ həll etmə bacarıqları bu illərdə uyğun yanaşmalarla daha sürətlə inkişaf etdirilə bilər.
- Riyaziyyat bacarıqları arasında məsələ həll etmə bacarığı mühüm yer tutur.
- İbtidai təhsilin iki vəzifəsindən biri fərdləri həyata hazırlamaqdır. Gündəlik həyatda hər gün müxtəlif problemlərlə qarşılaşır. Ölkəmizdə ibtidai sinif şagirdlərinin əhəmiyyətli hissəsinin təhsilini davam etdirməyərək həyata başladığını nəzərə alsaq, ibtidai siniflərdə bu qabiliyyəti inkişaf etdirməyin ən yaxşı yolu fərdlərin həyatda uğur qazanmasına, dolayısı ilə də xoşbəxtliyinə xidmət edir.

Mürəkkəb məsələ həlli şagirdin şəxsiyyət kimi inkişafını sürətləndirir. Qabiliyyətlərin, özünə hörmətin və özünə inamın inkişafını sürətləndirir. Bu səbəbdən şagird öz xeyrinə məsələnin həlli fəaliyyətlərində tam iştirak etmək üçün hər cür səy göstərməyə təşviq edilməlidir, çünki heç kim ona qarşılaşdığı çətinlikləri necə aradan qaldıracağını, məsələnin həllindən nə qazanacağını deyə bilməz. Şagird məsələnin həlli imkanları vasitəsilə öz qabiliyyətlərini kəşf edir və inkişaf etdirir. Qarşılaşdığı çətinliklərlə bağlı başqalarının qərar verməsini gözləmək əvəzinə, bu çətinliklərin həlli yollarını tapmağa təşviq edilən şagird, mövcud məsələnin tələb etdiyi şeyi etməyə çalışarkən öz bilik, anlayış, bacarıq və ehtiyaclarından istifadə etmək imkanı qazanacaq.

Bəzi ölkələrdə o qədər də qədim deyil ki, ibtidai təhsildə problemlərin həlli ilə bağlı tədqiqatlar dörd proses problemi ilə yanaşı, real həyat problemlərinə də diqqət yetirir. Bu tədqiqatlar son 20-30 ilin tədqiqatlarıdır və bu mövzuda ədəbiyyat kifayət qədər inkişaf etmişdir. İndi inkişaf etmiş ölkələrdə riyaziyyat tədrisinin diqqət mərkəzində problemlərin həlli öyrədilir və problemin həlli tədrisi real həyat problemlərinin həllini, o cümlədən məlumatların təhlili, həll strategiyalarının tanınması və istifadəsi, tədqiqatların aparılması, qruplarda işləmək, həmçinin dörd əməliyyat problemini əhatə edir. Təxmin etmə, məlumat toplama, ölçmə və hesablama bacarıqları kimi problemin həllinə töhfə verən tədqiqatlar mühüm hesab edilir.

Riyaziyyat universal olduğu üçün onun tədrisi də universaldır. Ona görə də ölkəmizdə problemin həlli tədrisinin bu tədqiqatda təklif olunan formada həyata keçirilməsində heç bir çətinlik yoxdur.

1. Azərbaycanda müəllim hazırlığı proqramlarında iştirak edən ibtidai sinif müəllimləri çox gec olmadan bu işləri tanımalı və həyata keçirməlidir.
2. Eksperimental tədqiqatlar vasitəsilə bütün siniflərə və yaş səviyyələrinə uyğun problem həll etmə yanaşmaları ortaya qoyulmalıdır.
3. Kurikuluma buna uyğun olaraq yenidən baxılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Filiçeb S.V. və Y.F.Çekmaruov, Hesab məsələləri həlli üçün rəhbər, B., Azərnəşr, 2018.*
2. *Quliyev Ə.A., I-V finiflərdə əməl anlayışının propedevtikası, ADPU*-nun *xəbərləri, 2015.*
3. *Quliyev Ə.A., Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə, Bakı "Elm"- 2009.*
4. *Həmidov S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin metodikası. Bakı. 2003.*
5. *Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı 2004.*

L.V.Həşimli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hashimli.laman.302r@gmail.com

FƏNLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN REALLAŞDIRILMASINDA TEXNOLOGİYALARIN TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə riyaziyyat fənnində fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılmasında texnologiyaların təsiri ətraflı şərh edilmişdir. Bununla yanaşı riyaziyyat fənnində fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılmasında texnologiyaların təsirinin vacibliyi araşdırılmışdır.

ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ СВЯЗЕЙ

Резюме

В статье подробно объясняется влияние технологий на реализацию междисциплинарных связей в предмете математика. При этом исследовалась важность влияния технологий в реализации междисциплинарных связей в предмете математики.

IMPACT OF TECHNOLOGIES IN THE IMPLEMENTATION OF INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS

Summary

In the article, the influence of technologies in the implementation of interdisciplinary relations in the subject of mathematics is explained in detail. At the same time, the importance of the influence of technologies in the implementation of interdisciplinary relations in the subject of mathematics was investigated.

Açar sözlər: *texnologiya, təlim, tərbiyə, inkişaf, diaqnostika*

Ключевые слова: *технологии, обучение, образование, развитие, диагностика*

Key words: *technology, training, education, development, diagnostics*

Pedaqoji texnologiyalara təlim texnologiyası, tərbiyə texnologiyası, inkişaf texnologiyası, diaqnostika texnologiyası daxildir. Təlim texnologiyası dedikdə, bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar kompleksi başa düşülür. Hazırda interaktiv metodlar, fəal təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışlarına tez-tez rast gəlirik. Xarici beynəlxalq

təşkilatlar, milli qurumlar, müasir təlim metod və texnologiyalarının təbliği müəllimlər arasında yayılması ilə əlaqədar 10 ildən artıqdır ki, seminarlar, mühazirələr, layihələr keçirirlər. Öyrənilən yeni tərz, metod, vasitə və yanaşmalar yaradıcılığı, müstəqilliyi inkişaf etdirməklə yanaşı, insan şəxsiyyətini, onun insanlara, təbiətə, cəmiyyətə münasibətini, mənəvi dünyasını və s. inkişaf etdirməli, zənginləşdirməlidir.

Əvvəlcə, interaktiv sözü haqqında: "interaktiv" anlayışı ingilis dilindən dilimizə, o cümlədən digər dillərə keçmədir. Hazırda "interaktiv pedaqogika", "interaktiv təlim", "interaktiv təlim metodları" və yaxud, yığcam olaraq "interaktiv metodları" ifadələrinə tez-tez rast gəlirik. Yeni anlayış kimi meydana çıxan "interaktiv pedaqogika" ifadəsini ilk dəfə 1975-ci ildə alman tədqiqatçısı Hans Frits işlətmişdir. Alimin tədqiqatlarında interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının davranış modelini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaqdır. O, interaktiv metodlar haqqında interaktiv tərbiyə prosesi kimi danışır. Belə ki, alimə görə təlimdə interaktivliyi müəllim və şagirdin qarşılıqlı təsir – əməkdaşlıq qabiliyyəti kimi izah etmək olar. İnter – (ingilis dilində Enter) – ara (insanlararası), qarşılıq (insanların qarşılıqlı anlaşması, əməkdaşlığı, işi) və s. kimi başa düşülür. Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən – mövzudan, şərhdən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah və s.-dir. Yəni, bu tərz öncədən planlaşdırılmır, işin – təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən, öyrənənlər və öyrədən eynihüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq təşkilatçılıq, koordinator, məsləhətçi, fasilifator funksiyasını yerinə yetirir. Şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış strategiyasını hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər.

Bununla yanaşı, hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Beləliklə, psixoloji abu-hava dəyişir. Qrupdakı zəif şagirdlər də müzakirədə fəal iştiraka qoşulurlar: məsələlərin müzakirəsi və kollektiv müzakirənin gedişində bir-birini dinləməyə alışırlar. Hər bir təlim tapşırığının bu cür həlli vasitəsilə onlar idraki axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət formulunu hər kəsin özü qurur. Beləliklə, təlim prosesində şagirdlərarası əlaqə, qarşılıqlı təsir və əməkdaşlıq əsas olur. Təlim nəticəsi təlim prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı qüvvəsi ilə əldə edilir, şagirdlər təlim nəticələrinə görə öz üzərilərinə qarşılıqlı məsuliyyət götürürlər. Bunlar imkan verir ki, şagirdlər biliyi qavrama prosesini daha anlaşıqlı etsinlər:

- Öz fikrini formalaşdırmağı, onu düzgün ifadə etməyi, öz nöqteyi-nəzəri əsaslandırmağı, müzakirələşdirməyi və sübut etməyi öyrənirlər;
- Digərini eşitməyi, dinləməyi, alternativ fikrə hörmət etməyi öyrənirlər;
- Müxtəlif sosial vəziyyətləri modelləşdirməyi, müxtəlif həyatı vəziyyətlərə qoşulmaqla və bu həyatı duymaqla öz sosial təcrübələrini zənginləşdirirlər;
- Qrupda konstruktiv münasibətlər qurmağı, burada öz yerini müəyyənləşdirməyi, konfliktlərdən qaçmağı, onları həll etməyi, kompromis axtarmağı, dialoqa səy etməyi öyrənirlər;
- Təlim materiallarını təhlil edir, onlara yaradıcı yanaşırlar;
- Problemin ümumi həllini tapırlar;
- Layihələrlə iş fəaliyyətinə, müstəqil işləməyə, yaradıcı işlər görməyə alışırlar və s.

İnteraktiv metodlar müəllim və şagird əməkdaşlığını reallaşdırır, onları konstruktiv qarşılıqlı hərəkətə alışdırır, dərsdə psixoloji iqlimi sağlamlaşdırır, xoş abu-hava yaradır. Azərbaycanda interaktiv metodlarla işləyən az sayda olan müəllimlərin iş təcrübəsi xarici təcrübənin səmərəliliyini təsdiq edir. Lakin təlim prosesində məsələyə yanaşmada tam təqlid köçürmə olmamalıdır. Hər bir fəal, işgüzar Azərbaycan müəllimi şagirdlərin sosial şəraitini, ictimai mühitini, milli mentalitetini, adət-ənənələrimizi, fənnin, mövzunun fundamentallığını və ya praktikliyini, fənlərarası əlaqəni, hətta bilgilərin inteqrasiyasını, yaş və anlaq həyat təcrübəsi səviyyəsini və pedaqoji-metodik, psixoloji-iradi xüsusiyyətləri nəzərə almalı, prosesin təşkilinə yaradıcı yanaşmalıdır. Qeyd edək ki, interaktiv təlim metodlarından həmişə istifadə etmək onun təsirini azalda bilər. Həqiqi təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir. Ona görə də müəllimlər məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir. Müəllimlər fənnə, mövzuya, şagirdlərin təcrübə və bilik səviyyəsinə görə bütün təlim modellərində müxtəlif metodika və texnologiyalardan istifadə etməlidirlər. Əsas odur ki, təlim uşaqları inkişaf etdirsin. Onlara düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, biliklərini tətbiq edə bilmək bacarıqları aşılasın. Onlarda ünsiyyət, anlaşma mədəniyyəti, öz problemlərini həll edə bilmək qabiliyyəti formalaşdırsın. Deməli, interaktiv təlim dedikdə, dərsdə yaranan, təlim prosesində meydana çıxan, şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim – şagird birliyi nəzərdə tutulur.

Çevik düşündürücü iştirak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları canlandırmır, fəaliyyətə qoşmur. Digər tərəfdən, hər bir uşağın (şagirdin) öz idealı, marağı, həyata hazırlıq istəyi var. Belə ki, təlimin həm məzmunu, həm də metodları bu istəyi təmin etməlidir. Daha bir amil isə, vətəndaş təhsili və tərbiyəsinin aktuallığıdır. Bütün bu şərtlər müasir

təlimin məzmunca metod və texnologiyalara görə yeniləşməsini zəruri edir. Pedaqoji prosesdə baş verən yeniliklərdən biri də təlimdə tərbiyəediciliyin daha da artmasıdır. İnteraktiv təlim şagirdlərə bilik vermə prosesində, həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni, hüquqi, ekoloji, iqtisadi və digər akseoloji dəyərlər yönümündə inkişaf etdirir, formalaşdırır. Yeni tələblərə cavab verən pedaqoji kadr olmadan təhsili yenilik səviyyəsinə qaldırmaq mümkün deyildir. Hər şey müəllimdən, təhsili idarə edən insanlardan, onların vətəndaşlıq amalından, ləyaqət, mənəviyyat, mədəniyyət və müasir tələblərə cavab verən peşə – ixtisas hazırlığından asılıdır. Fəal və interaktiv metodlar bir-birilə sıx bağlıdır, amma tam eyni deyillər. İnteraktiv metodların hansı prosesdə zərurətə çevrildiyini irəlidə qeyd etmişik. Bəs, fəal təlim metodları nədir? Bu anlayış XX əsrin 80-cı illərindən Azərbaycanda işlənməyə başlamışdır. "Fəal" sözü bəlli olduğu kimi daha işlək, hərəkətdə, təsirdə olan mənasını verir. Fəal təlim metodlarının interaktiv təlim metodları ilə yaxınlığı mahiyyətindən doğur, lakin doğuluş və seçim təsirinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, əgər interaktiv metodlar dərsdə təlim prosesinin gedişindən doğursa, yəni biri digərini əvəz edərək meydana çıxırsa və öyrənənlərin hamısının birlikdə tam, müstəqil fəaliyyətini təmin edirsə, fəal metodlar irəlicədən planlaşdırılmış təlimin fəallaşdırılmasına şərait yaradır. Ənənəvi olaraq işlənən söz metodları, əyani, praktik metodlar bu gün də fəal metodlar sırasına daxildir. Rollu oyunlar, müxtəlif xarakterli didaktik çalışmalar, esse, test tapşırıqlarının icrası, diskussiya, müzakirə və s. fəal təlim metodlarıdır. Təlimin fəal metodları dedikdə, öyrənənlərin məlumatlanmasını, idrak müstəqilliyini, fikri fəallığını, yaradıcılığını artıran metodlar nəzərdə tutulur. İnteraktiv təlim qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaradıcı fəaliyyətə əsaslanmaq deməkdir. Bu gün məktəb nə üçün interaktiv təlim sorağındadır? Ənənəvi təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlimdə müəllimin fəaliyyətinin izahlı illüstrativ xarakteri üstünlük təşkil edir. Birinci yerə yalnız tədris vəzifələri ilə məhdudlaşan fənn xarakterli bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək dururdu. Müəllimin fəaliyyəti ona yönəlirdi ki, necə etsə, hər şeyin aydın olmasını, başa düşülməsini təmin edə bilər. Bu da təlim fəaliyyətini yerinə yetirərkən müəllimin başlıca meyarı olurdu. Ənənəvi təlim tipində müəllim-şagird münasibətləri birtərəfli idi. Şagirdlər müəllimin dediklərini icra edir, onu təqlid edir, müəllim kimi olmağa çalışır. Dərsdə müəllimlə şagirdlər ancaq işgüzar əlaqə saxlayırlar. İnteraktiv təlim şagirdlərə bilik vermə məsələlərində, həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni, hüquqi dəyərlər yönümündə inkişaf etdirib formalaşdırır.

İnteraktiv metodları aktuallaşdıran bir sıra tələblər var:

- İnsanların bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin özünün bu cəmiyyətdə yaşaya bilməsi üçün hazırlanması zərurəti;

- Uşaqların 20-30 il əvvəlki zamana görə dünyagörüşünün, sosial, texniki məlumatlıq səviyyəsinin yüksək olması;

Deməli, çevik, düşündürücü idrak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları canlandırmır, fəaliyyətə qoşmur.

Təlim strategiyası nədir? Təlim strategiyaları müəllimin təlim prosesində istifadə etdiyi metod, forma və üsulları əhatə edir. Pedaqoji ədəbiyyata təlim metodlarının müxtəlif növlərinin olduğu göstərilir. Məsələn, beyin həmləsi (əqli hücum), BİBÖ, klaster (şaxə) anlayışının çıxarılması, söz assosiasiyaları, akvarium, rollar üzrə oyun, venn dioqramı, layihələrin hazırlanması, ESSE və s. Beləliklə, "Tədris prosesinə fəal təlim metodlarının daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, təfəkkürün inkişafına, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Fəal təlim metodlarının tətbiqi nəticəsində "Təhsil sahəsində İslahat proqramı"nın təlim-tərbiyə prosesinin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, diferensiallaşdırılması, fərdiləşdirmə, inteqrasiya prinsiplərini geniş tətbiq etməklə həyata keçirmək olar". (A.Mehrabov və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı-2006, səh. 282)

Riyaziyyatla Coğrafiya fənninin inteqrasiyasını əks etdirən aşağıdakı məsələlərin həllinin təlimində təlim texnologiyaların tətbiqinə baxaq:

Məsələ 1: 600 000 miqyaslı xəritədə təsvirinin sahəsi 15 sm2 olan ərazinin həqiqi sahəsi nə qədərdir?

Həlli: Xəritə üzərindəki təsvirlə onun həqiqi forması oxşar fiqurlardır. Həndəsədən məlumdur ki, oxşar fiqurların sahələri nisbəti oxşarlıq əmsalının kvadratına bərabərdir. Yəni, $\frac{S_x}{S_H}=k^2$ (*) olur. Burada Sx – xəritə üzərindəki təsvirin sahəsi; SH - ərazinin həqiqi sahəsi; k-oxşarlıq əmsalıdır. Qeyd edk ki, oxşarlıq əmsalı xəritənin miqyasına bərabərdir. Ədədi qiymətləri nəzərə alaraq hesablamalar aparaq.

$$S_H = \frac{S_x}{k^2} = \frac{15}{\frac{1}{600000}}\, sm^2 = 15 \times 360000000000\, sm^2 = 15 \times 36000000\, m^2 = 15 \times 36\, km^2 = 540\, km^2$$

alarıq. Cavab: 540 km2

Həll etdiyimiz bu məsələ Riyaziyyat fənnində VI sinifdə, Coğrafiya fənnində isə VII sinifdə öyrənilən miqyas mövzusuna toxunulmuşdur. Aşkardır ki, məsələnin həlli zamanı yeni biliklər əldə olunmuş, formalaşdırılmışdır. Vərdiş üçün şagirdlərə bu tipli məsələlər daha çox işlədilməlidir. Nəticədə təlim texnologiyasının tətbiqini görürük. Öyrənilən biliklərin məsələ vasitəsilə möhkəmləndirilməsi zamanı müəllim tərəfindən aparılan yoxlama isə

diaqnostika texnologiyasının tətbiqini göstərir. Riyaziyyat fənnində müasir təlim texnologiyanın tətbiqi üçün müəllim aşağıda sadalanan müəyyən əməliyyatları həyata keçirməlidir:

- Ən yeni praktik bilikləri toplamaq;
- Pedaqoji prosesi təşkil etmək;
- Təlim strategiyalarını həyata keçirmək;
- Təlimin təşkilinə verilən əsas tələbləri ödəmək;
- Bilikləri şagirdlərə öyrənmə tərzlərinə (vizual, audial, kinestetik) görə ötürmək.

Müasir təlim texnologiyalarından tədris prosesində istifadəsinin texnoloji cəhətdən düzgün müəyyənləşdirilməsi müəllimdən peşəkarlıq və səriştəlilik tələb edir. Belə ki, təlim nəticələrini əldə etmək üçün məzmun xətti üzrə standartları reallaşdırarkən forma, üsul seçimi dərsin məqsədinə, tədqiqatın aparılmasına, məzmuna, metod və dərsin tipinə uyğun olmalıdır. Bundan başqa, mövzunun motivasiyası fənnin məqsəd və vəzifələrini, dərsin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla refleksiya ilə uzlaşmalıdır. Riyaziyyat fənnində yeni təlim texnologiyalarının işini qısa bir sxemlə ifadə etsək aşağıdakı mənzərəni almış olarıq:

Təfəkkürün fəallaşdırılması → **Şagirdlərin fəallığı** → **Biliklərin səmərəli mənimsənilməsi**

İnteraktiv təlim üsulları olan "Klaster", "İnsert", "BİBÖ"dən dərslərdə intensiv şəkildə istifadə olunması dərsin keyfiyyətini artırmaqla, öyrənənlərin fəallığına imkan yaradır. V sinifdə "1.1.2 Mövqeli və mövqesiz say sistemləri ilə tanışdır, natural ədədləri müqayisə edir və düzür." standartını reallaşdırmaq üçün əlverişli üsullardan olan Venn diaqramından, BİBÖ-dən istifadə oluna bilər. Auksion üsulundan istifadə zamanı isə müəllim öyrənilən məsələni müəyyən edərək şagirdləri auksionun keçirilmə qaydaları haqqında təlimatlandırır. VI sinifdə "1.2.2 Vurma və bölmənin xassələrini tətbiq edir" standartını reallaşdırarkən ümumiləşdirici dərsdə ƏBOB, ƏKOB və onların xüsusiyyətləri sadalanır. Fikirlər bir-birini təkrarlamamalıdır. Oyunda axırıncı mümkün cavabı verən şagird "auksion"u qazanır. Kublaşdırma tədqiqat metodlarından biri olub mövzunun hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaradır. Kublaşdırma vasitəsilə şagird mövzunu təsvir və müqayisə etməyə, əlaqələndirməyə, təhlilə, tətbiq və mübahisəyə yönəldilir. Bu zaman şagirdin tənqidi və məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, mövzuya hərtərəfli baxışı, qiymətləndirmə bacarığı, əməkdaşlıq vərdişləri formalaşır. "1.2.5 Nisbət, tənasüb, düz mütənasib, tərs mütənasüb kəmiyyətlərə və faizə aid məsələ həll edir." standartını reallaşdırarkən bu, tədqiqat metodlarından istifadə etməklə

mövzunun hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaranır. Təhsilin məzmununu, idarə olunmasını, maddi-texniki və tədris bazasını, infrastrukturunu, təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini, hər bir təhsil pilləsində təhsialanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirən dövlət təhsil standartları müasir təlim texnologiyaları vasitəsilə reallaşa bilər. Yaxşı olar ki, hər bir təlim nəticəsinə uyğun təlim texnologiyası müəyyənləşdirilsin. Məsələn, əgər "fərqləndirir" fəaliyyəti reallaşdırılırsa, bunu Vennlə reallaşdırmaq daha effektiv və düzgün olar. Düzgün təlim formasının seçilməsi, təlim üsulunun düzgün müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat sualının təlim nəticələrinə uyğun müəyyənləşdirilməsi və düzgün qiymətləndirmə meyarının müəyyənləşdirilməsi təbii ki, müəllimə qarşıya qoyduğu nəticəni əldə etməyə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. *Akif Nəzərov "Müasir təlim texnologiyaları. Bakı-2012.*
2. *Abdullayeva M.V. Riyaziyyatın tədrisi metodikası-1 (Ümumi metodika). Bakı-2020.*
3. *Nayma Qəhrəmanova, Famil Hüseynov "Ümumi təhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün "Riyaziyyat" fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti" Radius MMC.*
4. *Sevda İsmayılova, Arzu Huseynova "Ümumi təhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün "Riyaziyyat" fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti" Şərq-Qərb.*
5. *Sevda İsmayılova "Ümumi təhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün "Riyaziyyat" fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti" Şərq-Qərb.*

T.Ş.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tnzlmmmdv@gmail.com

FƏZADA DÜZ XƏTLƏRİN QARŞILIQLI VƏZİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TEXNOLOGİYASI

Xülasə

Məqalədə fəzada düz xətlərin müxtəlif qarşılıqlı vəziyyətləri araşdırılmışdır. Fəzada paralel düz xətlər, bu düz xətlərin paralellik əlamətləri ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Həmçinin fəzada düz xətlərin perpendikulyarlığı və çarpaz düz xətlər haqqında da geniş məlumat verilmişdir.

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗУЧЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРЯМЫХ В ПРОСТРАНСТВЕ

Резюме

В статье исследуются различные взаимные положения прямых в пространстве. Подробно объяснены параллельные прямые в пространстве, признаки параллельности этих прямых. Также подробно дана перпендикулярность прямых в пространстве и пересекающихся прямых.

TECHNOLOGY OF STUDYING THE INTERACTION OF STRAIGHT LINES IN SPACE

Summary

In the article, various mutual situations of straight lines in space are investigated. Parallel straight lines in space, signs of parallelism of these straight lines have been explained in detail. Also, the perpendicularity of straight lines in space and cross straight lines are given in detail.

Açar sözlər: *fəza, müstəvi, düz xətt, paralel,* perpendikulyar
Ключевые слова: *пространство, плоскость, прямая, параллель, перпендикуляр*
Key words: *space, plane, straight line, parallel, perpendicular*

Bu mövzu fəzada düz xətt və müstəvilərin öyrənilməsinə həsr olunur. Həndəsənin planimetriya bölməsində iki düz xəttin müxtəlif qarşılıqlı vəziyyətləri araşdırılırdı. Həndəsənin planimetriya bölməsində olduğu kimi fəzada da iki müxtəlif düz xətt ya bir nöqtədə kəsişir, ya da kəsişmir. Planimetriyada kəsişməyən iki düz xətt paralel olurdu, lakin fəzada kəsişməyən düz xətlər iki halda mümkün ola bilər.

1. Verilmiş düz xətlər bir müstəvi üzərindədir.
2. Verilmiş düz xətlər bir müstəvi üzərində deyil.

Streometriyada yalnız birinci vəziyyətdə olan düz xətlər, yəni düz xətlər bir müstəvi üzərində yerləşəndə paralel hesab olunur. İkinci halda isə verilmiş düz xətlər çarpaz olur.

İlk növbədə düz xətlərin qarşılıqlı vəziyyəti üç formada təsvir edilir.

1. Düz xətlərin bir ortaq nöqtəsi var.
2. Düz xətin bütün nöqtələri üst-üstə düşür.
3. Düz xətlər paraleldir.

Verilən bütün hallarda düz xətlər bir müstəvi üzərində yerləşir. Belə bir sual ortaya çıxır. Fəzada düz xətlər elə vəziyyətdə ola bilərmi ki, onlardan bir müstəvi keçirmək olmasın?

Təcrübələr əsasında müəyyən olunmuşdur ki, belə düz xətlər var və mühakimələr əsasında aydın olur ki, həmin düz xəttlərin ortaq nöqtəsi ola bilməz.

Eyni müstəvi üzərində yerləşən və kəsişməyən iki düz xəttə streometriyada paralel düz xətlər deyilir. Eyni müstəvi üzərində yerləşməyən və ortaq nöqtəsi olmayan düz xətlərə çarpaz düz xətlər deyilir.

Teorem 1. Verilmiş iki düz xətdən biri müstəvi üzərində olub, o biri düz xətt həmin müstəvini birinci düz xəttə aid olmayan nöqtədə kəsirsə, onda verilmiş düz xətlər çarpaz düz xətlərdir.

a və b düz xətlərinin çarpazlığı a-b kimi işarə olunur və belə oxunur "a düz xətti çarpazdır b düz xəttinə".

Məsələ: Verilmiş iki paralel düz xətti kəsən bütün düz xətlərin bir müstəvi üzərində olduğunu isbat edin.

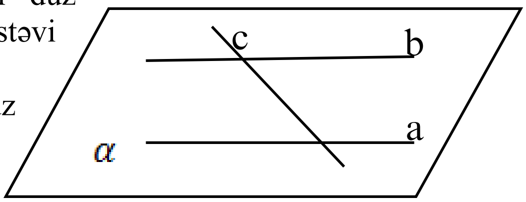

Şəkil 1

Həlli: Verilmiş a və b düz xətləri paralel olduğundan onlardan müstəvi keçirmək olar (şəkil 1). Bu müstəvini α ilə işarə edək. Verilmiş paralel düz xətləri kəsən c düz xəttinin α müstəvisi ilə iki ortaq nöqtəsi var. Məlum teoremə görə bu düz xətt müstəvi üzərindədir. Beləliklə, verilmiş iki paralel düz xətti kəsən bütün düz xətlər α müstəvisi üzərindədir.

Teorem 2. Verilmiş düz xətt xaricindəki nöqtədən bu düz xəttə bir və yalnız bir paralel düz xətt keçirmək olar.

İndi isə qeyd olunmuş teoremin isbatını verək: Tutaq ki, a verilmiş düz xətt, A isə bu düz xətt üzərində olmayan hər hansı nöqtədir (Şəkil 2). a düz xəttindən və A nöqtəsindən α müstəvisi

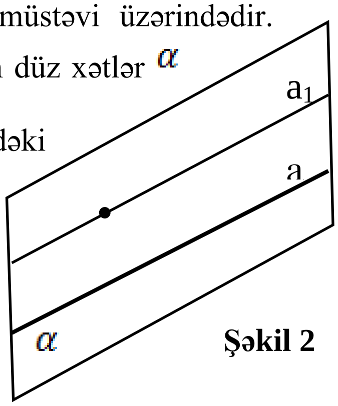

Şəkil 2

keçirək. α müstəvisi üzərində A nöqtəsində a düz xəttinə paralel olan hər hansı a_1 düz xətti çəkək. Aydınlaşdıraq ki, a düz xəttinə paralel olan a_1 düz xətti yeganədir.

Fərz edək ki, A nöqtəsindən keçib, a düz xəttinə paralel olan başqa bir a_2 düz xətti də var. a_1 və a_2 düz xətlərindən α_2 müstəvisi keçirmək olar. α_2 müstəvisi a düz xəttindən və A nöqtəsindən keçəcək. Onda, məlum teoremə görə α_2 müstəvisi α müstəvisi ilə üst-üstə düşür.

Paralel düz xətlər aksiomuna görə a_1 və a_2 düz xətləri üst-üstə düşür. Teorem isbat olundu. Düz xətlərin paralellik əlaməti ilə tanış olaq.

Teorem 3. İki düz xətt üçüncü düz xəttə paralel olarsa, onda bu düz xətlər paraleldir.

İsbatı: Tutaq ki, b və c düz xətləri a düz xəttinə paralel yerləşir. İzah edək ki, və c düz xətləri paraleldir.

Planimetriyada biz a,b,c düz xətlərinin bir müstəvi üzərində yerləşdiyi hala baxmışdıq. Buna görə də belə fərz edək ki, verilmiş düz xətlər bir müstəvi üzərində deyildir. Tutaq ki, a və b düz xətləri β, a və c düz xətləri isə γ müstəvisi üzərində yerləşir. β *və* γ müxtəlif müstəvilərdir (şəkil 3). b düz xətti üzərində yerləşən hər hansı bir B nöqtəsi qeyd edək. B nöqtəsi və c düz xəttindən müstəvi keçirək. Həmin müstəvi β müstəvisini b_1 düz xətti boyunca kəsir. b1 düz xətti γ müstəvisini kəsmir. Həqiqətən də, kəsişmə nöqtəsi a düz xətti üzərində olmalıdır, ona görə ki, b1 düz xətti β müstəvisi üzərindədir. Digər tərəfdən də, o, həm də c düz xətti üzərində yerləşməlidir, çünki b1 düz xətti γ_1 müstəvisi üzərində yerləşir. Lakin, a və c düz xətləri paralelolduğundan kəsişmir.

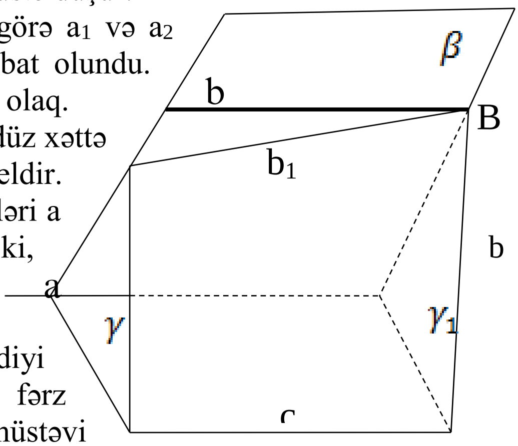

Şəkil 3

b1 düz xətti β müstəvisi üzərində yerləşdiyindən və a düz xətti ilə ortaq nöqtəsi olmadığından, o a düz xəttinə paralel olur. Onda paralel düz xətlər aksiomuna görə b1 düz xətti ilə üst-üstə düşən b düz xətti c düz xətti ilə bir müstəvi üzərindədir vəhəmin müstəvi ilə kəsişmir. Beləliklə, aydınlaşdırdıq ki, b və c düz xətləri paralel düz xətlərdir. Teorem isbat olundu.

Düz xətt və müstəvilərin paralellik əlamətini qeyd edək.

Əgər düz xətt və müstəvi kəsişmirsə, onda onlar paraleldir.

Teorem 4. Müstəvi üzərində olmayan düz xətt, bu müstəvi üzərindəki hər hansı düz xəttə paraleldirsə, onda həmin düz xətt müstəviyə paraleldir.

Məsələ: İsbat edin ki, müstəvi paralel düz birini kəsirsə, onda o birini də kəsir.

Həlli: Tutaq ki, a və b paralel düz xətt, α isə a düz xəttini A nöqtəsində kəsən müstəvidir. a və b düz xətlərindən müstəvi keçirək. O α müstəvisini hər hansı c düz xətti üzrə kəsir. c düz xətti a düz xəttini kəsir, deməli, ona paralel olan b düz xəttini də kəsir. c düz xətti α müstəvisi üzərində üzərində olduğundan, onda α müstəvisi b düz xəttini kəsir.

Fəzada düz xətlərin perpendikulyarlığı haqqında məlumat verək.

Müstəvi üzərində olduğu kimi, fəzada da düz bucaq altında kəsişən iki düz xəttə perpendikulyar düz xətlər deyilir.

Teorem 5: Kəsişən iki düz xətt uyğun olaraq perpendikulyar iki düz xəttə paralel olarsa, onda onlar da perpendikulyardır.

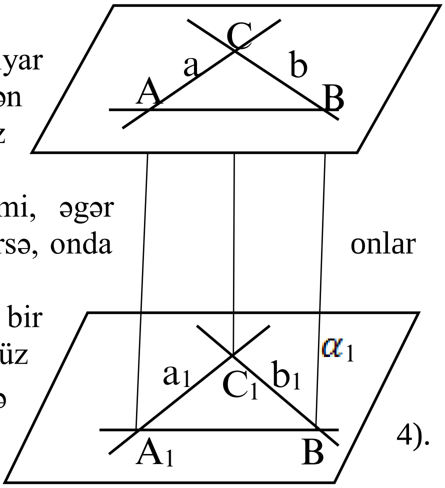

İsbatı: Tutaq ki, a və b perpendikulyar düz xətlərdir. a_1 və b_1 onlara paralel kəsişən düz xətlərdir. İsbat edək ki, a_1 və b_1 düz xətləri perpendikulyardır.

Planimetriyanın məlum olduğu kimi, əgər a,b,a_1,b_1, düz xətləri bir müstəvi üzərindədirsə, onda onlar teoremdə göstərilən xassəni ödəyir.

İndi fərz edək ki, verilmiş düz xətlər bir müstəvi üzərində deyil. Onda a və b düz xətləri hər hansı α, a_1 və b_1 düz xətləri isə hər hansı d_1 müstəvisi üzərindədir. (şəkil 4). Məlum teoremə görə, α və α_1 müstəvisi paraleldir. a və b düz xətlərinin kəsişmə nöqtəsi C, a_1 və b_1 düz xətlərinin kəsişmə nöqtəsi isə C_1 olsun. a və a_1 paralel düz xətlərinin təyin etdiyi müstəvidə CC_1 paralel düz xətt çəkək. Bu düz xətt a və a_1-i A və A_1 nöqtələrində kəsər. b və b_1 düz xətlər müstəvisində CC_1-ə paralel düz xətt keçirək və onun b və b_1 ilə kəsişmə nöqtələrini B və B_1 ilə işarə edək.

CAA_1C_1 və CBB_1C_1 dördbucaqlıları paraleloqramdır, çünki onların qarşı tərəfləri paraleldir. ABB_1A_1 dördbucaqlısı da paraleloqramdır. Onun AA_1, BB_1 tərəflərinin hər biri CC_1 düz xəttinə paralel olduğundan, onlar bir-birinə paraleldir. Beləliklə, dördbucaqlı AA_1 və BB_1 paralel düz xətlərindən keçən müstəvi üzərindədir. O isə α və α_1 müstəvilərini AB və A_1B_1 paralel düz xətləri üzrə kəsir.

Paraleloqramın qarşı tərəfləri bərabər olduğundan, onda $AB=A_1B_1$, $AC=A_1C_1$, $BC=B_1C_1$. Üçbucaqların bərabərliyinin üçüncü əlamətinə görə,

ABC və $A_1B_1C_1$ üçbucaqları bərabərdir. Beləliklə, ACB bucağına bərabər olan $A_1C_1B_1$ bucağı düz bucaqdır, yəni a_1 və b_1 düz xətləri perpendikulyardır. Teorem isbat olundu.

Müstəvini kəsən düz xətt, müstəvi üzərində olan və kəsişmə nöqtəsindən keçən ixtiyari düz xəttə perpendikulyardırsa, onda bu düz xəttə müstəviyə perpendikulyar düz xətt deyilir.

Teorem: Düz xətt müstəvi üzərində kəsişən iki düz xəttə perpendikulyardırsa, onda o verilən müstəviyə perpendikulyardır.

Ədəbiyyat

1. *A.S.Adıgözəlov "Elementar həndəsə". Bakı, 2018.*
2. *A.V.Poqorelov "Həndəsə: orta məktəbin 7-11 sinifləri üçün dərslik". Bakı, Maarif, 1998.*
3. *M.C.Mərdanov "Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün "Həndəsə" üzrə dərslik.*
4. *Nayma Qəhrəmanova, Məhəmməd Kərimov, İlham Hüseynov "Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik". Radius, Bakı 2018.*

S.N.Məlikova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabinamelikova98@mail.ru

UNİVERSİTETLƏRDƏ ELEKTRON SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Təhsil müəssisələrində sənəd dövriyyəsi - sənədlərin yaradıldığı və ya qəbul edildiyi andan icrası və ya göndərilməsi başa çatana qədər yaradılması, təfsiri, ötürülməsi, qəbulu və arxivləşdirilməsi sistemidir. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemi sənədlərlə işin yerinə yetirilməsinə də nəzarət edir və icazəsiz girişdən mühafizəni təmin edir.

Universitetlərin struktur bölmələrində informasiya axınının intensiv artması ilə əlaqədar olaraq idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin səmərəliliyini, çevikliyini və mobilliyini artıra bilən kompleks avtomatlaşdırma vasitələrindən istifadə etmək zərurəti yaranır. Kağızdan elektron sənəd dövriyyəsinə keçid universitetin avtomatlaşdırılmasının aktual və prioritet vəzifələrindən biridir.

ОРГАНИЗАЦИЯ ДОКУМЕНТООБОРОТА В ЭЛЕКТРОННЫХ ВУЗАХ

Резюме

Документооборот – это система создания, интерпретации, передачи, получения и архивирования документов с момента их получения или создания до момента их исполнения или отправки. Система электронного документооборота также контролирует выполнение работы с документами и обеспечивает защиту от несанкционированного доступа.

В связи с интенсивным увеличением информационных потоков в подразделениях вуза возникает необходимость использования комплексных средств автоматизации, позволяющих повысить оперативность, гибкость и мобильность принятия управленческих решений. Переход с бумажного на электронный документооборот является одной из актуальных и приоритетных задач автоматизации вуза.

ORGANIZATION OF DOCUMENT CIRCULATION IN ELECTRONIC UNIVERSITIES

Summary

Document circulation is the system of creation, interpretation, transmission, reception and archiving of documents in the organization from the moment they are created or received until the execution or sending is completed. The electronic document circulation system also monitors the performance of work with documents and provides protection against unauthorized access.

In connection with the rapid increase in information flow in the department of higher schools, there is a need to use complex automation equipment that can increase the efficiency, flexibility or mobility of management decision-making. The transition from paper to electronic document circulation is one of the urgent and priority tasks of higher education automation.

Açar sözlər: *sənəd dövriyyəsi, universitet, sənəd, idarəetmə, tələb*
Ключевые слова: *документо оборот, вуз, документ, менеджмент, студент*
Key words: *document circulation, university, document, management, student*

GİRİŞ

Sənəd idarəetməsi həm müəssisə daxilində (müəssisənin işçiləri arasında), həm də xarici tərəf müqabilləri ilə elektron məlumat mübadiləsinə xidmət edən müəssisə idarəetmə vasitələrindən biridir. Tez-tez "sənəd axını" termininin sinonimi kimi istifadə olunan "ofis işi" kimi bir termin də var, lakin onları bir-birindən ayırmaq lazımdır. "Ofis işi" bir təşkilatda idarəetmənin sənədli dəstəyi üçün tədbirlər toplusudur, "sənəd axını" termini, bir qayda olaraq, sənəd idarəetməsi çərçivəsində sənədlərin hərəkətini təsvir edir.

Universitelərdə sənəd dövriyyəsi həm mərkəzləşdirilmiş, həm də xüsusi struktur bölmələri səviyyəsində təqdim edilə bilər.

Orta səviyyəli bir müəssisənin əsas ünsiyyət problemi sənəd idarəetməsi ilə əlaqəli problemdir. Sənəd axını keyfiyyətsiz, etibarsız, rəsmiləşdirilməmiş və s. ola bilər. Bu problemlər məlumat itkisi mənbəyidir, müəssisə resurslarının qeyri-məhsuldar məsrəfləri son nəticədə maliyyə itkiləri ilə ifadə olunur (2,s.57). Belə bir müəssisədə qarşılıqlı əlaqənin tənzimlənməsi (normallaşdırılması) vasitəsi iş axınının optimallaşdırılması və onun sonrakı avtomatlaşdırılması, elektron sənəd idarəetmə sisteminin (və ya ESİS) yaradılmasıdır. Eyni zamanda, iş axınının avtomatlaşdırılması çox vaxt müəssisədə mühasibat uçotunun qurulması və avtomatlaşdırılması ilə paralel olaraq baş verir.

İş axınının avtomatlaşdırılması sistemləri xaricdə bizdən daha erkən geniş istifadəyə verildi və elektron sənəd dövriyyəsinin müxtəlif sahələrini təsvir edən öz terminologiyasını inkişaf etdirdi. Elektron sənəd idarəetmə sistemləri adlanan iş axınının avtomatlaşdırılması üçün məhsulların bütün sinfi mövcuddur.

Yanaşmaların hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Beləliklə, hər hansı bir kommersiya sistemi satın alınarkən, təşkilatın kompüter avadanlığının təkmilləşdirilməsi, lazımi proqram təminatının (platformanın), texniki dəstəyin və lisenziyaların alınması üçün mümkün əlavə xərcləri nəzərə almaq lazımdır.

Elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin seçimi təşkilatın infrastrukturunun layihəqabağı sorğusu, avtomatlaşdırma tələb edən məqsəd və vəzifələrin müqayisəli təhlili və ESİS-in funksionallığı ilə həyata keçirilməlidir (5,s.83).

Hər hansı bir müəssisə üçün xarakterik olan ofis işinin vəzifələri ilə yanaşı, təhsil müəssisələrinin sənəd dövriyyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məhz, sənədlər əsasən təhsil, elmi və idarəetmə fəaliyyətini müşayiət edir. Onlar iş proseslərinin avtomatlaşdırılması üçün kafedralarda, fakültələrdə və struktur bölmələrdə istifadə olunan müxtəlif informasiya sistemlərində formalaşdırılır. Digər tərəfdən, belə proqram sistemləri eyni məlumatdan istifadə edir ki, bu da istifadəçi hərəkətlərinin təkrarlanmasına səbəb olur. Beləliklə, universitetin vahid kross-platformalı informasiya sistemi çərçivəsində mövcud olan məlumat və sənədlərin inteqrasiyası problemi aktualdır. Universitetin iş prosesində digər mühüm amil müxtəlif xidmətlər tərəfindən yaradılan və emal edilən məlumatların və sənədlərin informasiya təhlükəsizliyi məqsədilə təcrid olunmasıdır.

İş axınının avtomatlaşdırılması probleminin aparılmış sistem təhlilini nəzərə alaraq, bir neçə universitet özünün elektron sənəd idarəetmə sistemini hazırladı və tətbiq etdi. Sistem universitetin internet portalında informasiya xidməti kimi həyata keçirilir və digər korporativ xidmətlərdə də mövcud olan vahid istifadəçi məlumat bazasından istifadə edir. İstifadəçilərin sistem xidmətlərinə çıxışının idarə edilməsi qoşulma zamanı avtorizasiya əsasında administrator səviyyəsində həyata keçirilir.

Universitetlərin struktur bölmələrində informasiya axınlarının intensiv artması ilə əlaqədar olaraq idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin səmərəliliyini, çevikliyini və mobilliyini artıra bilən kompleks avtomatlaşdırma vasitələrindən istifadə etmək zərurəti yaranır (1,s.39). Kağızdan elektron sənəd dövriyyəsinə keçid universitetin avtomatlaşdırılmasının aktual və prioritet vəzifələrindən biridir. Bundan əlavə, müasir universitetlərin biznes-proseslərinin mürəkkəbləşməsi şəraitində onların rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq üçün struktur bölmələrinin, lazım gəldikdə isə təşkilati strukturların fəaliyyətini optimallaşdırmaq, habelə onların qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmək lazımdır.

Müasir universitetlər informasiya texnologiyalarının tətbiqi baxımından bir sıra texniki və təşkilati xüsusiyyətlərə malik olan təşkilatların strukturu və idarə olunması baxımından mürəkkəbdir. Hər hansı bir müəssisə üçün xarakterik olan sənədləşmə işləri ilə yanaşı, ali təhsil müəssisələrinin iş axınının özünəməxsus xüsusiyyətləri var, yəni təhsil, elmi və idarəetmə fəaliyyətini müşayiət edən çoxlu sayda kağız sənədlər. Onlar müxtəlif struktur bölmələrində həm əl ilə, həm də informasiya sistemlərindən istifadə etməklə formalaşdırılır.

Universitetdə sənədlərin 80%-i kağız formada tərtib edilir və istifadə olunur. Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər iş axınının avtomatlaşdırılmasının bir sıra problemlərinin yaranmasına səbəb olur (3,s.60).

Qeyd etmək lazımdır ki, universitetlər özəl proqram təminatı ilə yanaşı, uğurla fəaliyyət göstərən və effektivliyini sübut edən pulsuz proqram təminatına əsaslanan elektron sənəd idarəetmə sistemi korporativ informasiya sistemlərini təqdim edir və istismar edirlər. Bu proqram sistemlərinin təhlili əlavə tədqiqat tələb edir, ona görə də bu işdə bu sistemlərin göstəriciləri nəzərə alınmamışdır.

Xarici proqram təminatı istehsalçıları təhsil sənayesi üçün kifayət qədər funksional inteqrasiya olunmuş həllər təklif edirlər, lakin praktikada universitetlər Azərbaycan təhsil sisteminin xüsusiyyətlərinə daha çox uyğunlaşa bilməsi və iqtisadi məqsədəuyğunluğuna görə yerli məhsullara üstünlük verirlər.

Bir çox təhsil müəssisəsi müxtəlif struktur bölməsinin avtomatlaşdırılması üçün müasir informasiya texnologiyalarının işlənib hazırlanması və tətbiqi sahəsində kifayət qədər təcrübəyə malikdir. Sənədlərlə işin avtomatlaşdırılması üçün müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin vacib istiqamətlərindən biri də universitetin ümumi şöbəsinin işinin avtomatlaşdırılmasıdır (5, s.42).

Ümumi şöbənin iş proseslərinin məcmusunu üç əsas qrupa bölmək olar: birincisi, daxil olan sənədlərin işlənməsi ilə bağlıdır; ikinci və üçüncü müvafiq olaraq çıxış və daxili sənədlərlə iş dövrünü təsvir edir. Öz növbəsində, hər bir qrupla iş dövrünə sənədlərin qeydiyyatı və kataloqların (sənədlərin müəllifləri, təşkilatların ünvanları, icraçılar göstərilməklə), jurnalların (icraya nəzarət, qəbul edilmiş və göndərilən yazışmalar göstərilməklə) formalaşdırılması daxildir.

NƏTİCƏ

Sənədlərlə işləmək sənədin ilkin təfərrüatlarının elektron karta daxil edilməsini, ona nömrənin, o cümlədən daxil olan sənədlər üçün daxil olan nömrənin verilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, sənədin elektron surəti skan edilərək birbaşa elektron qeydiyyat kartına əlavə olunmaqla yaradıla bilər. Sənədlərdən daha səmərəli istifadə etmək üçün sənədlər arasında əlaqə yaratmaq məqsədəuyğundur. Bunun üçün müvafiq sənədlərə keçidlər elektron qeydiyyat kartının xüsusi sahəsinə qoyulur ki, bu da həm əlaqələndirilmiş sənədin qeydiyyat məlumatlarına, həm də onun elektron surətinə tez baxmaq imkanı verir. Bu cür əlaqələrin yaradılması əmrlər, sərəncamlar və digər yerli aktlarla həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. *Əliyev, A. və Tağıyev, A. (2018). Ali Təhsil Müəssisələrində Elektron Sənəd Dövriyyəsi Sistemi. 2018 26th Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU), İzmir, Türkiyə, səh. 1-4. doi: 10.1109/SIU.2018.8404437*
2. *Allahverdiyeva, G. (2019). Azərbaycan Universitetlərində Elektron Sənəd İdarəetmə Sistemi. Mühəndislik və Tətbiqi Elmlər Jurnalı, 14(15), 5236-5240.*
3. *Əmrahov, E. (2020). Azərbaycan Universitetlərində Elektron Sənəd Dövriyyə Sistemlərinin İstifadəsi. 2020-ci il 11-ci İnformasiya və Kommunikasiya Sistemləri üzrə Beynəlxalq Konfransın materialları (ICICS), Bəhreyn, səh. 132-137. doi: 10.1109/ICICS49690.2020.9109933*
4. *Quliyev, S. (2016). Azərbaycan Universitetlərində Elektron Sənəd Dövriyyəsi Sistemi. 2016-cı il 7-ci Beynəlxalq Təhsildə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları Konfransının (ICTE) materialları, Xerson, Ukrayna, səh. 141-143. doi: 10.1109/ICTE.2016.7785239*
5. *Hüseynov, E. (2020). Ali təhsil müəssisələrində elektron sənəd dövriyyəsi sistemi: Azərbaycan nümunəsi. 2020-ci il Beynəlxalq Təhsil və e-Təhsil İnnovasiyaları Konfransının (ICEELI) materialları, Kuala Lumpur, Malayziya, səh. 40-44. doi: 10.1145/3447401.3447415*

G.R.Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gquliyeva558@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN IX SİNİFİNDƏ SİTUATİV TAPŞIRIQLARIN HƏLLİ MODELİ

Xülasə

Bu məqalə ümumtəhsil orta məktəblərinin IX sinifində tədris prosesində istifadə olunan situativ tapşırıqların həlli üçün təklif edilən modelin tətbiqindən bəhs edir. Və məqalədə göstərilmişdir ki, bu model IX sinifdə bir sıra anlayışların mənimsənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin məqalədə təklif edilən model əsasında nümunə verilmişdir.

СИТУАЦИОННЫЕ ЗАДАЧИ В КЛАССЕ IX КЛАСС СРЕДНИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ МОДЕЛИ

Резюме

В этой статье обсуждается применение модели, предложенной для разрешения ситуации в вторичных средних школах IX класса в процессе обучения. И в статье говорится, что эта модель имеет большое значение в мастере ряда концепций в классе. Статья также задает пример, основанный на предлагаемой модели.

SİTUATİVE TASKS İN THE IX CLASSROOM OF SECONDARY EDUCATİON İNSTİTUTİONS MODEL

Summary

This article discusses the application of a model proposed to resolve the situation in secondary secondary schools in the IX class in the teaching process. And the article states that this model is of great importance in the master of a number of concepts in the class. The article also set an example based on the proposed model.

Açar sözlər: *situasiya tapşırıqları, metodika, dərslik, fizikanın tədrisi*
Ключевые слова: *ситуационные задачи, методы, учебник, обучение физике*
Key words: *situation tasks, methods, textbooks, teaching physics*

Sitautiv tapşırıqların əsas məqsədi şagirdlərin şəxsi hüquqi təcrübələrinin mövcudluğunu üzə çıxarmaqdır. Bu tapşırqlar real hadisələrin şagirdlərin başına gələn məsələlərin, qarşılaşdıqları problemlərin həll edilməsi məqsədilə tətbiq edilir. Situativ tapşırıqları tərtib edərkən elə bir hadisə seçilməlidir ki, o həqiqətən baş vermiş olsun, şagirdlərin maraqlarına uyğun olsun, şagirdlər hadisə haqqında ətraflı informasiyaya malik olsunlar ki, onun həll yolunu axtarıb tapa bilsinlər.

Situativ tapşırıqlardan istifadə uzun vaxt apara bilər (təxminən 35 dəqiqə). Müəllim sinifdə dərs zamanı situativ tapşırıqlardan dərsin mərhələsini nəzərə alaraq müxtəlif iş formaları olan böyük və kiçik qruplarla və ya fərdi şəkildə istifadə edə bilər. Bu tapşırıqlardan dərsin tətqiqatın aparılması mərhələsində tətbiq edilə bilər.

Situasiya tapşırıqlarını aşağıdakı qaydada keçirmək olar:

1) Müəllim problemi və müzakirə üçün sualları öncədən hazırlamalıdır;

2) Hazırladığı problemə aid situativ tapşırıq tərtib etməli və tapşırığın hər bir alt sualını düşünüb diqqətli hazırlamalıdır;

3) Alt sualların hər biri ayrıca kartda yazıla bilər;

4) Sinifdəki şagirdlər hər biri 4-5 nəfərdən ibarət qruplara bölünür və hər qrupa alt suallardan biri təklif edilir və müzakirə edilməsi istənilir. Şagirdlər hadisəni tədqiq etməli, öz münasibətlərini bildirməlidirlər. Müəllim şagirdlərə kömək etmək üçün aşağıdakı kimi suallar verə bilər;

5) Kim? Nə? Harada? Nə zaman? Nə baş verdi? Kim iştirak edirdi? Faktların təqdimatında çatışmayan nə idi? və s.

6) Yekunda hər bir qrup öz işlərini bitirdikdan sonra sinifdə ümumi müzakira başlanır.

Dərs zamanı situativ tapşırıqların tətbiqin də bəzi problemlər meydana çıxır (3) və burada qeyd edilən problemlər, ancaq IX sinif şagirdləri üçündür. Yekunda qeyd olunan problemlərin (3) həlli ilə bağlı müəyyən bir sistem yaradılması daha çox məqsədəuyğun olub bizim tərəfimizdən aşağıdakı model irəli sürülmüşdür:

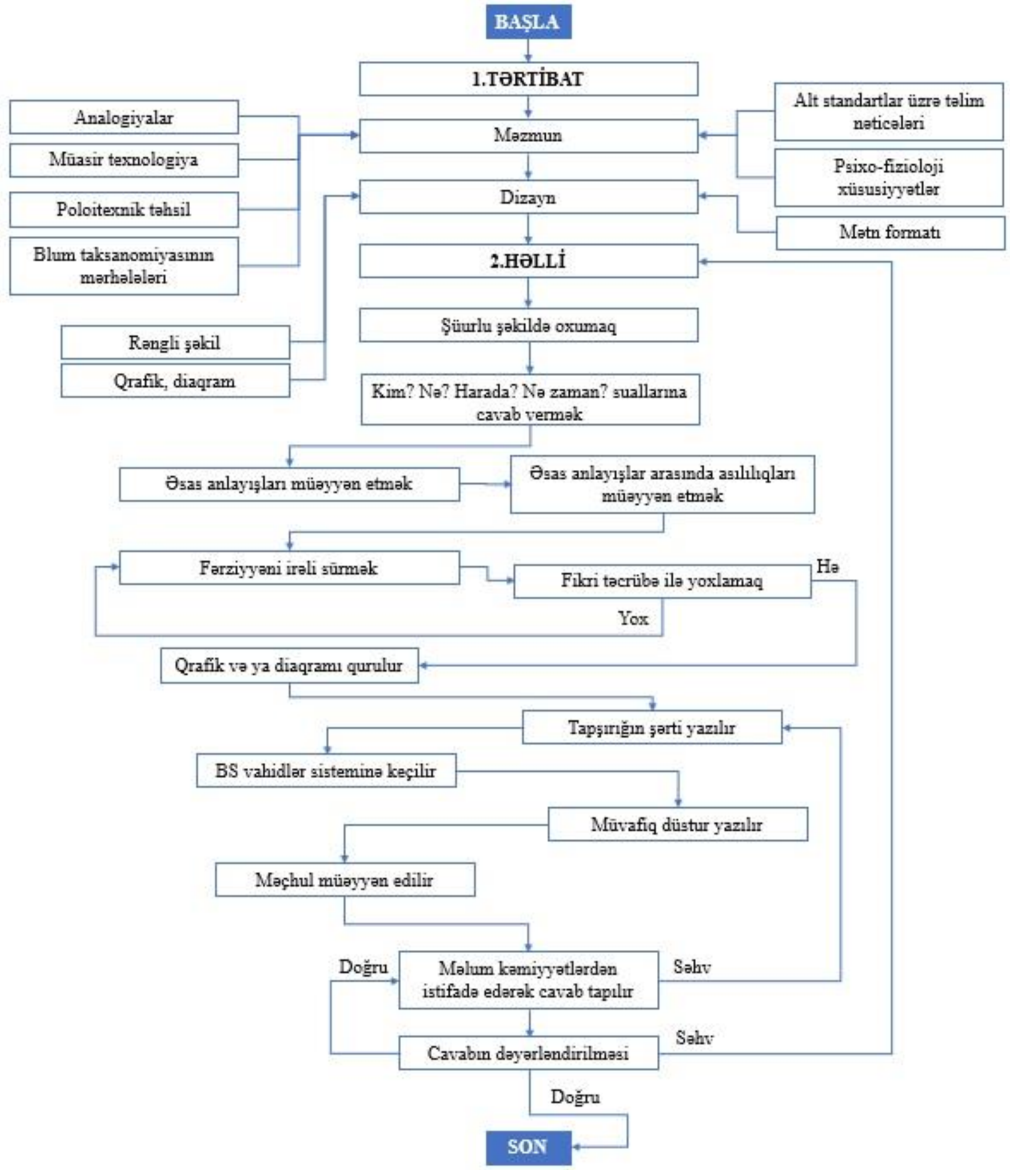

Şəkil 1.

Bu modelə əsasən IX sinifdə tədris edilən "İşıq hadisələri" mövzusuna aid Dövlət İmtahan Mərkəzi (DİM) tərəfindən hazırlanan test toplusundakı (5) bir nümunəyə baxaq:

Situasiya №1

Lupa vasitəsilə şəkilin bir hissəsinin xəyalı alınmışdır. Lupadan 20 sm məsafədə olan şəkilin xəyalı 3 dəfə böyüdülmüş olar.

1. Alınan xəyal necə xəyaldır?
2. Xəyal lupadan hansı məsafədə alınmışdır?
3. Lupanın fokus məsafəsini hesablayın.

Həlli metodikası:

1. Şagirdlər ən birinci tapşırığın mətnini diqqətlə oxumağa başlayır.

2. Mətni diqqətlə oxuduqdan sonra özünə tapşırıqla bağlı suallar verməyə başlayır. Məsələn, lupa nədir? f və ya d - nədir? və s.

3. Mətndən əsas anlayışları müəyyən edir:

Lupa - cismin düzünə, mövhumi, böyüdülmüş xəyalını almaq üçün istifadə olunur.

f - linzadan xəyala qədər olan məsafə;

d - cisimdən linzaya qədər olan məsafə;

Г - xətti böyütmə.

4. Bu əsas anlayışlar arasında əlaqə qurmağa çalışır:

$$\Gamma=\frac{|f|}{d} \quad (1)$$

$$\frac{1}{F}=\frac{1}{d}+\frac{1}{f} \ (2) \quad \text{və ya} \quad \frac{1}{F}=\frac{1}{d}-\frac{1}{|f|} \ (3)$$

5. Öz fərziyyəsini irəli sürür: 2-nömrəli tapşırığı (1) düsturu ilə hesablamalıyam və bu hesablama nəticəsində 3-nömrəli tapşırığı həll edə bilərəm. Əgər xəyal həqiqidirsə, (2) düsturu ilə və ya xəyal mövhumidirsə, onda (3) düsturu ilə hesablanır.

6. İrəli sürdüyü fərziyyəni fikri təcrübə ilə yoxlayır: lupa vasitəsilə xəyal mövhumi alındığına görə (3) düsturu ilə hesablanmalıdır. Şagirdin fikir təcrübəsi irəli sürdüyü fərziyyəsini doğruladığına görə tapşırığı həll etməyə davam edir. Əks halda yeni fərziyyə deməli olacaqdı.

7. Tapşırığın şərtini yazır:

Verilir: d=20 sm; Г=3

8. BS vahidlər sisteminə keçirilir. Bu mərhələ əsas mərhələlərdən biri olub doğru cavab almaq üçün çox önəmlidir.

d= 20sm= 0,2m; Г-adsız kəmiyyət olduğu üçün vahidi yoxdur.

9. Verilənlərə əsasən alt suallar üçün lazım olan düsturlar yekunda yazılır:

2-ci alt sual üçün: $\Gamma=\frac{|f|}{d}$

3-cü alt sual üçün: $\frac{1}{F}=\frac{1}{d}-\frac{1}{|f|}$

10. Məçhul müəyyən edilir: axtarılan kəmiyyəti düsturdan müəyyən edir.

11. Və tapdığı kəmiyyətlərdən istifadə edərək (düsturda yerinə qoyaraq) cavabı tapır:

2-ci alt sual: $\Gamma = \frac{|f|}{d}$ >> f= Г×d = 3 × 0,2=0,6 m

3-cü alt sual: $\frac{1}{F} = \frac{1}{d} - \frac{1}{|f|}$ >> $\frac{1}{F} = \frac{1}{0,2} - \frac{1}{0,6}$ = 0,3 m

12. Yekun mərhələ olaraq da aldığı cavabı dəyərləndirir: cavab doğrudursa, situativ tapşırığı həll düzgün həll etmiş olur; cavab doğru deyilsə, yenidən həll etməyə başlayır.

Göründüyü kimi, bu modeldən istifadə edərək situativ tapşırıqları həll etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. *Murquzov M.İ., Abdullayev S.Q., Abdurazaqov R.R., Əliyev N.A. 9-cu sinif fizika dərsliyi. Bakı, 2005-192 səh.*
2. *Murquzov M., Abdurazaqov R., Əliyev R., Əliyeva D., Bayramlı H., 9-cu sinif üçün Fizika fənni üzrə dərsliyin Metodik Vəsaiti, Bakı, 2020-224 səh.*
3. *Ümumitəhsil məktəblərində fizika fənnin tədrisi prosesində situativ tapşırıqların tətbiqi problemləri.*
4. *Əlizadə Ş.H. İsmayılov İ.N. Fizikanın tədrisi metodikası (ümumi məsələlər). Bakı. 2018.*
5. *Fizika test toplusu / 2019-cu il / II hissə.*

S.Y.Laçınov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
senanlacinov2000@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ VAXT VƏ ONUN ÖLÇÜ VAHİDLƏRİ İLƏ ŞAGİRDLƏRİN TANIŞ EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə şagirdlərin vaxt və onun vahidləri ilə tanış edilməsi və şagirdlərə vaxt və onun ölçülməsi ilə bağlı məsələlərin izah edilməsi, vaxt ölçü vahidləri, bu vahidlər arasındakı əlaqələr, bu əlaqələrin şagirdlərə öyrədilməsi ilə bağlı məsələlər qeyd edilmişdir.

ОЗНАКОМЛЕНИЕ УЧАЩИХСЯ СО ВРЕМЕНЕМ И ЕГО ЕДИНИЦАМИ ИЗМЕРЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В статье приводится ознакомление учащихся с временем и его единицами в начальных классах и разъяснение учащимся вопросов, связанных со временем и его измерением, единицами измерения времени связи между этими единицами отмечены вопросы, связанные с тем, как эти связи учат учащихся.

FAMILIARIZATION OF STUDENTS WITH TIME AND ITS UNITS OF MEASUREMENT IN PRIMARY GRADES

Summary

The article introduces students to time and its units in primary grades and explains to students the issues related to time and its measurement, time measurement units the factors between these units the issues related to teaching these relationships to students are mentioned.

Açar sözlər: *vaxt, saat, sutka, gün, il, əsr, era, analoq, əyani, təlim, saniyə, dəqiqə, riyaziyyat, təqvim, hesab, zaman, hadisə, sabah, gecə, gündüz, günorta*

Ключевые слова: *время, час, день, день, год, век, эра, аналоговый, наглядный, обучение, секунды, минуты, математика, календарь, арифметика, время, событие, завтра, ночь, день, полдень*

Key words: *time, hour, day, day, year, century, period, analog, visual, learning, seconds, minutes, math, calendar, arithmetic, time, event, tomorrow, night, day, noon*

Şagirdlərin qavramaqda ən çətinlik çəkdikləri ölçü vahidi vaxtdır. Şagirdlər vaxt haqqında təsəvvürlərə hələ məktəbəqədərki dövrdə sahib olurlar.

İbtidai siniflərdə müəllimlərin şagirdlərə öyrədilməsində ən çox problem yaşadıqları bölmə məhz vaxt və onun ölçülməsidir. Buna görə də bu bölmə müəllimlərdən əlavə səy tələb edir. Buna səbəb kimi vaxtın mücərəd kəmiyyət olmasını və onun heç bir duyğu orqanımızla hiss olunmaması göstərilə bilər. Vaxt sadəcə axır. Vaxt əslində hadisədir. İnsan həyatının ən ayrılmaz və bütöv parçasıdır. Onu düzün istifadə edə bilmək hər insana nəsib olmur. İnsan ömrü boyu vaxtı səmərəli və düzgün istifadə etmək üçün çalışır. Buna görədir ki, insan oğlu vaxtı ölçməyə və qiymətləndirməyə səy göstərmişdir.

Vaxtın öyrədilməsində meydana çıxan çətinliklər aşağıdakılardan irəli gəlir.

1. Vaxt fasiləsiz axır.
2. Vaxtı dayandırmaq, yavaşlatmaq, sürətləndirmək mümkün deyil.
3. Vaxt aralıqları, müddət anlayışları, hadisələrin davam etmə müddətlərinə görə müqayisə edilməsi şagirdlər tərəfindən çətin qavranılır. Buna səbəb insan şüurunun qavradığı qədəri ilə vaxtın gah tez, gah da yavaş axmasıdır. Bəzi vaxtlar şən və əyləncəli zamanların tez, sıxıcı və çətin zamanların gec axdığını hiss etməmiz bunu misal ola bilər.

Vaxt haqqında təsəvvürlər şagirdlərdə digər təsəvvürlərlə müqayisədə çox gec yaranır. Bu da vaxtın maddi bir şəkildə olmaması ilə bağlıdır. Şagirdlər hələ məktəbəqədərki dövrdə gecənin gündüzlə əvəzlənməsi, fəsillərin növbələşməsi kimi hadisələrin fonunda şagirdlər vaxt anlayışı ilə tanış olurlar. Şagirdlərin vaaxt anlayışı ilə bağlı yaşadıqları ən böyük çətinlik hadisələrin hansı vaxt ardıcılığı ilə baş verdiyini tam qavraya bilmirlər. Bu hal onların nitqində rahatlıqla müşahidə olunur. Məsələn, şagirdlər bəzən “dünən” və “sabah” kimi anlayışları düzgün olaraq öz yerlərində işlətmirlər. Onlar danışarkən “biz dünən bakıya gedəcəyik. Mən sabah məktəbə getdim” kimi düzgün olmayan cümlələrdən istifadə edirlər.

I sinif şagirdləri “dünən”, “sabah”, “bu gün”, “əvvəl”, “sonra”, “tez”, “gec”, “keçib” “qalıb” və s. kimi anlayışları tədricən dərk edib düzgün istifadə edirlər. Vaxt təsəvvürlərini formalaşdırmaq üçün uşaqların praktik və tədris fəaliyyətləri ilə əlaqələndirmək olduqca vacibdir. Şagirdlər günlərin adları ilə, həftədəki ardıcılıqları ilə tanış edilirlər. Şagirdlərdə vaxtın axdığını hiss etdirmək üçün onların aşina olduqları müddətləri müqayisə etmək lazımdır. Məsələn, dərs müddəti, tənəffüs və s. İnsanların yaşlarını müqayisə etməklə, böyükdür, kiçikdir, qocadır, cavandır, yaşlıdır - kimi ifadələrin mənaları uşaqlara öyrədilir.

Şagirdlər II sinifdə vaxtın saatla və sonra dəqiqə ilə ölçülməsini öyrənirlər. Bu anlayışların öyrənilməsi zamanı qısa müddət ərzində davam edən hadisələrdən istifadə etmək olar. Şagirdlərin ay, il və gün anlayışlarının öyrədilməsi 3-cü sinfdə, əsr və saniyə anlayışları isə 4-cü sinifdə öyrədilir.

Şagirdlər aylarla tanış edilir. Ayların nömrələnməsi, hansı ayların 30, hansı ayların 31 gün olması kimi məsələlər şagirdlərə izah edilir. Müəllim şagirdlərə fevral ayının 28 gün olduğunu, hər dörd ildən bir 29 gün olduğunu və bunun necə hesablanacağını izah edir. Müəllim şagirdlərə hər 4-cü ilin uzun il olduğunu və bunun nəticəsində fevral ayının 29 gün olduğunu izah edir. Fevral ayının hansı il 29 gün olacağını, yəni hansı ilin uzun olacağını tapmaq üçün həmin ili 4-ə bölmək kifayətdir. Əgər qalıq alınarsa, qısa il (fevral ayı 28 gündür), qalıq alınmasa uzun il (fevral ayı 29 gündür) olur.

Şagirdlərə ay və il anlayışları öyrədilərkən təqvimdən istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim şagirdlərin təqvimdən istifadəni daha rahat öyrənə bilmələri üçün onların özlərinə təqvim düzəltdirə bilər. Şagirdlər cədvəl şəklində təqvim düzəldərkən ayları və günləri qeyd edir. Bu zaman şagird ayların sıra nömrələrin yaddaşına həkk edir. Bu zaman bir nüansı qeyd etmək lazım gəlir, şagirdlərə öyrədilməlidir ki, aylardan fərqli olaraq günlərin sırası əvvəlki və sonrakı illərdə fərqli olur. Məsələn, 2021-ci ilin oktyabrın 21-i cümə günü olubsa, 2023-cü ilin oktyabrın 21-i eyni gün olmaya bilər. Bu zaman belə bir məsələ ortaya çıxır. Ay və gün məlum olduqda həftənin hansı günü olduğunun tapılmasına aid: məsələn, fevral ayının 2-si həftənin hansı gününə düşür. Oktyabr ayında həftənin 5-ci günü (cümə günləri) hansı günlərə düşür.

Vaxt ölçü vahidlərindən gün (sutka) və il əsas ölçü vahidlərindən hesab olunur. Gün haqqında şagirdlərə məlumat verilərkən onun iki hissəsi gecə və gündüz, daha sonra isə onların hissələri haqqında - səhər, günorta, axşam, gecə məlumat vermək lazımdır.

Bu dövrdə şagirdlərdə vaxt ardıcılığını öyrətmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmişdik ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin ən böyük problemlərindən biridir. Şagirdlərdə dünən, bu gün, sabah anlayışları haqqında təsəvvürləri dəqiqləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif işlər görmək lazımdır. Şagirdlərdə sutkanın uzunluğu barədə təsəvvürlər yaratmaq üçün "dünənki səhərdən, bugünki səhərə qədər bir gündür (sutkadır)", "dünənki günortadan, bugünki günortaya qədər bir gündür (sutkadır)" kimi ifadələrdən istifadə etmək olar. Bu zaman tam və nataman sutkaların sayına aid misallar verilir.

Vaxt haqqında təsəvvürlərin şagirlərin təfəkküründə daha da dəqiqləşdirmək və genişləndirmək üçün vaxtın ölçü vahidlərindən istifadə olunur. Bu məqsədlə saat və saniyə ölçü vahidləri şagirdlərə öyrədilir.

Şagirdlər saat anlayışı ilə tanış edilərkən müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlərə daha çox həyatla əlaqəli misallar göstərsin. Bu məqsədlə davam etmə müddəti 1 saata yaxın olan hadisələrdən istifadə olunur. Məsələn, şirkət işçilərinin yemək saatı, bir dərsin davam etmə müddəti və s. Bu zaman saat bir vaxt parçası, müddət kimi şagirdlərlə tanış edilərkən şagirdlərin qavraması

asanlaşır. Eyni şəkildə iş dəqiqə anlayışı öyrədilərkən də istifadə olunur. Məsələn, 60 metr məsafəni 1 dəqiqəyə qaçmaq və s.

Müəllim şagirdləri saat və dəqiqə anlayışları ilə tanış etdikdən sonra həmin ölçü vahidləri arasında əlaqəni aşkar göstərmək üçün saat modelindən istifadə edir. 1 saat = 60 dəqiqə. Saat modelindən istifadə etmək üçün birinci olaraq kiçik və böyük əqrəblərin saatda oynadığı rol haqqında izah verilməlidir. Şagirdlərə izah olunur ki, kiçik əqrəb saatı böyük əqrəb isə dəqiqəni göstərir. Müəllim şagirdlərə saatın 12 bölgüyə bölündüyünü və hər bir bölgünün bir saatı ifadə etdiyini öyrədir. Böyük əqrəbin bir tam dövrü zamanı, kiçik əqrəbin yeri bir bölgüdən digərinə dəyişir. Bu hadisə saatın tamamlanması adlanır. Şagirdlərə öyrədilməli olan münasibətlərin bir digəri 1 sutkanın (gün) 24 saata bərabər olduğudur. Bu zaman bir sıra məsələlər nəzərə alınmalıdır. Bu məsələlər S.S.Həmidov tərəfindən aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

1. Vaxtın hesablanmasında 60-lıq say sistemi istifadə olunur.
2. Vaxt həm 12-lik, həm də 24-lük sistemdə hesablanır. Müəllim sinifə analoq və mexaniki saat nümunələri gətirərək bu məsələ ilə şagirdləri agah edir.
3. Günün başlanğıc və bitiş saatları şagirdlərə izah olunmalıdır. Gün gecə saat 00-dan hesablanır. Saat gündüz 12:00 günorta hesablanır. Əgər 12 saatlıq sisitem istifadə olunarsa, saatı göstərməzdən əvvəl "səhər", "gündüz", "gecə" ifadələrindən istifadə olunur. 24-lük saat sistemində isə bu terminlərin istifadəsinə yer verilmir. 24 saatlıq sistem haqqında şagirdlərə izah verilməlidir.

Vaxt ölçü vahidləri arasındakı əlaqələr öyrədilməsi üçün müəllim cədvəl, məsələ və çalışmalardan istifadə edə bilər. Çalışmaların tərkibinə adlı ədədlər, vaxt ölçü vahidləri və kəsrlərlə əlaqələr daxil edilməlidir.

Vaxt ölçü kəmiyyətlərinin öyrədilməsində son mərhələ saniyə və əsr anlayışlarının öyrədilməsi təşkil edir. Əslində şagirdlər dəqiqə anlayışı öyrədilərkən saniyə anlayışı ilə tanış olurlar. Şagirdlər buna görə də saniyə anlayışı ilə vaxtın kiçik ölçü vahidi kimi tanış edilməsi zamanı çətinlik çəkmirlər. Müəllim saniyə anlayışını sadəcə izah etməklə yetinməməli saat cihazı ilə saniyə ilə praktik olaraq tanış etməlidir. Vaxt həyatımızın ən önəmli parçasıdır, buna görə də şagirdlərə ibtidai siniflərdən daha əvvəl məktəbəqədər təlim zamanı, vaxt haqqında izah verilir.

Əsr anlayışı öyrədilən zaman müəllim konkret misallardan istifadə edir. Müəllim şagirdləri era anlayışı ilə də tanış etməlidir. Era vaxtın hesablanması üçün başlanğıc rolunu oynayır. Müəllim şagirdləri bizim era, bizim eradan əvvəl anlayışları ilə tanış etməldir. Bu anlayışların izah edilməsində həyat bilgisi fənninə inteqrasiya edilə bilər.

Müəllim şagirdləri təqvim anlayışı ilə də tanış etməlidir. Müəllim istifadə olunan təqvimlər 1. Günəş, 2. Ay təqvimində illərin müxtəlif nömrələrlə işarə edilməsini izah edir. Təqvim hesablanması məsələlərində təqvim və hesab vaxtı adlı iki anlayış istifadə olunur. Təqvimə aid məslələrin verilməsi zamanı müəllim olduqca maraqlı məsələlərdən istifadə etməlidir. Belə məsələlər çox vaxt tarixi və əlamətdar günlərdən seçilir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IX siniflər) Bakı, ARTPİ, 2013, 430 səh.*
2. *Adıgözəlov A.S., Əhmədov İ.Q. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası, Bakı, mütərcim 2001, 312 səh.*
3. *Həmidov S.S., Məcidova A.Ə. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi və xüsusi metodika), Bakı – ADNSU – 2016, 410 səh.*
4. *Q.Balaşov (elmi red.) [ön söz], S.Tağıyeva, Z.Məmmədov. Kəmiyyətlər və onların öyrədilməsi metodikası (I-IV siniflər)Bakı, Adpu 2022, 250 səh.*

N.Ş.Atayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
atayevanergiz202@gmail.com

ORTA MƏKTƏB RİYAZİYYATIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MÜASİR METOD VƏ VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏSİ

Xülasə

Orta məktəblərdə riyaziyyatın öyrədilməsində istifadə edilən müasir metod və vasitələrin ətraflı olaraq müzakirə edilməsini tələb edir. Bu metodlar arasında interaktiv mətn kitabları, riyaziyyat təlim platformaları, interaktiv və görsəl təlim alətləri, çox tərəfli və tərəfdaşlı işləmə, kompüter proqramları, riyaziyyat problemləri üzərində işləmə, müəyyən bir problem həll etmək üçün, ədədləri təhlil etmək üçün texnologiyalı vasitələr və s. daxildir. Bu metodlar riyaziyyat öyrənməsini daha maraqlı və effektiv edir və öyrənənlərə riyaziyyatın praktik tətbiqi üçün hazırlıq edir.

Müasir texnologiyaların orta məktəb riyaziyyat təhsilində istifadəsi, şagirdlərə daha maraqlı və motivasiyalı bir öyrənmə təcrübəsi verir. Bu texnologiyalar, şagirdlərin özünü qiymətləndirmələrinə, interaktiv təlim tətbiqləri vasitəsilə müqayisə etmələrinə, problemlər üzərində çalışmaq üçün fərdi təlim planları hazırlamağa imkan verir. Ayrıca, müasir vasitələr müəllimlərə daha effektiv tədris prosesi üçün vasitələr verir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ И СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЬНОЙ

Резюме

Требуется подробное рассмотрение современных методов и средств, используемых при обучении математике в общеобразовательной школе. К таким методам относятся интерактивные учебники, платформы обучения математике, интерактивные и визуальные средства обучения, многосторонняя и партнерская работа, компьютерные программы, работа над математическими задачами, технологические средства анализа чисел для решения конкретной задачи и т. д. включает в себя. Эти методы делают изучение математики более интересным и эффективным и готовят учащихся к практическому применению математики.

Использование современных технологий в математическом образовании в средней школе дает учащимся более интересный и мотивирующий опыт обучения. Эти технологии позволяют учащимся проводить самооценку, сравнивать результаты с помощью интерактивных учебных приложений и разрабатывать индивидуальные планы обучения для работы над проблемами. Также современные инструменты дают учителям инструменты для более эффективного учебного процесса.

USE OF MODERN METHODS AND TOOLS IN TEACHING SECONDARY SCHOOL MATHEMATICS

Summary

A detailed consideration of modern methods and means used in teaching mathematics in a general education school is required. Such methods include interactive textbooks, math learning platforms, interactive and visual learning tools, multilateral and partner work, computer programs, work on mathematical problems, technological tools for analyzing numbers for solving a specific problem, etc. includes. These methods make the study of mathematics more interesting and effective and prepare students for the practical application of mathematics.

The use of modern technology in mathematics education in high school provides students with a more interesting and motivating learning experience. These technologies allow students to conduct self-assessments, compare results through interactive learning apps, and develop individualized learning plans to work through problems. Also, modern tools give teachers tools for a more effective learning process.

Açar sözlər: *müasir texnologiyalar, orta məktəb, riyaziyyat təhsili, interaktiv təlim, effektiv tədris, müəllim*

Ключевые слова: *современные технологии, общеобразовательная школа, математическое образование, интерактивное обучение, эффективное обучение, учитель*

Key words: *modern technologies, secondary school, mathematics education, interactive learning, effective teaching, teacher*

Giriş: Riyaziyyat, insanın fəlsəfəsindən sənətə, iqtisadiyyatdan mühəndisliyə qədər hər sahədə əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu səbəbdən orta məktəb də riyaziyyatın öyrənilməsi üçün ən əsas məkanlardan biridir. Lakin, özü də şagirdlər üçün məsələləri başa düşmək, alqoritmlər üzərində düşünmək və səhv hesablamaları düzəltmək kimi bir çox zəruri tələblərə əsaslanan riyaziyyat dərsləri çox şagirdlər üçün çətin ola bilir. Bu səbəbdən, müasir texnologiyaların orta məktəb riyaziyyat təhsilində istifadəsi, şagirdlərə daha maraqlı və interaktiv bir təcrübə təmin edir, həm də müəllimlərə daha effektiv tədris prosesi üçün vasitələr verir. Bu məqalədə, orta məktəb riyaziyyatının öyrənilməsində müasir metod və vasitələrin əhəmiyyəti və faydaları haqqında məlumatlar veriləcəkdir.

Riyaziyyat, insanların hər zaman faydalandığı və əməkdaşlığı olan bir elmdir. Orta məktəb dövrü isə riyaziyyatın ən əsas təhsil dövrüdür. Bu dövrdə şagirdlər, həyatlarında riyaziyyatın praktik tətbiq edilməsinə hazırlaşır və bu, onların kiçik yaşlardan bəri öyrəndikləri riyaziyyatın tətbiqi üçün gərəkli müsbət motivasiya yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir mərhələdir.

Müasir texnologiyaların gündəmə gəlməsi ilə birlikdə, riyaziyyatın öyrədilməsində də bir çox müasir metod və vasitələr istifadə edilməkdədir. Bu

metodlar, interaktiv mətn kitabları, riyaziyyat təlim platformaları, interaktiv və görsəl təlim alətləri, çox tərəfli və tərəfdaşlı işləmə, kompüter proqramları, riyaziyyat problemləri üzərində işləmə, müəyyən bir problem həll etmək üçün ədədləri təhlil etmək üçün texnologiyalı vasitələr və s. daxildir.

Bu məqalədə, orta məktəblərdə riyaziyyatın öyrədilməsində istifadə edilən bu müasir metod və vasitələrə dair ətraflı bir müzakirə ediləcəkdir. Bu vasitələr riyaziyyat öyrənməsini daha maraqlı və effektiv edir və öyrənənlərə riyaziyyatın praktik tətbiqi üçün hazırlıq edir.

Əsas hissədə bildirə bilərik ki, orta məktəb riyaziyyatın öyrədilməsi zamanı müasir metod və vasitələrdən istifadə, şagirdlərə daha maraqlı və interaktiv bir təcrübə təmin edir, həm də müəllimlərə daha effektiv tədris prosesi üçün vasitələr verir (2).

- İnternet orta məktəb şagirdlərinə riyaziyyat məsələlərinin öyrənilməsində daha asan giriş imkanı təmin edir. Şagirdlər istədikləri vaxt internetə qoşularaq, müxtəlif mənbələrdən, videolardan, təlimat kitabcıqlarından, testlərdən və digər materiallardan istifadə edə bilirlər. Bu, şagirdlərin daha geniş bir məlumat bazasına sahib olmalarına kömək edir.
- Müasir təlim tətbiqləri, interaktiv təlim tətbiqləri, riyaziyyat problemləri üçün hazırlanmış tətbiqlər və proqramlar şagirdlərin və müəllimlərin işini çox asanlaşdırır. Bu tətbiqlər, hazır alqoritm və hesablama üsulları ilə təmin olunmuş riyaziyyat problemlərinə çözüm təqdim edir. Şagirdlər bu proqramlardan istifadə edərək həm də daha sürətli və effektiv şəkildə hesablama edə bilirlər.
- Müasir texnologiyalar şagirdlərin riyaziyyat məsələlərinə olan marağını və motivasiyasını artırır. Özünü daha maraqlı və interaktiv hiss edən şagirdlər daha çox iştirak edirlər və daha effektiv şəkildə öyrənirlər.
- Müasir vasitələr və metodlar müəllimlərə də kömək olur. Elektron kitabxanalar, müasir dərsliklər, təlim videoları və s.

Müasir texnologiyaların riyaziyyat təhsilində əhəmiyyəti son illərdə artmaqdadır. Bu texnologiyalar şagirdlər üçün daha maraqlı və interaktiv bir təcrübə təmin edir, həm də müəllimlərə daha effektiv tədris prosesi üçün vasitələr verir (4).

İnternet riyaziyyat mənbələrinə daha asan giriş imkanı təmin edir. Şagirdlər istədikləri vaxt internetə qoşularaq, müxtəlif mənbələrdən, videolardan, təlimat kitabçalarından, testlərdən və digər materiallardan istifadə edə bilirlər. Bu, şagirdlərin daha geniş bir məlumat bazasına sahib olmalarına kömək edir.

Riyaziyyat problemlərini həll etmək üçün hazırlanmış tətbiqlər və proqramlar şagirdlərin və müəllimlərin işini çox asanlaşdırır. Bu tətbiqlər, bir neçə dəyişiklik edilə bilən sətirlərdən ibarət olan, hazır alqoritm və hesablama

üsulları ilə təmin olunmuş riyaziyyat problemlərinə həll yolu təqdim edir. Şagirdlər bu proqramlardan istifadə edərək həm də daha sürətli və effektiv şəkildə hesablama edə bilirlər.

Texnologiyalar şagirdlərin riyaziyyat məsələlərinə olan marağını və motivasiyasını artırır. Özünü daha maraqlı və interaktiv hiss edən şagirdlər daha çox şagird aktivləri ilə iştirak edirlər və daha effektiv şəkildə öyrənirlər.

Orta məktəb riyaziyyatı təhsilin əsas hissələrindən biridir və şagirdlərin peşəkar karyerasını müəyyən edəcək ən mühüm sahələrdəndir. Riyaziyyatın əhəmiyyətindən asılı olaraq, müasir metodlar və vasitələrdən istifadə edilməsi şagirdlərin riyaziyyatı öyrənməsini daha maraqlı və effektiv edir.

Bir çox orta məktəblərdə, riyaziyyat dərsi müəllim tərəfindən qara lövhədə izah edilir və şagirdlər dərsi qulaq asaraq dinləyirlər. Bu metod artıq köhnəlmiş və zamanla yenilənməlidir. Yenilənmiş metodlar, şagirdlərin öz mədəniyyətinə uyğun şəkildə təlim prosesinə baxış açısını dəyişəcəkdir. Məsələn, hər bir şagirdin öz öyrənmə yolu və təcrübəsi var, buna uyğun olaraq müasir metodlar şagirdlərin öz öyrənmə yollarına uyğun şəkildə təlimi təmin edir.

Müasir metodlar arasında, interaktiv təlim vasitələri, vizual təlim vasitələri, məqalələr və video tədris vasitələri var. Bu vasitələrin hamısı şagirdlərin riyaziyyatı öyrənməsini daha maraqlı və özgün edir. Şagirdlər özləri vaxtlarını idarə etmək və riyaziyyatı öyrənmək üçün müxtəlif vasitələrə daxil olmaq üçün olan imkanlardan istifadə edir. Beləliklə, şagirdlər dərsi başa çatdırdıqdan sonra, onların anlayışı daha yüksək səviyyədə olacaq (3).

Həmçinin, müasir metodlar riyaziyyatın praktik tətbiqi üçün şagirdləri hazırlamaqda da kömək edir. Məsələn, riyaziyyat problemlərinin həllinə istinad edən təcrübələr şagirdləri riyaziyyatın tətbiqi üçün hazırlayır. Bu, şagirdlərin praktik tətbiq etmələrini, təcrübə qazanmalarını və özünə inamını artırır.

Müasir metodların bir başqa əhəmiyyətli üstünlüyü də onların öyrənilməsi üçün geniş imkanlar təmin etməsidir. Şagirdlər, müasir riyaziyyat proqramlarını, təlim oyunlarını və təlim aplikasiyalarını istifadə edərək, öz riyaziyyat biliklərini artırmağa və praktik təcrübə qazanmağa çalışa bilərlər. Həmçinin, interaktiv təlim vasitələri və video tədris müəllimlərə də böyük kömək edir. Onlar müəllimlərin təlimatlarını daha yaxşı başa düşmələrinə və şagirdlərin öyrənmə prosesinə aktiv qatılmağa imkan verir.

Müasir metodların bir başqa üstünlüyü də onların riyaziyyatın hər sahəsinə uyğun olmasıdır. Məsələn, şagirdlər təlim oyunları və təlim aplikasiyaları vasitəsi ilə hər hansı bir riyaziyyat sahəsindən öyrənə bilərlər, həm də müasir təlim vasitələri, məqalələr və videolar, şagirdlərin riyaziyyatın hər sahəsini daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edir.

Müasir metodlar riyaziyyatın öyrənilməsi üçün bir çox müxtəlif texnologiyalardan istifadə edir. Aşağıdakı nümunələr bunlardan bəzilərini əks etdirir:

- İnteraktiv təlim vasitələri: Bu texnologiyalar riyaziyyatın öyrənilməsində ən geniş istifadə olunan metodlardan biridir. Bu vasitələr, video tədris, interaktiv testlər, məlumat bazaları və digər öyrənmə materiallarını birləşdirir. Şagirdlər bu vasitələri istifadə edərək öz öyrənmələrinə uyğun şəkildə riyaziyyat təlimi ala bilərlər.
- Təlim oyunları və təlim aplikasiyaları: Bu təlim vasitələri şagirdlərə riyaziyyatın öyrənilməsinə maraqlı və özgün bir yanaşma təqdim edir. Bu oyunlar və aplikasiyalar müxtəlif riyaziyyat problemlərini həll etmək üçün interaktiv tapşırıqlar təqdim edir.
- 3D və Virtual riyaziyyat modelləri: Bu texnologiyalar şagirdlərə riyaziyyatın ümumi konseptlərini daha yaxşı anlamaq üçün idealdir. Bu modellər şagirdlərə birinci şəxs tərəfindən riyaziyyat problemlərini həll etmək imkanı verir (1).
- Riyaziyyat proqramları: Bu proqramlar müxtəlif riyaziyyat problemlərini həll etmək üçün hazırlanmışdır. Bu vasitələr şagirdlərin riyaziyyat biliklərini artırmaq üçün idealdır və özünü yoxlamaq üçün də əlverişlidir.
- Onlayn dərslər: Müasir texnologiyalar, riyaziyyatın öyrənilməsində onlayn dərslərin daha çox istifadə olunmasına imkan verir. Şagirdlər onlayn dərslər vasitəsi ilə müəllimlərin təlimatlarına asanlıqla qatıla bilərlər.

Bu nümunələr müasir metod və vasitələrin riyaziyyatın öyrənilməsində necə işlədiyini göstərir. Bu texnologiyalar şagirdlərə riyaziyyatın öyrənilməsini daha maraqlı, əyləncəli və faydalı edir. Əlavə olaraq, bu metodlar şagirdlərin özünə yaxın bir yanaşma ilə riyaziyyat öyrənməsinə imkan verir və bəzi şagirdlər üçün ənənəvi təlim metodlarından daha effektivdir.

Riyaziyyatın tədrisində müasir texnologiyalarından istifadə etmək, şagirdlərin riyaziyyatda daha çox maraqlı olmalarını təmin edir və onların özəl şagird ixtiyaclarını qarşılaya bilir. Əlavə olaraq, müasir metodlar şagirdlərə riyaziyyatda daha çox özgüvənlilik verir və onların riyaziyyatdan qorxularını aradan qaldırmağa kömək edir.

Riyaziyyatın müasir metodları və vasitələri, riyaziyyatın öyrənilməsində ənənəvi təlim metodlarından daha effektivdir. Bu yeni metodların əsas hədəfi, şagirdlərin riyaziyyatda daha yaxşı nəticələr almasına kömək etməkdir.

Son olaraq, müasir metodlar şagirdlər üçün riyaziyyatın daha maraqlı, keyfiyyətli və özgün bir təlim prosesi təmin edir. Bu metodlar şagirdlərin öz öyrənmə yollarına uyğun şəkildə təlim etməyə imkan verir, müasir riyaziyyat

proqramlarının və təlim vasitələrinin şagirdlərə tərcüməsi ilə daha yaxşı riyaziyyat bilikləri qazanmağa və öz təcrübələrini artırmağa imkan verir. Bütün bunlar şagirdlər üçün riyaziyyatın öyrənilməsində daha effektiv bir metod təmin edir (5).

İnternetin mövcudluğu, öyrənmə platformaları, interaktiv təlim tətbiqləri və riyaziyyat problemləri üçün hazırlanmış tətbiqlər və proqramlar, şagirdlərə riyaziyyatın praktiki təcrübəsinin qarşısını açır. Bu texnologiyalar, şagirdlərin özünü qiymətləndirmələrinə, bir-biriləri ilə müqayisə etmələrinə, müxtəlif məsələlər üzərində çalışmaq üçün fərdi təlim planları hazırlamağa imkan verir. Buna əlavə olaraq, müasir vasitələr şagirdlərin riyaziyyat problemlərinə olan marağını və motivasiyasını artırır.

Müasir texnologiyaların orta məktəb riyaziyyat təhsilində istifadəsinin digər bir əhəmiyyətli faydası, müəllimlərə daha effektiv tədris prosesi üçün vasitələr verir. Təlim tətbiqləri, öyrənmə platformaları və interaktiv dərs materialları müəllimlərin öyrətmələrini daha maraqlı, interaktiv və özəl müəllimlərə lazımi məlumatlar verir. Bu vasitələr, müəllimlərin şagirdlərin məsələlərə baxışını daha yaxşı anlamaqlarına, onları daha yaxşı dəstəkləmələrinə və problemləri daha yaxşı həll etmələrinə imkan verir (7).

Son olaraq, müasir texnologiyaların orta məktəb riyaziyyat təhsilində istifadəsi, şagirdlərin riyaziyyatla bağlı müxtəlif sahələrdəki karyera və ya peşəkarlıq seçimlərində də daha müsbət bir təcrübə yaşamalarına kömək edir. Məsələn, bir şagirdin müasir riyaziyyat proqramları və tətbiqlərindən istifadə edərək, mühəndisliyə, maliyyə sahəsinə və ya biliklərinin tətbiqi sahələrinə marağı artırıla bilər.

Bütün bu faydaların yanında, müasir texnologiyaların riyaziyyat təhsilində istifadəsi bir çox şagirdlər üçün daha çox mübahisələrə və çətinliklərə səbəb olur. Bu şagirdlər üçün bu yeni texnologiyaların necə işlədiyini, onların əsas məqsədini və əlavə olaraq, şagirdlərin bu texnologiyaları düzgün istifadə etməsinə dair praktik məlumatlar tələb olunur (6).

Nəticə olaraq, müasir metod və vasitələr riyaziyyatın öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu metodlar şagirdlərin riyaziyyat biliklərini artırmaq, praktik təcrübə qazanmaq və özgün öyrənmə yollarına uyğun şəkildə təlim etmək üçün idealdır. Müasir metodların istifadəsi ilə şagirdlər riyaziyyatdan qorxmaq yerinə onunla bağlı maraqlarını artıra bilərlər və daha keyfiyyətli bir öyrənmə təcrübəsi yaşaya bilərlər. Bu yolla şagirdlər riyaziyyat biliklərini artıraraq hər hansı bir sahədə uğurlu olmaq, karyera inkişaf etdirmək və ya universitet təhsili üçün hazırlaşmaq kimi çeşidli məqsədlər üçün hazırlaşmaq imkanına malik olurlar. Ən əhəmiyyətlisi, müasir metodlar

riyaziyyatın öyrənilməsinin daha effektiv, maraqlı və özgün bir yolu olduğunu göstərir.

Müasir texnologiyaların orta məktəb riyaziyyat təhsilində istifadəsi, şagirdlərə daha maraqlı və motivasiyalı bir öyrənmə təcrübəsi verir. Bu texnologiyalar, şagirdlərin özünü qiymətləndirmələrinə, interaktiv təlim tətbiqləri vasitəsilə müqayisə etmələrinə, problemlər üzərində çalışmaq üçün fərdi təlim planları hazırlamağa imkan verir. Ayrıca, müasir vasitələr müəllimlərə daha effektiv tədris prosesi üçün vasitələr verir. Hesab edirik ki, bu yeni texnologiyaların düzgün istifadəsi orta məktəb riyaziyyat təhsilində daha yaxşı nəticələr verməkdə köməklik göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. *Aslanov, C., Aslanova, S., & Akhmedov, F. (2019). "Matris və determinant" mövzusunun müasir təlim texnologiyaları ilə öyrədilməsinin tədqiqi. III International Congress on "Science and Technology"*
2. *İbrahimov, F.R. (2020). Online məktəbləşdirmə dövründə riyaziyyatın tədrisi üzrə müasir təlim texnologiyalarının istifadəsi. Beynəlxalq İnkişaf İdarəsi və Moderatoru, XIX cild, 19(6), 71-74.*
3. *Məmmədov, F. (2018). Riyaziyyat təlimində müasir texnologiyaların tətbiqi. Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq Elmləri üzrə əməkdaşları, Elmi-Konsalting Mərkəzi.*
4. *Əliyev, T. (2015). İnteraktiv təlim metodikası: riyaziyyat dərsləri üzrə. Azərbaycanın Təhsil və Elmi-İnkişaf Problemləri İnstitutu Elmi Məqalələr Seriyası, 5(5), 90-93*
5. *Абдуллин, Р.Х., & Казимзаде, Г.А. (2021). Применение информационно-коммуникационных технологий в обучении математике. Вестник ТвГУ. Серия: Физика и математика, (2), 260-266.*
6. *Бронников, Е.А. (2020). Использование онлайн-курсов для повышения качества математического образования. Инновационное развитие экономики, (4), 32-37.*
7. *Козлова, Е.А., & Мещерякова, Е.А. (2018). Использование цифровых образовательных ресурсов в обучении математике. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки, (1), 43-48.*

T.N.Məhərrəmbəy, R.R.Sultanov
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti
maharrambayli@bk.ru, rsultanov@gmail.com

XƏZƏR DƏNİZİNƏ TÖKÜLƏN ÇAYLARIN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİNİN ARAŞDIRILMASI

Xülasə

Azərbaycana aid olan dəniz sahili digər Xəzəryanı ölkələrdən təbii ehtiyatlarının zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilir. Respublikamız 10 milyard ton karbohidrogen ehtiyatı, qiymətli flora və fauna, əsasən də nərə balığının böyük həcmli ehtiyatı ilə fərqlənir. Ona görə də ərazidə ətraf mühitin qorunması, yenidən bərpa edilməsi, ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi fövqəladə əhəmiyyətlidir. Uzun illər dənizə axıdılan sənaye və məişət çirkab suları, neft sənayesinin, dəniz nəqliyyatının və sahil ərazilərindəki turizm obyektlərinin tullantıları Xəzərin ekologiyasına mənfi təsir etmişdir. Statistik məlumatlara görə il ərzində dənizə Xəzəryanı dövlətlərdən 12 milyard m3 çirkab su atılır. Çirkab su və neft tullantıları sayəsində Xəzərdə nərə balığı təsərrüfatına 6 milyard dollar, kürü biznesinə isə 10 milyard dollar ziyan dəymişdir.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ РЕК, ВПАДАЮЩИХ В КАСПИЙСКОЕ МОРЕ

Резюме

Морское побережье, принадлежащее Азербайджану, отличается от других прикаспийских стран богатством и разнообразием природных ресурсов. Наша республика отличается 10 миллиардами тонн запасов углеводородов, ценной флорой и фауной, в основном осетровыми. Поэтому крайне важно охранять, восстанавливать и обеспечивать экологическую безопасность территории. Промышленные и бытовые сточные воды, отходы нефтяной промышленности, морского транспорта и объектов туризма в прибрежных районах на протяжении многих лет оказывают негативное влияние на экологию Каспийского моря.По статистическим данным, в год из прикаспийских государств в море сбрасывается 12 млрд м3 сточных вод. Из-за грязной воды и нефтяных отходов осетровому хозяйству на Каспии нанесен ущерб на 6 миллиардов долларов, а икорному бизнесу на 10 миллиардов долларов.

INVESTIGATION OF THE ECOLOGICAL SITUATION OF THE RIVERS FLOWING INTO THE CASPIAN SEA

Summary

The sea coast belonging to Azerbaijan is distinguished from other Caspian countries by the richness and diversity of its natural resources. Our republic is distinguished by 10 billion tons of hydrocarbon reserves, valuable flora and fauna, mainly sturgeon. Therefore, it is extremely important to protect, restore, and ensure

environmental safety in the area. For many years, industrial and domestic sewage, waste from the oil industry, marine transport and tourism facilities in coastal areas have had a negative impact on the ecology of the Caspian Sea. According to statistical data, 12 billion m3 of waste water is thrown into the sea from the Caspian states during the year. Due to dirty water and oil waste, sturgeon farming in the Caspian Sea has been damaged by 6 billion dollars, and caviar business by 10 billion dollars.

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, su hövzəsi, çirklənmələr, dəniz sahili, Xəzərin ekologiyası*
Ключевые слова: *Каспийское море, акватория, загрязнение, морское побережье, экология Каспия*
Key words: *Caspian Sea, water basin, pollution, sea coast, Caspian ecology*

Xəzər dənizi qapalı su hövzəsi olub, çirklənmə mənbələri müxtəlifdir. Bu mənbələr arasında isə birinci yeri dənizə axan çaylarla gələn çirkab maddələr tutur. İl ərzində 75 mln neft məhsulu, bərk tullantılar və çirkab sular çaylar vasitəsi ilə dənizə axıdılır. Müxtəlif istiqamətdə Xəzərə irili xırdalı 130 çay axır ki, bu çaylar vasitəsi ilə 40-45 km3 tullantı daxil olur.

Volqa çayı uzunluğuna və bolsululuğuna görə Avropanın ən böyük çayıdır. Uzunluğu 3530 km olan çayın ən böyük qolları Oka və Kama çaylarıdır. Xəzər dənizinə tökülən çay sularının 82%-i onun payına düşür. Volqa Xəzər dənizinə tökülərkən böyük delta əmələ gətirir. Volqa çayı üzərindəki SES-lər, hidrotexniki qurğular, su anbarları, məişət və kənd təsərrüfatı, sənaye tullantıları ilə çirklənərək ümumi çirklənmənin 93%-ni təşkil edir.

Kür çayı Xəzər dənizinə Azərbaycan ərazisindən daxil olan, Cənubi Qafqazın ən iri çayıdır. Onun uzunluğu 1515 km, sahəsi 204000 km2-dir. Kür yeraltı sular, yağış, qar, buzlaqların suları ilə qidalanıb, gursulu rejimli çaydır. Yaz çoxsulu, yay isə suyunun azaldığı fəsildir. Çayın 819 km-i Azərbaycan, 522 km-i Gürcüstan, 174 km-i Türkiyə və Ermənistanın bütün ərazisini təşkil edir. Kür çayının suyunun çirklənməsinə səbəb hər bir ölkədə energetika və emalın, suvarmanın kimya, metallurgiya sahələrinin inkişafı olmuşdur. Məlumatlara görə Kür çayına il ərzində Azərbaycan 25, Gürcüstan 265, Ermənistan 300 mln m3 çirklənmiş su axıdır. Odur ki, suda çirkləndirici maddələrin qatılığı yolverilən qatılıq həddindən dəfələrlə yüksəkdir (1). Kürün ən böyük qolu olan Araz çayı başlanğıcını Türkiyənin Bingöl Dağ silsiləsindəki bulaqlardan götürür. Onun hövzəsinin sahəsi 102000 km^2, uzunluğu 1072 km, mənbəyi isə 2600 m yüksəklikdədir. Araz Ermənistanın 628 km, Türkiyənin 357 km, Azərbaycanın 7 km ərazisindən keçir. Onun transsərhəd qolları Həkəri çayın sağ qolu olan Bərgüşad çayı, Arpaçay və Çanaxçay olub, ümumi sahəsi 7.1 min km^2-dir (2).

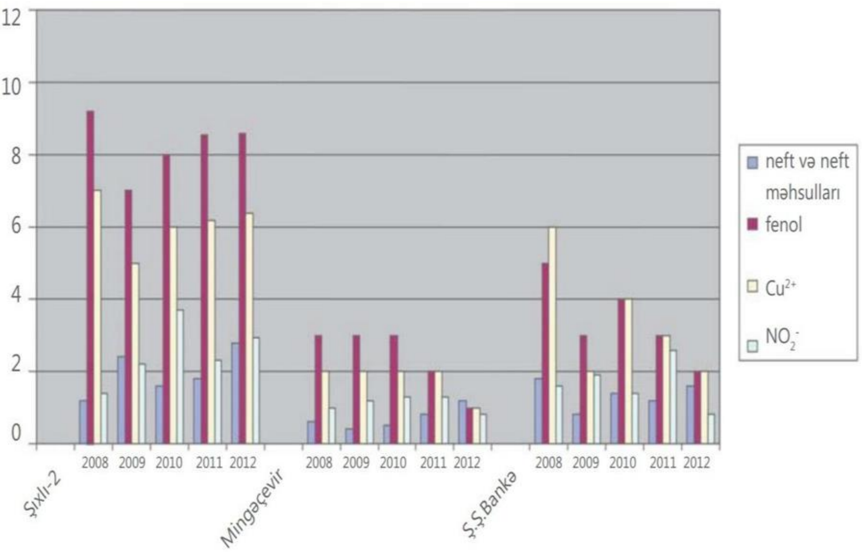

Diaqram 1. Kür çayının yuxarı, orta və aşağı axınında çirklənmə səviyyəsi

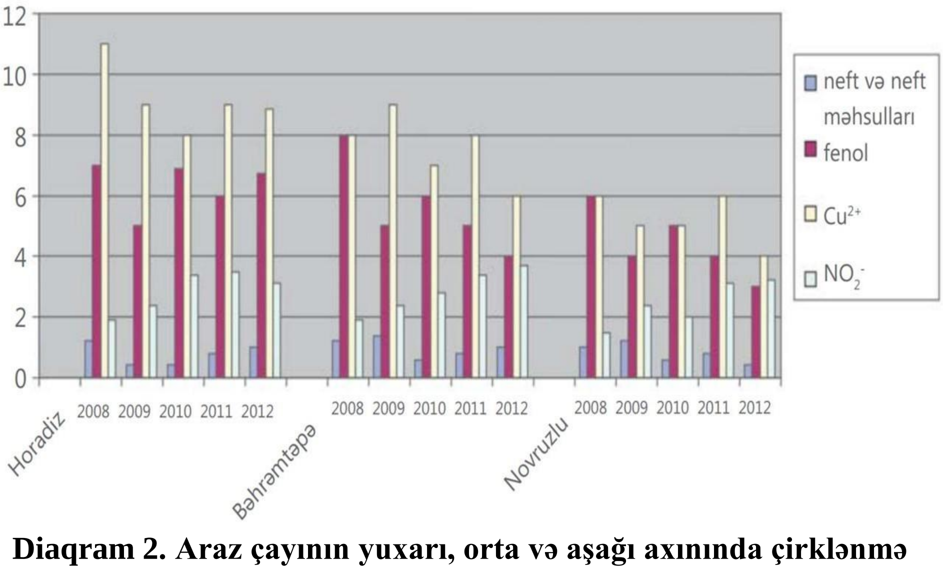

Diaqram 2. Araz çayının yuxarı, orta və aşağı axınında çirklənmə səviyyəsi

Arazın sol qolları - Həkəriçay, Əlincəçay, Vənəndçay, Oxçuçay, Gilyançay, Köndələnçay, Naxçıvançay, Ordubadçay, Vedi, Sevçur, Quruçay, Razdan, Azatçay, Meqriqet, Xaçınçay və Qərbi Arpaçaydır. Qaraş, Qoturçay və Zəngemar isə İran İslam Respublikası ərazisindən daxil olur.Yeraltı sular azsulu rejimdə çayın qidalanmasında əsas rol oynayır. Məhz buna görə də gursululuq

dövründə sulfat ionları çoxluq təşkil edir. Gursulu rejimdə sulfat ionu ilə yanaşı kalsium inonunun miqdarı da böyükdür. Çayın suyundan əsasən kommunal-məişətdə, su təchizatında, suvarmada istifadə edilir.

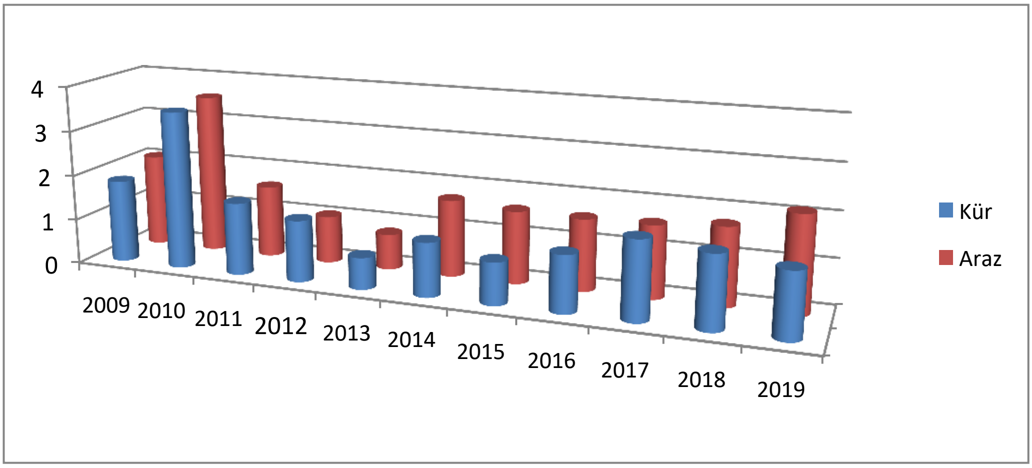

Diaqram 3. Çaylarda oksigenin orta illik biokimyəvi istehlakı, mq O_2/l (Diaqram AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunub).

Qudyalçay Quba Xaçmaz ərazisindən keçib, Xəzər dənizinə tökülür. O, Tufandağın şimal yamacından götürür. Quba ərazisindən Qudyalçay - sağ qol, Kimilçay - sol qol olmaqla 2 qola ayrılır. Ümumilikdə isə çay 7 qola sahibdir. Çay Nizavaya kəndi yanında Xəzərə tökülür. Qudyalçayın sahəsi 799 km^2, uzunluğu isə 108 km-dir (4). Qudyalçay sel və daşqınların intensivliyi ilə seçilən və Xaçmaz rayonunda ən çox çirklənməyə məruz qalan çaydır. Çayın 25 km-i rayon ərazisindən keçir. Qudyalçayın sahillərinin qorunmaması nəticəsində orada torpaq sürüşmələri və zibilxanalar əmələ gəlmişdir. Bunlar isə ekoloji tarazlığa mənfi təsir göstərir. Çayı ən çox çirkləndirən Xaçmaz rayonunda fəaliyyət göstərən zavod və kombinatlardan əmələ gələn çirkab sulardır. Çirkab sular təmizlənmədən Quba-Xaçmaz kanalizasiya kollektoru vasitəsi ilə çaya axıdılır və nəticədə çayın sahillərində kiçik zibilxanalar əmələ gəlir.

Qusarçay Böyük Qafqaz dağlarından axıb, Xəzər dənizinə tökülür. Onun orta illik axarı 158 mln. m^3/il, sutoplayıcı sahəsi 694 km^2, uzunluğu isə 114 km-dir (5). Çayın energetik potensialı böyükdür. Çayda Qusar, Xuray, Anıx və Quzun su elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərmişlər. Çayın suyundan Anıx kəndindən mənsəbə kimi ərazidə suvarmada istifadə edilir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, çayın suyunda mis birləşmələri və fenollara

təsadüf olunur. Bu çirkləndiricilərin yol verilən qatılıq həddi 2-5-dir. Digər çirkləndiricilər isə yol verilən qatılıq həddindən aşağıdır. Qusarçay vasitəsilə dənizə gətirilən kimyəvi maddələrin illik həcmi 55300 tondur. Bu kimyəvi maddələr içərisində neft məhsulları - 3.2 t, metallar - 1.6 t, fenollar - 0.3 t, xloridlər - 1264 t, sulfatlar - 13430 t, kalsium - 8690 t, maqnezium - 2370 t, hidrokarbonatlar - 25280 t, müşahidə olunmuşdur. İl ərazində Qusarçay vasitəsi ilə Xəzər dənizinə 23700 ton asılı maddə daxil olur (6).

Hövzəsinin sahəsi 24 km2, uzunluğu 36 km olan Astaraçay başlanğıcını 1500 Talış silsiləsindən götürüb, birbaşa Xəzər dənizinə axır. Çayın orta eni 6.7 km, orta hündürlüyü 470 m olub, əsas 9 qola sahibdir. Astaraçay Azərbaycanla İranın sərhəddində yerləşən transsərhəd çay olub, 5%-qar, 17%-yeraltı, 78%-yağış suları ilə qidalanır. Çaydan kənd təsərrüfatında suvarmada istifadə olunur (7).

NƏTİCƏ

Araşdırmaların nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırda ekoloji vəziyyəti olduqca gərgin olan Xəzər dənizinin çirklənməsində sahil zonasında yerləşən şəhərlərin, sənaye obyektlərinin, dənizin səviyyəsinin qalxması nəticəsində su altında qalmış mənbələrin, dənizdə neft hasilatı və nəqli ilə əlaqədar yaranmış problemlərin böyük rolu olsa da, əsas çirklənmə mənbəyinin dənizə axan çaylar olduğunu hesab etmək olar. Demək digər çirkləndirici mənbələrlə yanaşı Xəzərə tökülən çayların ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi tələb olunur ki, bu da yalnız bizim ölkəmizdən deyil, bütün Xəzər hövzəsi ölkələrindən asılıdır. Odur ki, həmin ölkələrin bu ekoloji problemin aradan qaldırılması istiqamətində bir araya gəlməsi zəruridir. Xəzərin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istiqamətində Xəzəryanı ölkələrin balıq, neft, rekreasiya ehtiyatlarının, dəniz nəqliyyatının inkişafı və mühafizəsi, həmçinin çirkab su və tullantıların dənizə axıdılmasının qarşısını almaq üçün əməkdaşlıqların güclənməsi təklif olunur.

Ədəbiyyat

1. *Qəhrəmanlı Y.V., Xəlilova A.Ə. "Xəzərin səviyyə dəyişmələrinin Azərbaycanın sahilyanı bölgələrinin ekoloji və təsərrüfat şəraitinə təsiri "STT, MKS-in müasir problemləri və ekologiya" mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları. Bakı, 2014, səh. 22-25*
2. *İsmayılov Ç.N. "Xəzər dənizinin və sahil ərazilərin ekologiyası". Bakı, 2005, 128 səh.*
3. *Məmmədov R.M., Hümbətov A. Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi problemi. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. Bakı, Elm, 1196. s.197-206.*

4. *Hüseynov A.T. Xəzər dənizi hövzəsinin əsas çayları. AMEA Mikrobiologiya institunun elmi əsərləri, XV cild, Bakı, Elm, 2017, s.24-40*
5. *Султанова Н.А. Экологическая модель плодородия почв под овощными культурами на Апшероне. Автореф. дис. канд. биол. наук. Баку, 2003, 18 с.*
6. *Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşrləri. Bakı-2021*
7. *İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. "Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi", Monoqrafiya, Bakı-2017, s.42-48*

A.X.Hüseynova
Lənkəran Dövlət Universiteti
aygunhuseynova667@gmail.com

MƏKTƏB BİOLOGİYASININ TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİNİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Xülasə

Məqalə orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində şagirdlərin müstəqil işinin təşkili metodikası probleminə həsr edilmişdir. Dərs təlim prosesinin əsas hissəsidir. Müəllim və şagirdlərin təhsil fəaliyyəti əsasən dərsdə cəmlənir. Məhz buna görə də bu və ya digər tədris fənləri üzrə şagirdlərin hazırlığının keyfiyyəti, əsasən dərsin dərəcəsi, məzmunu və metodik dolğunluğu ilə müəyyən edilir. Bu səviyyənin yetərincə yüksək olması üçün biologiya dərslərində müəllim dərsə hazırlıq zamanı şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini təşkil etməli, onların sərbəst mühakimə yürütmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışmalıdır.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ШКОЛЬНОЙ БИОЛОГИИ

Резюме

Статья посвящена проблеме методики организации самостоятельной работы учащихся при обучении биологии в средних общеобразовательных школах. Урок является основной частью учебного процесса. Учебная деятельность учителей и учащихся в основном сосредоточена в классе. Именно поэтому качество подготовки учащихся по тому или иному учебному предмету в основном определяется степенью, содержанием и методической завершенностью урока. Для того чтобы этот уровень был достаточно высоким, учитель на уроках биологии должен организовать самостоятельную деятельность учащихся при подготовке к уроку, стараться развивать у них способность к самостоятельным суждениям.

METHODS OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN TRAINING OF SCHOOL BIOLOGY

Summary

The article is devoted to the problem of the method of organizing independent work of students in the teaching of biology in secondary schools. The lesson is the main part of the educational process. Educational activities of teachers and students are mainly concentrated in the classroom. That's why the quality of students' preparation for that or another subject is mainly determined by the degree, content and methodical completion of the lesson. In order for this level to be sufficiently high, the teacher in the biology lessons should organize the independent activity of the students

in preparation for the lesson, try to develop their ability to make independent judgments.

Açar sözlər: *dərs, təlim, müstəqil iş, metodika*
Ключевые слова: *урок, обучение, самостоятельная работа, методика*
Key words: *lesson, training, independent work, methodology*

Müasir qloballaşan dünyada cəmiyyətin sürətlə inkişafı və demokratikləşməsi prosesləri "sosial kapital" olan təhsilin artan roluna daha üstün dəyər verilməsi meylləri ilə müşayiət olunur. İndiki dövrdə təhsil hər bir ölkə üçün milli məsələyə, milli-mənəvi və sosial-iqtisadi tərəqqinin əhəmiyyətli və təsirli amillərindən birinə çevrilməkdədir. Respublikamızda təhsil sahəsində dövlət islahatları təhsilin məzmununun, təşkili formalarının, metod və texnologiyalarının yeniləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi istiqamətində mütərəqqi yeniləşmələr artıq öz bəhrəsini verməkdədir (2).

Müstəqil fəaliyyəti orta ümumtəhsil məktəblərində dərs prosesində inkişaf etdirmək olar. Həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün dərs sözün geniş mənasında aktual olanda maraqlı olur. Müasir dərs tamamilə yenidir, həm də keçmişlə əlaqəsini heç bir şəkildə itirmir, bir sözlə aktualdır. Aktual - əhəmiyyətli, indiki dövr üçün vacib deməkdir. Həm də effektiv, hazırda yaşayan bir insanın maraqları ilə birbaşa əlaqəli, təcili, mövcud reallıqda özünü göstərir. Bundan əlavə, əgər dərs müasirdirsə, o, şübhəsiz ki, gələcəyin əsasını qoyur. Müasir dərs müəllimin şagirdlərin fəaliyyətinin təşkilatçısı olduğu, sosial qarşılıqlı əlaqə çərçivəsində şagirdlərin müstəqil işini təmin edən idrak prosesinə rəhbərlik etdiyi, öyrənmə motivasiyasını təmin etdiyi, formalaşdırdığı dərsdir. Öyrənmə motivasiyasını, tədqiqat işini, müstəqil işi təşkil edir, işdə tətbiq edir, beyin həmləsi metodunu, şagirdlərin idrak işinə refleksiv nəzarəti tətbiq edir (1). Təcrübədə pedaqoji təsir metodlarından istifadə etmək və uşaqlara müstəqil işləməyi öyrətmək üçün müəllimə təkcə pedaqogika və psixologiya üzrə dərin ixtisaslaşmış bacarıqlara deyil, həm də xüsusi metodik hazırlıq lazımdır.

Müasir dövrdə biologiya dərsinin strukturunda şagirdlərin müstəqil işinin təşkilinin səmərəliliyinin öyrənilməsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Müstəqil iş elə bir idraki təlim fəaliyyətidir ki, şagirdin təfəkkürünün ardıcıllığı, onun zehni və praktiki əməliyyatları və hərəkətləri şagirdin özündən asılıdır. Sinifdə, o cümlədən biologiya dərslərində müstəqil işin olması zəruridir, çünki onlar iradə tərbiyə edir, səmərəliliyi, diqqəti artırır və şagirdlərdə intizamı möhkəmləndirir. Biologiya dərslərində müəllim şagirdlərin müstəqil işinə, müstəqil fəaliyyətə və nəticəyə əsaslanmalıdır. Ona görə də müasir pedaqogikanın ən mühüm vəzifələrindən biri də şagirdlərin təlimdə müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsidir. Müstəqil iş hissi qavrayış, nəzəri təfəkkür

və praktik fəaliyyətin vəhdətidir. O, həyatın hər addımında, şagirdlərin bütün fəaliyyət növlərində və sosial münasibətlərində (məhsuldar və ictimai faydalı əmək, dəyəryönümlü və bədii-estetik fəaliyyət, ünsiyyət) və əlavə olaraq, müxtəlif tədbirlər həyata keçirməklə həyata keçirilir (3).

Şagirdlərin təhsil və idrak fəaliyyətinin yaradıcı, kəşfiyyat xarakterli olması və mümkün olduqda təhlil və ümumiləşdirmə elementlərinin daxil olması çox vacibdir. Bu və ya digər hadisənin və ya problemin öyrənilməsi prosesi bütün əlamətlərə görə tədqiqat xarakteri daşımalıdır. Bu, təhsil və idrak fəaliyyətinin gücləndirilməsinin digər mühüm prinsipidir. Təhsil prosesində eyni dərəcədə vacib olan özünü idarəetmə və özünü tənzimləmə mexanizmidir, yəni, öz-özünə öyrənmə prinsipinin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu prinsip hər bir şagirdin öz bilik və bacarıqlarını artırmaq və təkmilləşdirmək, müstəqil əlavə ədəbiyyat öyrənmək, məsləhətlər almaq şəxsi fəal istəyi əsasında tədris və idrak fəaliyyətini fərdiləşdirməyə imkan verir. Şagirdlərin həm müstəqil, həm də kollektiv fəaliyyəti yalnız həvəsləndirmələr olduqda mümkündür. Buna görə də, aktivləşdirmə prinsipləri arasında təhsil və idrak fəaliyyətinin motivasiyasına xüsusi yer verilir. Güclü fəaliyyətin başlanğıcında əsas şey məcburiyyət deyil, şagirdin problemi həll etmək, nəyisə öyrənmək, sübut etmək, etiraz etmək istəyi olmalıdır. Çox vaxt şagirdlərimiz sərbəst bilik əldə etməkdə çətinlik çəkirlər, amma zamanın tələbi başqadır. Ona görə də şagirdlərimizin müstəqillik səviyyəsi heç də həmişə müasirliyin tələblərinə cavab vermir. Buradan belə nəticə çıxır ki, pedaqoji fəaliyyətə elə bir metodologiya tətbiq etmək lazımdır ki, müəllimə eyni tədris şəraitində şagirdlərin biliklərini praktikada tətbiq etmək qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa kömək edə bilsin. Bu texnika şagirdin müstəqil fəaliyyətinə imkan yaradacaq ki, bu da öz növbəsində həm şagirdin marağını, onun tədris prosesində fəal iştirakını, həm də ümumilikdə təhsilin keyfiyyətini artıracaq (4).

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, çox vaxt məktəblərdə müstəqil işə daha az dərs vaxtı ayrılır. Məktəblilərin müstəqil işinin təşkili, uyğun şərait olmadığı təqdirdə belə bir həcmdə yanaşma ağlasığmazdır. Bunun üçün şəraiti müəllim yarada bilər və yaratmalıdır. Tədris prosesində bir çox müəllimlər müasir dövrün effektiv metodlarından biri kimi, şagirdyönümlü öyrənmə yanaşmasının tələblərinə cavab verən əməkdaşlıq və problemli təlim metodologiyasına əsaslanan layihə metodologiyasına müraciət edirlər. Cəmiyyətin müasir məktəbə olan əsas tələbi elmi, istehsalat, sosial problemləri müstəqil, yaradıcı şəkildə həll etməyi, tənqidi düşünməyi, öz nöqteyi-nəzərini, əqidəsini inkişaf etdirməyi və müdafiə etməyi, sistemli şəkildə inkişaf etdirməyi bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Müstəqil işdən səmərəli istifadə yuxarıda göstərilən çoxlu sayda vəzifələri həll etməyə imkan verir. Mövcud reallığı nəzərə alsaq, cəmiyyət istər-istəməz təhsil prosesinin mədəni öz

müqəddəratını təyin etmənin təbii yoluna uyğun olan, gənc nəslin ictimai münasibətlər və dəyərlər sisteminə uyğun təşkilinə yönəlir. Buna görə də təhsilin yeni məqsədləri öz fəaliyyət yollarını müstəqil müəyyənləşdirməyə qadir olan yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasını nəzərdə tutur. Tədris prosesinin keyfiyyəti, əsasən şagirdin idrak subyekti olması, təlim prosesində yaradıcı fəallıq və idraki müstəqillik nümayiş etdirməsi ilə müəyyən edilir. Şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin formalaşmasına şərait yaradan amillər sırasında aparıcı yerlərdən birini müstəqil iş tutur. Hər bir şagirdin yalnız məqsədyönlü, sistemli müstəqil işi bilikləri dərindən mənimsəməyə, bacarıqları inkişaf etdirməyə və möhkəmləndirməyə, onları əqli əməyin müvafiq bacarıqlarına çevirməyə imkan verir. Müstəqil iş təkcə şagirdlərin dərin və möhkəm biliyi uğrunda mübarizə vasitəsi deyil, şəxsiyyət xüsusiyyətləri kimi onların fəallığını və müstəqilliyini formalaşdırmaq, zehni qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək vasitəsidir. Müstəqillik şagirdlərin fəaliyyətində yaradıcılığın formalaşması üçün əsasdır, yaradıcı fəaliyyət isə subyektin xarici aləmlə fəal qarşılıqlı əlaqəsidir, bunun nəticəsində o, bu dünyanı və özünü məqsədyönlü şəkildə dəyişdirir və sosial əhəmiyyət kəsb edən yeni bir şey yaradır. Məktəbin astanasını ilk dəfə keçən uşaq hələ öz fəaliyyətinin məqsədini müstəqil şəkildə qoya bilmir, hələ öz hərəkətlərini planlaşdıra bilmir, onların həyata keçirilməsini düzəldə bilmir, əldə edilən nəticəni qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqələndirə bilmir. Buna görə də gələcək birbaşa məktəbdə dərs prosesində şagirdlərin fəallığının və müstəqilliyinin inkişafını nə dərəcədə təmin edilməsindən asılıdır.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin səhvlərindən biri də yalnız bilik vermək və materialın mənimsənilməsini təmin etməklə kifayətlənmələridir. Yaddaşa əsaslanan öyrənməyin mənfi cəhəti, əsasən müstəqil işləyə bilməməkdir. Bundan əlavə, şagirdlər arasında müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi sistemi məsələsi ilə bağlı metodiki material və tövsiyələr çatışmazlığı var və pedaqoji texnologiyanın mahiyyəti təhsil prosesinin təhlili və təşkili üçün yeni elmi yanaşmaların axtarışı, bir sıra tədqiqatların aparılmasıdır. Bir qayda olaraq, məktəbdə müstəqil iş zamanı yeni materialın mənimsənilməsi, birləşdirilməsi, tətbiqi, təkrarlanması və s. müsbət nəticə verir. Bu əslində o deməkdir ki, şagirdin fərdi təhsil idrakının vahid və bölünməz prosesi süni şəkildə ayrı-ayrı əlaqələrə parçalanır, nəticədə şagird onun idrak fəaliyyətinin, təfəkkürünün daha da inkişafına kömək edəcək biliklərə malik olmur (8). Ehtimal etmək olar ki, təhsil sistemində yaranan problemlərin səbəbləri təlim texnologiyasının kifayət qədər inkişaf etməməsindədir. Biologiyanın tədrisi prosesində müəllimin vəzifəsi proqramda nəzərdə tutulan bilikləri verməklə yanaşı, həm də şagirdlərin müstəqilliyini və fəal təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır. Müstəqil iş elə bir idrak, təlim fəaliyyətidir ki, şagirdin təfəkkürünün ardıcıllığı,

onun zehni və praktiki əməliyyatları və hərəkətləri şagirdin özündən çox asılıdır. Sinifdə, o cümlədən biologiya dərslərində müstəqil işin olması zəruridir, çünki onlar iradə tərbiyə edir, səmərəliliyi və diqqəti artırır. Biologiya dərslərində müəllim şagirdlərin müstəqil işinə, müstəqil əsaslandırmaya və nəticəyə əsaslanmalıdır. Müstəqil fəaliyyət müəllimin şagirdlərin qabiliyyətlərini aşkar etməsinə çox kömək edən bir üsuldur. Müstəqil işləyərkən şagird işin məqsədinin təqdim edilməsi, onun həyata keçirilməsi, yoxlanılması, səhvlərin düzəldilməsi kimi ümumi üsulları tədricən mənimsəməlidir. Müstəqil iş hər bir şagirdə axtarış və araşdırma imkanları yaradır. Bu yol müstəqilliyin inkişafına gətirib çıxarır.

Müstəqil fəaliyyət strukturunda aşağıdakı komponentləri ayırd etmək olar:

- təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək istəyi;
- müstəqil fəaliyyət arzusu;
- tapşırıqların məzmunu;
- sistemli təlim;
- öz şəxsi səviyyəsini yüksəltmək istəyi və s.

Şagirdlərin öyrənməyə həvəsləndirilməsinin digər mühüm cəhəti bilavasitə müstəqil fəaliyyətlə bağlıdır - bu, böyüklərin və müəllimlərin köməyi olmadan obyektin, fəaliyyət vasitələrinin müəyyən edilməsi, onun şagirdin özü tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqəli müstəqillikdir. İdrak fəaliyyəti və müstəqillik bir-birindən ayrılmazdır: daha fəal məktəblilər, bir qayda olaraq, daha müstəqildirlər; şagirdin qeyri-kafi öz fəaliyyəti onu başqalarından asılı vəziyyətə salır və müstəqillikdən məhrum edir.

Tədqiqat işimizdə orta ümumi təhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində şagirdlərdə müstəqil işin təşkili metodların tətbiqi imkanlarının əhəmiyyətinin öyrənilməsidir. Bunun üçün uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr icra edilmişdir:

- biologiyanın tədrisində və şagirdlərdə müstəqil işin təşkili metodlarının xarakteri və əhəmiyyəti öyrənilib;
- orta ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində müstəqil işin idrak fəaliyyətinin artırılması imkanları öyrənilib;
- orta ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərində müstəqil işlərin təşkilinin biliklərin mənimsənilmə keyfiyyətinə təsiri müəyyən edilib.

Biologiya dərslərində şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qeyd olunan pedaqoji şərtlərin təşkili zamanı daha səmərəli olacaqdır:

- şagirdlərə müstəqil iş vərdişlərini aşılamaq;
- dərsdə müxtəlif növ müstəqil işlərdən istifadə etmək;

- idarəetmə sistemlərinin, təhsil və təlimin qarşılıqlı əlaqəsi.

Göründüyü kimi uşaqlarda müstəqillik və təfəkkür inkişaf edir, daha çətin tapşırıqları yerinə yetirməyə meylli olurlar. Tapşırıqları həll etmək və işçi fərziyyəni yoxlamaq üçün aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə etmək olar:

- nəzəri (təhlil, sintez, sistemli yanaşma, modelləşdirmə, strukturlaşdırma, proqnozlaşdırma (eksperimental nəticələrin riyazi emalı üsulları);
- empirik (müşahidə, test, sorğu, psixoloji və pedaqoji eksperiment).

Şagirdlərdə müstəqilliyin ahəngdar inkişafı üçün müəyyən ilkin şərtlərə malik olmaq lazımdır. Buna görə də, müxtəlif bacarıqlar kompleksinin formalaşdığı tam hüquqlu təhsil fəaliyyəti çox vacibdir. Şagirdlərin bütün təhsil dövrü ərzində sistematik şəkildə mənimsəməli olduqları əsas bacarıq qruplarını ayıraq:

1. ümumi təhsil bacarıqları (mətni oxuyub düzgün anlamaq, meydana çıxan suallara cavab tapmaq, səmərəli fəaliyyət üçün plan, tezislər, qeydlər, cədvəllər tərtib etmək, yerinə yetirilən hərəkətlərə nəzarət etmək);
2. ümumi məntiqi bacarıqlar (əsas olanı vurğulamaq, müqayisə etmək, sübut etmək, nəticə çıxarmaq, sualları formalaşdırmaq);
3. ayrı-ayrı akademik fənlərin xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusi bacarıqlar (xəritə oxumaq, tapşırıqları yerinə yetirmək, esse yazmaq, problemləri həll etmək və s.);
4. ünsiyyət bacarıqları (müəllimlə, yoldaşlarla dialoq aparmaq, birgə tədbirlərdə iştirak etmək, məktəbdən kənar tapşırığı yerinə yetirmək üçün əlaqə yaratmaq və s.) (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bilik və bacarıqlara malik olan şagird heç də həmişə müstəqillik nümayiş etdirməyə can atmır. Müstəqil və ya nəzarət işi yerinə yetirən yaxşı hazırlanmış şagird, bir qayda olaraq, öz qabiliyyətlərini həyata keçirməyə meyllidir. Ancaq başqa hallarda, deyək ki, məktəb mövzulu gecə, məktəb olimpiadası hazırlayarkən, bu keyfiyyət onda özünü göstərməyə bilər. Bu da ondan irəli gəlir ki, şagirdin müstəqil hərəkət etmək motivi, daxili tələbatı yoxdur. Nəticə etibarilə, müstəqillik həm də bilik və bacarıqları hərəkətə gətirən, şagirdi kənardan kömək, xatırlatmalar olmadan hərəkət etməyə təşviq edən müəyyən motivasiya münasibəti ilə xarakterizə olunur. Təbii ki, biliyi olan, müstəqil işləmək istəyən şagirdlər də var, amma əslində bəzən işi başa çatdıra bilmirlər. Fakt budur ki, müstəqillik bilavasitə iradi proseslərlə bağlıdır. Müstəqil qərar vermək üçün insana təkcə bilik, təcrübə, motivasiya deyil, həm də güclü iradə lazımdır. Beləliklə, müstəqilliyin üç əsas şərti var: qabiliyyət, motiv, iradə. Fəaliyyətin və şəxsiyyətin xüsusiyyətləri kimi müstəqillikdən danışırıqsa, onların bir-biri ilə sıx əlaqəli və bir-birindən asılı olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Müstəqil hərəkət etmək istəyi daha çox bacarıqlara malik olan şagirdlər arasında ifadə olunur, motivasiya mühiti iradi

sferanı səfərbər edir; digər tərəfdən şagird iradə və əzmkarlıq göstərərsə, bilik və bacarıqların keyfiyyəti yüksəlir. Təsadüfi deyil ki, müstəqillik psixoloqlar və pedaqoqlar tərəfindən fərdin əsas sərvəti kimi, fəaliyyət və məsuliyyət kimi keyfiyyətlərlə sıx bağlı hesab olunur. İnsanın özünə, öz işinə, başqa insanlara, mənəvi dəyərlərə münasibətini müəyyən edən bütün bu keyfiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsidir (8).

Ədəbiyyat

1. *Abbasov A.N., Pedaqogika: orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.S.358*
2. *Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Bakı: Mütərcim, 2011. S.655*
3. *Асперова И.Б. Профессиональное воспитание в школе. – М.: Знание, 2007. - С.211-214.*
4. *Андреев В. И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. – Казань: Центр инновационных технологий. - 2008. - с.198.*
5. *Бахтиярова, Е. М. Метод проектов и индивидуальные программы в продуктивном обучении [Текст] / Е.М. Бахтиярова // Школьные технологии. – 2001. - № 2. – с. 21 - 29.*
6. *Белкин Е.Л. Сущность понятия «самостоятельная работа» в дидактике. – М.: Дрофа, 2007. - С.23.*
7. *Смирнова Н.М. Развитие навыков самостоятельной деятельности учащихся. – М.: Просвещение, 2008. - С.7- 9, 22-24, 34.*
8. *Чернявская А.П. Развитие самостоятельности учащихся в процессе индивидуально-ориентированного обучения. – Ярославль, Издательство ЯГПУ, 2008. - С.11, 28-29, 39-41, 52.*

S.C.Xankişiyeva
Lənkəran Dövlət Universiteti
khankishiyeff1@gmail.com

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ TƏDRİS VASİTƏLƏRİNİN VƏ YENİ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ KOMPLEKS TƏTBİQİ METODİKASI

Xülasə

Məqalə orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində ənənəvi və yeni informasiya texnologiyası vasitələrinin kompleks tətbiqi probleminə həsr edilmişdir. Tədris vəsaitləri komplekslərinin xüsusiyyətləri, ənənəvi tədris vəsaitləri və yeni informasiya texnologiyaları vasitələrindən birgə istifadənin mümkünlüyü nəzərdən keçirilir, onların kompleks tətbiqi prinsipləri, tədris prosesində yeni tədris avadanlıqlarının tətbiqinə tələblər göstərilir. Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində tədris vəsaitləri komplekslərinin formalaşdırılmasının imkan və yollarına xüsusi diqqət yetirilir.

КОМПЛЕКСНАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ И НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Резюме

Статья посвящена проблеме комплексного применения традиционных и новых средств информационных технологий в обучении биологии в общеобразовательной школе. Рассмотрены характеристики комплексов учебных материалов, возможности совместного использования традиционных учебных материалов и новых средств информационных технологий, указаны принципы их комплексного применения, требования к применению новой учебной техники в учебном процессе. Особое внимание уделено возможностям и путям формирования учебно-ресурсных комплексов при обучении биологии в средней общеобразовательной школе.

INTEGRATED METHODOLOGY FOR THE APPLICATION OF TRADITIONAL LEARNING TOOLS AND NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN BIOLOGY LESSONS

Summary

The article is devoted to the problem of the complex application of traditional and new information technology tools in teaching biology in a secondary school. The characteristics of educational materials complexes, the possibility of joint use of

traditional educational materials and new information technology tools are considered, the principles of their integrated application, requirements for the use of new educational technology in the educational process are indicated. Particular attention is paid to the possibilities and ways of forming educational resource complexes in teaching biology in a secondary school.

Açar sözlər: *ənənəvi tədris vəsaitləri, yeni informasiya texnologiyaları, dərs, təhsil*

Ключевые слова: *традиционные средства обучения, новые информационные технологии, уроки, образование*

Key words: *traditional means of education, new information technologies, lessons, education*

Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi həm təhsil sisteminin özündə, həm də pedaqoji elmdə bir çox mühüm ideya və münasibətlərə yenidən baxılmasına səbəb oldu. Son illərdə Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsi Konsepsiyasına görə, ölkə təhsil siyasətinin ən vacib hədəfi "fundamentallığını qorumaq, indiki və gələcəyə uyğunluq əsasında müasir təhsil keyfiyyətini təmin etməkdir (3). Müasir təhsilin inkişafının iki əsas tendensiyası: informasiyalaşdırma və texnolojiləşdirmə təkcə məzmun və metodika sahəsində deyil, həm də tədris vəsaitləri sisteminin yenilənməsi sahəsində ciddi dəyişikliklər tələb edir. Tədris prosesində kompüter texnologiyalarının, yeni rabitə və telekommunikasiya vasitələrinin tətbiqi və istifadəsi bu gün təkcə şüurlu zərurət deyil, həm də təhsilin inkişafının təbii mərhələsi kimi görünür. Beləliklə, vahid təhsil informasiya mühitinin inkişafı hədəf proqramının məqsədlərindən biri kimi informasiya texnologiyalarına əsaslanan təhsilin yeni səviyyəsinə mərhələli keçid üçün şərait yaratmaqdır (2). Tədqiqatın obyekti biologiyanın tədris vəsaitləri sistemidir. Tədqiqatın predmeti biologiya kursunda ənənəvi tədris vasitələrinin və yeni informasiya texnologiyalarının kompleks tətbiqi metodudur. Mövcud mənbələrin təhlili və məktəb biologiyasında yeni informasiya texnologiyalarından istifadə üzrə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi tədqiqat fərziyyəsini irəli sürməyə imkan verdi: tədris vəsaitlərindən istifadənin effektivliyi o halda artacaq ki, kompleks xarakterli olsun, ənənəvi tədris vəsaitlərinin və yeni informasiya texnologiyalarının kompleks tətbiqi ciddi elmi əsaslandırmaya malik olsun, tədris vəsaitlərinin kompleks istifadəsi ən mühüm psixoloji, pedaqoji və metodik prinsiplər əsasında həyata keçirilsin, ənənəvi tədris vəsaitlərinin və yeni informasiya texnologiyalarının kompleks istifadəsi üzrə xüsusi metodika işlənib hazırlansın.

Hal-hazırda bioloji təhsildə yeni informasiya texnologiyalarından istifadəyə dair kifayət qədər psixoloji, pedaqoji, didaktik və metodik əsərlər dərc edilmişdir və bu mövzuda nəşrlərin sayı durmadan artır, lakin elmi əsasları

olan metodiki yanaşmalara istinadlar nisbətən azdır. Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisinin konkret problemləri və məsələlərini həll etmək üçün işlənmiş əsaslı metodlara ehtiyac vardır. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, biologiyanın tədrisi prosesində müəllimlər tez-tez tədris vəsaitləri ilə bağlı problemlərlə üzləşirlər: müasir tələblərə cavab verə biləcək tədris vasitələrinin kifayət qədər olmaması, praktik materialların həcmliliyi və əlverişsizliyi, köhnəlmiş məlumatların yenilənməsi problemi və s. Bu problemlərin əksəriyyətini kompüterdən istifadə etməklə həll etmək olar, lakin istifadə olunan ənənəvi vasitələrlə yanaşı (xüsusilə təbii əyani vəsaitlər) yeni texnologiyalardan istifadənin zəruri olmasını nəzərə almaq lazımdır. Müxtəlif təhsil sahələrində, o cümlədən məktəb biologiyasında yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi prosesi müəyyən tədris vəsaitlərindən istifadənin didaktik və metodiki əsaslılığı baxımından ciddi təhlil tələb edir. Müəllimlər, metodistlər, təhsil təşkilatçıları qarşısında metodik işlənmə tələb edən bir sıra məsələlər durur. Ən mühüm problemlərdən biri ənənəvi tədris vasitələrinin yeni informasiya texnologiyaları vasitələri ilə əlaqələndirilməsidir. Bir çox metodistlər məktəbdə biologiyanın tədrisində kompüter texnologiyalarından istifadənin zəruriliyini qəbul edirlər, lakin nəzəriyyənin və onların tətbiqi metodlarının hələ də kifayət qədər inkişaf etməməsi, onların effektivliyi və səmərəliliyi ilə bağlı araşdırmaların az olması səbəbindən elmi tədqiqatlarda bir sıra çətinliklər hələ də mövcuddur.

Tədqiqatın nəticələrinin etibarlılığı aşağıdakılarla şərtlənir:

- tədqiqat prosesinin metodiki, ümumi elmi və metodiki təminatı;
- sistemli, inteqrasiyalı, şəxsiyyətyönümlü və şəxsiyyət-fəaliyyət yanaşması prinsiplərinə əsaslanan işin metodoloji bütövlüyü;
- tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə adekvat olan metodların tətbiqi;
- nəzəri və eksperimental tədqiqat metodlarının rasional kombinasiyası, eksperimental metodologiyanın qiymətləndirilməsi üçün keyfiyyət və kəmiyyət meyarları;
- tədqiqat nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və tətbiqi.

Tapşırıqları həll etmək və fərziyyəni müxtəlif mərhələlərdə yoxlamaq üçün aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir:

- metodoloji,
- psixoloji-pedaqoji,
- metodoloji və təhlili;
- tədqiqat probleminə dair xüsusi ədəbiyyat;
- təhsil üzrə normativ və proqram-pedaqoji sənədlərin öyrənilməsi;
- təlim vasitələri komplekslərinin layihələndirilməsi və modelləşdirilməsi;
- təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə.

Müxtəlif müəlliflərin əsərlərində təhsil praktikasında ənənəvi münasibət və təhsil elementləri ilə dəyişən sosial-mədəni şərait arasında mövcud olan ziddiyyət, tədris prosesinə innovativ texnologiyaların və vasitələrin tətbiqinin zəruriliyi tələb edir. Ənənəvi və innovativin ağlabatan və metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyəti məktəbdə və universitetdə təhsilin optimal təşkili üçün əsas ola bilər. Yeni informasiya texnologiyaları vasitələrinin ənənəvi tədris vəsaitləri ilə uzlaşdırılmasının, onların kompleks tətbiqi üçün elmi əsaslandırılmış metodikanın yaradılmasının və həyata keçirilməsinin vacibliyi, habelə bu məsələnin yetərincə işlənilməməsi tədqiqat problemini müəyyən edir ki, bu da onların obyektiv şəkildə elmi-metodiki əsaslandırmasını tələb edir. Orta məktəblərdə biologiyanın tədrisi üçün ənənəvi və kompüter vasitələrindən kompleks istifadə metodikasının işlənib hazırlanması günün tələbidir. Orta ümumtəhsil məktəblərində bioloji təhsilin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinin ən mühüm şərti tədris vəsaitlərinin didaktik və metodik cəhətdən əsaslandırılmış istifadəsidir. Günün tələblərinə uyğun olaraq təbiət elmlərində, xüsusən də bioloji təhsildə kompüter tədris vəsaitlərinin tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Bu, didaktiklərin, metodistlərin, müəllimlərin qarşısında həllini gözləyən bir sıra vəzifələr qoyur. Bu günə qədər məktəb biologiyası tədrisində kompüter vasitələrindən istifadə üsulları problemləri fəal şəkildə öyrənilir, lakin bu tədqiqatların yalnız başlanğıcıdır. Hələ inkişaf etdirilməli olan bir sıra məqamlar var. Bu istiqamətdə mühüm məsələlərdən biri də, fikrimizcə, ənənəvi və kompüter təlim vasitələrindən kompleks şəkildə istifadə olunmasıdır. Tədris vəsaitlərinin kompleks istifadəsi üçün texnologiya və özəl metodların mərkəzi nöqtələrindən biri tədris avadanlıqları kompleksinin formalaşdırılmasıdır. Ayrı-ayrı məşğələlər üçün kompleksləri təşkil edən tədris vəsaitləri birlikdə mövzu, sonra bölmə, nəhayət bütövlükdə bütün fənn üzrə vasitələr kompleksinin tərkibini verir. Tədris vasitələrinin komplekslərinin ən mühüm xüsusiyyətlərini göstərmək lazımdır: proqramın konkret məsələsi üçün bu və ya digər vasitələrin tamlığı, strukturu, didaktik və metodoloji əsaslılığı, istifadə olunan tədris vasitələrinin əlaqəsi və bir-birini tamamlaması, qənaət və rasionallıq. Məktəb praktikasında sınaqdan keçirilmiş, aparıcı didaktik-metodiki prinsiplər əsasında hazırlanmış ənənəvi tədris vasitələri sistemi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu vasitələr qrupu bu gün kompüter vasitələri ilə əvəz olunur. Orta ümumtəhil məktəblərində biologiyanın tədrisində, əsasən alət və metodlar sisteminin vacib komponentləri olan təbii vizuallaşdırmaya və real obyektlərlə eksperimentə əsaslanaraq görülən işlər, ikincisi, müxtəlif vasitə qruplarının didaktik imkanlarını və şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bir-birini tamamlaması ilə əlaqədardır.

Ənənəvi və kompüter alətlərinin inteqrasiya olunmuş istifadəsi vəziyyətinə gəldikdə, aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- həm ənənəvi, həm də kompüter alətlərinin didaktik imkanları, onların metodoloji cəhətdən səriştəli istifadəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilir;
- tədris vaxtına qənaət var;
- tədqiq olunan obyekt haqqında daha çox yönlü təsəvvürlər formalaşır;
- müxtəlif informasiya vasitələrində təqdim olunan müxtəlif tipli informasiyalarla işləmək bacarığı və bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı həyata keçirilir.

İxtisas təhsilinin məqsədlərinin həyata keçirilməsi tədris prosesinin bir çox komponentlərinin, o cümlədən tədris vəsaitləri sisteminin yenidən nəzərdən keçirilməsinə və dəyişdirilməsinə səbəb olur. Bu sistemin dəyişdiriləcək ilk elementlərindən biri dərslik olacaq. Məktəbin təbiətşünaslıq və biologiya təhsilinin məzmununda baş verən dəyişikliklər də komplektin və digər vasitələrin transformasiyasına səbəb olacaqdır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində tədris vəsaitləri kompleksi çoxkomponentli sistem kimi təqdim oluna bilər, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- bütün fənlər üzrə tədris vəsaitləri;
- əsas ümumi təhsil fənləri üzrə tədris vəsaitləri;
- ixtisaslaşdırılmış ümumtəhsil fənləri üzrə tədris vəsaitləri;
- seçmə kurslar üçün tədris vəsaitləri.

Tədris vəsaitləri ilə bağlı yarana biləcək üç əsas hal var:

1. İxtisaslaşdırılmış qeyri-bioloji siniflərdə biologiya kursu üçün tədris vəsaitlərinin seçilməsi;
2. Biologiyanın dərindən öyrənilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış biologiya siniflərində tədris vəsaitlərinin seçilməsi;
3. Biologiyadan seçmə kurslar üçün tədris vəsaitlərinin seçilməsi.

Tədqiqat işimizdə ənənəvi tədris vəsaitlərinin və yeni informasiya texnologiyalarının kompleks istifadəsinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və səmərəli metodologiyası işlənib hazırlanmışdır. Qarşıya qoyulan məqsədə və irəli sürülən fərziyyəyə uyğun olaraq aşağıdakı tədqiqat vəzifələri həyata keçirilmişdir:

- Psixoloji, pedaqoji və metodik ədəbiyyatda tədqiq olunan problemin vəziyyəti təhlil olunmuşdur;
- Ənənəvi tədris vasitələri və yeni informasiya texnologiyalarından kompleks istifadə prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- Müasir məktəb bioloji təhsil praktikasında problemin real vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir;
- Ənənəvi tədris vəsaitləri və yeni informasiya texnologiyalarından kompleks istifadə metodikasının modelini hazırlanmışdır;
- Ənənəvi tədris vəsaitlərinin və yeni informasiya texnologiyalarının kompleks istifadəsi üçün metodologiya işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ənənəvi tədris vasitələrinin və yeni informasiya texnologiyalarının ("Biologiya" kursu üzrə) kompleks istifadəsi metodologiyasının işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində və onun bilik, bacarıq və təlim motivasiyasının formalaşmasına təsirinin müəyyən edilməsindədir. Hazırlanmış metodikadan ümumtəhsil orta və ali məktəblərdə, pedaqoji kadrların hazırlanması və ixtisasartırma müəssisələrində biologiyanın tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov A.N., Pedaqogika: orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.S.358*
2. *Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Bakı: Mütərcim, 2011. S.655*
3. *Андреев В. И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. – Казань: Центр инновационных технологий. - 2008. - С.198.*
4. *Бартенева Т.П., Ремонтов А.П. Использование компьютерных технологий на уроках биологии. – Сайт Информационные технологии и образование - http://www.ito.su/2003/VIII/VIII-0-1806.html.*
5. *Захода Н.В. Использование компьютерных технологий на уроках биологии для активизации учебной деятельности школьников. – Сайт Документы - http://kzgov.docdat.com/docs/520/index-218840.html*

A.E.Gasimova
Baku State University
qasimova.ayse.00@gmail.com

LEGAL ANALYSIS OF PUBLIC RELATIONS IN AZERBAIJAN IN THE 13TH-15TH CENTURIES

Summary

The historical-political geography, spiritual (ethnic processes, religious meetings) and spiritual life of Azerbaijan in that period, state structure, administrative system, as well as agriculture, historiography of the period, etc. information on issues has been explained in detail with this article. In addition, the characteristic features of individual areas of law are highlighted. The diversity and scope of the tax system, which creates conditions for stratification, and its impact on people are also reflected in this article.

XIII-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ MÜNASİBƏTLƏRİN HÜQUQİ TƏHLİLİ

Xülasə

Bu məqalə ilə Azərbaycanın həmin dövrdəki tarixi-siyasi coğrafiyası, mənəvi (etnik proseslər, dini görüşlər) və mənəvi həyatı, dövlət quruluşu, idarə sistemi, eləcə də, kənd təsərrüfatı, dövrün tarixşünaslığı və s. məsələlər üzrə məlumatlar ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Əlavə olaraq hüququn ayrı-ayrı sahələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri işıqlandırılmışdır. Bu məqalədə təbəqələşməyə şərait yaradan vergi sisteminin müxtəlifliyi və əhatə dairəsi, onun insanlara təsiri də öz əksini tapmışdır.

ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIII-XV ВЕКАХ

Резюме

В этой статье подробно описана историческая и политическая география Азербайджана, моральная (этнические процессы, религиозные собрания) и нравственная жизнь, форма государственного правления и сельское хозяйство, а также историяведение периода и так далее. Кроме того, были выделены характеристики различных аспектов права. Эта статья также отражает разнообразие и охват налоговой системы, которая позволяет жить людям разных слоев.

Key words: *case, punishment, local, judge, civil, legal, period, sharia*

Açar sözlər: *kazus, cəza, yerli, hakim, mülki, qanuni, dövr, şəriət*

Ключевые слова: *казус, наказание, местный, судья, гражданский, законный, эпоха, шариат*

The medieval period is characterized with new normative acts adopted on various spheres of social and political life that led to the essential renewal of the law, which is one of the important sources of law in Azerbaijan. However, decrees, laws, and any state reforms issued by heads of state should not conflict with the basic principles of Islamic law. In most cases, the legislative acts issued in this regard were initially required to be agreed with influential mujtahids.

It was noted that the principle of equality of all before the law was emphasized in the matter of sentencing. So, it is considered necessary to punish the culprits in a timely and serious manner, regardless of their social and property status, and at this time, i.e., during the sentencing, both the judge and other persons authorized to impose punishment should not indulge in unreasonable anger, be fair and compassionate, and respect the rights of the subjects. approaches were required. The expectation of legality, ensuring the fairness of justice was considered the duty not only of rulers, but also of other authority holders of various levels.

When the Shah's decrees were adopted, a meeting of the council was called by the Shah's order to discuss the draft of the decree. High-ranking clerics, influential veterans, and members of the Supreme Court were invited to the assembly. After the draft of the decree was widely discussed, it was written by a person authorized by the king. Then his face was copied by a master calligrapher and presented to the king for his seal. After the Shah approved the document with his seal, it was sent to the ulema for familiarization. The German traveler Kempfer writes that the law in cities is in the hands of gazis. Even small villages and towns have gazis. Because documents, legal and cultural agreements, the Shah's decrees and other letters were legalized only when they had the seal of the Ghazi. (1, p. 226- 227). As a sign of approval, the ulama who got acquainted with the decree put their seals below the seal that the shah put to confirm the document. The name of the ruler who issued it was always written on the last page of the decree. After the decrees were approved by the king and clerics, registered in the registry office and divankhana, they were sent to places for execution. The execution of the religious part of the decrees was assigned to the religious authorities, including the sharia courts. Local magistrates, even if the ruler was a prince, were not entrusted with the execution of this part of the decree.

The responsibility for the correct implementation of the decrees was also borne by those who performed the function of controlling the execution of the decree. Shaykhulislam, mujtahids and heads of sharia courts were responsible for the implementation of the sharia part of the decrees, while the

divanbeys and darugas were responsible for the implementation of the secular part.

The decrees of the ruler were related to a more specific field than the rules and deeds. The Safavid shahs personally supervised the timely and correct execution of their decrees and required all judges to severely punish those who did not follow the laws and decrees unconditionally. Thus, it is clear from the content of the decrees on the distribution of tuyul areas that the central government imposed on the tiyuldars the task of protecting those provinces from enemy raids at the same time. Under the name of tiyul, various types of agreements are also included, i.e., the right of tiyul and the temporary appropriation of the amount of tax collected from a limited area, from a small village to an entire district or province.

Civil rights. Subjects of civil law relations had equal rights from a legal point of view, especially during the implementation of justice. Islamic law prohibited the enslavement of Muslims. This could only be applied to infidels - non-believers and apostates, that is, those who have turned away from their religion. The legal and religious norms of both sects declared private property sacred and inviolable. It is from this point of view that the Qur'an prescribes very severe punishments for the theft of such property. During the Safavid era, in addition to corporal punishment (even death penalty after several repetitions), additional punishments were given for the commission of such crimes. In the early days of the spread of Islam, the Sunni sect was widespread in Azerbaijan. From the 9th century, the Hanafi and Shafi'i sects of Sunnis prevailed (2, p. 50-52). After the religious reform, a large part of the lands owned by Sunni clerics and secular feudal lords were confiscated by the state. Tiyul land ownership, which is a special form of land ownership, which is more likely to be converted into private property later, was prohibited, and the tiyul form of land ownership, which was given on the basis of conditional ownership for certain services from the land owned by the state on public-legal grounds, was widespread.

Special attention was given to issues related to the implementation of obligations. For this purpose, various security methods were defined in the legislation. Among them, the most widespread were bailing and bailing. Third-party guarantees also played a certain role. Civil law relations between Muslims and non-Muslims, especially issues related to the conclusion and execution of civil-legal contracts, were regulated within the framework of Islamic laws. However, the intervention of the state authorities in the special cases that arose was regulated by the acts providing for the special rules issued by the authorized persons a year ago. Non-Muslims who converted to Islam were given certain concessions in civil-legal relations. Thus, any non-Muslim who converted to Islam had a great advantage in the distribution of inherited

property in his family. Muslim law is generally formed in a system of sciences called Sharia. Sharia punishes only according to external signs, deed, and form (3, p. 55).

Criminal law. A number of institutions of general and special parts of criminal law can be found in the content of the majority of separate sources of law - from Muslim law to statutes, decrees, and various legal documents. Among them are the subjects and objects of the crime, aggravating and mitigating circumstances, intentional or careless commission of the act, conspiracy to commit a crime, participation in a crime, types of crimes, penal system, etc. can be shown.

Although those legal institutions were accompanied by some different features. In addition to the general subjects of the crime, who have the capacity to act and understand, there were also special subjects such as public officials who abused their powers, military personnel who were found guilty of not following orders and violating other rules. Important notes about the legal system of the Seljuk period can be found in the "Policy" of the famous Nizamulmulk, who headed the ministerial position of the state. Here is information about the punishments for crimes such as revolt, rebellion against the king, murder, adultery, wine drinking, beheading, amputation, beating with sticks and sticks, torture, imprisonment (4, p. 126)

State crimes included crimes such as insulting the royal kingdom, opposing the state, conspiracy against the king, and treason. Crimes against administrative rules, as well as public rules, included official greed, abuse of office, cheating on measurements and weights, non-payment of taxes, and production of low-quality goods. As for other crimes, enough norms have been reflected in the jurisprudence, and the disposition of those norms did not change so much during this period.

Aggravating circumstances include repeating the crime, taking alcoholic beverages, opium, deliberately increasing the price of bread, salt and other essential food products, etc. was attributed when choosing the type of punishment, the Islamic legislation, in addition to clearly defined punishments (hadd), also defined tazeer punishments, the application of which is left to the judge. In determining the type of such punishments, the judge is given freedom, the main criteria that the judge followed was to follow the Muslim tenets and satisfy the victim. In some cases, punishments that were not related to Sharia, determined by the rulers themselves, were also applied.

Many of the decrees were of a reform nature, that is, they reflected new aspects in the field of relations they regulated. Among the legal acts, the decrees issued on waqf issues had a special place. These decrees clarify the essence of different types of waqf, which are legally related to religious institutions. The mechanism and rules for the execution of decrees and laws

were either clearly defined in these legal documents themselves, or specified by the shah's later orders and verbal instructions.

In addition to the ones listed, there were also taliqahs and genealogies containing normative instructions as sources of law in that period in Azerbaijan. Written instructions on socio-economic, administrative, religious and other issues were called taliqah, which were drawn up by order of rulers, viziers, ministers and other high-ranking persons. The orders and instructions of the local judges were also considered talikah. In many cases, the Prime Minister's order had the force of law. In contrast to Taliqa, the appointment of local judges was reflected in legal terms, and their rights and duties were determined. These official documents were included in the collection called "Book of Decrees" of that period, and only those with a normative character can be considered legal sources.

Punishing the guilty person and choosing the type of punishment was also considered the right of the victim. Therefore, in cases of intentional death or bodily injury, the victim preferred revenge instead of revenge.

People accused of theft were subjected to more severe torture. Thieves were sentenced to death by various types of torture. In most cases, the criminal was put into a specially dug well and filled with wet lime, and the lime gradually dried and squeezed the convict's body, breaking his bones. In some cases, it happened that the thieves were killed by each other after being caught.

Parents who killed their child due to carelessness were also severely punished. Punishments such as eye gouging or blinding were widespread. For cheating on weights and measures, humiliating punishments were applied as an additional punishment for adultery, and for official greed and abuse of duty, as an additional punishment, three days of detention in the hot sun were applied. In many cases, fines were widely used instead of other punishments. According to A.Oleary's notes, the sentence on death penalty is given by the chairman, and in some cases the opinion of the king was sought. (5, p. 124).

Court process. There were both similarities and certain differences between criminal proceedings and civil proceedings. The similarity was mainly revealed when those cases were tried in Sharia courts. Thus, the principles of continuity and directness of the process, the issue of interrogating the parties were the same. In both processes, initially the plaintiff or the victim (plaintiff) was interrogated, and then the defendant or defendant (plaintiff-against) was asked for explanations. The differences were revealed in the issue of issuing a resolution or sentence, as well as in the execution of these acts. Jurisdiction was determined. Land, housing, marriage and other civil disputes were dealt by religious courts. All these issues are dealt with on the basis of Sharia, and these were the complete monopoly of the clergy. However, the participation of provincial bailiffs and provincial judges was considered necessary when

considering those cases. It was forbidden by law to interfere with the affairs of the Sharia courts to yargus (6, p. 56).

Since the Divanbey court deals mainly with serious criminal cases, slightly different rules were provided here. It was considered important to carry out certain investigations or investigative actions for the investigation of criminal cases. Thus, the cause of death for homicide crimes had to be checked by the head of the court (expert - mortician) based on the request of the chairman and divanbey. He had to examine the corpse, distinguish why and how the person was killed. Although Sharia does not provide for obtaining confessions through torture during the interrogation of the accused, such a method was used during the Safavid era, and the accused was tortured to obtain a confession. Two types of torture were used, ordinary torture and extraordinary torture.

During the ordinary (usual) torture, the defendant was tied to a pole during the trial and a confession was obtained from him. There were different types of unusual torture. Among them, cutting the heel of the foot with a knife, sprinkling it with salt, and then hitting the heels with a stick; heating a piece of iron in the fire and sticking it on the skin of the convict's body; cutting and tearing the flesh of his body with pliers or tweezers, etc. terrible tortures were also used. When the defendant did not tolerate such terrible tortures and admitted that the act was committed by him, the court issued a verdict of indictment and ordered the plaintiff to punish him.

If the person did not plead guilty to torture, the defendant was to be paid the cost of the injury inflicted during the torture - blood money. It was supposed to be paid by the plaintiff, taking into account the identity of the defendant.

In some cases, it was entrusted to the victim to search and find the person who committed the crime. According to the victim's application, the state authorities started the prosecution of the criminal case. In court proceedings between Muslims and Crusaders, if there were not enough witnesses and evidence, non-Muslims were sworn in as well. But they had to swear by the holy book of their religion. Non-Muslims had their own courts. Dissatisfaction and complaints with the judgments and decisions made by the judicial authorities are submitted to the local Divanbey and the Supreme Divan, who in turn resolve the controversial issues by conducting investigations in accordance with the requirements of the religious laws to which these persons belong and the legislation existing in the country, the correctness of the judgments issued by local non-Muslim judges. They either approved or canceled them. According to the law, members of the A class were not only exempt from taxes, but also from being punished up to nine times (7, p. 147).

The stages of preparing cases for trial and bringing them to trial had different and similar aspects for sharia and criminal courts. When a crime was committed in the regions, the first stage involved mirshab, darga, and ehdas gazi, and the last stage ended with a trial in front of the divanbey. The darga and his deputy, the mirshab, were directly responsible for the prevention of criminal incidents and the search for criminals in the city and other large settlements. However, depending on the degree of danger of the crimes, the limit of authority of the court was determined. In the early days, by law, the daruga could freely resolve and issue a decision on disputed issues, the amount of which was up to 10-12 districts. Controversial matters and criminal cases related to damages above that amount were only under the jurisdiction of the divanbey.

Later, the darga conducted the preliminary investigation and informed the ehdas gazi about it, and he was presented with the obtained preliminary evidence and a list of witnesses. If these cases were within the jurisdiction of the ehdas gazi, he interrogated the criminal himself and punished him by his own will. When the criminal case was large-scale, he informed the divanbey about it without delay, and gave the evidence and evidence collected by conducting additional research to the divanbey in writing. When wrongdoings were discovered in the criminal's actions, the gazi should be informed about it. If one of the assistants of the Gazi participated in the trial of the Ehdas Gazi and Darga, he himself had to inform the Gazi about it.

There was an excat division of powers in the matter of processing claims. First of all, the lawsuits were received and selected by executive officers in the clerical department of the court of justice and sent according to their relevance. Complaints related to illegal activities are presented to the chairman, and the chairman himself considered these issues together with the divanbey and made a decision. Claims relating to the tax court were submitted to the shah, and the shah himself made a decision on these claims. Divan Bey considered the complaints about the violation of citizens' rights and other legal violations independently without the participation of the chairman.

Advocacy institutions were also used in court proceedings. Lawyers were determined from among the lawyers who knew the legislation of the time and were familiar with the basics of Muslim law.

The procedure for consideration of complaints submitted by local judges was determined collectively. In such cases, by the order of the shah, one of the trusted men of the palace was sent to the scene. After the necessary inspection was carried out at that place, the result was reported to the king. When the complaints were confirmed, the documents were sent to the Shah, who personally passed judgment on the local judge. In some cases, the king entrusted the punishment of the guilty official to someone he sent. When the

public officer went there to verify the appellant's application on the spot, his travel expenses were paid at the expense of the appellant. If the complaints were unbased, the complainants were fined a certain amount.

Finally, all these processes had their effect on the states existing in the territory of Azerbaijan, and since the scholars of Islamic religion had a great influence on the rulers and the state structure, they also played a great role in the organization of state administration.

Ədəbiyyat

1. *Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı, 2006.*
2. *Əhədov A.F. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı, 1991.*
3. *Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzillər), Bakı, 1995.*
4. *Dəmirli M.Ə., Ələsgərli Ə.R. Azərbaycan hüquq tarixi. Cinayət hüququ (Qədim zamanlardan – 1920-ci ilədək). Bakı, 1999.*
5. *Олеарий Адам. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Москвию и Персию в 1633,1636 и 1639 годах. Пер.с немец. П.Барсова. Москва, 1870.*
6. *Azərbaycan tarixi. 7 clddə. 3-cü cild, Bakı, 2007.*
7. *İsmayılov X.C. Azərbaycan hüquq tarixi. Bakı, 1963.*

F.S.Yusifova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
firuzəyusifova30@gmail.ru

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

Xülasə

Müasir şəraitdə səmərəli fəaliyyəti üçün sahibkar iqtisadiyyat, psixologiya, siyasət, hüquq, istehsalın və əməyin təşkili sahəsində zəruri biliklərə malik olmalı, alıcılar, marketinq üzrə mütəxəssislər və kapital sahələri ilə əməkdaşlıq etməyi bacarmalıdırlar. Bir sözlə, sahibkar işgüzar aləmdə universal qabiliyyətə malik olmalıdır. Qərb mütəxəssisləri hesab edir ki, bu cür insanlar millətin çiçəklənən təbəqələri, ölkənin işgüzar potensiallarıdırlar.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Резюме

Для эффективной работы в современных условиях предприниматель должен обладать необходимыми знаниями в области экономики, психологии, политики, юриспруденции, организации производства и труда, уметь взаимодействовать с покупателями, маркетологами и столичными полями. Короче говоря, предприниматель должен обладать универсальными способностями в деловом мире. Западные эксперты считают, что именно такие люди и есть цветущий класс нации, деловой потенциал страны.

ENTREPRENEURİAL ACTİVİTY

Summary

For effective operation in modern conditions, an entrepreneur must have the necessary knowledge in the fields of economy, psychology, politics, law, production and labor organization, and be able to cooperate with buyers, marketing specialists and capital fields. In short, an entrepreneur must have universal ability in the business world. Western experts believe that such people are the flourishing classes of the nation, the country's business potential.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, sahibkarın vəzifələri, risk, biznes*

Ключевые слова: *предпринимательство, обязанности предпринимателя, риск, бизнес*

Key words: *entrepreneurship, duties of the entrepreneur, risk, business*

Sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, malların istehsalından, satışından, işlər görülməsindən, xidmətlər göstərilməsindən mənfəət əldə olunan fəaliyyətdir.

Daha aydın desək, sahibkar - işin faydalığını qiymətləndirən, yeni müəssisənin təşkili, yaxud yeni ideyanın, xidmətin işlənib hazırlanması ilə

bağlı riski və məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilən insandır. Sahibkarlıq işin mənfəətliliyini qiymətləndirməyi və mövcud resursların daha faydalı bölüşdürülməsi qabiliyyətinin olmasıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda və praktiki fəaliyyətdə "biznes", "sahibkarlıq" anlayışları sinonim kimi işlədilir. Bu anlayışlar bir-birinə çox yaxın olsalar da, kəsb etdiyi mənalara görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Biznes daha geniş məfhumdur. Əslində sahibkarlıq biznesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Biznes bütöv bir sistemdir, onun tərkibinə sahibkarlıq, istehlak, əmək və dövlət biznes növləri daxildir. Sadalanan biznes növləri öz aralarında bir-birilə sıx əlaqədardır və qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər, lakin öz maraqlarını reallaşdıraraq öz rollarını dəqiq yerinə yetirirlər. Biznesin mühüm əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadiyyat subyektləri arasında fəaliyyətin dəyişməsi, biznesin ayrı-ayrı növlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə tələbat;
- öz maraqlarının reallaşdırılmasına cəhd, öz maraqlarını biznes üzrə tərəfdaşına təkid edilməsi;
- şəxsi və kollektiv təşəbbüskarlığın təzahürü;
- qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün riskə getmək qabiliyyəti.

Sahibkarlığın iqtisadi fəaliyyət növü kimi yaranma tarixi orta əsrlərdən başlanır. Artıq bu dövrlərdə tacirlər, satıcılar, sənətkarlar sahibkarlıqla məşğul olmağa başlamışdılar. Sahibkarlığın inkişafı hazırda yüksək bir mərhələyə gəlib çıxmışdır. İndi sahibkar özünəməxsus olan fabrik və zavodda digər işçilərlə bərabər çalışır.

Sahibkarlıq fəaliyyətində 1921-1926-cı illərdə həyata keçirilən yeni iqtisadi siyasət dövründə müəyyən qədər canlanma əmələ gəldi. Lakin 20-ci illərin sonlarından etibarən həyata keçirilən məcburi kollektivləşdirmə sahibkarlığı məhdudlaşdırdı. Keçmiş ittifaq respublikalarında 90-cı ildən etibarən sosializm sisteminin dağılması sahibkarlıq fəaliyyətinə şərait yaratdı. Müstəqillik əldə etmiş respublikalarda mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qəbul edilən qərarlar bu fəaliyyət növünün hüquqi əsasını yaratmışdır. Bu dövrdən etibarən xüsusi mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyəti səhmdar cəmiyyətlərinin və digər təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı ilə yenidən bərpa olundu.

19-20-ci əsrlərdə dünya iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və əhəmiyyəti getdikcə daha dərindən dərk edilməyə başlandı. Fransız iqtisadçısı Andre Marşal ilk dəfə olaraq istehsalın üç klassik faktoruna dördüncü faktoru da təşkilatçılıq qabiliyyətini də əlavə etdi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif cür növləri mövcuddur. Hər hansı biznes fəaliyyəti məhsul və xidmətlər istehsalı, mübadiləsi, məhsulun bölgüsü və istehlakı ilə sıx bağlıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağıdakı növləri var:

istehsal sahibkarlığı, kommersiya sahibkarlığı, maliyyə sahibkarlığı və konsultativ sahibkarlıq.

Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə yaxud digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri ilə tənzimlənir.

Sahibkarın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- qüvvədə olan qanunvericilikdən və bağladığı müqavilələrdən irəli gələn bütün vəzifələri yerinə yetirmək;
- işçinin əmək haqqını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş minimum məbləğindən az olmayan səviyyədə ödəmək;
- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vergiləri, dövlət-sığorta, sosial müdafiə və digər fondlara ayırmaları ödəmək;
- qüvvədə olan normativ aktları rəhbər tutaraq ekoloji təhlükəsizliyin, əməyin mühafizəsinin, təhlükəsizlik texnikasının, istehsal gigiyenasının və sanitariyasının təmin edilməsi, arxitektura abidələrinin və digər tarixi abidələrin mühafizəsi sahəsində tədbirlər görmək;
- işçilərə qüvvədə olan qanunvericiliyə və müqavilələrə uyğun əmək şəraiti yaratmaq sahibkarlığın iqtisadi fəaliyyət növü kimi formalaşdırılmasında müəyyən şərtlərin olması tələb olunur. Bu şərtlərə ilk növbədə iqtisadi, sosial, hüquqi və digər faktorları göstərmək olar.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi şərtlərinə ilk növbədə əmtəə təklifi və həmin əmtəələrə olan tələb, pul vəsaitinin həcmi, işçi qüvvəsinin və iş yerlərinin artıqlığı və çatışmazlığı, işçilərin əmək haqqının səviyyəsinə təsir edən amillər və s. aid edilir. İqtisadi vəziyyətə pul resurslarının həcmi, gəlirlərin səviyyəsi, investisiyaya yönəldilən kapitalın həcmi, həmçinin işgüzar əməliyyatları maliyyələşdirmək üçün istifadə ediləcək borc vəsaitinin məbləği əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Sahibkarlığın iqtisadi fəaliyyət növü kimi formalaşdırılmasında müəyyən şərtlərin olması tələb olunur. Bu şərtlərə ilk növbədə iqtisadi, sosial, hüquqi və digər faktorları göstərmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi şərtlərinə ilk növbədə əmtəə təklifi və həmin əmtəələrə olan tələb, pul vəsaitinin həcmi, işçi qüvvəsinin və iş yerlərinin artıqlığı və çatışmazlığı, işçilərin əmək haqqının səviyyəsinə təsir edən amillər və s. aid edilir. İqtisadi vəziyyətə pul resurslarının həcmi, gəlirlərin səviyyəsi, investisiyaya yönəldilən kapitalın həcmi, həmçinin işgüzar əməliyyatları maliyyələşdirmək üçün istifadə ediləcək borc vəsaitinin məbləği əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm prinsiplərindən biri əmtəə istehsalçıları arasındakı azad rəqabətin mövcud olmasıdır. Rəqabət - öz sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrini daha da yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə ən əlverişli istehsal və satış şərtləri əldə etmək uğrunda istehsalçılar, mal göndərənlər, bir sözlə, firma və müəssisələr arasındakı mübarizədir. Bazar münasibətləri sistemində rəqabətin əsas məzmunu alıcı uğrunda mübarizə və onların ehtiyatlarının tam təmin edilməsidir. Bazarda daha çox pay və mövqe uğrunda mübarizə və bu sahədə əldə edilən müvəffəqiyyət ilk növbədə əmtəə istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulun keyfiyyəti və onun qiymətinin aşağı olmasından asılıdır. Əslində bazar münasibətləri şəraitində rəqabət sahibkarlıq fəaliyyətinin ən mühüm ölçü vahidi hesab edilir.

Sahədaxili rəqabət - bir sahə üzrə əmtəə istehsalçıları arasındakı rəqabəti xarakterizə edir. Əgər müəssisə yüksək əmək məhsuldarlığına nail olursa, orta səviyyəli əmək məhsuldarlığı ilə işləyən müəssisələrə nisbətən daha çox əlavə mənfəət əldə edir. Əksinə, texniki və texnoloji cəhətdən zəif inkişaf edən müəssisə istehsal etdiyi məhsulun fərdi dəyərini belə qazana bilmir.

Sahədaxili rəqabət müəssisələri elmi-texniki tərəqqinin inkişafına stimullaşdırır. Sahələrarası rəqabət - müxtəlif sahələrə daxil olan müəssisələr arasındakı rəqabəti xarakterizə edir. Sahələrarası rəqabət inkişaf etdiyi mühitdə kapitalın aşağı mənfəət normalarına malik olan sahələrin daha yüksək mənfəətə malik sahələrə axını yaranır.

Təbiidir ki, aşağı səviyyəli gəlirə malik sahələrdən kapitalın uzaqlaşması ilə bağlı əks mənzərə də müşahidə olunur. Belə ki, istehsalın həcmi aşağı düşür, sahənin məhsullarına olan tələb onun təklifini üstələyir, nəticədə isə qiymət yüksəlir. Qiymət bu zaman istehlakçının zövqünün və alıcı qabiliyyətinin, texnologiyanın və digər faktorların dəyişməsinə uyğun olaraq resursların yenidən bölüşdürülməsi üçün sitial funksiyasını yerinə yetirir. Sahələrarası rəqabətin inkişafı zamanı dinamik tarazlıq obyektiv olaraq təmin edilir, kapital qoyuluşundan, haraya qoyulmasından asılı olmayaraq bərabər mənfəət əldə edilməsi mümkün olur. Sahələrarası rəqabət həm də elmi-texniki tərəqqini stimullaşdırır. Rəqabət növlərinin təsnifləndirilməsi əmtəə istehsalının sayından, onların bazarda tutduğu xüsusi çəkisindən də asılı olur. Məhz bu baxımdan təkmil (azad) və qeyri-təkmil rəqabət növləri fərqləndirilir.

Azad (təkmil) rəqabətin əsas əlamətləri. Bu rəqabət mühitində iştirakçıların sayı məhdudlaşdırılmır, əmtəə istehsalçıları bazara daxil olmaq və çıxmaq baxımından mütləq mənada sərbəstliyə malikdirlər. Azad rəqabətə misal olaraq hər bir vətəndaşın sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması və öz fəaliyyətini dayandırmaq hüququnu göstərmək olar. Bu hüququn özü belə müxtəlif aspektləri əhatə edir. Belə ki, fəaliyyət sahəsi müəyyənləşdirilir, ona uyğun bu və ya digər strukturlar formalaşdırılır, muzdlu işçilər cəlb edilir,

səhmlər alınır, dövlət istiqrazları cəlb edilir, investisiya qoyuluşu təmin olunur və s. Azad rəqabət şəraitində vətəndaşların hər hansı fəaliyyət növünü seçməsi mümkündür. Azad rəqabət sistemində istehlakçıların diskriminalının bütün formaları istisna olunur. Azad rəqabət şəraitində bütün növ material, əmək, maliyyə və s. resurslar mütləq mənada mobil xarakter daşıyır, yəni daim hərəkətdə olur.

Azad rəqabət mühitinin iştirakçıları öz maliyyə resurslarını sadəcə olaraq yerləşdirmir, əksinə, gəlirlərin artmasına yönəldirlər. Eyni zamanda istehsal və satışın genişlənməsi baxımından kapitalın yerinin dəyişdirilməsi də həyata keçirilir. Bu isə, yalnız o halda mümkündür ki, həmin sahəyə əlavə resurslar cəlb edilir, qabaqcıl texnologiya tətbiq edilir. Hər bir rəqabət iştirakçılarının tam informasiya (tələb, təklif, qiymət, mənfəət norması və s. haqqında) əldə etməsi səhmlərin cəlb edilməsinə, məhsul satışında, tərpənməz əmlakın alınmasında ən düzgün və optimal variantların seçilməsinə imkan verir. Sonuncu halda iştirakçı dərk etməlidir ki, qoyulmuş səhmlər ona maksimum gəlir əldə etməyə imkan verməlidir.

Məhsulun müxtəlif mənada eyni adlı və yeni növlü olması ticarət markalarının və məhsulun keyfiyyətinin digər fərdi xarakteristikasının məhdudlaşdırılmasını özündə əks etdirir.

Vaxtında risk etmək qabiliyyətinə malik olan sahibkar etdiyi bu "fədakarlığa" görə əlavə gəlir əldə edir. Risk dedikdə çox zaman hüquqsuz fəaliyyətin yaradılması da başa düşülür. Bu anlayışın digər xarakterik cəhətləri də vardır. Risklərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri qarmaqarışıqlıq, gözlənilməzlik, inamsızlıq və təxmini fərziyyədi. Sahibkarlıq fəaliyyəti müəyyən təşkilati-hüquqi formaya malik nüansların əmlak məsuliyyəti çərçivəsində, yəni öz etdikləri risklər baxımından həyata keçirilir. Sahibkarların məlumatsızlığından istifadə etməklə bazarda aparılan əməliyyatlar hesabına öz fəaliyyətini canlandılırmağa cəhd göstərən xırda və orta firmaların təklifləri daim reklam edilir.

Risklərin nəticəsini aradan qaldırmaq üçün təkcə dərrakə və təcrübə deyil, həm də kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinin olması da zəruridir. Konsultant firmalar, mal göndərənlər və podratçılar, adətən riskləri kompensasiyası üçün məhdud pul vəsaitlərinə malik olurlar.

Bu və digər layihələrin yüksək dərəcədə risklərə malik olması işçiləri məcbur edir ki, onun aşağı salınması imkanlarını axtarsınlar. Risklərin azaldılmasının əsas vəsaitlərinə aşağıdakılar daxildir:

- layihənin hazırlanmasına kompotent tərəf müqabilləri və məsləhətçilərin cəlb edilməməsi;
- proqramla bağlı layihə ərəfəsindəki işlərin və hazırlıq mərhələsinin genişləndirilməsi;

- bazar konyukturunun inkişaf tendensiyasının, məhsul və xidmətlərə olan tələbin proqnozlaşdırılması;
- layihənin iştirakçıları, onun icraçıları arasında risklərin bölüşdürülməsi;
- sığorta ilə bağlı məsələlərin vaxtında yerinə yetirilməsi;
- gözlənilməz risklərin aradan qaldırılması üçün vəsait ehtiyatının hazırlanması.

Sahibkarlıq risklərinin aşağı salınması bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və firmalarda biznes-planın mükəmməl işlənib hazırlanmasından və proqnozlardan daha çox asılıdır. Planlaşma və proqnozlaşma müəssisənin həcmindən və onun mülkiyyətinin təşkilati hüquqi formasından asılı olmayaraq firmaların işgüzar fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Risklərlə bağlı qərarlar qəbul edilərkən sahibkarlar obyektiv və subyektiv faktorları nəzərə alırlar. Risklə əlaqədar qəbul edilən qərarda hər bir şəxsin fərdi cəhətlərinə orijinal düşüncə, həyəcanlanma səviyyəsi, zorakılıq, müstəqillik, eqoizm və s. daxil edilir. Psixoloqlar risklərə meyilliliyi və ya risklərə qarşı əks münasibəti şəxslərin özünəməxsus tipik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirlər. Riskə münasibət əsas etibarı ilə şərtlərlə və ya insanların fərdi və psixoloji xüsusiyyətləri, yəni onda olan zorakılıq, həyəcanlanma və stress səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bütün bunlarla yanaşı şəxslərin digərinə eqoistlik və konfrontal risklərlə bağlı qərarların qəbul edilməsi o qədər də təsir etmir.

Risklərlə əlaqədar qərar qəbul edilərkən sahibkar bir neçə alternativ məsələləri də nəzərə almalıdır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- xüsusi ehtiyatlara və qüvvələrə etibarlılıq və inam səviyyəsi;
- stress hissinə qarşı möhkəm davranmaq;
- xarici mühitin vəziyyəti;
- digər ziddiyyət təşkil edən xüsusiyyətlər;
- özünə inamsızlıq;
- müəyyən motivlərdə stress hallarına qarşı davamsızlıq.

Ədəbiyyat

1. *https://en.wikipedia.org/wiki/Entrepreneurship*
2. *https://entrepreneurhandbook.co.uk/entrepreneurship/*
3. *https://ru.wikipedia.org/wiki/Предприниматель*
4. *https://www.hse.ru/edu/courses/381785468*

Ə.G.Abdullayev
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
abdullayevelirza2000@gmail.com

TEATRIN SOSİAL FUNKSİYALARI

Xülasə

İnsan cəmiyyəti üçün teatr ənənəvi sənət növüdür. Bir minillikdən artıq müddət ərzində o, şəxsiyyətə çoxşaxəli təsir göstərmişdir: dünyanı izah edir, müxtəlif fəaliyyət növləri üçün emosional impulslar yaradır, böyük tərbiyəvi rol oynayır, müxtəlif fəlsəfi suallar doğurur və bununla da keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir, müəyyən bir cəmiyyətdə həyat üçün zəruridir. Əsrlər boyu teatrın funksiyaları dəyişməsə də, müxtəlif dövrlərdə onların bəziləri xüsusi vurğulanıb. Teatr ictimai ünsiyyət institutu olmaqla həmişə ictimai və təşkilati proseslərə təsir göstərmiş, adətən aparıcı təbəqənin maraqlarını təmsil etmişdir. Teatr hər cür bürokratik və ya ideoloji məhdudiyyətlərə qarşı mübarizə aparsa da, mədəni həyatı istiqamətləndirən, nəyisə həvəsləndirən, nəyisə məhdudlaşdıran və çox vaxt onu sıxışdıran müxtəlif növ tənzimləyici qurumlar həmişə mövcud olmuşdur.

СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ТЕАТРА

Резюме

Театр является традиционным видом искусства для человеческого общества. Уже более тысячелетия она оказывает многогранное влияние на личность: объясняет мир, создает эмоциональные импульсы к различным видам деятельности, играет большую воспитательную роль, ставит различные философские вопросы и тем самым помогает в формировании качеств, он необходим для жизни в определенном обществе. Хотя функции театра не менялись на протяжении веков, некоторые из них в разные периоды особо подчеркивались. Являясь институтом общественного общения, театр всегда влиял на социальные и организационные процессы, обычно представляя интересы руководящего класса. Хотя театр борется со всякого рода бюрократическими или идеологическими ограничениями, всегда существовали разного рода регулирующие институты, которые направляют, поощряют, ограничивают, а часто и подавляют культурную жизнь.

SOCIAL FUNCTIONS OF THEATRE

Summary

Theater is a traditional art form for human society. For more than a millennium, it has had a multifaceted impact on the personality: it explains the world, creates emotional impulses for various types of activities, plays a great educational

role, raises various philosophical questions, and thereby helps in the formation of qualities, it is necessary for life in a certain society. Although the functions of the theater have not changed over the centuries, some of them have been specially emphasized in different periods. Being an institution of public communication, the theater has always influenced social and organizational processes, usually representing the interests of the leading class. Although theater struggles against any kind of bureaucratic or ideological restrictions, there have always been various kinds of regulatory institutions that guide, encourage, limit, and often suppress cultural life.

Açar sözlər: *teatr, ictimaiyyət, tamaşaçı, incəsənət, cəmiyyət*
Ключевые слова: *театр, сообщество, публика, искусство, общество*
Key words: *theatre, community, spectator, art, society*

Bu gün teatrın sosial ünvanı nədir? Onun sosial və estetik funksiyalarını necə müəyyən etmək olar? Bədii tərbiyə və şəxsiyyətin formalaşması sistemində teatrın rolu və yeri nədən ibarətdir?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün teatr fərqlidir. Bir sıra teatrlar zərif elit auditoriyaya, eksperimental həlləri və ekstravaqant yenilikləri qiymətləndirə bilən təlim keçmiş auditoriyaya yönəlib. Kütləvi tamaşaçı ilə əvəzolunmaz uğura can atan teatrlar var. İndiki insanın sosial-mədəni davranış seçimi, indiki tamaşaçının isə teatr seçimi var. Teatrların rəngarəngliyini həm teatr həyatında yeniləşmə, tərəqqi, həm də formalaşmış teatr ənənələrinin məhvi hesab etmək olar.

Zamanın qanununa görə bədii qiymətli əsərlər illər keçdikcə öz əhəmiyyətini itirmir, estetik zövq obyekti olmaqda davam edir və yeni istedadların yetişməsinə zəmin yaradır. Əhəmiyyətsiz və ya tamamilə orta səviyyəli olanlar, bir vaxtlar kommersiya uğuru və ya ictimaiyyətlə bir anlıq uğur qazansalar belə, geridə heç nə qoymadan unudulur.

Bəs tamaşa nəyi geridə qoya bilər? O, zaman keçdikcə rəssamların rəsmləri kimi bahalaşa bilməz, gələcək nəsillər tərəfindən indiki formada görünməyəcək. Bir dəfə yaradılan unikal sənət əsəri zamanla necə əks olunacaq?

Teatrın psixoloji abu-havasının spesifikliyi, aktyor və tamaşaçının enerji mübadiləsi, kütləvi qavrayış və ictimaiyyətin reaksiyasının birbaşa kortəbiiliyi teatrın ictimai rəyə təsir etdiyini və ümumilikdə cəmiyyətin həyatı ilə əlaqəli olduğunu söyləməyə əsas verir.

Teatrda insan rollar sisteminə yiyələnir, sosial stereotipləri mənimsəyir və öz hərəkətlərinin sosial mənasını dərk edir. Teatr sosial oriyentasiya vasitəsidir, çünki idrakın emosional və yaradıcı təbiəti tamaşaçıya həyat təcrübəsinin arsenalında alınan teatr məlumatlarından istifadə etməyə kömək edir. Bir insan bunun necə mümkün olduğu və hisslərini necə ifadə etməməsi, müəyyən bir vəziyyətdə necə hərəkət etməli olduğu barədə aydın bir dərs alır.

Beləliklə, tamaşaçı özünü qəhrəmanla eyniləşdirməklə özünü sosial normaların daşıyıcısı ilə müqayisə edir, mənəvi ideala yaxınlaşmağa stimul qazanır. Sərbəst seçim, estetik zövq və yaradıcı fəaliyyət hissi vasitəsilə tamaşaçı insan davranışının çoxsaylı variantlarına öz qiymətini verir.

Bir neçə sənətin imkanlarını birləşdirən və istifadə edən teatr insan duyğularının, təcrübələrinin, affektlərinin bütün miqyasına, insan hiss və qabiliyyətlərinin məcmusuna müraciət edir. O, tamaşanın üçüncü iştirakçısından - tamaşaçıdan (K.S.Stanislavski) iştirakçılıq və təxəyyülün yüksək inkişaf səviyyəsini tələb edir. Teatra xas olan yüksək diqqət həcmi və seçicilik, sərt qavrayış təşkilatının olmaması və məcburi baxış bucağı onun tamaşaçı şəxsiyyətinin yaradıcı potensialını aktuallaşdırmaq qabiliyyətini müəyyənləşdirir.

Dramada məna konsentrasiyası həddindən artıqdır və buna uyğun olaraq tamaşaçı bir axşam bir neçə insan həyatını yaşayaraq, cəmlənmiş həyat təcrübəsi alır. Eyni zamanda, birbaşa gündəlik hadisə forması qorunub saxlanılır, çünki teatrda baş verən hər şey vizual, konkretdir və tamaşaçının gözü qarşısında cərəyan edir. Amma bu həyat "teatr reallığı" sferasındadır, bir qədər kənarlaşdırılıb, ictimaiyyətdən ayrılıb, gündəlik həyatın heç bir xırdalıqları və qəzaları yoxdur, yaxın planda təqdim olunur və bütün bunlar tamaşanı tamaşaya çevirir. Nəticə etibarı ilə tamaşaçı real həyatda hər zaman reallaşması mümkün olmayan bir şeydən xəbərdar olur. Beləliklə, teatr tamaşaçının ictimai davranışını modelləşdirir və ünsiyyətin normativ modeli kimi çıxış edir.

K.S.Stanislavski deyirdi ki, teatrdan gələn tamaşaçı dünyanı, gələcəyi teatra gəlməmişdən daha dərindən görməlidir. Dünyanı və gələcəyi daha dərindən görməyə kömək edən bir teatr olub, var və inanmaq istəyirəm ki, bəşəriyyət var olduqca var olacaq. Əvvəlki nəsillərdən bizə miras qalmış mənəvi dəyərlərin əsası əsasən ötən illərin teatrının təsiri altında formalaşmışdır. İndiki teatr təkcə bizim indiki dünyagörüşümüzü müəyyən etmir.

K.S.Stanislavski deyirdi: "Yaradıcılıq anında söz şairdən, alt mətn rəssamdan gəlir. Əks halda tamaşaçılar aktyoru görmək üçün teatra tələsməz, evdə oturub tamaşa oxuyardılar. Deməli, teatrda alt mətn yaranır. "Teatr elə bir şey haqqında danışmaq iqtidarındadır ki, onun üçün lazım olan sözlər, anlayışlar hələ doğulmayıb, digər sənət növlərində vizual vasitələr yoxdur. Teatr sferasında idrak funksiyasının bu "xüsusi varlığı" teatrın müxtəlif funksiyalarını qiymətləndirən tamaşaçının müəyyən dərəcədə şüurlu, hətta şüursuz şəkildə ağlına gəlir. (1)

Həqiqətən də teatr ən yaxşı həyat məktəbidir, çünki o, dünya haqqında, həyat haqqında məlumat mənbəyi kimi çıxış edir, düşüncə yaradıcılığına səbəb olur. İnsan varlığının mənası, insan ruhunun dərinlikləri haqqında düşüncələr

oyatmaq ümumən sənətin, o cümlədən teatr sənətinin nəcib və zəruri məqsədidir. Beləliklə, teatrın ən mühüm funksiyalarından biri idrak funksiyasıdır. Onun sayəsində sosial təcrübənin bir nəsildən digərinə, bir ölkədən və xalqdan digərinə ötürülməsi həyata keçirilir. Ona görə də gənc tamaşaçını teatrla tanış etmək çox vacibdir.

Bu "teatr məktəbi"ndə insanlar qocalığa qədər oxuyur, özünü bir çox rollarda sınayır, nəinki müəyyən həyat problemləri haqqında məlumat alır, həm də düşünməyi öyrənir. SSRİ xalq artisti K.K.İrd yazırdı: "Gələcəyin teatrı haqqında düşünəndə mən ilk növbədə onu bəşəriyyətə ən humanist və ən sevincli fəaliyyətdən – təfəkkürdən həzz almağı öyrədən, sözün müdrik teatrı kimi görmək istəyirəm". (3)

İfaçılıq sənətinin idrak funksiyası ilə yanaşı qanuni olaraq bir sıra başqaları (estetik, əyləncəli, kommunikativ, ictimailəşdirici, kompensasiyaedici, oynaq, normativ və s.) mövcuddur, teatr çoxfunksiyalıdır, buna görə də o, cəmiyyətin həyatında belə mühüm yer tutur.

Teatrın yuxarıda sadalanan bəzi funksiyalarını nəzərdən keçirək.

Əyləncə funksiyasına istehsalın qeyri-adiliyinə istiqamətləndirmə, sevimli aktyorlarınızla görüş və tamaşanın parlaq əyləncəsi (musiqi, işıq, dekorasiya, kostyumlar) daxildir. Bu funksiya kommunikativ funksiya ilə sıx bağlıdır. Teatr, tamaşa xalq şənliyindən, ritualdan yaranıb, onun ən parlaq anları bütün iştirakçıların fəaliyyəti, kollektiv hərəkəti olub. Belə ki, kənd təsərrüfatı bayramlarında tamaşa hərəkətlə birləşirdi. Bu və ya digər ayinlərin - bu spontan folklor teatrının iştirakçıları eyni zamanda aktyorlar idilər. Ənənəvi folklor şənliklərinin digər tərəfi də xarakterikdir: kollektiv təcrübə, hisslər, hərəkətlər. Buradan güman etmək olar ki, məhz bu ənənəvi folklor xüsusiyyətləri - bütün iştirakçıların emosional ünsiyyətə ehtiyacı bugünkü teatrın qiymətləndirilməsinə təsir göstərməlidir. Bütün sənət növləri arasında bu, bir sənət kimi teatrdır, təbiətcə kollektivdir, şəxsiyyətlərarası təmasları ən məzmunlu formada təqlid edən, bir sənət kimi, digərlərindən qat-qat çox dərəcədə insanları empatiyaya və əməkdaşlığa cəlb edir. Bir şəkildə başqa bir insanla birləşmək, onunla daha dərin, daha yaxın və daha müxtəlif münasibət qurmaq imkanı verir. Deməli, teatrın kommunikativ funksiyası cəmiyyətin bütövlüyünün qorunmasına cavabdehdir. Məhz bu funksiya cəmiyyətə teatra fərdi deyilsə, bütövlükdə cəmiyyət üçün zəruri olan xüsusi sosial dəyər kimi yanaşmağa imkan verir.

Teatrın kompensasiya və əyləncə funksiyaları ilə müəyyən mənada üst-üstə düşən oyun funksiyası sosial tənzimləmənin bir çox aspektlərinə təsir göstərir.

"Oyunun sərbəst yaradıcılıq kimi başa düşülməsindən çıxış edərək, F.Şiller estetik fəaliyyətin izini gördü. Tanınmış holland kulturoloq J.Huizing isə oyunda insan mahiyyətinin ən mühüm təzahürünü gördü. Oyun

iştirakçıların gündəlik həyatdan, istehsal fəaliyyətindən, normativ sosial mühitdən təcrid olunmasını tələb edir.

Oyunun qaydalarını qəbul etməklə tamaşaçı gündəlik problemlərdən yayınır və sosial əhəmiyyətli fəaliyyətlərdə yerinə yetirilməmiş istəklərinə görə kompensasiya alır. Oyun əyləncə kimi müxtəlif qüvvələr və tərəflər arasında sosial və ya siyasi qarşıdurma nəticəsində yaranan psixoloji gərginlik səviyyəsini azaltmaq kimi mühüm funksiyanı yerinə yetirir. Bu, hər bir cəmiyyətdə zarafatcıl və soyğunçulara, klounlara və əyləncələrə tələbat olduğunu izah edə bilər.Teatrın ictimailəşdirici funksiyası teatr məhsullarının istehlak modası və prestiji ilə bağlıdır. Dəbli bir tamaşaya baxmaq, "görməyə getmək" məşhur aktyorun həmişə statuslu əhəmiyyəti olub və bu gün də var.

Burada teatrın ictimai funksiyalarının yalnız bir hissəsi qeyd olunur. Bütün bunlar, eləcə də adlarını çəkmədiyim bir çox funksiyalar daimi qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birini tamamlayır.

N.N.Kornienko teatrın fəaliyyəti haqqında məqaləsində yazır: "Müasir teatr müxtəlifliyə can atır. Teatrın cəmiyyətin norma və bədii standartlarına münasibətdə müxtəlifliyi, funksional dəyişkənliyi istər-istəməz yayılmağa, onun sosial funksiyalarının, "davranışının" tip və üslublarının bir-birinə nüfuz etməsinə səbəb olur. Özlüyündə teatr ideyalarının, mənalarının, formalarının, "davranış" üslublarının, məqsədlərinin, dəyərləndirmələrinin, istiqamətlərinin bolluğu bədii mədəniyyətin struktur elementlərinin yeni birləşməsi yolu ilə inkişafını və yeniləşməsini təmin edir. (4)

Ədəbiyyat

1. *Станиславский К.С. Собр. соч., Т. 3. М., Искусство, 1955.*
2. *Немирович-Данченко Вл. И. Театральное наследие. Т. 1. М., 1952.*
3. *Ирд К.К. Размышления о театре. Л., Искусство, 1973.*
4. *Корниенко Н.Н. Социальные функции искусства и его видов. Функционирование театра в оценке зрителей и экспертов. М., Наука, 1980.*

V.S.Qəhrəmanov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Vusal860@mail.ru

AZƏRBAYCANDA MUSİQİ İKONOQRAFİYASINA DAİR ELMİ ARAŞDIRMALAR

Xülasə

Vüsal Qəhrəmanovun "Azərbaycanda musiqi ikonoqrafiyasına dair elmi tədqiqatlar" adlı məqaləsində musiqi ikonoqrafiyasına dair məlumat verilir. Həmçinin 2004-cü ildə "Musiqi dünyası" jurnalında nəşr olunan Alla Bayramovanın "Azərbaycan musiqi alətlərinin təsviri sənət əsasında şərhinə dair" adlı məqaləsi təhlil olunur.

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ ИКОНОГРАФИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье Вусала Кахраманова «Научные исследования музыкальной иконографии в Азербайджане» представлена информация о музыкальной иконографии. Также анализируется статья Аллы Байрамовой «Об интерпретации азербайджанских музыкальных инструментов на основе изобразительного искусства», опубликованная в журнале «Мир музыки» в 2004 году.

SCIENTIFIC RESEARCH ON MUSIC ICONOGRAPHY IN AZERBAIJAN

Summary

Vusal Kahramanov's article "Scientific research on music iconography in Azerbaijan" provides information on music iconography. Also, Alla Bayramova's article "On interpretation of Azerbaijani musical instruments based on fine art" published in "World of music" magazine in 2004 is analyzed.

Açar sözlər: *ikonoqrafiya, ikonologiya, portret, akvarel, musiqi aləti, tar, kamança və s.*

Ключевые слова: *иконография, иконология, портрет, акварель, музыкальный инструмент, тар, кяманча и др.*

Key words: *iconography, iconology, portrait, watercolor, musical instrument, tar, kamancha, etc.*

Məlum olduğu kimi musiqi ikonoqrafiyası – musiqiçilərin (bəstəkarların, ifaçıların) və musiqi alətlərinin, eləcə də musiqi süjetlərinin rəssamlıq, qrafika, bədii miniatür, heykəltəraşlıq və keramika üzərindəki

təcəssümünün bədii təsvirlərini və şəkillərini öyrənən və sistemləşdirən bir sahədir. Musiqi ikonoqrafiyasının vəzifəsi hər hansı bir xalqa məxsus mədəniyyəti və hər hansı bir dövrə məxsus cəhətləri araşdırmaq məqsədi ilə təsvirin dəqiqliyini müəyyən etmək, onu təhlil etmək və ona şərh verməkdir. Ümumiyyətlə, ikonoqrafiyanı – obrazları əsasən bədii mövzu ilə əlaqəli şəkildə araşdıran, təsvir və təhlil edən şəkillər toplusu da adlandırmaq olar. Musiqi ikonoqrafiyası – tarixi musiqişünaslığın köməkçi sahəsidir.

Musiqi ikonoqrafiyasında müxtəlif dövrlərin musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində vacib mənbə ilkin mədəniyyətə aid olan qayaüstü (Azərbaycanda Gəmiqaya-Qobustan) rəsmlərdir. Həmçinin arxeoloji qazıntılar zamanı musiqi alətlərinin təsviri verilən məişət əşyaları, musiqiçilərin iştirakı ilə təsvir olunan ritual mərasimlər və s. də bura aiddir. Etnoorqonologiya sahəsində ikonoqrafiya elementlərinin araşdırılmasının vacibliyi, qədim musiqi alətlərinin bərpası prosesində xüsusilə vacib bir mərhələdir. “Musiqi alətləri haqqında olduqca mühüm və misilsiz məlumat ehtiva edən ikonoqrafiya və ədəbiyyat, uzaq keçmişin musiqi həyatının mənzərəsini bərpa etmək üçün bir çox hallarda yeganə qaynaqdır” (3, 7).

Azərbaycanda orqanologiya sahəsi üzrə əsas mütəxəssis kimi tanınan Səadət Abdullayeva, musiqi alətləri ilə bağlı öz araşdırmalarında, Məcnun Kərimov isə qədim musiqi alətlərinin bərpasında ikonoqrafiya elementlərindən bəhrələnmişdir. A.Nəcəfzadənin Azərbaycanda nəfəs alətləri və idiofonlu çalğı alətləri ilə bağlı araşdırmalarında da ikonoqrafik yanaşmalara rast gəlinir. S.Abdullayevanın “Musiqi dünyası” jurnalının 2016-cı il 69-cu sayında nəşr olunan “Azərbaycan xalq çalğı alətləri haqqında qaynaqları araşdırarkən” adlı məqaləsində, alim musiqi ikonoqrafiyası və musiqi arxeologiyası istiqamətində maraqlı tədqiqatlar aparır. O, yazır: “Təsviri sənət nümunələri (rəssamların çəkdiyi şəkillər, xüsusən kitab miniatürləri, divar rəngkarlığı) çalğı alətlərinin tədqiqində mühüm mənbə təşkil edir (1, 13). S.Abdullayeva, həmçinin tədqiqatlarında K.Zaksın metoduna istinad edərək musiqi nəticələrini arxeoloji nəticələrlə yoxlayır. Alətlərlə bağlı məlumatları dəqiqləşdirmək üçün o, risalələrdən, şifahi xalq ədəbiyyatından, eləcə də klassik poeziya nümunələrindən, səyyahların, diplomatik korpusun üzvlərinin yol qeydlərindən məlumat mənbəyi olaraq qaynaqlanır. “Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami” adlı kitabında isə Səadət xanım bu mövzunu tam şəkildə əhatə edərək fundamental araşdırmalar aparır. O, çalğı alətlərinin muzey eksponatlarını isə vizual əşya olaraq, tədqiqatın aparılması üçün ən dəqiq mənbə hesab edir. Musiqi ikonoqrafiya metoduna istinadən S.Abdullayeva, XVI əsr miniatürlərindəki qanun alətinin, “Cahanarayi - Şah İsmayıl Səfəvi” tarixi salnamənin miniatürlərində təntənəli rəsmi qəbullar zamanı ifa olunan çəngin, hərbi döyüşlərdə çalınan kərənay, qavdum və nəfir kimi alətlərin təsvirləri haqqında məlumat verir. Şəki xan sarayının divar rəsmlərində təsvir olunan

şeypur, zurna, kərənay, kus, nağara və s. alətləri qeyd edir, Q.Qaqarinin “Şamaxı rəqqasələri” akvarel tablosunun dəqiq görünüşünə görə (tablonun sağ küncündə döşəmə üzərində qoyulmuş çəğanələrin üst və altdan görünüşləri çəkilib) isə çəğanə alətinin sonradan Məcnun Kərimov tərəfindən bərpa olunmasını və bu alətin tədrisə daxil edilməsi məsələsinin aktual bir problem olduğunu vurğulayır.

Mənbəşünaslıqla bağlı bir çox tədqiqatlarda da ikonoqrafik metoddan istifadə olunur. 2010-cu ildə Bakıda keçirilən “Türkdilli xalqların musiqi alətləri” mövzusunda beynəlxalq simpoziumda Z.Səfərovanın “S.Urməvi risalələrində musiqi alətlərinin şərhi, bərpası və inkişafı”, L.Kazımovanın “Dərviş Əlinin risaləsində musiqi alətləri”, S.Ağayevanın “Ə.Fərabinin və Ə.Marağayinin risalələrindəki türk musiqi alətləri və onların araşdırma metodları”, G.Abdullazadənin “Əl-Fərabinin əsərlərində şahrud aləti” kimi məruzələrdə ikonoqrafik tipoloji əlamətlərdən bəhrələnilmişdir.

“Musiqi dünyası” jurnalının 2004-cü il 19-cu sayında Alla Bayramovanın “Azərbaycan musiqi alətlərinin təsviri sənət əsasında şərhinə dair” adlı məqaləsi nəşr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru Alla Bayramova, öz araşdırmalarında incəsənətin qarşılıqlı əlaqələrinə dair fənlərarası tədqiqatlara daha geniş yer verir. Belə ki, biz onun bir çox araşdırmalarında Azərbaycan musiqi sənətinin təsviri sənətlə və bədii ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı tədqiqatlarının şahidi oluruq. O, doktorluq dissertasiyasında konkret olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinə, daha geniş aspektdə isə N.Gəncəvi və Q.Qarayev yaradıcılığına fənlərarası prizmadan yanaşmışdır. Musiqi ilə təsviri sənətin qarşılıqlı əlaqələrinə gəlincə isə bu mənada tarixi musiqişünaslığın köməkçi istiqamlərindən biri olan musiqi ikonoqrafiyası sahəsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. A.Bayramova ilk dəfə olaraq Nizaminin poemalarının əlyazmalarında əks olunan musiqi alətlərinin, miniatürlərinin, xüsusilə çəng musiqi aləti və onun ifa xüsusiyyətlərinin musiqi ikonoqrafiyası ilə öyrənilməsini həyata keçirmişdir.

A.Bayramova, öz məqaləsində Azərbaycan orqanologiyası üzrə kitablarda qədim musiqi alətləri və bu alətlərdə ifa edən musiqiçilərin Şərq miniatürlərində təsvir edildiyini, hətta bütün bunların xarici ölkələrin kolleksiyalarında, London, Paris, ABŞ, Sankt-Peterburqda Saltıkov Şedrin adına ümumi kitabxanada, Moskvada Şərq Xalqları İncəsənəti Muzeyində, Tbilisidə İncəsənət muzeyində yer aldığını vurğulayır. Muzeylərdə araşdırmalar aparan A.Bayramova, musiqi alətlərinin tarixi haqqında Azərbaycan təsviri sənəti və tətbiqi sənətinin nə dərəcədə dəqiq məlumat verdiyini araşdırır. A.Bayramova öz məqaləsində qaval və dəf alətləri haqqında yazaraq qeyd edir ki, bu iki alət Musiqi Ensiklopediyasında sinonim olaraq verilir, lakin bu belə deyildir. Bu, membranlı alətlər, öz texnologiyalarına,

akustik paramretrlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Səadət Abdullayeva da öz məqaləsində dəf alətinin qaval alətindən əvvəl yaranması haqqında məlumat vermişdir, amma XX əsrdə dəf öz populyarlığını itirərək istifadə olunmadığı üçün bu termin qalmış və folklorçular dəfi qavalla eyniləşdirməklə qeyri-iradi olaraq Azərbaycan alətlərinin sayını azaltmışlar. Bu fikirlərə əlavə etmək istərdik ki, dəf aləti profesional ritm aləti kimi nəzərdə tutularaq təkcə xanəndələr üçün deyil, instrumental musiqi nümunələrini müşayiət etmək üçün də məqsədəuyğun olmuşdur. Qaval isə əksər vaxtlarda xanəndələrin əlində yüngül ritm saxlamaq və bir atribut kimi özünü təsdiqləmişdir. Yəni XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda xanəndəlik sənətinin geniş vüsət alması və muğam ifaçıları üçün qaval alətininin prioritet olması da dəfin populyarlığının itirilmə səbəbi kimi göstərilə bilər.

Müəllif, məqalədə qədimdən milli alətimiz olan tarın qədim tarixə malik olması haqqında da yazır. Sadıqcanın "Azərbaycan tarının atası" adlandırılması fikrinin yalnışlığını, onun xidmətlərinin "müasir Azərbaycan tarının atası" kimi dəyərləndirildikdə daha ədalətli yanaşma olacağını vurğulayır. Məlum olduğu kimi ikonoqrafik eyniliklərin köməyi ilə bir çox qədim musiqi alətlərimiz M.Kərimov tərəfindən bərpa olunmuşdur, bizim araşdırmalarımızda isə M.Məmmədovun da bu sahədə əhəmiyyətli təcrübələrinin olduğu dissertasiyada qeyd edilmişdir. K.Kərimov yazır: "Azərbaycan miniatürlərinin müxtəlif aspektlərdə öyrənilməsi, Azərbaycan xalqının incəsənət və mədəniyyətinin, eləcə də musiqi alətlərinin daha dərindən öyrənilməsinə kömək edəcəkdir" (4, 33).

A.Bayramova öz məqaləsində təsviri sənət əsərlərində rast gəlinən musiqi alətlərinin yanlış görüntülərini də aşkara çıxarır. O, həm də qədim miniatür təsvirlərdə kamança alətinin yayının ovucda həm yuxarı, həm də aşağı istiqamətdə tutulması kimi görüntülərə münasibətini bildirərək, bunu XIX əsrədək kamanın iki növünün mövcud olması kimi izah edir. Müəllif, Toğrul Nərimanbəyovu, Mirzə Qədim İrəvanini kamanın tutulma qaydasındakı incəlikləri qeyri-adi dəqiqliklə təsvir etdiklərini, lakin rəssamların yaratdığı əsərlərdə musiqi alətlərinin və onların ifa olunma təsvirlərində qeyri - adekvat hallara rast gəlindiyini də qeyd edir. O, Nəcəfqulu İsmayılovun təqdim etdiyi təsvirdə kamanın ovucla aşağı istiqamətdə tutulması, İsmayıl Məmmədovun qrafik işində isə dəfin təsvirindəki yalnış görüntüləri vurğulayır. Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyində yer alan O.Sadıqzadənin akvarel texnikası ilə çəkilmiş "Fitnə" əsərinin təsvirində isə yürüyən atın üzərində Fitnənin cəng musiqi alətində ifa etməsi təsvir olunur ki, bu da reallıq olaraq mümkünsüzdür. Müəllif, bu işə öz münasibətini bildirərək və məntiqli olaraq onu digər bənzər rəsmlə müqayisə edərək yazır: "Rəssamın yaddan çıxardığı və ya ikinci dərəcəli hesab etdiyi bir detal – Fitnənin dayanmış atının cilovundan tutan mehtərin, Britaniya muzeyində saxlanılan Müzəffər Əlinin miniatüründə, XVI

əsr kitab illüstriyasında yer aldığı üçün bu cür səhnələr mümkündür" (2,16). Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin direktoru A.Bayramova, həmçinin Qara Qarayevin muzeydə yer alan portretindəki klaviaturanın da reallığa uyğun olmadığını, ümumiyyətlə təsvirlərdə musiqi nöqteyi nəzərindən rast gəlinən yanlışları və uşaq nəşrlərində bəzi detalların təsvirinin nəzərdən qaçırılmasını tənqid edir. O, bunu rəssamın musiqi biliyinin olmaması, eləcə də detallara diqqətsizliyi və laqeydliyi kimi qiymətləndirir.

Ervin Panofski vizual təsvirin və təhlilinin bir neçə səviyyəsini özündə birləşdirən şərh sxemi təklif edir: "ikonoqrafiyaya qədərki, ikonoqrafik və ikonoloji"(5, 43). İkonologiya - XX əsrin 20-30-cu illərində incəsənət tarixində yaranan, bədii əsərin simvolik aspektlərini öyrənən ikonoqrafiyanın əlavə tədqiqat istiqamətidir. Yəni ikonologiya - ikonoqrafiyanın davamıdır, lakin fərqi ondadır ki, o, təsvirin birbaşa (obyektiv) mənasının arxasında müxtəlif xarakterli hər cür əlavə mənaları üzə çıxaran geniş şərh və təfsir metodunu əhatə edir. İkonoloji metodika, bədii-tarixi əsərlərdə - müxtəlif fenomenlərin vizual olaraq öyrənilməsində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Sənət tarixi metodu kimi ikonologiya təcrübəsi, təsvirin və mizan-səhnənin detallarına və təfərrüatlarına diqqət yetirməyi, həmçinin əsərin müxtəlif səviyyəli məzmun və mənalarını başa düşməyi əhatə edir (6,185). Bu mənada əlavə etmək istərdik ki, məqalədə aşkara çıxarılan təsvir predmetlərindəki yanlış faktlara biz Azərbaycan kino tarixinin təhlilində də rast gəlirik. Məsələn, "Azərbaycanfilm"in istehsalı olan, Rasim Ocaqov tərəfindən çəkilmiş "Ad günü" kinofilmində Azərbaycanın xalq artisti Aftandil İsrafilov xromatik qarmonda (Azərbaycan qarmonu) ifa etdiyi "Nazilə" rəqsinin səslənməsindən istifadə olunur. Amma təəssüf ki, rejissor R.Ocaqov, filmdə Əlinin ifasını yanlış olaraq diatonik qarmon (rus qarmonu) vasitəsilə təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayeva S. "Azərbaycan xalq çalğı alətləri haqqında qaynaqları araşdırarkən". Musiqi dünyası. 4/69, 2016*
2. *Bayramova A.H. Azərbaycan musiqi alətlərinin təsviri sənət əsasında şərhinə dair. Musiqi dünyası, 1-2/19,2004*
3. *Bayramova A.H., Şeyxzamanlı R.A. Musiqi Nizami "Xəmsə"sinin səhifələrində. Gəncə, 2021*
4. *Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, İşıq, 1980*
5. *Панофский Э. Иконография и иконология: введение в изучение искусства Ренесанса// Смысл и толкование изобразительного искусства. СПб., 1999*
6. *Торопыгина М.Ю. Иконологическая традиция и анализ фильма // Academia. 2021. № 2*

F.T.Məmmədova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
fidann1999@mail.ru

GƏNCƏ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ QƏDİM MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

Xülasə

Mədəniyyət elə bir sahədir ki, onun vasitəsilə müxtəlif dairələrdə varlığımızı bildirə, təbliğatımızı apara bilərik. Zəngin, qədim, köklü mədəniyyətimiz imkan verir ki, dünyada qürurlu təbliğat işini aparaq və milli kimliyimizi bütün bəşəriyyətə təqdim edək. Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı özünün tarixi, maddi – mədəniyyət abidələri ilə haqlı olaraq fəxr edir. Azərbaycan mədəniyyətinin belə güşələrdən biri də Nizami yurdu Gəncə şəhəridir.

Şeyx Nizami yurdu ulu Gəncədə onun qədimliyini, zəngin tarixini əks etdirən və sübut edən memarlıq abidələri yetərincədir. Belə ki, 500-dən yuxarı tarixi abidə siyahıya alınmışdır ki, bunlardan 300-ə yaxını dövlət tərəfindən qorunur.

ГЯНДЖИНСКАЯ КУЛЬТУРА И ДРЕВНИЕ АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ

Резюме

Культура — это такое поле, через которое мы можем выражать свое присутствие в различных кругах и осуществлять нашу пропаганду. Наша богатая, древняя, глубоко укоренившаяся культура позволяет нам вести гордую пропагандистскую работу в мире и представлять всему человечеству нашу национальную идентичность. Азербайджанский народ, один из древнейших народов мира, по праву гордится своими историческими, материальными и культурными памятниками. Одним из таких уголков азербайджанской культуры является город Гянджа, родина Низами.

В Гяндже, на родине шейха Низами, достаточно архитектурных памятников, отражающих и доказывающих ее древность и богатую историю. Так, внесено в список более 500 памятников истории, из которых около 300 охраняются государством.

GANJA CULTURE AND ANCIENT ARCHITECTURAL MONUMENTS

Summary

Culture is such a field through which we can express our presence in various circles and carry out our propaganda. Our rich, ancient, deep-rooted culture allows us to carry out proud propaganda work in the world and present our national identity to all mankind. The people of Azerbaijan, one of the oldest nations in the world, are rightfully proud of their historical, material and cultural monuments. One such corner of Azerbaijani culture is the city of Ganja, home of Nizami.

There are enough architectural monuments reflecting and proving its antiquity and rich history in Ganja, the home of Sheikh Nizami. Thus, more than 500 historical monuments have been listed, of which about 300 are protected by the state.

Açar sözlər: *Gəncə, mədəniyyət, abidə, memarlıq abidələi, qədim, türbə*
Ключевые слова: *Гянджа, культура, памятник, архитектурный памятник, древний, могила*
Key words: *Ganja, culture, monument, architectural monument, ancient, tomb*

Qədim tarixə və özünəməxsus bədii ənənələrə malik olan Azərbaycan memarlığını nəhəng daş kitaba bənzətmək olar. Onun səhifələrində uzaq və yaxın keçmişimizi, xalqımızın tarixi inkişafını yaşadan müxtəlif dövrlər öz əksini tapıb. Bu kitabı Gəncəsiz təsəvvür etmək sadəcə mümkün deyildir. Belə ki, Nizami Gəncəvi – Cavad xan ünvanlı Gəncə Azərbaycanın şərəfli tarixə malik qədim və şöhrətli şəhərlərindəndir. Zaman-zaman aparılan arxeoloji qazıntılar insanların bu ərazidə çox-çox qədimlərdən yurd-yuva saldıqlarından xəbər verir. Bu gün şəhərin daşıdığı "Gəncə" adının necə yaranması barədə dəqiq məlumat olmasa da, tədqiqatçıların onun izahı ilə bağlı söylədiklərində məntiqli yanaşmaların mövcudluğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu mənada tarixçi-alim F.Əhmədovun şəhərin əvvəlcə Gəncə yox, Qança (və ya Kançə) adlandırılması barədə qənaətləri daha inandırıcıdır. Bu sözün ilk hissəsi olan "qan", "kan", "kaan" və "xan"ın türk dillərində hakim, sərkərdə və başçı, ikinci hissəsi olan "ca"-nın (cə, ça, çə) isə məkan, yer və yurd mənasında izahı qarşılığında, demək olar ki, «Gəncə», «Qanca», «Kancə» sözləri «xan yeri», «xan məkanı», «xan yurdu», «xanın və xaqanın oturduğu yer» kimi izah olunur. Məşhur yaşayış məskənlərinin yaşının müəyyən olunmasında adətən qədim memarlıq tikililərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alsaq, burada VIII əsrdən salınmış İmamzadə qəbiristanlığı və "Göy imam" məqbərəsinin olması burada həmin yüzilliyin əvvəllərindən şəhərin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Gəncənin uzaq-yaxın keçmişinə işıq salmalı olsaq, onda buradakı Comərd Qəssab türbəsi, Gəncə körpülərinin dayaqları, Zərrabi məscidi, Cavad xan dəftərxanası, Gəncə qapıları, Nizami Gəncəvi məqbərəsi və digər tikililər dediklərimizi təsdiqləyir. Zamanında yerli sənətkarların yaradıcı təxəyyülünün və yüksək ustalığının sayəsində bənzərsiz görkəm alan, uzaq X yüzillikdə "Aranın anası" kimi məşhurlaşan Gəncə təəssüf ki, əvvəlcə 1139-cu ildə baş verən zəlzələnin, daha sonra isə monqolların hücumundan sonra kifayət qədər dağıntılara məruz qalmış, söz xiridarlarını ilhamlandıran gözəlliyini itirmişdir. Öz tarixinin XIV-XV əsrlə bağlı səhifələrini Cəlairlər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular kimi dövlətlərlə bağlı keçirən Gəncə şəhəri öz əzəli simasını bərpa etməyə səy göstərməklə yanaşı, həm də sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafını şərtləndirmişdir.

Əgər XI əsrə aid edilən Gəncə darvazaları şəhərdə metalişləmənin yüksək səviyyəsini özündə əks etdirirdisə, XIV-XVII yüzilliklərin yadigarları olan və hazırda Gəncə tarix-diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilən qoç heykəlləri isə burada daşoymanın özünəməxsus bədii ənənələrə malik olduğunu sərgiləyir. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə qiyabi nəzər salıb, şəhərdə olmuş əcnəbi səyyahların qeydlərinə istinad etsək, onda onun Səfəvilər, xüsusilə də Qacarların nüfuzlu Ziyadoğlular şəcərəsinin üç yüz illik idarəçiliyi dövründə Gəncənin əvvəlki tarixi bədii-memarlıq şöhrətini qaytardığını söyləyə bilərik. Yerli sənətkarların Nizami yurdunda ərsəyə gətirdikləri qədim tikililərin bizim günlərə gəlib çatmasında onlara zaman-zaman göstərilən diqqət və qayğının da müsbət təsiri olmuşdur. XX yüzilliyin əvvəllərində Gəncə Xeyriyyə Cəmiyyətinin təşəbbüsü, eləcə də sonrakı bir neçə illik qərinə ərzində müxtəlif yerli qurumların səyi ilə görülən bərpa-təmir işlərinin nəticəsidir ki, hər bir gəncəliyə qürurvericilik bəxş edən Qala bürcü, Ozan məscidi, Şah Abbas karvansarası, Çökək hamam, Alban məbədi, Qazaxlar məscidi, Qızılhacılı məscidi, Cavad xan dəftərxanası və digər tarixiləşmiş memarlıq abidələri bu gün də gündən-günə yeniləşən yurdun bədii-tarixi simasına bənzərsizlik bəxş etməkdədir. Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan şəhərlərinin bədii simasının formalaşmasında heykəl-abidələrin iştirakı yalnız ölkənin XI Ordu tərəfindən işğalından sonrakı illərdə mümkün olmuşdur. Bununla belə demək lazımdır ki, Azərbaycanda inşa olunan sarayların və mülki tikililərin memarlıq həllində müxtəlif sənətkarlıq növlərindən istifadə, zamanın axarında onların dövrünün estetikasını özündə yaşadan bədii-tarixi abidələrə çevrilməsini şərtləndirmişdir, desək, həqiqəti ifadə etmiş olarıq. Bu mənada Şərq intibahının müxtəlif sənət sahələrində təzahürünü özündə yaşadan Azərbaycan memarlığının Gəncə ünvanlı nümunələrində həcmlərdə ifadə olunan plastikada həm də yerli ustaların daşoyma istedadı duyulmaqdadır.

Hazırda Gəncə şəhərində Fiziki mədəniyyət və idman mərkəzlərindən başqa Cəfər Cabbarlı (Azərbaycanın tanınmış dramaturqu) adına Gəncə Dövlət Dram teatrı, Fikrət Əmirov adına Gəncə Dövlət Filarmoniyası, “Zarrabi” poeziya teatrı, Gəncə Dövlət kukla teatrı kimi bizə miras qalan ən qədim mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Şəhərdə 5 Musiqi məktəbi, Uşaqlar üçün peşə məktəbi, İncəsənət məktəbi, 5 muzey, 3 mədəniyyət evi, 6 klub, musiqi evi, 27 kitabxana fəaliyyət göstərir.

Şeyx Nizami yurdu ulu Gəncədə onun qədimliyini, zəngin tarixini əks etdirən və sübut edən memarlıq abidələri yetərincədir. Belə ki, 500-dən yuxarı tarixi abidə siyahıya alınmışdır ki, bunlardan 300-ə yaxını dövlət tərəfindən qorunur. VIII əsrə aid tarixi memarlıq abidəsi - xalq arasında Göy günbəz, Göy məscid, yaxud Göy İmam kimi tanınan “İmamzadə” kompleksi, Şah Abbas məscidi və ya Gəncə Cümə məscidi, Qazaxlar məscidi, Şahsevənlər məscidi, Qırıxlı məscidi, Ozan məscidi, Hüseyniyyə məscidi və ya Tatlar məscidi,

Bağbanlar məscidi və ya Mirzə Kərim məscidləri bu gün fəaliyyətdədir. Eyni zamanda Mollacəlili məscidi, Zərrabi məscidi, Xəlfəli məscidi, Qızıl Hacılı məscidi, Şərəfxanlı məscidi, Hüseyniyyə məscidləri mədəniyyət idarələrinin nəzdində fəaliyyət göstərir. Gəncənin qədimiliyini əks etdirən çoxlu sayda zəngin tarixə malik türbələr və abidələr şəhərə marağı daha da artırır. Cavad xan türbəsi - Gəncə şəhərində, Şah Abbas meydanında, Şah Abbas məscidinin yaxınlığında yerləşən türbə. Arran memarlıq məktəbi üslubuna uyğun bişmiş kərpicdən dördkünc formada inşa edilib və üstü günbəzlə örtülmüşdür. Türbənin mərkəzində Cavad xanın məzarı durur.

COMƏRD QƏSSAB TÜRBƏSİ

Comərd Qəssab türbəsi - Qədim Gəncə ərazisində, Bakı-Gəncə dəmir yolu xəttindən cənubda yerləşən tarixi memarlıq abidəsidir. Türbədə dəfn edilmiş Comərd Qəssab rəvayətə görə, Gəncədə böyük hörmətə malik dürüst, çəkidə dəqiq, mərd, əliaçıq və xeyriyyəçi qəssab olmuşdur. Türbə planda səkkizguşəli formaya malikdir. Səkkizguşənin küncləri həm daxildən, həm də xaricdən çıxıntılarla işlənmişdir. Onun tikintisi zamanı kvadrat formalı bişmiş kərpic və əhəng məhlulu qarışığından istifadə olunmuşdur. Məhz bu baxımdan, Gəncə şəhərinin və bütövlükdə ölkənin ən maraqlı memarlıq abidələrindən biri, eyni zamanda Gəncənin memarlıq məktəbinin gözəl nümunəsi, ən qiymətli abidəsi, incisi, sözün əsl mənasında tarixin yadigarı olan Comərd Qəssab türbəsindən söz açmaq istərdim...

Bu türbənin divarında, daşında bənzərsiz naxışlar, Gəncənin zəngin keçmişindən xəbər verir. Türbə sovet hakimiyyəti illərində baxımsızlıqdan dağılmışdı. Türk dünyasının fenomeni, əbədiyaşar Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə Azərbaycanda tarixi abidələrin, müqəddəs dini məbədlərin qorunub saxlanmasına, təmirinə və bərpasına xüsusi fikir vermişdir. Azərbaycan yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, tarixi abidələrinin bərpası, yeni prinsiplər əsasında inkişafı üçün real şərait yarandı. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra başlanıldı. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi ölkəmizi dünyada zəngin tarixin, ənənələrin və tolerant dəyərlərin mövcud olduğu məkan kimi tanıtdı. Məhz onun bariz nümunəsidir ki, dövlət başçısı cənab İlham Əliyev belə abidələrin bərpası və yenidən tikilməsi üçün olduqca mühüm addımlar atmışdır. Bəli, özünəməxsus memarlıq üslubu ilə fərqlənən Gəncə abidələri xalqımızın uzaq və qaranlıq keçmişinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olan abidələrdən biri də Comərd Qəssab türbəsidir. Gəncə sakinlərinin yaddaşında əfsanə şəklində qorunub saxlanan Comərd Qəssab barədə çoxlu sayda əfsanə və rəvayətlər bu gün də Gəncənin yerli sakinləri arasında dolaşmaqdadır. Öz dövründə Əlyar (Əli Aşiq)

adını qəbul edən Comərd Qəssab Gəncə şəhərinə yadellilərin hücumu zamanı şəhəri müdafiə edərkən qəhrəmancasına döyüşərək şəhid olmuş və şəhər əhalisi onu həlak olduğu yerdə dəfn etmişdir. Təxminən VII-VIII əsrlərə aid edilən Comərd Qəssab türbəsi Gəncə çayının sağ sahilində "İmamzadə" dini ziyarətgah kompleksinin cənubuna doğru təxminən 1500 m məsafədə, Gəncə Dövlət Tarix Mədəniyyət Qoruğunun ərazisində yerləşir. Məhz ilk dəfə məqbərə burada olubmuş. Vaxtilə Comərd Qəssab türbəsi yerli əhali tərəfindən müqəddəs ziyarətgah yer sayılaraq, daim ziyarət edilib. Comərd Qəssab türbəsində ilk dəfə 1920-ci illərdə Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi və 1940-cı ildə isə arxeoloq İsaq Cəfərzadə tərəfindən arxeoloji tədqiqatlar aparılıb. Türbə 1139-cu il zəlzələsində dağılsa da sonradan yerli əhali tərəfindən bərpa edilərək 1950-ci illərə yarı uçuq, qəzalı vəziyyətdə çatıb. 1950-cı illərdə isə türbə baxımsızlıqdan tam yararsız vəziyyətə düşür və uzun müddət bu vəziyyətdə qalır. 2004-cü il dekabr ayının 2-də Comərd Qəssab türbəsinin yenidən açılışı olub. Türbənin bərpası Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilib. Comərd qəssabın qəbri üzərində əvvəlki türbənin bənzəri olaraq 8 tağlı, üzəri günbəzlə tamamlanan məqbərə inşa edilərək şəhər sakinlərinin ixtiyarına verilib.

Gəncə şəhər sakinləri və qonaqlar Gəncəyə daimi göstərdiyi sonsuz diqqət və qayğıya görə dövlət başçısı cənab İlham Əliyevə və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevaya minnətdardırlar. Bəli, ölkədə mövcud ictimai-siyasi sabitlik, vətəndaş həmrəyliyi və etnik-dini dözümlülük mühiti mütərəqqi tarixi ənənələrdən bəhrələnən milli siyasətin məntiqi nəticəsidir.

ŞAH ABBAS MƏSCİDİ

Gəncə abidələri içərisində memarlıq həllinə görə diqqəti cəlb edən ən böyük tikili Şah Abbas məscididir. Bu məscid Cümə məscidi də adlandırılır. 1606-cı ildə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın göstərişi ilə memar Şeyx Bahəddin Məhəmməd Amilinin layihəsi üzrə Gəncənin yeni mərkəzi yaradılarkən inşa edilib.

Şah Abbas məscidi iri giriş otağından, iki qoşa minarədən və böyük məscid binasından ibarətdir. İbadət evinin giriş qapısının üzərində biri fars, digəri isə ərəb dilində olmaqla iki kitabə var.

Şərq memarlıq üslubunda inşa olunan məscidin inşasında yerli bişmiş qırmızı kərpicdən istifadə edilib. Dördbucaqlı plana malikdir, üstü günbəzlə örtülüb. Məscidin pəncərələri rəngli şüşələr və şəbəkələrlə işlənib.

Palıddan olan minbərinin üzərində işlənən oyma bəzəklər Azərbaycan şəbəkəçilik sənətinin nadir nümunələrindən hesab edilir.

GƏNCƏ QALASI

Gəncə qalası XVI əsrin ikinci yarısında - Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasında davam edən müharibələrdə Osmanlı qoşununun müdafiəsi məqsədilə inşa olunmuşdur. Onu Sultan III Muradın göstərişi ilə Qafqazdakı türk qoşununun komandanı Fərhad paşa qədim Gəncənin bir neçə kilometrliyində şəhərin işğalından bir il sonra - 1588-ci ildə tikdirmişdir. İki qat qala divarları ilə əhatələnmiş bu qala Gəncəçayın sol sahilində düzgün olmayan düzbucaqlı formasında olmuşdur. Divarlarının ümumi uzunluğu 13,7 kilometrə, hündürlüyü 12 metrə çatan, düzgün olmayan düzbucaqlı formalı qala Gəncəçayın sol sahilində yerləşirdi. Tikilinin bizim dövrə çatmış planına əsasən bişmiş kərpic, çay daşı və gil-palçıqdan ərsəyə gətirilmiş qala divarlarını otuza qədər bürc tamamlayırmış. Bürclərdən əlavə həmin divarlarda hücum edən düşmənə zərbə vurmaq üçün mağzallar və bacalar qoyulubmuş. Qalanın daha da genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi I Şah Abbas və Cavad xanın hakimiyyəti zamanı baş tutmuşdur. 1804-cü ildə rusların şəhərə hücumundan sonra Gəncə qalası işğal olmuş, onun əsasını təşkil edən Xan sarayı dağıdılmışdır. Bizim dövrümüzə qalanın yalnız müəyyən hissələri gəlib çatmışdır.

BAĞMANLAR MƏSCİDİ

Gəncənin Bala Bağban məhəlləsində yerləşən bu məscidin adı da qərarlaşdığı məkandan qaynaqlanır. Bununla belə dindarları bir araya gətirən bu inanc yeri həm Bağmanlar məscidi, həm də Mirzə Kərim məscidi (Belə ki, buranın Mirzə Hüseyn və Mirzə Kərim tərəfindən inşa olunduğu bildirilir) adlanır. 1884-cü ildə qırmızı kərpicdən Arran memarlıq məktəbi üslubunda inşa olunmuş tikili günbəzlidir. Məscidin yerləşdiyi məhəllə Gəncədə həm də bir çox məşhur nəsillərin, o cümlədən də Rəfibəylilər, Abidilər, Qara Namazlılar, Nazaralılar, Hacılar, Müşkillər və digər nəsillərin yaşadığı məkan kimi məşhurdur. Elə bu inanc yerinin ərsəyə gətirilməsində həm də milli ənənələri yaşatdıqlarına görə cəmiyyətdə nüfuz sahibi olan bu nəsillərin böyük rolu olmuşdur. Tədqiqatçılar həmin məscidin məhəllə sakini Mirzə Kərim bəy Rəfibəylinin təşəbbüsü ilə Bala Bağbanlı Hacı Habil, Məşədi Səfər oğlu Həsənin, Hacı Yəhya Məhəmməd oğlunun təşkilatçılığı ilə məhəllə sakinlərinin maddi vəsaiti hesabına 1883-1884-cü illərdə tikildiyini bildirirlər. Hazırda burada "Fatimeyi Zəhra qadınlar cəmiyyəti" fəaliyyət göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. *"Gəncə şəhərinin tarixi". (2004). Elmi-praktik konfransın materialları (sentyabr oktyabr). Bakı, 258 s.*

2. *Məmmədov, A. (2014). Qədim Gəncə (arxeoloji tədqiqatlar əsasında). Bakı, 176 s.*
3. *Məmmədov, A. (2008). Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (Ən qədim zamanlardan - XIX əsrə qədər). Gəncə, 297 s.*
4. *Məmmədov, A. (2008). Arxeologiya və etnoqrafiya (Dərslik). Gəncə.*
5. *http://wikimapia.org/26852516/az/Com%C9%99rd-Q%C9%99ssab-t%C3%BCrb%C9%99si*
6. *http://tarix.gov.az/gence.php*
7. *https://gancamemar.wordpress.com/2009/*

A.R.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
94arzualiyeva@gmail.com

MUZEYİN MƏDƏNİ-MAARİF FƏALİYYƏTİ

Xülasə

Muzey sosial funksiyalarına uyğun olaraq tarix və mədəniyyət abidələrinin toplanması, uçotu, saxlanılması, tədqiqi və təbliği ilə məşğul olan elmi-tədqiqat və mədəni-maarif müəssisəsidir. Bəlkə də əbəs yerə deyil, yunan mənbəsində muzey "musaların məbədi"dir. Musaların - ilahələrin, sənətin himayədarlarının - yer üzündəki qadınların həsəd aparacaq yaşı yoxdur. Onlar ölməzdirlər. Zamanın onlar üçün fərqli ölçü sistemi var: burada vacib olan həyatın üfüqi vektoru, tarix və tarixləri qeyd etmək deyil, gözəlliyin, şeirin, yüksək duyğuların şaquli vektorudur. Və bu dünyanın öz qaydaları var. Onlar bu qurumların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirirlər. İncəsənət muzeylərinin spesifikliyi ondadır ki, təsviri sənət bir çox qabiliyyətləri inkişaf etdirir: gözün işığa, xəttə, ritmə, nisbətlərin dəqiqliyinə və formaların nəcibliyinə həssaslığı. Ancaq ən əsası yaradıcı düşünmək, empatiya qurmaq, başqa insanların ruhunu hiss etmək qabiliyyətinin inkişafıdır. Öz həqiqətini sübut etməli olan elmdən fərqli olaraq, sənət insana sirayət etməli, ovsunlamalı, təkcə şüuru deyil, bütün varlığını ələ keçirməlidir. Əks halda bədii məlumatların ötürülməsi baş tutmayacaq. (1)

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЯ

Резюме

Музей - научно-исследовательское и культурно-просветительское учреждение, занимающееся сбором, учетом, сохранением, исследованием и популяризацией памятников истории и культуры в соответствии со своими общественными функциями.Возможно, не зря в греческом источнике музей - это «храм муз». Музы - богини, покровительницы искусств - женщины на земле не в том возрасте, чтобы им завидовать. Они бессмертны. Время для них имеет другую систему измерения: здесь важен не горизонтальный вектор жизни, истории и дат записи, а вертикальный вектор красоты, поэзии, высоких эмоций. И в этом мире свои правила. Они определяют характеристики этих учреждений.Специфика художественных музеев состоит в том, что изобразительное искусство развивает многие способности: чувствительность глаза к свету, линии, ритму, точность пропорций и благородство форм. Но самое главное – это развитие способности творчески мыслить, развивать эмпатию, чувствовать душу других людей. В отличие от науки, которая должна доказывать свою истинность, искусство должно заражать и очаровывать человека, захватывать не только его сознание, но и все его существование. В противном случае передача художественных данных невозможна.

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY OF THE MUSEUM

Summary

The museum is a scientific-research and cultural-educational institution engaged in the collection, accounting, preservation, research and promotion of historical and cultural monuments in accordance with its social functions. Perhaps not for nothing, in the Greek source, the museum is the "temple of the Muses". Muses - goddesses, patrons of art - women on earth are not old enough to envy. They are immortal. Time has a different measurement system for them: what is important here is not the horizontal vector of life, history and recording dates, but the vertical vector of beauty, poetry, high emotions. And this world has its own rules. They determine the characteristics of these institutions. The specificity of art museums is that fine art develops many abilities: the sensitivity of the eye to light, line, rhythm, precision of proportions and nobility of forms. But the most important thing is the development of the ability to think creatively, build empathy, and feel the soul of other people. In contrast to science, which must prove its truth, art must infect and enchant a person, capture not only his consciousness, but his entire existence. Otherwise, artistic data transfer will not take place.

Açar sözlər: *muzey, mədəniyyət, mədəni-maarif fəaliyyəti, incəsənət, cəmiyyət*
Ключевые слова: *музей, культура, культурно-просветительская деятельность, искусство, общество*
Key words: *museum, culture, cultural and educational activity, art, society*

"Mədəni-maarif fəaliyyəti" anlayışı 1990-cı illərin əvvəllərindən yerli muzeyşünaslıqda geniş yayılıb və onun fəal istifadəsinə muzey ziyarətçiləri ilə işləməyə yeni yanaşmaların yaranması səbəb olub. Sovet muzeylərinə 1930-cu illərdə itirilmişlər tədricən geri qayıtmağa başladı. Bu dəyişikliklər muzey fəaliyyətinin ən mühüm sahələrindən birini ifadə edən terminologiyada öz əksini tapdı: "tərbiyə işi" anlayışının əvəzinə "elmi-tərbiyə işi" termini işlədilməyə başlandı. Onun məzmun tərəfi o demək idi ki, muzey öz tədris-tərbiyə funksiyasını elmi tədqiqatlar əsasında həyata keçirir, indi muzey obyekti əsasında biliklər yayır. (2)

"Yenidənqurma" və ideoloji paradiqmaların dəyişməsi ilə yanaşı, elmi-maarif işi ilə bağlı "təbliğat", "kütləvi xarakter", "ideoloji tərbiyə" kimi terminlər tədricən muzeyin lüğətindən silinib. Muzey "estetik təbliğat" deyil, estetik zövqün və yaradıcı təxəyyülün inkişafı vasitəsi kimi, kommunist dünyagörüşünün deyil, tarixi-mədəni irsə dəyərli münasibətin formalaşdırılması vasitəsi kimi qəbul olunmağa başlandı. Təhsil fəaliyyətinin yeni konsepsiyası güclü mövqe qazanmağa başladı, o vaxta qədər xarici muzey təcrübəsində artıq geniş yayılmışdı və bir kommunikasiya sistemi kimi muzey

ideyasına əsaslanırdı. Bu konsepsiyaya görə, muzeyin vəzifələri konkret hadisə və proses haqqında məlumatların ötürülməsi ilə məhdudlaşmır.

Əvvəlki sərt ideoloji və informativ oriyentasiyadan imtina muzeylə ziyarətçi arasında münasibətlərin xarakterini də dəyişdi. Muzey-təhsil prosesinin mahiyyəti indi başqa cür görünürdü: ziyarətçi artıq tərbiyəvi təsir obyekti kimi yox, bərabərhüquqlu həmsöhbət kimi qəbul edilirdi, ona görə də muzeyin tamaşaçılarla ünsiyyəti dialoq şəklini alırdı. (3)

Muzeylə ziyarətçi arasındakı əlaqənin mahiyyətinin yeni dərk edilməsi ilə əlaqədar olaraq mədəniyyət məkanında təhsili nəzərdə tutan "mədəni-maarif fəaliyyəti" termini yarandı. Eyni zamanda, "tərbiyə" anlayışı geniş şərh olunur və insanın şüurunun və intellektinin inkişafını, onun mənəvi və şəxsi keyfiyyətlərini, dünyaya dəyər münasibətlərini nəzərdə tutur.

Mədəni-maarif fəaliyyətinin əsas formaları və onların xüsusiyyətləri:

Əsas formalar əsasən muzeyin mədəni-maarif fəaliyyətinin formalaşması zamanı meydana çıxıb və zamanın, ictimai nizamın təsiri altında yarananların yaradılması üçün əsas rolunu oynayır. Həqiqətən yeni bir formanın yaradılması nadir bir hadisədir. Bu, muzeyin təhsil modeli və deməli, tamaşaçılarla işləmək tələbləri dəyişdikdə baş verir.

Doqquz əsas forma mövcuddur. Bunlara ekskursiyalar, mühazirələr, məsləhətləşmələr, elmi mütaliələr (konfranslar, sessiyalar, görüşlər), klub (dərnək, studiya), müsabiqə (olimpiada, viktorina), maraqlı şəxslə görüş, konsert (ədəbi gecə, teatr tamaşası, film nümayişi), bayram, tarixi bir oyun aiddir. (4)

Bu formaların hər birini bir sıra sabit xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə təsvir etmək olar, onlardan bəziləri əsas, bəziləri isə əlavə hesab olunur.

Əsas formaların əsas xüsusiyyətləri:

1. Ekskursiya muzeyin mədəni-maarif fəaliyyətinin formalaşmasına başlayan həmin ənənəvi formalardan birinin nümunəsidir. Onun əsas xüsusiyyətlərindən biri dinamiklikdir və bu mənada ekskursiya ziyarətçidən hərəkət tələb edən çox kiçik bir muzey formaları qrupuna düşür. Bu, qrup formasının bir nümunəsidir: fərdi ekskursiyalar yalnız qaydanı sübut edən bir istisnadır. Düzdür, son illər muzeylərimizdə ekskursiya xidmətlərinin yeni variantı - avtogid yaranıb. Qulaqlıq aldıqdan sonra muzey ziyarətçisinin fərdi ekskursiyaya qulaq asmaq imkanı var, lakin bu tur göz-göz ünsiyyətindən, kollektiv təcrübədən kənardır və buna görə də bir növ aşağı səviyyədədir.

Ekskursiya, əsasən, tamaşaçıların biliyə olan tələbatını ödəyir və təbiiliyinə və ekskursiyaçıları aktivləşdirmə üsullarından istifadə etmək zərurətinə, tamaşaçıların passiv davranışına baxmayaraq, nəzərdə tutur.

2. Mühazirə zaman baxımından ənənəvi və üstəlik, ən erkən formalardan biridir. Bir çox muzeylərdə ekskursiyalardan əvvəl tamaşaçılarla ünsiyyət forması kimi mühazirələrdən istifadə olunmağa başlandı. Biliyə olan ehtiyacı

ödəyən muzey mühazirələri ictimai həyatın nəzərə çarpan faktı idi və adətən böyük izdiham qarşısında keçirilirdi. Bu, ilk növbədə, onların görkəmli alimlər tərəfindən oxunması ilə izah olunurdu.

Zaman keçdikcə muzey mühazirələri belə geniş ictimai rezonans doğuran formanın əhəmiyyətini itirdi. Onlar əsasən muzey işçiləri tərəfindən oxunmağa başlandı, lakin nəticədə, bəlkə də, muzey dəyəri baxımından qalib gəldilər. Muzey əşyasının atribut kimi istifadəsi mühazirə üçün mühüm tələbə çevrilmişdir.

3. Muzey üçün də kifayət qədər ənənəvi olan digər əsas forma, praktiki olaraq fərdi xarakter daşıyan konsultasiyadır (istər ekspozisiyada, istərsə də muzeyin elmi şöbələrində məsləhətləşmələrdən danışırıq). Bu forma muzeydən itməsə də, heç vaxt əhəmiyyətli bir paylanmaya sahib deyildi. Görünür, muzeylərdə ekspozisiyaya bələdçisiz baxan fərdi ziyarətçilərin artması tendensiyası ilə əlaqədar bu, çox perspektivlidir.

4. Muzeyin mədəni-maarif fəaliyyətinin formalaşması zamanı yaranmış klassik, ənənəvi formalar sırasında elmi qiraətlər (konfranslar, sessiyalar, iclaslar) da yer alır. Onlar muzey işçiləri tərəfindən aparılan tədqiqatların nəticələrinin bir qrup səlahiyyətli şəxs tərəfindən "nəşr edilməsi" və müzakirəsi vasitəsi, elmi ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi üsuludur.

Sadalanan əsas formalar əsasən auditoriyanın passiv iştirakını nəzərdə tutur. Bununla belə, ənənəvi formalar arasında insanları aktiv işə cəlb etməyə yönəlmiş formalar da var. Bu klub, dairə, studiyadır. Tamaşaçıların fəallığı onların ümumi xüsusiyyətidir, lakin bu keyfiyyət müxtəlif intensivlik dərəcələri ilə bu formalarda özünü göstərir.

5. Klubda (biz daha çox auditoriyanı xatırladanları nəzərdə tutmuruq) ən aydın şəkildə ifadə olunur. Klub ümumi maraqla birləşən insanlar arasında ünsiyyət mərkəzi kimi fəaliyyətini əsasən özünütəşkilat yolu ilə həyata keçirir. Çox vaxt sərgilər əsasında seminarlar təşkil olunur.

Klubdan fərqli olaraq, dərnək ən çox muzey işçisinin rəhbərliyi altında işləyən kiçik bir uşaq qrupunu bir araya gətirir. Dərnəkdə yeniyetmə və gənclər muzey işi ilə tanış olurlar. Tarixi dairələrdə tarixi hadisələri və muzeyin həsr olunduğu şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halını öyrənirlər, bədii-texniki dairələrdə modelləşdirmənin əsaslarını dərk edirlər, bədii sənətkarlıqla məşğul olurlar, muzeyşünaslıqda özlərini tədqiqatçı və ya bələdçi roluna hazırlayırlar.

Ənənəvi olaraq, studiya termini ən çox sənət muzeylərində istifadə olunur. Dairəyə yaxın olan bu forma uşaqların və ya böyüklərin estetik inkişafını təmin edir və bədii yaradıcılıq və sənətkarlıq bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir.

6. Muzeyin mövzusu ilə bağlı müsabiqələr, olimpiadalar, viktorinalar da tamaşaçıların fəallığını üzə çıxaran, biliciləri birləşdirən və onları muzeyin işi ilə tanış edən vasitə olan mədəni-maarif tədbirlərinin həmin formalarındandır.

Bu müsabiqələr ziyarətçiləri muzey kolleksiyalarına mümkün qədər yaxınlaşdıracaq şəkildə təşkil olunur: tapşırıqlar təkcə faktları deyil, həm də ekspozisiyaları, abidələri, müəyyən növ tarixi mənbələri bilməkdən ibarətdir. Münsiflər heyəti iştirakçıların öz fikirlərini sübut etmək və müzakirəyə rəhbərlik etmək qabiliyyətini qiymətləndirir. Tipik olaraq, bu cür müsabiqələr məktəblə işin bir hissəsi kimi gənclər auditoriyası üçün təşkil edilir.

7. İndi insanların istirahət, istirahət və ağlabatan əyləncə ehtiyaclarını ödəməyə daha çox diqqət yetirən formalara keçək. Bunlara təbii ki, maraqlı bir insanla görüş də daxildir.

8. İstirahət ehtiyacı həm də konsert, ədəbi gecə, teatr tamaşası, film nümayişi kimi formalara uyğundur. Ən əsas formalar kimi, onlar, hər şeydən əvvəl konsertlər və ədəbi gecələr, əsrin əvvəllərində muzeyin həyatının bir hissəsi idi.

9. Əvvəllər işlədilməyən tətil termini təsdiq edilir. Üstəlik, söhbət təkcə süjetdə deyil, həm də təşkil üsullarında bir-birindən çox fərqlənən heterojen hadisələrdən gedir. Yeni tətil termini bütün bu hərəkətlərə xas olan ümumi bir şeyi müəyyənləşdirdi. Ümumilik və yenilik qeyri-rəsmi şənlik ab-havasında (bu formanı əvvəlki mərasimlərdən fərqləndirirdi), şəxsi iştirakın təsirində, teatrlaşdırılma, oyun, bayram aksiyasının "personajları" ilə birbaşa ünsiyyət sayəsində baş verənlərə şəriklik və xüsusi atributların istifadəsidir. Bayramın özəlliyi həm də ondan ibarətdir ki, o, sanki muzeyin hüdudlarını aşır, çünki xalqın mənəvi ənənələri, sənətkarlığı, ayinləri, milli incəsənəti muzey əhəmiyyət kəsb edir. Bayram onları qoruyub yaşatmağa xidmət edir.

Mədəni-maarif fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji hissəsini muzey pedaqogikası təşkil edir. Ziyarətçilərlə işləmək üçün yeni metodlar və proqramlar yaradılır. Çox vaxt sərgilər əsasında seminarlar təşkil olunur. (5)

Ədəbiyyat

1. *Культурно-образовательная деятельность музеев: Сб.тр. ИПРИКТ. М., 1997 г.*
2. *Музей и школа. Сб. науч. Трудов. М., 1986 г.*
3. *Музейное дело. Музей - культура - общество. М., 1992 г. Вып. 21.*
4. *Столяров Б.А. Педагогика художественного музея от истоков до современности. СПб., 1999 г.*
5. *Гнедовский М.Б., Дукельский В.Ю. Музейная коммуникация как предмет музееведческого исследования // Музейное дело. Вып. 21. Музей - культура - общество. М., 1992 г.*

P.M.Əhmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
parvinahmadli7@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ELMİ TƏŞKİLATİ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Ali təhsil müəssisələrinin elmi təşkilati fəaliyyəti üçün çox əhəmiyyətlidir. Ali təhsil müəssisəsinin elmi təşkilati fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün onun maliyyələşdirmə, idarəetmə, təşkilati, iqtisadi və s. inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Ali təhsil müəssisələrinin elmi fəaliyyəti daxili və xarici bazarların tələbatını ödəməyə və akademik mahiyyətini, orijinallığını və fərdiliyini qoruyub saxlamaq imkanlarının potensialını artırmağa yönəlmiş maksimum mənfəət əldə etməyə istiqamətlənməyə başlayır. Ali təhsil müəssisələrinin elmi təşkilati, elmi tədqiqat işlərinin yaxşılaşdırılması üçün qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli, keyfiyyətli idarəetmə sistemi tətbiq edilməli, yeni nailiyyətlərə addım atılmalıdır.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУЗОВ

Резюме

Это очень важно для научно-организационной деятельности высших учебных заведений. В целях развития научно-организационной деятельности вуза, ее финансирования, управления, организационной, экономической и др. развитие существенно отличается. Научная деятельность высших учебных заведений начинает ориентироваться на получение максимальной прибыли, направленной на удовлетворение спроса внутреннего и внешнего рынков и повышение потенциала возможностей сохранения академической сущности, самобытности и индивидуальности. В целях совершенствования научной организации и научно-исследовательской работы высших учебных заведений следует совершенствовать законодательную базу, внедрять систему менеджмента качества, брать новые достижения.

BASIC PRINCIPLES OF IMPROVING THE SCIENTIFIC ORGANIZATIONAL ACTIVITY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

It is very important for the scientific organizational activity of higher education institutions. In order to develop the scientific organizational activity of the higher educational institution, its financing, management, organizational, economic,

etc. development is significantly different. The scientific activity of higher education institutions is beginning to be oriented towards obtaining maximum profit, aimed at meeting the demand of domestic and foreign markets and increasing the potential of opportunities to preserve academic essence, originality and individuality. In order to improve the scientific organization and scientific research work of higher education institutions, the legislative base should be improved, a quality management system should be implemented, and new achievements should be taken.

Açar sözlər: *ali təhsil müəssisələri, elmi təşkilati faəliyyət, elmi tədqiqat, tələbələr, XX əsr və s.*

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, научно-организационная деятельность, научные исследования, студенты, XX век и др.*

Key words: *higher education institutions, scientific organizational activity, scientific research, students, XX century, etc.*

Ali təhsil müəssisələri, digər sosial-iqtisadi təşkilatlar kimi, fərqli effektivlik nümayiş etdirirlər. Onların fəaliyyətinin və inkişafının sabitliyi əsasən idarəetmənin keyfiyyətindən və bütün işçilərin fəaliyyətindən asılıdır. Məhz buna görə də ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin və xüsusilə onun elmi fəaliyyətinin idarəetmənin əsas müddəaları kontekstində nəzərə alınması vacibdir. Ümumi idarəetmə funksiyaları - planlaşdırma, təşkili, motivasiya, nəzarət, tənzimləmə - spesifik və birləşdirici funksiyaların köməyi ilə ali təhsil müəssisələrinin elmi fəaliyyətinin bütün inzibati proseslərində iştirak edir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsinin effektivliyinin təhlili ali təhsil müəssisələrinin elmi fəaliyyətinin istehsalı sahəsində gedən proseslərin başa düşülməsinə kömək edir və onun təkmilləşdirilməsi məqsədilə idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün son dərəcə vacibdir.

Bir çox tədqiqatçıların tədqiqatları, ali təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyət məsələsinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Belə ki, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin ali təhsil müəssisələrinin təşkilati-funksional formalarına dair nümunələr verilmiş, kifayət qədər elmi və elmi-tətbiqi nəticələr əldə edilmişdir. Tədqiqat ali təhsil müəssisəsləri üçün əlverişli innovasiya mühitini formalaşdıran elmi-pedaqoji tədqiqat qrupları və elmi məktəblər kimi təşkilati formaların təhsil müəssisələrində fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir. Ali təhsil müəssisələrində aparılan elmi tədqiqatların mahiyyəti, məzmunu, özəllikləri əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Müəlliflər müasir ali təhsil müəssisələri üçün elmin və elmi tədqiqatın xüsusi rolunu qeyd edirlər (1, s.56).

Müasir ali təhsil müəssisələrinin iqtisadi, qanunvericilik, tənzimləyici şəraitdə fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq, elmi təşkilati fəaliyyətin aparılması məsələsi cari problemlərin müəyyən edilməsi və gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün daim tədqiq və təhlil tələb edir.

Ölkə iqtisadiyyatının innovativ sektorunun ən mühüm komponenti kimi daxil olan ali təhsil müəssisələrinin innovativ strukturlar kimi formalaşması və inkişafı indi onların əsas rəqabət üstünlüyü kimi qəbul edilir.

XX əsrdə intensiv sənayeləşmə əsrində inkişaf edən ali təhsil müəssisələrinin elmi təşkilati fəaliyyəti o dövrdə istehsalın idarə edilməsində uğurları təmin edən mexaniki idarəetmə ideyalarının təsiri altında formalaşmışdır. Lakin XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, xüsusilə əsrin sonlarında sürətlənən qlobal dəyişikliklərin təsiri altında sənaye cəmiyyəti şəraitində inkişaf etdirilən ali təhsil müəssisələrinin elmi təşkilati üsullarının yeni post-sənaye cəmiyyətinin qarşıya qoyulan çağırışlara qeyri-adekvat olduğu aydın oldu.

Ali təhsil müəssisələrinin elmi təşkilati idarəçiliyinin problemlərinə ilk diqqət yetirənlər akademik xadimlər deyil, ali peşə təhsili üçün xarici qüvvələr idi: hökumət orqanları, biznes nümayəndələri, ictimaiyyət, müxtəlif rütbəli siyasətçilər. Yeni elmi təşkilati fəaliyyətin tələblərinə görə, insan kapitalına investisiyalar kifayət qədər ağlabatan gəlir gətirməlidir.

XX əsrin 80-ci illərində və sonrakı illərdə Avropada, ABŞ-da, Rusiyada, Yaponiyada, İngiltərədə və başqa ölkələrdə təhsil müəssisələrinin keyfiyyətinin, səmərəliliyinin və effektivliyinin yüksəldilməsi və onların formalaşdırılması məsələləri məhz bunlardan, akademik ictimaiyyətdən kənar mövqelərdən irəli gəlirdi (2, s.138).

Beləliklə, XX əsrin sonunda bu, təkcə post-sənaye iqtisadiyyatına deyil, həm də daha kütləvi, tələbəyönümlü, çevik və beynəlmiləlləşən post-sənaye təhsilinə keçid üçün əlamətdar bir mərhələ oldu.

Universitetlər indi təkcə aristokratik klublara və ya dövlət qurumlarına deyil, açıq bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlərə bənzəyir.

İnnovativ post-sənaye iqtisadiyyatı elmi həddindən artıq akademiklikdən və daxili dəyərdən məhrum etmişdir. Bilik maddi iqtisadi nəticələrə yönəldilmiş "faydalı" oldu. Elmin kommersiyalaşması baş verdi ki, bu da ali peşə təhsilinin kommersiyalaşdırılması üçün imkanlar açdı və onun sosial transformasiyasını - ictimai sərvətdən təhsil xidmətinə çevrilməsini təmin etdi.

1980-ci illərdən bəri dövlətlər səhiyyə və sosial təminat kimi aktual problemlərin həlli zərurəti ilə əlaqədar başlanmış ikinci təhsilin kütləviləşməsi dalğasını maliyyə cəhətdən dəstəkləyə bilmirlər. Ayrı-ayrı vətəndaşlar ali peşə təhsilinin investoru kimi ön plana çıxmağa başlayır. Bəzi ölkələrdə bu, ödənişli təhsilin mexaniki artımına və özəl universitetlərin seqmentinin genişlənməsinə səbəb olub. Bir sıra ölkələrdə ödənişli təhsil təhsil xidmətlərinə dövlət dəstəyi ideologiyasına yenidən baxılması ilə eyni vaxtda böyüdü (3, s.42). Təhsilin maliyyələşdirilməsindən dövlət vətəndaşların maliyyələşdirilməsinə keçməyə başladı (6, s. 21):

- adambaşına düşən normativ maliyyələşdirmə;
- əhaliyə təhsil kreditləşməsi;
- müəssisələrin sifarişləri üzrə mütəxəssislərin məqsədyönlü hazırlanması.

Ödənişli təhsilin payı dünyanın bütün ölkələrində - hər yerdə artmağa başladı və Azərbaycan da istisna deyil.

XXI əsrin əvvəllərində sosial xidmətlərin dövlət sektorunun deyil, bazar münasibətlərinin subyektinə çevrilərək, müxtəlif ölkələrin bir çox ali təhsil müəssisələri öz fəaliyyətləri üçün yeni bir ideologiya formalaşdırdılar: təhsil ictimai sərvət deyil, təhsil xidmətlərinin bütün sonrakı nəticələri ilə yönümlü sistemdir.

Ali təhsilinin bu fəlsəfəsinə uyğun olaraq, təhsil xidmətlərinin müştəriləri - istehlakçıları ilə münasibətlər xüsusi şəkildə formalaşmalıdır:
(4, s.108)

- təhsil xidmətləri üçün ödəniş;
- təhsil prosesini xidmət kimi təmin edən maddi bazaya tələblər;
- təhsil xidmətlərinin çevikliyi və onların təqdim edilməsi formaları;
- maraqlı tərəflərin: fərdlərin, cəmiyyətin, dövlətin, işəgötürənlərin tələblərinə uyğun olaraq təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin təmin edilməsi.

Təhsil müəssisələrinin bazar mövqelərini düzəltmək yolları, habelə ali təhsil müəssisəsini maliyyələşdirmək üçün vəsait əldə etmək yolları tapılmalıdır (5, s.102):

- brendin olması;
- əmək bazarının və elmi məhsulların marketinqi;
- strateji tərəfdaşların və korporativ müştərilərin mövcudluğu;
- çoxkanallı maliyyələşdirmə;
- aktiv fandreyzinq;
- autsorsing;
- ən məşhur və uğurlu mütəxəssislərin işə qəbulu;
- reklam;
- internet mövcudluğu.

XX əsrin sonlarında ABŞ-da, Mərkəzi Avropa ölkələrində, Skandinaviya ölkələrində, Avstraliyada və bir çox başqa ölkələrdə ali təhsilin dövlət maliyyələşdirilməsi, fəaliyyətə əsaslanan büdcə (FƏB) sahəsində dövlət maliyyəsi islahatı çərçivəsində fəal şəkildə təqdim olunmağa başladı.

Bu, balanslaşdırılmış və proqram (nəticə) büdcəsinin tətbiqini nəzərdə tutur. Bunun üçün ali təhsil müəssisələrinin büdcədən maliyyələşdirilməsinə xidmət edən hədəflər hazırlanır, ənənəvi maliyyə nəzarətini tamamlayan ali məktəblərin fəaliyyətinin dövlət və universitetdaxili auditinin xüsusi sistemi tətbiq edilir (5, s. 119).

Ekspertlər qeyd edirlər ki, ali peşə təhsilində FƏB-yə keçid ümumilikdə təhsilin keyfiyyətini artırıb, elmi-təşkilati fəaliyyətin təşkilinə, əsasən də tədqiqat işlərinə təsir edib, köhnə ixtisaslara deyil, işə hazırlığın formalaşmasına (əsas səlahiyyətlərə) yönəlmiş göstəricilərin tətbiqi ali təhsil müəssisələrinin əmək bazarına daha fəal reaksiya verməyə məcbur edib.

Ali təhsil müəssisələrinin elmi fəaliyyətini planlaşdırılan nəticələrə nail olmaq üçün təhsil standartlarına yenidən baxmağa və təhsil xidmətləri və təhsil müəssisəsinin digər son məhsulları üçün keyfiyyət idarəetmə sistemləri tətbiq edilməlidir.

Ali təhsil müəssisələri güc münasibətlərinin iqtisadi və sahibkarlıq tipini fəal şəkildə inkişaf etdirirlər. Bu cür güc münasibətləri universitet rəhbərliyinin diqqətini iqtisadi cəhətdən ölçülə bilən nəticəyə və nəticənin mənbəyi kimi müştəriyə yönəldir.

Ali peşə təhsili almaq üçün əmək bazarının tələbini ödəyə bilən yeni formatlar mövcuddur (1, s. 58):

- korporativ universitetlər;
- innovativ universitetlər;
- sahibkarlıq universitetləri;
- françayzinq universitetləri;
- şəbəkə;
- virtual universitetlər.

Sinifdə tədrisin azaldılması və işə hazırlıq üsulu kimi praktik təcrübədən istifadə əsasında təlimin əhəmiyyətinin artması ilə bağlı təhsil texnologiyalarında dəyişiklik baş verir.

Yuxarıda bəhs edilən postindustrial təhsilin formalaşması prosesləri təhsilin beynəlmiləlləşməsi fonunda baş verir. Sırf milli olan təhsil tədricən beynəlxalq təhsilə çevrilir. Üstəlik, XX əsrin ortalarında dünyaya hakim olan kontinental Avropa təhsili dövlətin məhdud rolu, bazarın inkişafı strategiyaları və təhsil fəaliyyətinin və elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılmasına diqqət yetirməklə Anglo-Amerika peşə təhsili ilə əvəz olundu.

Kontinental Avropa, dünya təhsil xidmətləri bazarında daha uğurlu olan Anglo-Amerika peşə təhsili ilə rəqabət mövqeyini tarazlaşdırmaq üçün Amerika təhsilinin bir çox xüsusiyyətlərini qəbul edən və ilkin şərtlər yaradan Boloniya sistemini tətbiq etmək məcburiyyətində qaldı. Azərbaycanda da Bolonya sistemi bir müddət tətbiq olundu.

1999-cu ildə 29 Avropa ölkəsi Avropa ali peşə məktəbinin islahatı strategiyasının məqsədlərini müəyyən edən Avropa Ali Təhsil Məkanı üzrə Boloniya Bəyannaməsini imzaladı (3, s. 44):

- ali təhsil haqqında müqayisəli sənədlər sisteminin tətbiqi, diploma əlavənin vahid formasının tətbiqi;
- ali peşə təhsilinin ikipilləli (bakalavr-magistr) sisteminə keçid;

- tələbələrin akademik mobilliyini təşviq etmək vasitəsi kimi fənlərin əmək intensivliyi üzrə müqayisəli kreditlər sisteminin tətbiqi;
- tələbələrin, müəllimlərin və tədqiqatçıların akademik mobilliyinin təşviqi;
- Avropa təhsilinin keyfiyyətinin təmin edilməsində əməkdaşlıq;
- Avropa təhsilinin nüfuzunun yüksəldilməsi.

Boloniya prosesi təkcə Avropa akademik və universitet dairələri üçün xarakterik olan daxili və təcrid olunmuş fenomen kimi deyil, həm də qloballaşma kontekstində Avropa ölkələrinin üzləşdiyi problemlərlə mübarizə aparmaq üçün daha geniş səylərin bir hissəsi kimi qəbul edilməlidir. O, insanların, ideyaların və məlumatların milli sərhədlərdən sərbəst şəkildə keçdiyi geniş kontekstdə qloballaşmanın tərkib hissəsidir. Vəzifə Avropa təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətini dünya səviyyəsinə qaldırmaqdır.

Ənənəvi ali peşə təhsili sistemi aşağıda müzakirə olunan post-sənaye təhsilinin çağırışlarına adekvat cavab verə bilmir (1, s.66):

- ali peşə təhsili sisteminin kütləviləşməsi və maliyyə böhranı;
- təhsilin beynəlmiləlləşdirilməsi;
- təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə və elmi tədqiqatların nəticələrinə tələblərin artırılması;
- çevik səriştəyönümlü təhsil proqramlarına keçid ehtiyacı;
- təhsil texnologiyalarının dəyişdirilməsi və tədris prosesinin liberal təşkilinə keçidin zəruriliyi;
- müasir universitetin elmi təşkilati fəaliyyətinin yenidən qurulması ehtiyacı.

Post-sənaye cəmiyyətinin çağırışlarına adekvat cavab, ilk növbədə, ali təhsil müəssisəsinin elmi təşkilati fəaliyyətinin sistemli şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir və bu restrukturizasiyanın prinsiplərini formalaşdırmağa imkan verir.

Ali təhsil müəssisəsinin innovativ tipli universitet kimi elmi təşkilati fəaliyyətinin yenidən qurulması prinsipləri: məqsədyönlü, dəyəryönümlü sistem, bazar münasibətlərini öyrədən və öyrənən təşkilat (2, s.140):

- Universitetin innovativ tipli universitet kimi yeni missiyası və ölkənin milli innovasiya sisteminin ən mühüm komponenti;
- Akademik ənənələrin qorunub saxlanılması və universitetin innovativ korporativ mədəniyyətinin formalaşması və inkişafının təmin edilməsi;
- Təhsil, elmi, innovativ fəaliyyətin inteqrasiyasına və təhsilin beynəlmiləlləşdirilməsinə əsaslanan innovativ təhsil və mütəxəssislərin ixtisasartırma sisteminin inkişafı;

- Universitetlə xarici mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin inkişafı, yerli və xarici universitetlər, elmi təşkilatlar, sənaye, biznes ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin formalaşdırılması;
- Universitetlərin maliyyə mənbələrinin şaxələndirilməsi və aktiv vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- Universitetdə özünüidarəetmə, introspeksiya və özünü sertifikatlaşdırma, strateji idarəetmə, ixtisaslaşmış bazarların marketinq tədqiqatları, keyfiyyət idarəetmə sistemləri, məzunlara karyera dəstəyi proseslərinin inkişafı;
- Adaptiv universitet idarəetmə sisteminin yaradılması.

Bu prinsiplər kifayət qədər sistemli və lazımi tamlıqla əsas prosesləri əks etdirir və innovativ tipli universitetin təşkilati dizaynının formalaşdırılması istiqamətlərini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. *Məmmədov Z. Universitetlərin elmi fəaliyyətində yeni trendlər: Beynəlxalq təcrübə və UNEC reallığı // UNEC-də elm aylığı: məruzə və çıxışlar. Bakı: "İqtisad universiteti" nəşriyyatı, 2020, s.51-69.*
2. *Агранович Б.Л. Исследование проблем становления и развития вуза как субъекта рыночных отношений – Предпринимательство и преобразование российских университетов – Ростов-на Дону: РГУ, 2003. С. 135-142.*
3. *Агранович Б.Л., Похолков Ю.П. Стратегический менеджмент в техническом университете. // Университетское управление: практика и анализ. №7, 2003. С. 38-46*
4. *Агранович Б.Л., Пушных В.А. Управление университетом как ценностно-ориентированной системой // Инженерное образование. № 5, 2009. С. 105-111.*
5. *Сенге П. Пятая дисциплина. Практика и искусство самообучающейся организации. М: ЗАО Бизнес.1999. 228С.*
6. *Холкин Д.В Управленческий консалтинг в высшей школе. // Университетское управление:практика и анализ. N2, 2004. С. 18-26.*
7. *Шевелёва Ю.И. Организационный дизайн фирмы как экономическая теория. Проблемы современной экономики, N 3 (23), 2007. С. 33-98*

Sh.S.Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
shehlasabirqizi@gmail.com

WHO IS THE EDUCATIONAL LEADER?

Summary

An educational leader is someone who is responsible for guiding and directing the educational mission of a school or institution. They are typically highly experienced educators who have demonstrated exceptional leadership qualities, such as effective communication, problem-solving, and strategic thinking. Educational leaders are responsible for setting academic standards, developing curriculum, managing staff, and overseeing the day-to-day operations of educational institutions. They also play a key role in shaping the school culture and building relationships with parents, community members, and other stakeholders. Ultimately, educational leaders are responsible for ensuring that their students receive a high-quality education and are well-prepared for success in their future endeavors.

TƏHSİL LİDERİ KİMDİR?

Xülasə

Təhsil lideri bir məktəb və ya müəssisənin təhsil missiyasına rəhbərlik etmək və istiqamətləndirmək üçün məsul olan şəxsdir. Onlar, adətən, effektiv ünsiyyət, problemlərin həlli və strateji düşüncə kimi müstəsna liderlik keyfiyyətləri nümayiş etdirmiş yüksək təcrübəli müəllimlərdir. Təhsil rəhbərləri akademik standartların müəyyən edilməsi, kurikulumun işlənib hazırlanması, işçi heyətinin idarə edilməsi və təhsil müəssisələrinin gündəlik fəaliyyətinə nəzarət üçün məsuliyyət daşıyırlar. Onlar, həmçinin, məktəb mədəniyyətinin formalaşmasında və valideynlər, icma üzvləri və digər maraqlı tərəflərlə əlaqələrin qurulmasında əsas rol oynayırlar. Nəhayət, təhsil rəhbərləri tələbələrinin yüksək keyfiyyətli təhsil almalarına və gələcək fəaliyyətlərində uğurlara yaxşı hazırlaşmalarına cavabdehdirlər.

КТО ТАКОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЛИДЕР?

Резюме

Образовательный лидер — это тот, кто отвечает за руководство и руководство образовательной миссией школы или учреждения. Как правило, это очень опытные преподаватели, которые продемонстрировали исключительные лидерские качества, такие как эффективное общение, решение проблем и стратегическое мышление. Руководители образования несут ответственность за установление академических стандартов, разработку учебных программ, управление персоналом и надзор за повседневной деятельностью учебных заведений. Они также играют ключевую роль в формировании школьной культуры и налаживании отношений с родителями, членами сообщества и другими заинтересованными сторонами. В конечном

счете, руководители образования несут ответственность за то, чтобы их ученики получали высококачественное образование и были хорошо подготовлены к успеху в своих будущих начинаниях.

Key words: *leadership, education, vision, mission, SMART*
Açar sözlər: *liderlik, təhsil, vizyon, missiya, SMART*
Ключевые слова: *лидерство, образование, видение, миссия, SMART*

An educational leader is someone who holds a leadership position in an educational organization, such as a school, college, university, or educational agency. Educational leaders can hold a variety of roles, including principals, superintendents, college deans, department chairs, and curriculum directors.

The role of an educational leader involves setting a vision and direction for the organization, establishing goals and objectives, managing resources, and providing guidance and support to staff and students. Educational leaders are responsible for creating a positive and productive learning environment, promoting academic excellence, and ensuring that all students have access to high-quality education.

Educational leaders must be skilled in a variety of areas, including strategic planning, budgeting, personnel management, communication, and decision-making. They must be knowledgeable about education policy and practice, and be able to balance the needs of multiple stakeholders, including students, parents, staff, and the community.

Overall, educational leaders play a critical role in shaping the future of education and ensuring that all students have the opportunity to reach their full potential.

Here is a guide to management steps for educational leaders:

Establish a clear vision and mission: As an educational leader, it is important to establish a clear vision and mission for your school or organization. This will help guide decision-making and ensure that everyone is working towards the same goals.

Develop a strategic plan: A strategic plan is a roadmap for achieving your vision and mission. It should include goals, objectives, and action steps that are specific, measurable, achievable, relevant, and time-bound (SMART).

Build a strong team: Surround yourself with a team of dedicated and competent individuals who share your vision and mission. Develop a culture of collaboration and communication to ensure that everyone is working towards the same goals.

Allocate resources: Ensure that resources are allocated effectively and efficiently to support your strategic plan. This includes financial resources, human resources, and time.

Monitor progress: Regularly monitor progress towards your goals and adjust your plan as necessary. Use data and feedback from stakeholders to make informed decisions and continuously improve your programs and services.

Communicate effectively: Effective communication is critical for building trust and buy-in from stakeholders, including staff, students, parents, and the community. Use multiple channels of communication, including newsletters, social media, and public meetings.

Evaluate outcomes: Regularly evaluate the outcomes of your programs and services to determine their effectiveness and impact. Use this information to make data-driven decisions and continuously improve your programs and services. (2)

By following these management steps, educational leaders can build strong, effective organizations that achieve their goals and positively impact the lives of students and communities.

What is SMART?

SMART is an acronym that stands for Specific, Measurable, Achievable, Relevant, and Time-bound. It is a mnemonic device used to help create goals and objectives that are clear, well-defined, and achievable. Here's what each letter in SMART stands for:

Specific: Goals should be specific and clearly defined, answering the questions of what, why, and how. A specific goal focuses on a particular outcome and provides a clear direction for action.

Measurable: Goals should be measurable, allowing progress to be tracked and evaluated. Measurable goals should have a clear target and a way to quantify progress toward achieving that target.

Achievable: Goals should be achievable, meaning they should be realistic and attainable given available resources and constraints. Goals that are too difficult or unrealistic can lead to frustration and demotivation.

Relevant: Goals should be relevant to the overall mission and vision of the organization. Relevant goals are meaningful and important, contributing to the success of the organization.

Time-bound: Goals should be time-bound, meaning they should have a clear deadline for completion. Time-bound goals create a sense of urgency and help focus efforts on achieving the desired outcome within a specific timeframe.

By using the SMART framework, educational leaders can create goals and objectives that are clear, focused, and achievable, and track progress toward their desired outcomes.

Educational leaders around the world share many common characteristics, but there are also some key differences that distinguish them.

Here are some of the characteristics that are often associated with educational leaders:

- Visionary: Educational leaders have a clear vision for the future of education and are able to inspire and motivate others to work towards achieving that vision.
- Collaborative: Successful educational leaders understand the importance of working collaboratively with stakeholders, including teachers, students, parents, and community members, to achieve shared goals.
- Innovative: Educational leaders are often innovative and willing to take risks to improve teaching and learning. They are open to new ideas and approaches and are always looking for ways to improve.
- Communicative: Effective educational leaders are skilled communicators who are able to articulate their vision, build relationships, and engage in meaningful dialogue with others.
- Data-driven: Educational leaders understand the importance of data and evidence-based decision-making. They use data to assess student needs, evaluate the effectiveness of programs and policies, and make informed decisions.
- Lifelong learners: Educational leaders are committed to their own professional growth and development. They engage in ongoing learning and reflection to stay current with research and best practices.
- Culturally competent: Educational leaders recognize the importance of cultural competence and are able to work effectively with diverse populations. They value diversity and understand the role it plays in creating inclusive learning environments.

While these characteristics are not exhaustive, they provide a broad understanding of the skills and qualities that educational leaders around the world possess. It is important to note that cultural, social, and political factors can also shape the specific roles and responsibilities of educational leaders in different countries and contexts. (1)

Educational leaders can have a significant influence on the quality of education in their institutions or systems. The decisions and actions of educational leaders can impact a wide range of factors that affect the quality of education, including curriculum, teacher training and support, resource allocation, and student learning outcomes. Here are some ways in which educational leaders can influence the quality of education:

- Setting a clear vision and priorities for education: Educational leaders can set a clear and compelling vision for education that articulates the desired outcomes for student learning. This vision can help guide decision-making and resource allocation to ensure that the quality of education remains a top priority.

- Recruiting and retaining high-quality teachers: Educational leaders can create policies and programs that support the recruitment and retention of high-quality teachers, including offering competitive salaries and benefits, providing professional development opportunities, and creating a positive working environment.
- Providing resources and support for student learning: Educational leaders can allocate resources to support student learning, such as providing high-quality textbooks and learning materials, ensuring access to technology, and creating a safe and healthy learning environment.
- Encouraging innovation and continuous improvement: Educational leaders can encourage innovation and continuous improvement by fostering a culture of experimentation and risk-taking, providing opportunities for teachers to try new teaching strategies, and promoting research and development in education.
- Engaging with stakeholders: Educational leaders can engage with stakeholders, including teachers, parents, students, and community members, to build support for education and ensure that the needs and perspectives of all stakeholders are considered in decision-making. (3)

Overall, the influence of educational leaders on the quality of education can be significant, and strong leadership can make a meaningful difference in the lives of students and the success of educational systems.

Literature

1. *"Project Management for Education: The Bridge to 21st Century Learning" by Dr. James G.Cibulka.*
2. *"Project Management for Educational Leaders: A Step-by-Step Guide" by Elena Aguilar.*
3. *"Managing Projects in Education: The Ultimate Guide to Success" by Mark K.Smith.*

N.Ə.Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
bayramova-narmin@inbox.ru

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASINDA NƏZARƏTİN ROLU

Xülasə

Bu məqalədə məktəbin idarə olunmasında nəzarətin düzgün təşkili qaydaları və onun əhəmiyyətindən bəhs edilir. Məktəbdə baş verən prosesləri, ona nəzarəti direktor tənzim edir. Bugünki dövrdə aparılan monitorinqlər nəticəsində, çox təəssüf ki, nəzarətin zəif təşkil edildiyi məktəblərə də rast gəlinir. Bu da ümumilikdə təhsilin səviyyəsinə öz mənfi təsirini göstərir. Bu kimi halların aşkarlanaraq aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülməli, təhsildə keyfiyyətli nəzarətə nail olunmalıdır.

РОЛЬ КОНТРОЛЯ В УПРАВЛЕНИИ ШКОЛОЙ

Резюме

В данной статье говорится о правилах правильной организации контроля в управлении школой и его значении директор регулирует процессы и контроль в школе. В результате проводимого сегодня мониторинга, к сожалению, есть и школы с плохо организованным надзором, что отрицательно сказывается на уровне образования в целом, необходимо принять определенные меры по выявлению и устранению таких случаев, качественному надзору в образование должно быть достигнуто.

THE ROLE OF CONTROL IN SCHOOL MANAGEMENT

Summary

This article talks about the rules of the proper organization of control in school management and its importance. The director regulates the processes and control of the school. As a result of the monitoring carried out today, unfortunately, there are also schools with poorly organized supervision. This has a negative effect on the level of education in general. Certain measures should be taken to detect and eliminate such cases, and quality supervision in education should be achieved.

Açar sözlər: *nəzarət, nəzarətin məqsədi, əsas vəzifələr, gözlənilən nəticələr, nəzarət sənədləri*

Ключевые слова: *контроль, цель контроля, основные задачи, ожидаемые результаты, контрольные документы*

Key words: *control, purpose of control, main tasks, expected results, control documents*

Müasir məktəbin idarəetmə fəaliyyətinin əsas məqsədi məktəb rəhbərliyi tərəfindən dövlət təhsil standartının tələblərinin icrasına, təhsilin

keyfiyyətinə nəzarət etməkdir. Nəzarətin düzgün təskil edilməsi məktəbdə nizam-intizam qaydalarının qorunmasına tövhə verməklə yanaşı, eyni zamanda təlim-tədris prosesində təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə də böyük təkan verir. Məktəbdaxili proses və hadisələrə direktor nəzarət etməli və nəzarətin səmərəli təşkilinə məktəb işçilərini də cəlb etməlidir. Bu işdə direktor öz şəxsi nümunəsində hər kəsə örnək olmalı və nəzarət prosesinə lazımı istiqamət verməyi bacarmalıdır.

Məktəbdaxili nəzarətin məqsədi – direktiv və hüquqi-normativ sənədlərdə irəli sürülən, məktəbin qarşısında qoyulan vəzifələrin icrasını maksimum təmin etməkdən ibarətdir. Nəzarətin qarşısında həmçinin pedaqoji prosesin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq, təcrübəsiz müəllimlərə kömək göstərmək, işin vəziyyətini ətraflı öyrənməklə vaxtında təshih etmək kimi məqsədlər durur. Bu məqsədlərə əməl edildikdə işdəki səhvlərin qarşısını vaxtında almaq, təlim-tərbiyənin səmərəsini artırmaq daha asan mümkün olur (1, s.4). Nəzarət aşağıdakılara uyğun olaraq həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət təhsil standartlarına;
- Əməyin ödənilməsinin yeni sisteminə;
- “Təhsil Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa;
- Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına;
- Uşaq hüquqları haqqında konvensiyaya;
- Ümumtəhsil müəssisələrinin nümunəvi əsasnaməsinə;
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təlimati məktublarına;
- Məktəbin nizamnaməsinə.

Məktəbdaxili nəzarətin əsas məqsədi

Məktəbdaxili nəzarətin əsas məqsədi ilk növbədə Dövlət təhsil standartlarının səmərəli tətbiqi üzrə fəaliyyətin təmin edilməsidir. Dövlət təhsil standartları nədir? Ümumi təhsilin dövlət standartları “Təhsil haqqında” qanununa, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na əsasən hazırlanıb. Dövlət standartları ümumi təhsilin məzmununu, idarə olunmasını, maddi-texniki və tədris bazasını, infrastrukturunu, təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini, təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini özündə əks etdirir. Dövlət standartları fənlər üzrə məzmun standartları və kurikulumların hazırlanmasında başlıca rol oynayır. Dövlət standartları 5 il müddətinə qüvvədədir. (4, s.1) Habelə, nəzarətdə səmərəliliyi əsas tutan direktor tabeçiliyində olan müəllimlərdə yeni kompetensiyaların formalaşdırılması məqsədilə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və yayılmasında maraqlı olmalıdır. Əlbəttə, hər bir məktəbdə öz pedaqoji ustalığına görə seçilən müəllimlər vardır, onlardan örnək alınmalıdır. Bundan başqa məktəbdaxili nəzarətin əsas məqsədi təhsilalanların,

təhsilverənlərin və məktəbin fəaliyyəti barədə məlumatların toplanması və cari vəziyyətin diaqnostikası proseslərinin təkmilləşdirilməsidir.

Məktəbdaxili nəzarətin əsas vəzifələri:

1. Məktəbdə təhsilalanların real hazırlıq səviyyələrini müəyyənləşdirmək. Bu zaman müəyyən təhlillər apararaq geriləmələri aradan qaldırmaq, yaxın perspektivli məqsədlərə çatmaq üçün işlər görmək mümkündür. Bu şagirdlərin buraxılış (9, 11-ci siniflər), olimpiada və müxtəlif yarışlarda, beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarında iştirakında yaxşı nəticələr göstərməsinə səbəb olur.

2. Nəticələrin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğunluq dərəcəsini müəyyən etmək. Aydındır ki, hər bir məktəbin bir visionu, fəaliyyət planı olur. Məktəbdaxili fəaliyyətlər məktəbin yaxın və uzaq perspektiv məqsədlərini müəyyən etməyə imkan verir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nə dərəcədə nail olunduğunu müəyyən etmək üçün təlim nəticələrinin səviyyəsinə baxılır. Mövcud kəm-kəsirlər araşdırılaraq onların aradan qaldırılması məqsədi ilə işlər görülür, müzakirələlər aparılır.

3. Tədris prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi yollarının araşdırılması. Tədris prosesində səmərəliliyin əldə edilməsi ümumilikdə təsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu da regionda məktəblər arasında rəqabətin artmasına, məktəbin visionunun da genişlənməsinə səbəb olur.

4. İdarəetmənin və pedaqoji fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi birbaşa məktəbdaxili nəzarətin düzgün təşkil edilməsindən asılıdır. Nəzarət idarəetmədə olan nöqsanların, qaydalara riayət edilib edilməməsinin, işçilərin öz fəaliyyətində buraxdığı yanlışlıqların aşkara çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məktəbdə təhsil səviyyəsinin yüksəlməsində maraqlı olan hər bir direktor innovativ yeniliklərin tətbiqində, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində, onların ixtisasartırma kurslarına cəlb edilməsində maraqlı olmalıdır. Müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 25 iyun tarixli 102 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası"nda da öz əksini tapmışdır.

Məktəbdaxili nəzarətin gözlənilən nəticələri:

- Şagirdlərdə təhsilə, özünü inkişafa marağın artırılması;
- Şagirdlərdə sosial bacarıqların formalaşdırılması, onların cəmiyyət həyatına hazırlanması;
- Şagirdlərin məktəbdaxili və məktəbdənkənar fəaliyyətinin nəticələri haqqında tam informasiya almaq;

➢ Məktəbin pedaqoji işçilərinin yaradıcı imkanlarını, təlim-tərbiyənin qabaqcıl forma və metodlarının tətbiqi və onların həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması;

➢ Təhsilalanların maraq və tələbatlarına uyğun keyfiyyətli təhsil əldə etməsi;

➢ Məktəbdaxili idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, idarəetmədə sistemliliyə nail olmaq;

➢ Yaradıcı pedaqoji kollektivin təşkili;

➢ Təlim motivasiyasının yüksəldilməsi.

Sənədlər: Məktəbdaxili nəzarət həyata keçirilərkən aşağıdakı sənədlər olmalıdır:

Məktəbdaxili nəzarətin planı: Planın reallaşdırılması zamanı əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan halları, maneələri, dəyişən şəraiti nəzərə almaq lazım gəlir. Hazır plana kor-koranə əməl etmək, necə deyərlər, onun quluna çevrilmək olmaz; yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq plana yaradıcı yanaşmaq və orada müvafiq dəyişikliklər aparmaq vacibdir. (2, s.133) Məktəb işinin planlaşdırılmasında üç növ plan – cari, illik və perspektiv plan hazırlanır. Perspektiv plan gələcək illər üçün tərtib edilir və burada göstərilən məsələlər öz əksini tapır: əvvəlki illərdə görülən işlərin təhlili, gələcək illər üçün məktəbin vacib vəzifələrinin müəyyən edilməsi, şagirdlərin sayında dəyişiklik, məktəbin inkişafının təşkilati problemi, təlim-tərbiyə işlərinin pedaqoji təhlili, pedaqoji kadrlarla iş, inzibati təsərrüfat işləri və məktəbin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi. İllik plan məktəbin bütün həyatını əks etdirir və daha çox konkret olur. İllik plan adətən aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur:

1. Əvvəlki tədris ilində məktəb işinin təhlili;
2. Yeni tədris ilində məktəbin vəzifələri;
3. Ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi;
4. Təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
5. Şagirdlərlə sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili;
6. Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi;
7. Pedaqoji şuranın işi;
8. Metodik işlər, ixtisasartırma və attestasiya;
9. Elmi nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi;
10. Məktəbi idarə və məktəbdaxili nəzarət;
11. Səhiyyə-sağlamlıq işləri;
12. Təşkilati-təsərrüfat işləri;
13. Məktəbin maddi bazası.

Cari plan ayrı-ayrı bölmələr üzrə fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasını əks etdirir və ona əsasən illik planda müəyyən düzəlişlər aparıla bilər. Cari planlaşdırmaya müəllimin tematik və dərs üzrə planları, sinif rəhbərlərinin rüblük və illik, məktəb direktoru və onun müavinlərinin həftəlik və aylıq planları aid edilir. Bundan başqa direktorlar il ərzində 40- 50 saat dərs dinləməli və onların pedaqoji təhlilini verməlidir. Bu təhlil zamanı məktəb rəhbəri obyektiv və ədalətli olmalı, müəllimlərə fəaliyyətlərində düzgün istiqamət verməlidir. Müəllimin işinə nəzarətlə yanaşı şagirdlərin təliminə də nəzarət olunur. Bu zaman şagirdlərin proqram materialını necə yerinə yetirməsinə, onların inkişaf dinamikasına, şəxsiyyətin necə formalaşmasına diqqət yetirilir.

Məktəbdaxili nəzarətin yerinə yetirilməsi haqqında hesabat: Hesabatda məktəbin ümumi fəaliyyətində olan nöqsanlar, geriləmələr gizlədilmədən göstərilməli, onları doğuran səbəblərin obyektiv və subyektiv cəhətləri araşdırılmalıdır. Bununla yanaşı, məktəbin uğurları və inkişafın dinamikasının da təhlili qeyd edilməlidir. Hesabatın nəticələrinə uyğun səmərəli planlaşdırma aparılır.

Yoxlamalara dair aktlar, arayışlar, nəzarət jurnalı: Əvəzedilmiş və buraxılmış dərslərin qeydiyyatı jurnalı (nömrələnməli, məktəbin direktorunun möhürü və imzası ilə təsdiq edilməlidir). Məktəbdaxili Nəzarət Jurnalı (dərsdinləmələr, monitorinq və müşahidələr haqqında qeydiyyat aparılır, nömrələnir, məktəb direktoru tərəfindən imzalanaraq möhürlənilir). Pedaqoji və tədris-köməkçi işçilərin tabel jurnalı (tətil günlərində işçilərin davamiyyəti qeyd olunur, nömrələnir, direktor tərəfindən imzalanaraq möhürlənir). Məktəb üzrə şagirdlərin gündəlik dərsə davamiyyət jurnalı. Fərdi söhbətlərin qeydiyyatı jurnalı (burada məktəb işçiləri, şagird, valideynlərlə aparılmış fərdi söhbətlər haqqında qeydiyyat aparılır).

Ədəbiyyat

1. *Arif Muradov. Məktəbşünaslıq - məktəbi idarəetmə elmidir. "Azərbaycan məktəbi". -2009. -№5. -s.29-39.*
2. *İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə. Məktəbin idarə edilməsi. Bakı, 2012, 236 səh.*
3. *Milli Eğitim Vakfi İktisadi İşletmesi Denetim Rehberi Muzaffer Vural Er, Milli Eğitim Vakfi İç Denetçisi, Milli Eğitim Vakfi Ankara-2016*
4. *https://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlari-ve-proqramlari.pdf*
5. *https://aztehsil.com/news/4842-pedaqoji-idaretmd-hesabatllq.html*
6. *https://nsportal.ru/download/yandex.html#https://nsportal.ru/sites/default/files/2017/10/22/mktbdaxili_nzart.docx*
7. *https://muasirtehsil.az/arxivlər/1790*

F.İ.Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
allahverdiyevafiruze066@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MONİTORİNQ FƏALİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə təhsil müəssisələrində monitorinq fəaliyyətindən bəhs olunur. Hazırda təhsil sahəsində monitorinq təhsil monitorinqi kimi geniş vüsət almışdır. Təhsil monitorinqi təhsil sisteminin fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması, saxlanması, emalı, yayılmasının təşkili üçün elə bir sistemdir ki, bu da təkcə onun vəziyyətinin davamlı monitorinqini deyil, həm də inkişafının proqnozlaşdırılmasını təmin etmək üçün istifadə edilir. O, məlumatların toplanması, saxlanması yolu ilə dəyişikliklər dinamikasının fasiləsiz izlənməsi, cari vəziyyətin təhlili, qiymətləndirilməsi, bununla da təhsil sisteminin, xüsusilə təhsil keyfiyyətinin proqnozlaşdırılması üçün möhkəm zəmin yaradır.

МОНИТОРИНГ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

В статье говорится о мониторинговой деятельности в образовательных учреждениях. Сегодня мониторинг в сфере образования получил широкое распространение как образовательный мониторинг. Мониторинг образования – это система сбора, хранения, обработки и распространения информации об эффективности системы образования, которая используется не только для обеспечения постоянного наблюдения за ее состоянием, но и для прогнозирования ее развития. Благодаря сбору и хранению данных он постоянно отслеживает динамику изменений, анализирует и оценивает текущую ситуацию, формируя тем самым прочную основу для прогнозирования системы образования, особенно качества образования.

MONITORING ACTIVITIES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

The article talks about monitoring activities in educational institutions. Today, monitoring in the field of education has become widespread as education monitoring. Education monitoring is a system for collecting, storing, processing and distributing information about the effectiveness of the education system, which is used not only to ensure constant monitoring of its condition, but also to predict its development. Through the collection and storage of data, it constantly monitors the dynamics of

changes, analyzes and evaluates the current situation, thus forming a solid basis for predicting the education system, especially the quality of education.

Açar sözlər: *təhsil, monitorinq, şagird, müəllim, nəzarət və s.*
Ключевые слова: *образование, мониторинг, ученик, учитель, супервизия и др.*
Key words: *education, monitoring, student, teacher, supervision, etc.*

Təhsil monitorinqi bütövlökdə təhsil sisteminin, o cümlədən təhsil müəssisələri və təhsil məkanına daxil olan digər obyekt və subyektlərin durumu üzərində sistemli şəkildə müşahidlələrin aparılmasını təmin edən kompleks prosesdir. (1, səh. 288)

"Monitorinq" anlayışı latın dilindən olub, monitor – müşahidə, nəzarət, xəbərdarlıq sözündəndir (5). Təhsildə monitorinq məsələləri B.S.Avanesov, Q.Q.Azqaldov, A.E.Baxmutski, G.A.Bordovski, L.P.Zelenova, V.Q.Qorb, S.A.İvanov, V.İ.Kovalenko, E.İ.Lokşina, A.N.Mayorova, V.K.Murova, P.K.Murova, N.F.Efremova, F.R.Subetto və başqa tədqiqatçıların əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Monitorinq ölçmə və müqayisə üçün aydın əsaslar üzərində qurulur. Ölçmə hər hansı bir standarta uyğunluqdur. Monitorinq məlumatları oxşar xüsusiyyətlərə malik iki və ya daha çox sistemi müqayisə etmək qabiliyyətini (oxşar şəraitdə olan müəssisələr) və zamanla bir obyekt barədə məlumatları müqayisə etmək bacarıqlarını (eyni məktəbdə bir neçə il ərzində əldə edilmiş təhsil nəticələrinin müqayisəsi) təmin etməlidir.

Monitorinq bütün idarəetmə funksiyaları ilə əlaqələndirilir, idarəetmənin informasiya təminatına yönəldilir, onun effektivliyini təmin edir və istənilən vaxt sistemin vəziyyətini mühakimə etməyə imkan verir. Təhsil fəaliyyətinin bütün səviyyələrində və pillələrində monitorinq və onun idarə edilməsi müvafiq mütəxəssislər və idarəetmə strukturları tərəfindən təşkil edilir. Monitorinq prosesin izlənilərək, onun inkişaf tendensiyalarını proqnozlaşdırılmasını və bunu nəzərə alaraq fəaliyyətin tənzimlənilməsini mümkün edir.

Monitorinqin məqsədi təhsil sektorunun vəziyyəti və fəaliyyətinin əsas göstəriciləri barədə daxil olan məlumatların ümumiləşdirilməsi və təhlili, inkişaf meyillərinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, keyfiyyətli təhsilə nail olmaq üçün əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəmin yaratmaqdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulur:

- Nəzarətin və tədris prosesi şəraitinin təşkili, onun məzmunu və nəticələri haqqında etibarlı və obyektiv məlumatların əldə edilməsi;
- İnformasiyanın sistemləşdirilməsi, onun səmərəliliyinin və əlçatanlığının artırılması;

- Vahid normativ materialların, diaqnostika üsullarının işlənib hazırlanılması və istifadə edilməsi;
- Bütün səviyyə və pillələrdə, müxtəlif sahələrdə monitorinq tədqiqatları mexanizminin yaradılması;
- Təhsildə baş verən dəyişikliklərin və onlara səbəb olan amillərin vaxtında aşkar edilməsi;
- İdarəetmə orqanlarının, təhsil müəssisələrinin, maraqlı tərəflərin və cəmiyyətin monitorinq zamanı əldə edilmiş sosial əhəmiyyətli məlumatlarla təmin edilməsi.

Monitorinqin müxtəlif sahələri mövcuddur. Lakin onun əsas sahələrinə aşağıdakılar aid edilir və bu sahələrdə müşahidə-nəzarət işləri aparılır:

- Təhsil sahəsində qanunvericiliyə riayət edilməsi;
- İcbari təhsilin təmin edilməsi;
- Tədris prosesinin avadanlıqlarla təmin edilməsi;
- Təhsil nailiyyətlərinin səviyyəsi;
- Şagirdlərin sağlamlıq vəziyyəti;
- Müəllimlərin peşəkar bacarıqları;
- İdarəetmə fəaliyyətinin təşkili;
- Təhsil sisteminin səmərəliliyi;
- Təhsil sistemində psixoloji iqlim;
- İnnovativ fəaliyyət;
- İnkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi və s.

Monitorinq prosesi zamanı müxtəlif növ ölçmələrdən istifadə edilir: pedaqoji, didaktik, sosioloji, psixoloji, tibbi, sanitar, iqtisadi, statistik və s. Monitorinqin məqsədlərindən və təşkilati imkanlarından asılı olaraq həm ayrı-ayrı sahələrdə, həm də kompleks şəkildə həyata keçirilməsi mümkündür. Monitorinqin həyata keçirilməsi dedikdə, davamlı nəzarət işinin təşkili və aşağıdakılara əsaslanaraq məlumatların yığılması nəzərdə tutulur (4, s.145):

- dövlət və regional səviyyələrin normativ aktları ilə təsdiq edilmiş hesabatlar;
- təhsil müəssisələrinin lisenziyalaşdırılması, dövlət akkreditasiyası zamanı daxil olan sənədlər və materiallar; məzunların dövlət yekun attestasiyası; pedaqoji və idarəetmə heyətinin ixtisasının artırılması və sertifikatlaşdırılması; innovativ fəaliyyətin ekspertizası;
- planlaşdırılmış, xüsusi təşkil olunmuş monitorinq tədqiqatlarının nəticələri.

Təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi mexanizmlərinin inkişafı Azərbaycanın dünya məkanına inteqrasiyası, müstəqil qərarların qəbulu kontekstində təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi prinsiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Eyni zamanda, təhsilalanların təlim

nəticələrinin artırılması üçün təhsil sferasında keyfiyyətin idarə olunmasına xüsusi tələblər qoyulur. Buna görə də, təhsilin keyfiyyətinin effektiv idarə edilməsində daimi nəzarət aparıcı rol oynayır.

Təhsilin keyfiyyəti dedikdə, əldə edilmiş bilik səviyyəsinin cəmiyyətin, dövlətin, təhsil xidmətlərinin istehlakçısının tələblərinə, biliklərin əldə edilməsi şərtlərinə uyğunluğu nəzərdə tutulur.

Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi dedikdə, səmərəli tədris prosesinin təşkil olunması, göstərilən xidmətlərin təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması və son olaraq, əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olaraq tədris prosesini tənzimləmək üçün məlumatı tez qəbul etməyə və onu emal etməyə imkan verən meyarlar bazasının qurulması nəzərdə tutulur. (3, s.608)

Təhsilin keyfiyyətinin monitorinqinin təşkili və məzmunu monitorinq subyektlərinin fəaliyyətində məqsədyönümlülük, ardıcıllıq, bütövlülük, çoxşaxəlilik və s. köməyi ilə əldə edilən məlumatlar əsasında həyata keçirilir.

Təhsilin keyfiyyətinin monitorinq sisteminin yaradılmasının aktuallığı təkcə təhsilin keyfiyyətinə deyil, həm də tədris prosesinin monitorinq ehtiyacları ilə bağlıdır. Bu sistem yaradılarkən monitorinq fəaliyyətinin konseptual və texnoloji modelinin işlənib hazırlanması, kadr hazırlığı, təhsilin keyfiyyətinə nəzarət sisteminin və effektivliyinə dair tədqiqatların işlənib hazırlanmasını idarə edən xüsusi strukturun yaradılması, monitorinq tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi kimi tədbirlər planı hazırlanıb tətbiq edilməlidir.

Bütün görülən bu tədbirlər əsasında əldə olunan nəticələrə görə təhsil nailiyyətlərinə qoyulan tələblər bunlardır: təhsilin təkmilləşdirilməsi və təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılması, təhsil standartlarının əldə edilməsi barədə şagirdlərin, onların valideynlərinin və müəllimlərin məlumatlandırılması, məktəblərin və təhsil şöbələrinin hesabatlılığının təmin edilməsi, təhsil sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbulunda əks-əlaqənin qurulması, fəaliyyətin təhlili, gələcək fəaliyətin planlaşdırılması.

Təhsil monitorinqi elə pedaqoji və idarəetmə kateqoriyasıdır ki, o, informasiya nəzəriyyəsinin ümumi müddəalarını köçürmür, onları pedaqogika, psixologiya və idarəetmə dilinə çevirir. Keyfiyyətli monitorinq sisteminin qurulması təlim nəticələrinin səmərəliliyinin artırılmasında aparıcı rol oynayır. Təhsildə keyfiyyətə xidmət edən monitorinqə təhsilalanlara verilən bilik bacarıq və dəyərlərin müasir zamanın tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirən və inkişafa xidmət edən başlıca kateqoriya kimi baxmaq lazımdır.

Monitorinq zamanı informasiyanın ardıcıl toplanılması, onun işlənilməsi, sistemləşdirilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi, şərhi, gələcək

tədbirlərin proqnozunun və bunlara əsaslanaraq, korreksiya işlərinin inkişafı təmin edilməlidir.

Bir sözlə, monitorinq idarəetmədə təşkilati strukturun əhəmiyyətli komponentidir. Təhsil müəssisələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə, nöqsan və qeyri-etik halların aradan qaldırılmasına, nailiyyətlərin əldə edilməsinə, təhsilalanların təhsil prosesinə adaptasiya olmasına, idarəetmənin fundamental elementlərinə nəzarətin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. *A.O.Mehrabov. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, "Mürtəcim", 2010, 516 səh.*
2. *A.Cahangirov. "Təhsilimiz dünəndən sabaha. Optimistin baxışları". Bakı, "Şərq-Qərb", 2020, 384 səh. + 24 səh. foto*
3. *Гребенникова В.М. К вопросу об оценке качества дополнительного профобразования специалистов социального профиля на основе квалиметрического подхода / В.М.Гребенникова, Н.И.Никитина, Е.В.Комарова // Фундаментальные исследования. 2014. № 11. С. 605–611.*
4. *Ефремова Н.Ф. Эвалюация и логистика: новые инструменты в управлении качеством обучения // Фундаментальные исследования. 2014. № 8–6. С. 1455–1459*
5. *Сахарчук Е.И. Непрерывное образование учителя: теория и практика. Сергеев Н.К., Сериков В.В., Сахарчук Е.И., и др. Коллективная монография / Волгоградский государственный социально-педагогический университет. Волгоград, 2016. 360 с*

N.R.Rəcəbli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rnurxan@mail.ru

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MARKETİNQ FƏALİYYƏTİNİN ROLU

Xülasə

Təhsil xidmətləri bazarının yaranması və inkişafı ilə təhsil təşkilatları getdikcə rəqabətin subyekti kimi çıxış edirlər. Qloballaşma prosesləri, demoqrafik vəziyyət, resursların (ilk növbədə maliyyə resurslarının) təhsil təşkilatları arasında bölüşdürülməsi üzrə rəqabət mexanizmlərinin yayılması təhsil bazarında rəqabəti gücləndirir. "Müştəri yönümlülük" prinsipinin həyata keçirilməsi, təhsil təşkilatlarının təhsil xidmətləri istehlakçılarının məmnunluq səviyyəsini artırmaq üçün əhəmiyyətli səylər göstərməyə başladığı, bunun üçün getdikcə daha çox müxtəlif marketinq üsulları və vasitələrindən istifadə etdiyi vəziyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də təhsil təşkilatları üçün effektiv marketinq tədqiqatlarının aparılması təhsildə idarəetmənin mühüm sahəsinə çevrilir.

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Резюме

С возникновением и развитием рынка образовательных услуг образовательные организации все в большей мере выступают субъектами конкурентной борьбы. Усиливают конкуренцию на образовательном рынке процессы глобализации, демографическая ситуация, распространение конкурсных механизмов распределения ресурсов (преимущественно финансовые ресурсы) между образовательными организациями. Значимое влияние на ситуацию оказывает реализация принципа "ориентации на потребителя", когда образовательные организации начинают прилагать существенные усилия для повышения уровня удовлетворенности потребителей образовательных услуг, все чаще используя для этого различные методы и инструменты маркетинга. Поэтому проведение результативных для образовательных организаций маркетинговых исследований становится важным направлением менеджмента в образовании.

THE ROLE OF MARKETİNG ACTİVİTİES İN THE MANAGEMENT OF EDUCATİONAL İNSTİTUTİONS

Summary

With the emergence and development of the market of educational services, educational organizations increasingly act as subjects of competition. The processes

of globalization, the demographic situation, and the spread of competitive mechanisms for the distribution of resources (primarily financial resources) among educational organizations are intensifying competition in the educational market. The implementation of the principle of "customer orientation" has a significant impact on the situation, when educational organizations begin to make significant efforts to increase the level of satisfaction of consumers of educational services, increasingly using various marketing methods and tools for this. Therefore, conducting marketing research that is effective for educational organizations is becoming an important area of management in education.

Açar sözlər: *marketinq, bazar, təhsil, müəssisə, istehsal, məhsul, rəqabət, müştəri, məqsəd*

Ключевые слова: *маркетинг, рынок, образование, предприятие, производство, продукт, конкуренция, заказчик, цель*

Key words: *marketing, market, education, enterprise, production, product, competition, customer, purpose*

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin istehsal-satış fəaliyyətinin effektliliyi bilavasitə onun bazara, istehlakçıların tələbatına, alış motivlərinə və davranışına uyğunlaşma səviyyəsindən asılıdır. Başqa sözlə desək, bazarda o müəssisələr yüksək istehsal-satış göstəricilərinə nail olurlar ki, onlar istehlakçıların tələbatını daha dolğun ödəyən, onlara daha çox fayda verən məhsullar istehsal edir və bunun sayəsində bazarda daha dayanıqlı mövqeyə malik olurlar. Buna isə məhz marketinq konsepsiyasını tətbiq etməklə nail olmaq mümkündür (1).

İxtisaslaşdırılmış ədəbiyyat təhsildə idarəetmə nəzəriyyəçiləri və praktiklərinin diqqətini getdikcə marketinqin idarə edilməsi məsələlərinin öyrənilməsi zərurətinə cəlb edir. Mövcud maliyyə-iqtisadi böhran təhsil müəssisələrini öz xidmətlərini təşviq etmək üçün daha fəal addımlar atmağa sövq edir, ona görə də deyə bilərik ki, iqtisadi problemlər ictimai istehsalın bütün sahələrində, o cümlədən təhsildə marketinq texnologiyalarının inkişafı üçün katalizator rolunu oynayır. Təhsil müəssisəsinin marketinq strategiyasının inkişafı üçün vacib olan, adətən "təmin edilməli olan bir şeyə ehtiyac" kimi başa düşülən "ehtiyac" anlayışının şərhidir. İnsan müəyyən ehtiyacı təmin edə bilməyəndə ya onu ödəmək qabiliyyətini artırmaq üçün tədbirlər görür, ya onu əvəz edir, ya da tələblərinin səviyyəsini daha təvazökar edir. Marketinqin əsas məqsədi haqqında ən çox yayılmış fikirlərdən birində deyilir ki, bu, "ehtiyac tapmaq və onu ödəmək istəyidir". Təhsil xidmətləri "müəyyən ehtiyacları ödəmək, istifadə və ya istehlak üçün təklif oluna bilən hər hansı ehtiyac" kimi müəyyən edilən xüsusi bir məhsul növüdür. Məhsul istənilən ehtiyacı ödəyə bilən hər hansı bir şeydir. Belə ki, orta məktəbdə əsas məhsul əsas və əlavə təhsilin təhsil xidmətidir, həm də bir çox dəstəkləyici prosesləri həyata keçirir ki, bunun da nəticəsi tələbələrin qida, istilik və rahat öyrənmə şəraitinə olan

ehtiyaclarının ödənilməsidir, yəni məktəblilərin valideynlərinin uşaqlarının təhlükəsizliyinə olan ehtiyacları və s.

Marketinq mənasında bazar "bəzi məhsulların mövcud və ya potensial satıcıları və alıcılarının məcmusudur". Təhsil xidmətləri bazarı həm fiziki məkanda, həm real vaxtda, həm də virtual olaraq inkişaf edir. "Təhsil bazarı"nın strukturuna xidmətlər bazarı və onları təmin edən təhsil müəssisələri ilə yanaşı, təhsil xidmətlərinin istehlakçıları toplusu da daxildir. Belə ki, xüsusən də təhsildə marketinq çərçivəsində abituriyentlərin, eləcə də orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinin, uşaq bağçalarının şagirdlərinin və onların valideynlərinin bazar seqmentasiyası həyata keçirilir. Beləliklə, təhsil xidmətləri bazarının məntiqi belədir: müəyyən bir təhsil müəssisəsi tərəfindən müxtəlif səviyyəli və xarakterli ehtiyaclar potensial istehlakçının müvafiq alıcılıq qabiliyyəti ilə müəyyən növlərə və ya təqdim olunan məhsullara tələbi formalaşdıran müəyyən xidmətləri almaq istəklərinə çevrilir. Buna görə də belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil müəssisələrinin marketinq fəaliyyəti insanların təhsil sahəsində müəyyən xidmətlərə daim dəyişən ehtiyaclarını ödəməyə kömək edir. Bu gün marketinq fəaliyyəti də idarəetmə sisteminin funksiyasına çevrilir, çünki təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinin effektivliyi əsasən marketinqin nə dərəcədə effektiv olmasından asılıdır. Məsələn, bir universitetdə əla müəllim heyəti, peşəkarcasına hazırlanmış təhsil proqramları və s. ola bilər, lakin universitetin xidmətləri ali təhsil bazarında təbliğ edilməzsə, tam və yüksək səviyyəli təhsilin təmin edilməsində əhəmiyyətli uğur qazana bilməz.

Müasir təhsil müəssisəsinin marketinq fəaliyyəti nədən ibarətdir? Bu suala birmənalı cavab vermək mümkün deyil, çünki bu fəaliyyətin mahiyyətini, məzmununu və təşkilini müəyyən etmək üçün bir çox yanaşma var. Beləliklə, təhsil müəssisələrinin marketinq fəaliyyətinin aşağıdakı növlərini xüsusi qeyd etmək olar:

- **Təhsil xidmətlərinin marketinqi:** məsələn, universitetin müəllimləri tərəfindən hazırlanmış təhsil proqramları bazarında universitet tərəfindən yeni məhsulların təşviqi;
- **Təhsil mallarının marketinqi:** "müəllim və təhsil müəssisəsinin işçilərinin həm müstəqil olaraq təqdim oluna bilən, həm də tədris prosesində istifadə oluna bilən peşə fəaliyyətinin məhsulları (tədris və təlim (kompüter) proqramları, tədris vəsaitləri, didaktik materiallar və s.)";
- **Ərazi marketinqi:** Azərbaycanın böyük şəhərlərinin mərkəzində yerləşən bir çox təhsil müəssisəsi təhsil müəssisəsinin cəlbedici brendini formalaşdırmaq üçün ərazidən fəal şəkildə istifadə edir;
- **Müəssisənin marketinqi:** bura qurumun imic, prestij, effektiv fəalliyyəti aiddir;

➢ **İdeya marketinqi:** “təhsil müəssisəsinin şöhrəti və çəkisi onun təhsil fəaliyyətindən, pedaqoji yanaşmaların müasirliyindən və perspektivindən asılıdır”, həmçinin effektivliyinə təhsil müəssisəsinin işçilərinin, ilk növbədə müəllimlərin və məzunların bacarıqları və nailiyyətləri böyük təsir göstərən şəxsiyyət marketinqi;

➢ **Əlavə xidmətlərin marketinqi:** təkcə universitetlər üçün deyil, digər növ təhsil təşkilatları üçün də çox tələb olunan fəaliyyətdir (məsələn, qeyri-formal ödənişli təhsil növlərinin təbliği, gələcək birinci sinif şagirdlərinin tədrisi üçün hazırlıq qrupları və s.);

➢ **Təhsil müəssisəsinin mühitinin marketinqi:** müəssisənin asudə vaxt mühitinə, idman infrastrukturuna və s.;

➢ **Qarşılıqlı marketinq:** təhsil müəssisəsinin biznes əlaqələrinin etibarlı tərəfdaşı kimi reputasiyasının formalaşdırılması;

➢ **Sənaye marketinqi:** investisiya bazarında olduğu kimi xidmət istehlakçıları bazarında da formalaşır. Əlavə vəsaitdə təkcə ayrı-ayrı müəssisələr deyil, bütövlükdə təhsil sektoru da maraqlıdır. Buna görə də, investisiya layihələri təhsil müəssisələrinin maliyyə sabitliyini artırmaq üçün populyar bir texnologiyaya çevrilir. Buna misal olaraq universitetlərin qrant fəaliyyəti, məktəblər tərəfindən investisiya layihələrinin hazırlanması və s.

Təhsil müəssisəsində marketinqin idarə edilməsi, təhsil müəssisəsinin xidmətlərinin təşviqi sahəsində marketinq siyasətinin sonrakı formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün bazar araşdırması sahəsində fəaliyyətlərin planlaşdırılması, təşkili və nəzarəti sistemidir. Marketinq fəaliyyəti sahəsində işin təşkili üçün hamı tərəfindən qəbul edilmiş universal struktur yoxdur. Bununla belə, aydındır ki, təhsil müəssisəsi uzunmüddətli perspektivdə marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin mümkün yollarının nə olduğunu - başqa sözlə, onun marketinq strategiyasının nə olduğunu başa düşməlidir. Strategiya hazırlamaq və onun növünü seçmək qərarı təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən - ola bilsin ki, müzakirələr və strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəlmiş marketinq planının məzmunu ilə bağlı kollektiv rəyin hazırlanması əsasında qəbul edilir.

Təhsil müəssisəsində marketinq proseslərini müxtəlif strukturlar idarə edə bilər. Məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələrində marketinqin xüsusi bölməyə ayrılması yersiz görünür. Burada, bir qayda olaraq, direktor müavinlərindən biri xidmətlərin təşviqi ilə məşğul olur. Bəzən elə bir vəziyyət tapa bilərsiniz ki, məktəb internetdə təhsil müəssisəsi haqqında məlumat məzmununu yeniləmək və onun fəaliyyətini mediada yerləşdirmək üçün, materiallar hazırlamaq üçün marketoloq kimi kompüter elmləri müəllimindən istifadə edir. Çox vaxt bu, məktəb rəhbərliyinin marketinqə lazımi diqqət yetirmədiyini və bu fəaliyyətin epizodik və çox vaxt səmərəsiz olduğunu göstərir. Eyni zamanda, təhsil müəssisəsinin yuxarı rəhbərliyi səviyyəsində

marketinq fəaliyyətinin təşkili nümunələri var. Xüsusilə, təhsil müəssisəsində ixtisaslaşmış marketinq şöbəsi yaradıla bilər. Bu gün bunu əksər Azərbaycan universitetlərinin strukturunda müşahidə etmək olar. Marketinq şöbəsinin işinə ümumi rəhbərlik, bir qayda olaraq, prorektorlardan birinə həvalə edilir. Marketinq şöbələri öz işlərində onların fəaliyyətini tənzimləyən müxtəlif sənədləri rəhbər tuturlar: marketinq şöbəsi haqqında Əsasnamə, təhsil müəssisəsinin marketinq siyasəti, vəzifə öhdəlikləri və s.

Marketinq sahəsində təhsil müəssisəsinin rəhbərliyinin idarəetmə funksiyalarının təsnifatı aşağıdakı əsas fəaliyyət sahələrini ayırmağa imkan verir: *analitik, təminat, marketinq, nəzarət, formalaşdırma.* Bunları daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1. Analitik funksiyalar:

- təhsil xidmətləri bazarının öyrənilməsi və seqmentləşdirilməsi;
- rəqiblərin, tərəfdaşların, müştərilərin, istehlakçıların, digər maraqlı tərəflərin tələblərinin və s. öyrənilməsi;
- təhsil müəssisəsi tərəfindən göstərilən xidmətlərin çeşidinin öyrənilməsi;
- təhsil müəssisəsinin və onun əsas rəqiblərinin marketinq siyasətinin təhlili.

2. Funksiyaların təmin edilməsi:

- təhsil müəssisəsinin xidmətlərini lazımi təşviq vasitələri ilə təmin etmək: internetdə veb-saytların, sosial qrupların yaradılması, marketinq funksiyalarının icraçı səviyyəyə həvalə edilməsinə imkan verən platformanın yaradılması;
- bazarın tələb etdiyi yeni təhsil xidmətlərinin hazırlanmasına və tətbiqinə başlanılması;
- təhsil müəssisəsinin məhsullarının keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin idarə edilməsi və s.

3. Satış funksiyaları:

- hədəf istehlakçı seqmentinə diqqət yetirməklə müxtəlif paylama kanalları vasitəsilə təhsil xidmətlərinin təşviqi sisteminin təşkili;
- marketinq texnologiyalarından istifadə üzrə kadrların (məsələn, təhsil proqramlarının menecerlərinin) hazırlanmasının təşkili;
- qiymətləndirmə üzrə tövsiyələrin işlənib hazırlanması;
- təhsil müəssisəsində xidmət proseslərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması.

4. Nəzarət funksiyaları:

- təhsil müəssisəsi üçün marketinq planlarının tərtib edilməsi;
- marketinq planının icrası prosesinin monitorinqi sisteminin inkişafı (məsələn, təhsil müəssisəsinin bölmələrində marketinq kompleksinin ayrı-ayrı işlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət sisteminin təşkili yolu ilə);

- təhsil müəssisəsinin əməliyyat və strateji marketinq planlarının vaxtında uyğunlaşdırılması;
- təhsil müəssisəsinin şöbələri ilə əks əlaqə sisteminin yaradılması.

5. Formalaşdırma funksiyaları:

- təhsil müəssisəsinin xidmətlərinə tələbatın məqsədyönlü formalaşdırılması;
- təhsil xidmətləri bazarında təhsil müəssisəsinin brendi haqqında müsbət təsəvvürün formalaşdırılması;
- təhsil müəssisəsinin xidmətlərinə reklam və stimullaşdırıcı tələbat (2).

NƏTİCƏ:

Təhsil müəssisəsində marketinq fəaliyyətinin təşkili problemi çox genişdir və ətraflı araşdırılmalıdır. Xüsusilə, xüsusi marketinq vasitələri, təhsil sferasında qiymət texnologiyaları və təhsil müəssisələri üçün digər çox konkret məqamlar aydınlaşdırılmalıdır. Bu məqalədə marketinq menecmentinin əsas elementləri və funksiyaları haqqında yalnız ən ümumi fikir verməyə, həmçinin müasir təhsil müəssisələrinin davamlı inkişafı üçün bu sahənin əhəmiyyətini izah etməyə çalışdım.

Ədəbiyyat

1. *A.T.Məmmədov "Marketinqin əsasları" Bakı, 2007.*
2. *Filip Kotler "Marketinq Menecment" Ekspress-kurs.2-ci nəşr Bakı, 2008.*
3. *O.H.Rzayev, S.M.Məmmədov, Ş.N.İsmayılov "Təhsilin idarə olunmasının əsasları" Bakı, 2010.*
4. *"Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin yeniləşməsi uğrunda: təhsil islahatlarına dəstək" layihəsi çərçivəsində "Avropa ali təhsilinə inteqrasiya: problemlər, perspektivlər" mövzusunda Tətbiqi Tədqiqatlar Fondu və Azərbaycan Turizm İnstitutunun birgə keçirdikləri elmi praktik konfransın materialları. Bakı, 2011, s.38-47.*

E.V.Müslümzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
16.11.17.eltac@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN NƏTİCƏYÖNÜMLU İDARƏ EDİLMƏSİNİN MONİTORİNQİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Təhsil müəssisələrinin nəticəyönümlü idarə edilməsi şagirdlərin təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılması və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesə şagird nailiyyətlərinin ölçülməsi, müəllimin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhsil müəssisələrinin məqsədlərinə çatmasını təmin etmək üçün xüsusi meyarların müəyyən edilməsi daxildir. Nəticəyönümlü idarəetmənin monitorinqi və qiymətləndirilməsi şagirdlərin uğurlarının artırılması, müəllimlərin inkişafı və təhsil müəssisələrinin məqsədlərinə çatması üçün vacibdir. Bu məqsədlə şagird nailiyyətlərini ölçmək üçün standartlaşdırılmış testlərdən, müəllimin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün müəllimin qiymətləndirmə alətlərindən, təhsil müəssisələrinin məqsədlərinə çatmasını təmin etmək üçün fəaliyyət göstəricilərindən istifadə olunur. Bu üsullar təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin monitorinqi və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunan dəyərli üsullardır.

МОНИТОРИНГ И ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИЕЙ

Резюме

Ориентированное на результат управление образовательными учреждениями важно для улучшения результатов обучения студентов и повышения качества образования. Этот процесс включает в себя измерение успеваемости учащихся, оценку работы учителей и установление конкретных критериев для обеспечения того, чтобы образовательные учреждения достигли своих целей. Мониторинг и оценка управления, ориентированного на результат, необходимы для повышения успеваемости учащихся, повышения квалификации учителей и достижения целей образовательных учреждений. С этой целью используются стандартизированные тесты для измерения достижений учащихся, инструменты оценки учителей используются для оценки работы учителей, а показатели эффективности используются для обеспечения того, чтобы образовательные учреждения достигли своих целей. Эти методы являются ценными методами, используемыми для мониторинга и улучшения деятельности образовательных учреждений.

MONİTORİNG AND EVALUATİON OF THE RESULT-ORİENTED MANAGEMENT OF THE EDUCATİONAL İNSTİTUTİON

Summary

Result-oriented management of educational institutions is important for improving the learning results of students and raising the quality of education. This process includes measuring student achievement, evaluating teacher performance, and establishing specific criteria to ensure that educational institutions meet their goals. Monitoring and evaluation of results-oriented management is essential for increasing student success, teacher development, and achieving educational institutions' goals. For this purpose, standardized tests are used to measure student achievement, teacher evaluation tools are used to evaluate teacher performance, and performance indicators are used to ensure that educational institutions achieve their goals. These methods are valuable methods used for monitoring and improving the activities of educational institutions.

Açar sözlər: *təhsil, tələbə, şagird, təhsil müəssisəsi, qiymətləndirmə, monitorinq*

Ключевые слова: *образование, студент, воспитанник, образовательное учреждение, оценивание, мониторинг*

Key words: *education, student, pupil, educational institution, evaluation, monitoring*

GİRİŞ

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin nəticəyönümlü idarə edilməsinin əsasını ümumi idarəetmə nəzəriyyələri təşkil edir. Bunlara, ilk növbədə, riyazi nəzəriyyələr (hərəkətə nəzarət, oyunlar, əməliyyatların tədqiqi və s.) daxildir. İdarəetmə qərarlarının qəbulu, növbə və idarəetmə nəzəriyyələri daha xüsusi diqqət mərkəzindədir. Çox güman ki, təhsil müəssisəsinin idarəetmə nəzəriyyəsi elmin müxtəlif sahələrində əldə edilmiş nəzəri biliklərin sintezi ola bilər. Məsələ ondadır ki, formal və qeyri-rəsmi (humanitar) planların müxtəlif elmi sahələrinin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə edilməsinin xüsusiyyətlərini əks etdirən elmi bilikləri təcrid etmək mümkündür.

Elmi bilik yalnız bu və ya digər cəhətləri ilə dərk edilə bilən reallığa xas olan ümumini ifadə edir. Buna görə də, elmi biliklərin, xüsusən də təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə edilməsinə düzgün tətbiqi tamamilə haqlıdır. Onların köməyi ilə biososial hadisənin növlərindən biri kimi təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə edilməsində ümumi xüsusiyyətlərin mövcudluğunu qeyd etmək olar.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə edilməsinə xas olan qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasında elmi biliklərə arxalanmağın zəruriliyi göz

qabağındadır. Elmi biliklərdən istifadə etməklə təhsil müəssisəsində təzahür edən ümumi meyilləri izah etmək, onların gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq olar. Elmi biliklər təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini idarə etmək üçün strateji şəraitin layihələndirilməsində də faydalıdır. Bir sözlə, elmi biliklər, müəyyən nüanslarla əlaqəli olmadıqda, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini idarə edən subyektlər tərəfindən öz səlahiyyətlərinin icrasında qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasına kömək edir. Bu cür nəzarətin sxematik (səthi) olması aydındır. Ona görə də təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində yalnız elmi biliklərə arxalanmaq kifayət deyil (1, s. 21).

Fakt budur ki, elmi biliklər müəyyən bir təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətlərini, onun fəaliyyətinin idarə edilməsinin konkret subyektlərini əks etdirmir. İdarə olunan obyektin xüsusiyyətləri təhsil müəssisəsinin fəaliyyətində özünü göstərir, subyektlərin qəbul etdiyi idarəetmə qərarlarına təsir göstərir. Bütün bunlar, əlbəttə ki, təhsil müəssisəsinin (onun ayrı-ayrı elementlərinin) fəaliyyətinin idarə edilməsi xüsusiyyətlərinin xüsusiyyətlərini də müəyyən edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, təhsil müəssisəsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasında elmi biliklərə etibar həm subyektlərin, həm də onların idarə etdiyi obyektlərin (təhsil müəssisəsinin elementlərinin) xüsusiyyətlərinə dair biliklərlə birləşdirilməlidir.

Müasir reallıqlarda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin vacib istiqamətlərindən biri də qiymətləndirmə və ölçmə prosedurudur.

Universitetdə təhsilin keyfiyyəti probleminin həllində bir neçə əsas istiqamət var:

- Ali təhsil müəssisəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün texnologiyalar və amillərin təmin edilməsi prosesləri ilə bağlı idarəetmə;
- Mütəxəssis hazırlığının keyfiyyəti;
- Təhsil standartlarının, kurikulumların və dərsliklərin keyfiyyəti;
- Tədris prosesinin təşkilinin keyfiyyəti və onun elmi, metodiki, informasiya, kadr və maddi-texniki təminatının keyfiyyəti (2, s. 12).

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə müasir idarəetmə üsullarının tətbiqi günümüzün əsas vəzifəsidir. Universitetdə tədris prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemində nəticəyönümlü idarəetmə və praktiki qərarların qəbulunu müəyyən edən mühüm elementlərdən biri pedaqoji monitorinqdir.

Təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin məqsədyönlü uzunmüddətli müşahidəsi və qiymətləndirilməsi kimi monitorinqin dəyəri ondan ibarətdir ki, o, bu prosesin vəziyyətinin diaqnostikasını aparmağa, tədris fənlərinin məqsədlərinə, məzmununa və texnologiyalarına vaxtında düzəlişlər etməyə imkan verir. Monitorinq hər bir mərhələdə təhsilin vəziyyətini, pedaqoji vasitələrdən istifadənin rasionallığını onların qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğunluğunu, pedaqoji texnologiyaların səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan

verir. Pedaqoji hadisələrin vəziyyətinin monitorinqinin müddəti onların dəyişmə meyillərini müəyyən etməyə, müəyyən amillərdən asılılığını müəyyən etməyə imkan verir (3, s. 65).

Bu cür monitorinqin sosial yönümünü də qeyd etmək lazımdır, çünki peşə təhsili prosesinin özü, onun məzmunu, forması, strukturu və bütün səviyyələrdə (dövlət, regional, yerli) təşkili sosial, iqtisadi, siyasi və mənəvi prosesdir. Ona görə də cəmiyyətin dəyişən şərtlərini daim izləmək və nəzərə almaq lazımdır. Başqa sözlə, monitorinq kifayət qədər dinamik olmalıdır, əks halda o, tez bir zamanda əvvəlcədən müəyyən edilmiş müəyyən sxemə çevrilə bilər və onun vəzifələri müşahidə olunan faktların və pedaqoji hadisələrin sadə qeydiyyatına qədər azaldıla bilər. Bu yanaşma sayəsində monitorinqin nəticələri sosial motivasiyanın, sabitliyin və ya davranış dəyişikliyinin, təhsil alanların peşə istəklərinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün zəngin material təqdim edə bilər, eləcə də bu amilləri müəyyən etmək olar.

Monitorinq elmi biliyin metodu kimi pedaqoji reallıq obyektlərinin vəziyyətinin və inkişafının elmi əsaslarla müşahidəsini nəzərdə tutur, o biliyin vasitələrindən biri kimi çıxış edən təhlil metodu ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Universitetdaxili pedaqoji monitorinqin strukturunda tələbənin şəxsi inkişaf dinamikasının monitorinqi və müəllimlərin fəaliyyətinin monitorinqi mühüm yer tutur.

Tələbələrin və şagirdlərin təhsil aldığı dövrdə fərdi inkişaf dinamikasının monitorinqi hər bir tələbənin üç istiqamətdə diaqnostikasından başlayır:

- akademik uğur,
- fərdin yaradıcı potensialı,
- qeyri-peşəkar maraqlar (4, s. 32).

Bu cür iş "İxtisasa giriş" fənninin öyrənilməsi prosesindən başlayır. Akademik tərəqqinin monitorinqi kompüter testi, pedaqoji, psixoloji və istehsalat vəziyyətlərinin təhlili əsasında biliyə ənənəvi nəzarət prosesində həyata keçirilir. Şəxsiyyətin yaradıcı potensialı tələbələrin müxtəlif yaradıcılıq müsabiqələrində, olimpiadalarda, elmi konfranslarda və s.-də şəxsi iştirak dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Müəllimlərin fəaliyyətinə nəzarət üsullarından biri reytinq ola bilər. Reytinqin müəyyən edilməsində məqsəd professor-müəllim heyətinin əməyinin keyfiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi, rəqabətli sistemin yaradılması, professor-müəllim heyətinin ixtisasının artırılması istiqamətində işlərin stimullaşdırılmasıdır.

Pedaqoji kollektivin müxtəlif fəaliyyət növlərinin kəmiyyət mütənasibliyini müəyyənləşdirməkdə çətinliklərlə əlaqədar olaraq, müəllimin reytinqi müəllimin fəaliyyətinin komponentləri üçün dörd özəl reytinqin dəyişən nisbətindən alınır:

- Elmlər doktorları (dosentlər, professorlar);
- Elmlər namizədləri (akademik professorlar, dosentlər, baş müəllimlər);
- Magistrlər;
- Elmi dərəcəsi olmayan bütün müəllimlər (baş müəllimlər, müəllimlər).

Fərdi reytinqlər müəllim heyətinin fəaliyyətinin aşağıdakı komponentləri üzrə aparılır:

- Tədqiqat işi;
- Müəllimin peşəkarlığı;
- Tədris-metodiki iş. Təhsil işi və ictimai fəaliyyət (5, s. 55).

Pedaqoji monitorinq universitetin təhsil fəaliyyətini aşağıdakı parametrlər üzrə tənzimləyir:

- Təhsil;
- İctimai fəaliyyət;
- Digər fəaliyyətlər.

Pedaqoji monitorinqin tərkib elementlərindən biri universitetin fəaliyyətinin özünüqiymətləndirilməsidir. Müəllimin tədris və tərbiyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsulları aşağıdakılardır:

- Müəllimlərin hesabatları;
- Müəllimlərin fəaliyyətinin təhlili (şagirdlərin sorğulanması, ekspert sorğusu, sosiometriya və s.);
- Daxili audit;
- Fəaliyyətin keyfiyyət göstəricilərinin statistik təhlili metodu.

Pedaqoji monitorinq həm də orta və ali təhsil sistemində məktəb və universitetin imicini və reytinqini müəyyən etməyə imkan verir. Onların müəyyən edilməsi üsulları bunlardır:

- Kadr seçimi üsulları;
- Sosioloji metodlar;
- Tədris prosesinin modelləşdirilməsi və dizaynı;
- İnformasiya və kommunikasiya üsulları.

Məktəbin və universitetin idarəetmə sistemində məlum təhsil modellərinə uyğun işləyən ayrıca modullar deyil, onların optimal kombinasiyası mövcuddur. Onların fəaliyyəti aşağıdakı strateji tələblərlə müəyyən edilir:

- iş sahələrinin tam əhatə olunması;
- müxtəlif şöbələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və qarşılıqlı əlaqəsi;
- idarəetmə modelinin dəyişən sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşması;
- idarəetmə subyektlərinə, mövcud sistemə vaxtında yeni strukturlar daxil etməyə, köhnəlmiş strukturlardan imtina etməyə imkan verən açıqlıq;
- məktəb və universitet idarəçiliyində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə;

- bu model üçün optimal olan, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə ixtisaslı mütəxəssislərin, o cümlədən ictimaiyyətin cəlb edilməsidir.

Məktəbdə və universitetdə idarəetmə strukturu bu proseslərin bütün iştirakçılarının mənafeyinə uyğun olaraq dövlət və ictimai prinsiplərin optimal birləşməsini təmin etmək məqsədi ilə qurulub (6, s. 8).

NƏTİCƏ

Reytinq nəticələri və təhsil sənədlərinin təhlili təhsil prosesinin ümumi mənzərəsini və müəyyən bir tələbənin şəxsi inkişaf səviyyəsini yaratmağa imkan verir. Monitorinq texnologiyası mütəxəssislərin hazırlanmasının keyfiyyətinin obyektiv və sübuta əsaslanan qiymətləndirilməsinə kömək edir və onların peşəkar hazırlığının məzmununu və texnologiyasını müasir elmi nailiyyətlərə, tələbələrin tələbatlarına və universitetdə real imkanlarına uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. *Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2018.*
2. *Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri. (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti, Bakı, 2019.*
3. *Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, 2019.*
4. *Nəzərov A. "Müasir təlim texnologiyaları" fənni üzrə proqram. Bakı, 2021.*
5. *Cabbarov R. Təlim-tərbiyə müəssisələrinin idarə olunması məsələləri. Bakı, 2021.*

M.M.Allahyarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
allahyarovamelek@gmail.com

EKOLOJİ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

Xülasə

Müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri ekoloji problemlərdir. Hazırda təbiət insan fəaliyyətinin mənfi təsirləri nəticəsində elə vəziyyətə gəlib çatmışdır ki, özünü yenidən bərpa edə bilmir. İndiki və gələcək nəsillərin sağlamlığı üçün ətraf mühiti qorumalı və mövcud problemləri həll etməliyik. Bunun ən doğru yolu təhsildir. Ekoloji problemlərin həlli üçün bütün dünya dövlətləri təhsil və digər fəaliyyət sahələrində əməkdaşlıq şəraitində çalışmalıdır. Hazırda 300-ə qədər beynəlxalq təbiəti mühafizə cəmiyyəti mövcuddur. Ekoloji təhsil sahəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) fəaliyyəti, o cümlədən "Minilliyin İnkişaf Məqsədləri" xüsusi diqqət çəkir. XX əsrdən başlayaraq BMT-nin ekoloji təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq proqramları hazırlanıb, həyata keçirilir.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Одной из самых актуальных проблем нашего современного мира являются экологические проблемы. В нашу нынешнюю эпоху в результате негативных последствий деятельности человека природа дошла до такого состояния, что не может восстановить себя. Мы должны защищать окружающую среду и решать существующие проблемы для здоровья нынешних и будущих поколений. Лучший способ сделать это – образование. Образование – это инструмент управления любым обществом. Для решения экологических проблем все страны мира должны сотрудничать в образовании и во всех сферах деятельности. В настоящее время насчитывается до 300 международных природоохранных обществ. Особое внимание привлекает деятельность Организации Объединенных Наций (ООН), также "Цели Развития Тысячелетия" в области экологического образования. Начиная с XX века разрабатываются и реализуются программы международного сотрудничества ООН в области экологического образования.

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

Summary

One of the most urgent problems of our modern world is environmental problems. In our current era, as a result of the negative effects of human activity, nature has reached such a state that it cannot restore itself. We must protect the environment and solve existing problems for the health of present and future generations. The best way to acheive this is education. Education is a tool to manage any society. To solve environmental problems, all countries of the world should work in cooperation in education and all fields of activity. Currently, there are up to 300 international nature conservation societies. The activitiy of the United Nations Organization (UN), also Millennium Development Goals in the field of environmental education draws special attention. Starting from the 20th century, UN international cooperation programs in the field of environmental education have been developed and implemented.

Açar sözlər: *ekoloji təhsil, beynəlxalq əməkdaşlıq, ekoloji problemlər*
Ключевые слова: *экологическое образование, международное сотрудничество, экологические проблемы*
Key words: *environmental education, international cooperation, environmental challenges*

Bəşər cəmiyyəti yarandığı gündən insan ətraf mühitə, ətraf mühit də insana təsir etmişdir. İnsanların, cəmiyyətin rifahı iqtisadi, sosial amillərlə yanaşı həm də ekoloji amillərlə bağlıdır. Son dövrlərdə isə insan fəaliyyəti nəticəsində dəniz və torpaq ekosistemləri məhv olur, biomüxtəliflik azalır. Müxtəlif zərərli tullantıların təsiri ilə hava çirklənməsi baş verir, içməli su problemi yaranır. BMT-nin son məlumatlarına əsasən, əgər ətraf mühitə bu təsirlər davam edərsə, 21-ci əsrin ortalarında hər dörd nəfərdən biri içməli su problemi ilə üz-üzə qalacaqdır. Bunu bilərək bir çox beynəlxalq təşkilatlar, qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələr, ekoloji sahənin mütəxəssisləri həyəcan təbili çalır.

Bu qlobal problemin əsas həlli yolu təhsil vasitəsilə həyata keçirilir. Ətraf mühit bizim ona təsirlərin nəticəsində bizə bu problemlərlə üz-üzə qoyur. Hər bir dünya vətəndaşı öz fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirlərini şüurlu sürətdə dərk etsə, ətrafa məsuliyyətli yanaşsa, o zaman problemlərin həllinə nail olmaq olar. Ekoloji məsuliyyəti, ekoloji şüuru formalaşdırmaq üçün ekoloji təhsilin tədrisinə daha tez başlamaq lazımdır. Ekoloji təhsil artıq demək olar ki, bütün təhsil pillələrində və səviyyələrində tədris olunur.

Ekoloji təhsili təşkil etməyin ən yaxşı yolu, hər bir vətəndaşda ekoloji məsuliyyət hissini və ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmaqdır. Məsuliyyət – anlayışının bir neçə mənası var. Bu, mənəvi öhdəlik ola bilər, insanın özünün

qarşı tərəfə borclu kimi hiss etmək duyğusu ola bilər və ya bir insanın öz fəaliyyətinin nəticələrini anlamaq qabiliyyəti ola bilər. Ekoloji məsuliyyət hər bir cəmiyyətin həm fiziki şəxslərini, həm də hüquqi şəxslərini əhatə etməlidir. Ekoloji məsuliyyət hissi hər bir vətəndaşın öz yaşadığı mühiti qorumaq borcudur. Ekoloji məsuliyyəti yerinə yetirməyin iki yolu ola bilər: formal və hüquqi.

Formal ekoloji məsuliyyətə hər bir şəxsin könüllü olaraq yaşadığı mühiti mühafizə etməyi aiddir. Hüquqi ekoloji məsuliyyətə ətraf mühitdə törədilən izlərə görə inzibati, mülki və cinayət məsuliyyətinə cəlb etməkdir. Ekoloji məsuliyyət insanların və təşkilatların ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı öhdəliklərinin nəticəsidir. Məsuliyyət əxlaqdan qaynaqlansa da, bəzən ədalət tərəfindən qiymətləndirilə və cəzalandırıla bilər.

Ekoloji təhsilin əsas məqsədi insanlarda ətraf mühitə qarşı şüurlu münasibət yaratmaqdır. Ekoloji təhsil insan və ətraf mühit arasındakı əlaqəni əsas götürür, mövcud ekoloji problemləri həll etmək və gələcəkdə ola biləcək ekoloji problemlərin qarşısını almaq istiqamətində fəaliyyət göstərir. Davamlı inkişafa nail olmağın əsas yollarından biri də, ekoloji cəhətdən təmiz dünya yaratmaqdır. Ətraf mühitdə baş verən hadisələrə qarşı insanların ekoloji cəhətdən maarifləndirmək və səmərəli iştirakını artırmaq, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə bilik və bacarıqları planlı fəaliyyət olaraq həyata keçirmək məqsədi daşıyır. Qısa olaraq qeyd etsək, ekoloji təhsil insan və ətraf mühit arasındakı əlaqəyə əsaslanan təhsil fəaliyyətidir. Bir çox ekoloji problemlər əhalinin artımı, müasir texnologiya və müasir məhsuldarlığın sürətlə inkişafı ilə əlaqədardır. Odur ki, insanların yaşayış mühitinin pisləşməsi ilə bağlı narahatlıqları ekoloji təhsilin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ekoloji təhsil insanların ətraf mühit haqqında anlayışını və ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığını artırmaq üçün təhsil vasitələrindən istifadəni nəzərdə tutur. O, insanlara insanlar və ətraf mühit arasındakı əlaqəni düzgün başa düşməyə və ətraf mühitin qorunması üçün cəmiyyətin bütün üzvlərini birgə fəaliyyətə səfərbər edir.

Ekoloji təhsil iki aspekdə özünü göstərir: ümumi ekoloji təhsil və peşəkar ekoloji təhsil. Ümumi ekoloji təhsil insanlara ətraf mühit və ekoloji problemlər haqqında ilkin biliklərə yiyələnməyə kömək edir. Ümumi ekoloji təhsilin əsas məqsədi insanların ətraf mühitə qayğı göstərməsini, onu mühafizə etməsini təmin etmək, ekoloji problemlərin həllində onların məsuliyyət və təxirəsalınmazlıq hissini artırmaqdır. Ümumi ekoloji təhsillə gündəlik həyatımızda qarşılaşdığımız ekoloji problemləri həll edə bilərik. Ümumi ekoloji təhsil vasitəsilə plastik materialların insan sağlamlığına, təbiətə nə dərəcə mənfi təsir etdiyini izah edə bilərik. İçməli suya qənaət etməyi, mümkün qədər şəxsi nəqliyyat vasitələrindən az istifadə etməyi və s. sahələrdə maarifləndirmə işləri apara bilərik. Ümumi ekoloji təhsil Respublikamızda

təhsilin ilk pilləsindən - məktəbəqədər təhsil pilləsindən başlayır və daha sonra təhsilin bütün səviyyə və pillələrində həyata keçırilir.

Peşəkar ekoloji təhsili bir sıra təşkilatlar, dövlətlər və s. həyata keçirir. Bu təhsilin əsas məqsədi dünyada baş verən ekoloji fəlakətlərin qarşısını almaqdır. Peşəkar ekoloji təhsil vasitəsilə ekologiya mühəndisləri yetişdirilir. Onların əsas məqsədi müxtəlif ekosistemlərdə olan problemləri tədqiq etmək, həlli istiqamətində fəaliyyət proqramları hazırlamaqdır. Ölkəmizdə də, müxtəlif ali təhsil müəssisələrində həm bakalavr ixtisaslarında, həm də magistr ixtisaslaşmalarında peşəkar kadrlar hazırlanır. Bu peşəkar kadr hazırlığı hər bir ölkədə ekologiyanın qorunmasının müxtəlif sahələri üzrə aparılır. Respublikamız neft ölkəsi olaraq inkişaf edib, neft və neft məhsullarının ekologiyaya göstərdiyi mənfi nəticələrinin qarşısının alınması üçün, son illərdə ali təhsil müəssisələrində "Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması", "Neft və kimya sahəsində ətraf mühitin mühafizəsi" və s. ixtisaslaşmalar üzrə qəbul aparılır. "Yaşıl dünya" yaratmaq üçün sadəcə ekologiya sahəsinin mütəxəssisləri deyil, bütün sahələrin mütəxəssisləri çalışmalıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətə qayğı məsələləri hər zaman müzakirə olunmuşdur. XX əsrin ortalarından başlayaraq daha geniş müzakirələrə səbəb oldu. Buna səbəb dünya müharibələrinin olması, iqlim dəyişikliyi, kütləvi şəkildə meşələrin məhv olması, içməli su problemləri, qlobal istiləşmə, zəhərli qazlarla havanın çirklənməsi, plastik tullantıların sürətli şəkildə artması, bioloji müxtəlifliyin azalması, dəniz və torpaq ekosistemlərin məhv olması və s. olmuşdur. Bütün bunlar hər biri ciddi ekoloji problemdir, bu ekoloji problemləri həll etməyin bir yolu var, cəmiyyəti bu istiqamətdə maarifləndirmək. Ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması problemləri ümumilikdə hər bir var olan cəmiyyətlərin maraqlarını özündə birləşdirir. Ekoloji cəhətdən sağlam dünya yaratmaq maraqları siyasi, iqtisadi və hərbi maraqlardan üstün olmalıdır. Ekoloji dəyər, ekoloji əxlaq, ekoloji mədəniyyət anlayışları ali dəyərlərdən biri olmalıdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin ortalarından başlayaraq qlobal problem olan, ekoloji problemlərə diqqət artmışdır. İlk olaraq da 1977-ci ildə ekoloji təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq proqramı hazırlanmışdır. Bu proqramın adı, "Tbilisi Bəyannaməsi"dir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədniyyət Təşkilatı (UNESCO) 1977-ci ilin 14-26 oktyabr tarixində Gürcüstanın Tbilisi şəhərində 66 üzv ölkənin və iki dövlətin müşahidəçi kimi iştirakı ilə konfrans keçirdi. Bu konfransın əsas məqsədi, ekoloji sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq proqramının qəbul edilməsi idi. Bu beynəlxaq dərəcəli konfransda ekoloji təhsilə dair bir sıra qərarlar qəbul olundu. Bu bəyannamədə ekoloji təhsilin bütün səviyyələri üzrə (yerli, milli, regional və beynəlxalq) fəaliyyət proqramları hazırlandı.

"Tbilisi Bəyannaməsi"ndən sonra ekoloji təhsilə beynəlxalq miqyasda diqqət artdı. Bütün yaş qruplarında, təhsilin pillələrində və səviyyələrində ekoloji təhsilin təşkilinə nəzarət artdı. Ekoloji təhsili təşkil etmək üçün bir sıra meyarlar və prinsiplər qəbul edildi. Bizi əhatə edən ətraf mühiti qorunması təhsilin hər səviyyəsində, müxtəlif fənlərin tədrisi ilə həyata keçirilir.

Ekoloji təhsil sahəsində Beynəlxalq əməkdaşlığı əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) həyata keçirir. BMT-nin təşkilatçılığı ilə 1973-cü ildən hər il 5 iyun "Ümumdünya Ətraf Mühit Günü" kimi qeyd olunur. Hər il UNEP-in təşkilatçılığı ilə bir ölkə bu tədbirlərə ev sahiblik edir. Bu tədbirlərin hər il mövzusu qlobal ekoloji problemlərdən biri olur. Beynəlxalq dərəcəli tədbirlər vasitəsilə dünyanı narahat edən ekoloji problemlərin həlli yolları, proqramları hazırlanır. Eyni zamanda, ətraf mühitin mühafizəsi, meşələrin salınması, alternativ enerji əldə olunması istiqamətində fəaliyyət proqramları hazırlanır.

Ümumdünya Ətraf Mühit Günü 2023-cü ildə də Kot-D`İvuar Respublikasının ev sahibliyi ilə keçiriləcək. Bu il keçiriləcək bu tədbirin mövzusu hal-hazırki dünyanın qlobal problemlərindən biri olan, plastik tullantılardır. İndiki dövrdə plastik materiallar hər bir yerdə var. Plastik materialların istehsalı XX əsrin 60-cı illərinə nisbətən 20 dəfə artmışdır və daha da artmağa davam edir. Hal-hazırda dünyada hər il 400 milyon tondan çox plastik istehsal olunur ki, bunun da yarısı yalnız bir dəfə istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. İstehsal olunan plastik materialların 10 faizdən az hissəsi təkrar emal olunur. Plastik tullantılar demək olar ki, bütün ekosistemlərə zərər vurur. Atılan hər bir plastik tullantıların təbiətə yoxa çıxması (əriməsi) çox uzun illər – yüz illər, min illər lazım gəlir. Bu öz növbəsində təbiətə çox ciddi ziyan vurur. Yandırılan plastik materiallarda insan sağlamlığına və biomüxtəlifliyə mənfi təsir göstərir. Plastik materiallar əsasən neft, pambıq və kaucuk ağacından istehsal olunduğundan, məhv olmasından qalıq yanacaq əmələ gəlir, bu da qlobal iqlim dəyişikliyinə təsir edən amillərdən biridir. Bunun qarşısını almaq üçün müxtəlif istiqamətdə addımlar atılır, 2023-cü il Ümumdünya Ətraf Mühit Günü tədbirləri isə bu istiqamətdə əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsini planlaşdırır.

Bu problemin həlli üçün mövcud elm sahələri, dövlətlər, təşkilatlar və digər maraqlı tərəflər bu böhrandan çıxış yolu tapmaq üçün tədbirləri genişləndirməli və sürətləndirilməlidir. Bir çox dünya ölkələrində və respublikamızda plastik materiallardan hazırlanan polietilen torbalardan imtina edilib. Ekoloji monitorinq gücləndirilib, istehsal və istehlak mədəniyyəti formalaşdırılır.

Ekoloji problemlərin həlli istiqamətində Respublikamızda da beynəlxalq dərəcəli fəaliyyətlər həyata keçirilir. "İnternational Dialogue for Environmental Action" (İDEA) – "Ətraf mühitin mühafizəsi naminə

beynəlxalq dialoq" İctimai Birliyinin fəaliyyətə başlaması da ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərində əhəmiyyətli fəaliyyətlərdən biridir. İDEA ictimai birliyi 12 iyul 2011-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə fəaliyyətə başlamışdır. Təşkilatın əsas məqsədi ətraf mühit məsələləri və fəaliyyətlər barədə ictimai maarifləndirmə, gənclərlə əməkdaşlıq, ətraf mühit problemləri sahəsində təhsil və onlar üçün düzgün həll yolları tapmaqdır. Burada diqqətçəkən məsələ ondan ibarətdir ki, hər bir layihə gənc nəslin təşəbbüsü, iştirakı və rəhbərliyi ilə gerçəkləşir. Təşkilatın missiyası gənclərin regional və beynəlxalq səviyyədə real və virtual cəmiyyətlərin yaradılması, ətraf mühitin qorunması ilə bağlı açıq dialoqlar vasitəsilə həmin cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi, yerlərdə ekoloji maarifləndirmə işlərini həyata keçirmək üçün bu cəmiyyətin hər bir üzvünün lider kimi yetişməsini təmin etməkdir. (4)

İDEA ictimai birliyinin ən son layihələrindən biri də "Bir damcı" su layihəsidir. Bu layihənin əsas məqsədi ölkə əhalisinin davamlı olaraq içməli su ilə təmin olunması və su ehtiyatlarının mühafizəsi istiqamətində maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Ölkəmizin içməli su təminatında yaşana biləcək hər hansı bir çətinlik ilk növbədə coğrafi amillər ilə bağlıdır. Belə ki, Cənubi Qafqazın ümumi su ehtiyatlarının cəmi 10%-i ölkəmizin payına düşür və şirin su ehtiyatlarımızın 70-72%-i ölkə hüdudlarından kənarda formalaşır. Bu amilləri nəzərə alaraq bizə gəlib çatan hər bir su damcısının dəyərini bilməyimizi önəmli edir. Çünki su mənbələrimizin yuxarıda qeyd olunan coğrafi amillər səbəbindən məhdudluğu və texnoloji amillər hesabına çirklənməsi suyun əldə edilməsi və təmizlənməsi prosesini kifayət qədər çətin və uzun edir. Bütün bunları nəzərə alsaq bu layihənin nə dərəcədə vacib olduğunu bilərik. Layihə hal-hazırda da keçirilməyə davam edir.

"Davamlı inkişaf"ın üç əsas amilindən biri də ekoloji problemlərin həllidir. İDEA ictimai birliyinin əsas məqsədi də ekoloji problemləri həll edib, davamlı inkişafa nail olmaqdır. Azərbaycan Respublikası ekoloji sağlamlığın təmini, gələcək nəsillərə təmiz ekoloji mühitin ötürülməsi məqsədilə müvafiq addımlar atır. Azərbaycanın mövcud təbii-coğrafi şəraiti, zəngin təbii ehtiyatları ekoloji təhlükəsizliyinin daim diqqət mərkəzində olmasını tələb edir. Azərbaycan qlobal ekoloji problemlərin həllində aktiv iştirak etməklə, regional və beynəlxalq səviyyədə geniş fəaliyyət göstərir. Son zamanlar ekoloji problemlərin həllinə həsr olunmuş müşavirələrin, yerli və beynəlxalq konfransların keçirilməsi bu sahənin dövlətin prioritet məqsədləri sırasına daxil edilməsinin əyani sübutudur.

Ədəbiyyat

1. *U.Ələkbərov, Davamlı insan inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Təhsil", 2013, 224 səh.*
2. *R.L.Sultanov, N.A.Sadıqova, Ü.E.Ataşova, Ümumi ekologiya. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 384 səh.*
3. *F.Əliyev, A.Bədəlov, E.Hüseynov, F.Əliyev, Ekologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Elm", 2012, 828 səh.*
4. *https://www.gdrc.org/uem/ee/tbilisi.html*
5. *https://www.un.org/en/observances/environment-day*
6. *azerbaijan.az/related-information/240*

Ş.O.Heydərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shabnamheydarli325@gmail.com

EYNİ TİPLİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİ İLƏ ƏMƏKDAŞLIQ MÜQAVİLƏSİNİN TƏRTİBİNİN ƏSASLARI

Xülasə

Eynitipli təhsil müəssisələri öz aralarında əməkdaşlıq müqaviləsi bağlamaq istəməsinin bir çox səbəbi var – əməkdaşlıq etməyi düşündükləri kommersiya layihəsini rəsmi şəkildə sənədləşdirməklə, məsuliyyət və öhdəliklərin necə bölüşdürüləcəyi, o cümlədən kimə və nəyə sahib olduğu aydın olacaq. Məqalədə düzgün əməkdaşlıqla təhsil müəssisəsinin öz məqsədlərinə çatmaqda və biznesin böyüməsində necə kömək oluna biləcəyi müzakirə edilir Eynitipli təhsil müəssisələrinin bağladıqları müqavilə müxtəlif sahələrdə irəliləyişə imkan verir. Bu müəssisələr müqavilələr və birgə əməkdaşlıqlar nəticəsində tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə çalışmışlar.

ОСНОВЫ СОСТАВЛЕНИЯ ДОГОВОРА О СОТРУДНИЧЕСТВЕ С ОДНОТИПНЫМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ

Резюме

Есть много причин, по которым образовательное учреждение того же типа может захотеть заключить соглашение о сотрудничестве между собой — официально задокументировав коммерческий проект, над которым они рассматривают возможность сотрудничества, будет ясно, как будут разделены обязанности и обязательства, в том числе кто владеет что. В статье рассматривается, как правильное сотрудничество может помочь образовательному учреждению достичь поставленных целей и развить бизнес. Соглашение, заключенное однотипными учебными заведениями, позволяет развиваться в различных областях. Эти учреждения пытались улучшить качество образования в результате контрактов и совместного сотрудничества.

THE BASICS OF DRAWING UP A COOPERATION AGREEMENT WITH AN EDUCATIONAL INSTITUTION OF THE SAME TYPE

Summary

There are many reasons why an educational institution of the same type would want to enter into a cooperation agreement between themselves – by formally documenting the commercial project they are considering collaborating on, it will be

clear how responsibilities and liabilities will be shared, including who owns what. The article discusses how the right collaboration can help an educational institution achieve goals and grow a business. The agreement concluded by the same type of educational institutions allows progress in various fields. These institutions have tried to improve the quality of education as a result of contracts and joint collaborations.

Açar sözlər: *eynitipli təhsil müəssisəsi, əməkdaşlıq müqaviləsi, əlavə təhsil, şəbəkə, tədris*

Ключевые слова: *однотипное образовательное учреждение, договор о сотрудничестве, дополнительное образование, сеть, обучение*

Key words: *educational institution of the same type, cooperation agreement, additional education, network, teaching*

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, təhsil müəssisələri öz aralarında uşaqların inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, ümumilikdə və bütün istiqamətlərdə təhsil prosesinin başa düşülməsinə yönəlmiş müxtəlif əməkdaşlıq müqavilələri bağlamaq hüquqları vardır.

Azərbaycan Respublikasında eynitipli təhsil müəssisələri öz aralarında müxtəlif əməkdaşlıq müqavilələri bağlaya bilirlər. Eynitipli təhsil müəssisələri aşağıdakı əməkdaşlıq müqavilələri bağlayır:

- Tədqiqat;
- Bədən tərbiyəsi və idman;
- Əlavə təlim.

Müəyyən təhsil müəssisələrinin əməkdaşlıq etmək istəyi digər növlərlə də tamamlana bilər. Belə bir müqavilə ali təhsil müəssisəsi ilə məktəb tərəfdaşlıq yolu ilə bağlanır. Bu müqavilənin bağlanmasının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Tələbələri əməkdaşlıq universitetinə qəbula hazırlamaq;
- Orta təhsil müəssisələrinin tələbələrinin və universitet tələbələrinin elmi-tədqiqat işlərində fəal iştirak etmək.

Əməkdaşlıq şərtləri təhsil müəssisələri arasında bağlanan müqavilə ilə müəyyən edilir, bunun nəticəsində formalaşır. Müəssisələr bu şərtlərdə qarşılıqlı razılığa gəlməyi bacarmalıdırlar.

Bu müqavilələr mövcud qanunvericilik ilə tənzimlənir. Tənzimlənən müqavilələr razılaşmada əsas rol oynayır.

Bunlar iki və daha çox müəssisə arasında imzalanan birgə fəaliyyətə əsaslanan layihədir. Bu cür razılaşmalar ortaq maraqları inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Tərəfdaşlıq müqavilələri əməkdaşlığın çərçivələrini müəyyən edir. Hər iki tərəfin öz məqsədinə uyğun olaraq, mövqeyini gücləndirir. Onlar öz səlahiyyətlərini ümumi bir plan üzrə bölüşürlər. Bu sənədlər müəyyən olunmuş müddətə qədər etibarlı olur.

Müqavilə layihəsinin hazırlanması, bağlanması və s. tərəflərin qarşılıqlı razılaşması ilə müəyyən olunur. Sonra isə rəsmiləşdirilir. Bərabər saylı şəxslərdən ibarət komissiya yaradıla bilər. Bundan sonra, layihə tərəfdaşlara təqdim olunur. Layihə yığıncaqda bəyənilməzsə, yenidən on beş gün ərzində tərəflərin nümayəndələri təzədən işləyib təkrar müzakirəyə verməlidirlər. Təsdiq olunduqdan sonra üç gün ərzində imzalanmalıdır.

Əməkdaşlıq zamanı müəllimin müəyyən keyfiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Müəllim şəxsi bacarıqlara malik olmalıdır. Pedaqogika və psixologiyanı dərindən bilməli, inkluziv uşaqlarla işləməyi bacarmalıdır. Tərəfdaşların marağı nə qədər ki, bir nöqtədə kəsişir, bu fəaliyyətin uğurlu alınmasının təməlində dayanır. Fərqli müəllimlər arasında düzgün əməkdaşlıq qurmaq üçün müəyyən amillərə diqqət yetirilməlidir. Qarşıda duran fəlsəfə ilə mövcud vəziyyət uyğunlaşdırılmalıdır. Müəllimlərin bu sahədə təcrübəsi də bu işdə mühüm rol oynayır.

Bədən tərbiyəsi və idman. Bu əməkdaşlıq növündən çox vaxt tələbələrinin lazımi fiziki inkişafını, o cümlədən hər hansı idman yarışına hazırlığını təmin edə bilməyən təhsil müəssisələri istifadə edirlər. Məsələn, dövlət məktəbi başqa məktəbdən başqalarını yaxşı təchiz olunmuş idman meydançası ilə təmin etməyi və ya onların ərazisində yerləşən hovuza girişi təmin etməyi xahiş edə bilər. Qurum bu ehtimala qarşı deyilsə, əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamaq lazımdır.

Biz tez-tez şəbəkə termini ilə qarşılaşırıq. Bu termin mövcud ədəbiyyatlarda geniş yayılmışdır. “Şəbəkə” termini eynitipli təhsil müəssisələrinin toplusuna aiddir. Yeni mexanizm təlim sahəsində müəyyən parametrlərlə belə görünür:

- Ümumi məqsəd qoymaq;
- Təyin olunmuş tapşırığı yerinə yetirmək üçün lazımi resursların əldə edilməsi;
- Ümumi idarəetmə mərkəzinin mövcudluğu.

İlkin olaraq, hansı növ resurs mübadiləsinin şəbəkə qarşılıqlı əlaqə nümunələrindən birbaşa asılı olduğunu başa düşmək lazımdır. Tam hüquqlu sistemin əsas vəzifəsi əvvəlcə planlaşdırılan məqsədə nail olmaqdır. Təhsil prosesinin şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsində əsas problemlər əsas kimi seçildiyi üçün təhsil müəssisələrinin özləri də tədricən sistemə daxil ediləcəklər. (1)

Eynitipli təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq müqavilələrində əsas problemlər bilavasitə regionlar arasında ünsiyyət məsafəsi ilə bağlıdır (adətən qurumlar bir-birindən çox uzaqda yerləşir).

Belə ki, müəssisələr arasında ünsiyyət mütləq olmalıdır. Bu əməkdaşlığı, mübahisəli olan və olmayan mövzuları dəqiqləşdirməyə, fikir mübadiləsinə şərait yaradır. Buna görə də müasir kompüter texnologiyalarından istifadə olunur.

Bu isə o deməkdir ki, pedaqoji kollektiv müasir kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə uşaqlarla məsafədən ünsiyyət qurur. Ancaq hər şey o qədər də sadə deyil: Birincisi, müəllimlər xüsusi təkmilləşdirmə kursları keçməlidirlər. İlk növbədə, hətta təcrübəli mütəxəssislərin də qarşılaşa biləcəyi psixoloji maneəni aradan qaldırmaq lazımdır. Təhsil prosesində şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsinin bu alt növü sağlamlıq problemləri olan uşaqlar üçün ilk növbədə distant təhsilə yönəldilməli olan fəaliyyətlər toplusudur.

Eyni tipli təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq müqavilələri hər bir şagirdin şəxsi keyfiyyətlərinin harmonik inkişafına yönəlmiş müxtəlif dərnəklərin, məktəblərin və hətta şöbələrin səylərini tam birləşdirməyə imkan verir. Təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq müqavilələrinin fəaliyyətinin uşağın fərdi keyfiyyətlərinin formalaşmasına zəmin yaradılmasına yönəldiyini nəzərə alaraq, əlavə təhsil mərkəzləri regionlarda, o cümlədən rayonlarda yerləşdirilməlidir.

Bütün bunlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, eynitipli təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq müqavilələri təhsil müəssisələrində yaradılan sinifdənkənar tədbirlərin vaxtının mümkün qədər uyğunlaşdırılmasına yönəlib.

Təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq müqavilələrinin növündən asılı olaraq bəzi nümunəvi müqavilələr də təqdim olunur: (4,s.210)

- Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş nümunəsi;
- Bu, müəyyən sahə üzrə ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq nümunəsidir.

Beləliklə, hər şey eynitipli təhsil müəssisələrinin qarşılıqlı faydalı şəbəkə əməkdaşlığının bir forması ola bilər. Müqavilə tərtib edərkən nəzərə alınmalı olan əsas şey bu əməkdaşlığın qurulduğu uşaqların maraqlarıdır.

Ümumiyyətlə, bu təhsil müəssisələrində imzalanan bu müqavilələr qarşılıqlı faydaya əsaslanır. Tərəflərin maraqlarına xidmət edən belə müqavilələr eyni zamanda mövcud qurumlarında maraqlarını özündə cəmləşdirir. Tərtib olunan belə razılaşmalarda şagirdlərin maraq dairəsi və inkişafı da daim nəzərə alınmalıdır. Belə olduğu halda, əməkdaşlıqlar daha səmərəli olar.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası, Bakı, 2007.*
2. *İsmayılov M.İ., Cabbarov R.H., Təhsil üzrə rayon (şəhər) və məktəb şuralarının işinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, H.Tusi adına ADPU – pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası № 2., 1997.*

3. *Кабаченко Т.С. Психология управления. Москва. Педагогическое общество России. 2000. стр.283*
4. *Поташник, М.М. Управление качеством образования: практико-ориентированная монография и методическое пособие. Москва: Педагогическое общество России, – 2000. – 448 с.*

S.R.İbadova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
solmazi18118@sabah.edu.az

FÖVQƏLADƏ HALLARDA TƏHSİL İNFRASTRUKTURUNUN TƏŞKİLİ

Xülasə

Müasir dövrdə təəssüf ki, təbii fəlakətlər, münaqişələr və pandemiya kimi fövqəladə hallar təhsil infrastrukturunu əhəmiyyətli dərəcədə poza bilər, bu da təhsil prosesini çətinləşdirir.

Fövqəladə hallar zamanı məktəblər və digər təhsil ocaqları dağıla və ya zədələnə, müəllim və şagirdlər məcburi köçkün düşə bilər. Bu, uşaqların və gənclərin təhsili üçün ciddi nəticələrə səbəb ola bilər, çünki bu, məktəbdə təhsilin dayandırılmasına, təhsil imkanlarının itirilməsinə və savadlılıq səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarar. Bundan əlavə, fövqəladə hallarda təhsil uşaqlar və gənclər üçün həyat xətti ola bilər, onlara normallıq, sabitlik və ümid hissi verə bilər.

Buna görə də təhsil infrastrukturu fövqəladə hallarda mühüm rol oynayır. O, öyrənmənin fasiləsizliyinə, əsas təhsil materiallarına çıxışı təmin etməyə, uşaqların və gənclərin psixi sağlamlığını və rifahını dəstəkləməyə kömək edə bilər. Uzunmüddətli perspektivdə təhsil infrastrukturuna sərmayə qoymaq icmalara fövqəladə hallardan sağalmağa və gələcək böhranlara qarşı dayanıqlılıq yaratmağa kömək edə bilər.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В УСЛОВИЯХ ЧС

Резюме

Образование является основным правом человека, доступным для всех, независимо от обстоятельств. К сожалению, такие чрезвычайные ситуации, как стихийные бедствия, конфликты и пандемии, могут существенно нарушить образовательную инфраструктуру, затруднив продолжение образования детьми и молодежью.

Во время чрезвычайных ситуаций школы и другие учебные заведения могут быть разрушены или повреждены, а учителя и учащиеся могут быть перемещены. Это может иметь серьезные последствия для образования детей и молодежи, поскольку может привести к отсеву из школы, потере возможностей для получения образования и снижению уровня грамотности. Кроме того, в чрезвычайных ситуациях образование может стать спасательным кругом для детей и молодежи, давая им ощущение нормальности, стабильности и надежды.

Поэтому образовательная инфраструктура играет важную роль в чрезвычайных ситуациях. Это может помочь обеспечить продолжение обучения, предоставить доступ к основным учебным материалам и поддержать психическое здоровье и благополучие детей и молодежи. В

долгосрочной перспективе инвестиции в образовательную инфраструктуру могут помочь сообществам оправиться от чрезвычайных ситуаций и повысить устойчивость к будущим кризисам.

ORGANİZATİON OF EDUCATİONAL INFRASTRUCTURE İN EMERGENCİES

Summary

Education is an essential human right available to all, regardless of circumstances. Unfortunately, emergencies such as natural disasters, conflicts and pandemics can significantly disrupt educational infrastructure, making it difficult for children and young people to continue their education.

During emergencies, schools and other educational institutions may be destroyed or damaged, and teachers and students may be displaced. This can have serious consequences for the education of children and young people, as it can lead to school dropouts, lost educational opportunities and lower literacy rates. Furthermore, in emergencies, education can be a lifeline for children and young people, giving them a sense of normality, stability and hope.

Therefore, educational infrastructure plays an important role in emergencies. It can help ensure learning continues, provide access to essential educational materials, and support the mental health and well-being of children and young people. In the long term, investing in education infrastructure can help communities recover from emergencies and build resilience against future crises.

Açar sözlər: *fövqəladə hallar, təhsil infrastrukturu, infrastrukturun təşkili, məktəb*

Ключевые слова: *чрезвычайные ситуации, образовательная инфраструктура, инфраструктурная организация, школа*

Key words: *emergencies, educational infrastructure, infrastructure organization, school*

GİRİŞ

Fövqəladə hallarda, təhsil infrastrukturu tez-tez qida, su və sığınacaq kimi zəruri ehtiyaclar üçün ikinci dərəcəli narahatlıq doğurur. Bununla belə, pozulmuş təhsilin uzunmüddətli təsiri icmalara əhəmiyyətli və davamlı təsirlər göstərə bilər.

Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunun saxlanması üçün bir sıra problemlər var. Əsas problemlərdən biri məktəb binalarına, dərsliklər və kompüterlər kimi resurslara fiziki ziyan vurmaqdır. Zəlzələ, daşqın və qasırğa kimi təbii fəlakətlər məktəblərə və onların məzmununa böyük ziyan vuraraq təhsilin davam etdirilməsini çətinləşdirir.

Digər problem şagirdlərin və müəllimlərin yerdəyişməsidir. Bir çox fövqəladə vəziyyətlərdə insanlar evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalır və daha təhlükəsiz ərazilərə, çox vaxt məktəblərindən uzaqlara köçürlər. Bu,

şagirdlərin təhsillərini davam etdirmələrini çətinləşdirə bilər, çünki onların nəqliyyata çıxışı olmaya bilər və ya travma və digər stress faktorları ilə üzləşə bilər.

Fövqəladə halların təhsil infrastrukturuna təsirini azaltmaq üçün bir neçə həll yolu həyata keçirilə bilər. Bir yanaşma fəlakətə davamlı məktəb binalarına və resurslarına investisiya qoymaqdır. Təbii fəlakətlərə daha davamlı məktəblər tikməklə, fövqəladə hadisədən sonra təhsil infrastrukturunu saxlamaq asan ola bilər.

Başqa bir həll distant təhsil variantlarını təmin etməkdir. Onlayn kurslar və video konfrans kimi texnologiyadan istifadə etməklə, şagirdlər və müəllimlər fiziki cəhətdən ayrılsalar belə ünsiyyətə və öyrənməyə davam edə bilərlər. Bu yanaşma xüsusilə COVID-19 pandemiyası zamanı çox faydalı oldu, çünki məktəblər distant təhsilə keçməli oldular (1).

Bu gün hamının üzləşdiyi bir problem də distant təhsil vasitəsi ilə tam və ya qismən həll edilə bilir. Məlum olduğu kimi təhsil xərcləri (təkcə təhsil haqqı deyil, həmçinin nəqliyyat, məişət, ərzaq və s. xərclər də bura daxildir) heç də hamı üçün əlçatan olmur. Distant təhsil böyük qənaət imkanlarına malikdir. Evdə oturaraq, təhsil haqqında başqa heçbir xərc çəkmədən zəruri bilik və bacarıqları əldə etmək olur. Təhsilin bu formasında təhsil xərcləri təhsilin ənənəvi formada təşkili ilə müqayisədə kifayət qədər aşağı olur. Bu amil distant təhsili daha çox insan üçün əlçatan edir (5, 39).

Fövqəladə hallar təhsil infrastrukturunun təşkili üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bu çağırışlara aşağıdakılar daxildir:

Məktəb binalarının və qurğularının dağıdılması: Zəlzələ, daşqın və qasırğa kimi təbii fəlakətlər məktəb binalarını və obyektlərini dağıda bilər, bu da şagirdlərin və müəllimlərin təhsillərini davam etdirmələrini qeyri-mümkün edir.

Şagirdlərin və müəllimlərin yerdəyişməsi: Silahlı qarşıdurmalar və köçkünlük şagirdləri və müəllimləri evlərini və məktəblərini tərk etməyə məcbur edə, onların təhsilini poza bilər.

Sağlamlıq riskləri: Xəstəliklərin yayılması şagirdlər və müəllimlər üçün sağlamlıq riskləri yarada bilər, bu da dərsləri təhlükəsiz keçirməyi çətinləşdirir.

Resurs çatışmazlığı: Fövqəladə hallar təhsilin keyfiyyətinə təsir göstərə bilən dərsliklər, tədris materialları və maliyyə kimi resursların çatışmazlığı ilə nəticələnə bilər.

Silahlı münaqişələr və ya pandemiya kimi fövqəladə vəziyyətlərdə təhsil infrastrukturu çox vaxt əhəmiyyətli dərəcədə pozulur. Təhsil müəssisələri zədələnə, dağıla və ya əlçatmaz ola, tələbələr və müəllimlər köçə və ya dərslərdə iştirak edə bilməyəcəklər. Bununla belə, təhsil əsas insan hüququ və uzunmüddətli bərpa və möhkəmliyin mühüm komponentidir. Buna görə də

fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunun təşkili üçün effektiv strategiyalara malik olmaq vacibdir (4).

Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunu təşkili üçün istifadə edilə bilən bir neçə strategiya var:

Müvəqqəti Öyrənmə Məkanları Yaradılmalı: Məktəblər və təhsil müəssisələri zədələndikdə və ya dağıdıldığında, müvəqqəti öyrənmə yerləri icma mərkəzləri, çadırlar və hətta ağacların altında təhlükəsiz yerlərdə yaradıla bilər. Bu məkanlar uşaqlar və gənclər üçün təhlükəsiz təhsil mühiti təmin edə bilər.

Distant Təhsildən istifadə etməli: Məktəblərin açıla bilməyəcəyi və ya şagirdlərin məktəbə şəxsən gedə bilmədiyi vəziyyətlərdə distant təhsildən istifadə edilə bilər. Buraya onlayn öyrənmə platformaları, radio və ya televiziya verilişləri və ya evə aparan öyrənmə materialları daxil ola bilər.

Təhsil materialları və ləvazimatları ilə təmin edilməli: Fövqəladə hallarda təhsil materialları və ləvazimatlarına çıxış məhdudlaşdırıla bilər. Kitabların, karandaşların və digər materialların təmin edilməsi uşaqların və gənclərin təhsillərini davam etdirmək üçün lazım olan hər şeyə sahib olmasını təmin edə bilər.

Müəllimlərə dəstək: Müəllimlər fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunun saxlanılması üçün çox vacibdir. Onlar çətin şəraitdə keyfiyyətli təhsil təmin etmək üçün dəstəyə, təlimə və resurslara ehtiyac duyurlar.

Psixi Sağlamlıq və Rifahı ünvanlamalı: Fövqəladə hallar uşaqların və gənclərin psixi sağlamlığına və rifahına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Psixososial dəstək, məsləhət və digər xidmətlərin göstərilməsi uşaqların və gənclərin sağlam, öyrənmə qabiliyyətini təmin etməyə kömək edə bilər (3).

Bu strategiyalara əlavə olaraq, fövqəladə hallarda həssas və təcrid olunmuş əhalinin ehtiyaclarını prioritetləşdirmək vacibdir. Məsələn, əlilliyi olan uşaqlar, qızlar və qaçqınlar təhsil almaq üçün əlavə maneələrlə üzləşə bilər və buna görə də ünvanlı dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bu dəstəyə fövqəladə vəziyyətin travma və stressini həll etmək üçün ixtisaslaşdırılmış tədris materialları, əlçatan imkanlar və psixososial dəstək daxil ola bilər.

Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunun təşkilində bir sıra qabaqcıl təcrübələr müəyyən edilmişdir. Bunlara daxildir:

Əməkdaşlıq və əlaqələndirmə: Hökumətlər, beynəlxalq təşkilatlar və yerli icmalar arasında əməkdaşlıq və koordinasiya təhsilin fövqəladə hallarda səmərəli təşkilini təmin etmək üçün vacibdir.

Çeviklik: Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturu şagirdlərin və müəllimlərin dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün çevik və uyğunlaşa bilən olmalıdır.

İnklüzivlik: Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturu cinsindən, etnik mənsubiyyətindən, dilindən və ya əlilliyindən asılı olmayaraq hər kəs üçün əhatəli və əlçatan olmalıdır.

Davamlılıq: Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturu davamlı olmalı və uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə töhfə verməlidir (2).

Ümumilikdə, fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunun təşkili tələbələrin və müəllimlərin təhlükəsizliyini və rifahını prioritetləşdirən, distant təhsili dəstəkləmək üçün texnologiyadan istifadə edən və həssas və təcrid olunmuş əhalinin ehtiyaclarına cavab verən əlaqələndirilmiş və hərtərəfli yanaşma tələb edir. Bu strategiyaları həyata keçirməklə biz ən çətin şərtlərdə belə təhsilin fundamental insan hüququ olaraq qalmasını təmin edə bilərik.

NƏTİCƏ

1. Yekun olaraq qeyd edək ki, təhsil infrastrukturu fövqəladə hallar zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir, uşaq və gənclərə təhsil, sabitlik və ümid imkanı verir. Müvəqqəti öyrənmə məkanlarının yaradılması, distant təhsildən istifadə, təhsil materialları və ləvazimatları ilə təmin edilməsi, müəllimlərə dəstək, psixi sağlamlıq və rifah halının həlli kimi strategiyalar böhran vəziyyətlərində öyrənmənin davam etdirilməsini təmin etməyə kömək edə bilər. Təhsil infrastrukturuna sərmayə qoymaqla biz gələcək fövqəladə hallarla qarşılaşmağa daha yaxşı hazır olan davamlı icmalar yaratmağa kömək edə bilərik.

2. Fövqəladə hallarda təhsil infrastrukturunun təşkili mürəkkəb və çətin məsələdir. Bununla belə, əməkdaşlıq, koordinasiya, çeviklik, inklüzivlik və davamlılıq ilə fövqəladə hallarda şagirdlərə və müəllimlərə təhsil vermək mümkündür. Hökumətlər, beynəlxalq təşkilatlar və yerli icmalar humanitar yardım planlarında təhsilə üstünlük verməklə və qabaqcıl təcrübələri tətbiq etməklə, hətta ən çətin şəraitdə belə təhsil hüququnun qorunmasını təmin edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. *Uşaqları Xilas edin. (2021). Fövqəladə hallarda təhsil. https://www.savethechildren.org/us/what-we-do/emergency response/education-in-emergencies*
2. *Fövqəladə Hallarda Təhsil üzrə Agentliklərarası Şəbəkə (INEE). (2019). Təhsil üçün Minimum Standartlar: Hazırlıq, Cavab, Bərpa. https://inee.org/resources/minimum-standards*
3. *Beynəlxalq plan. (2017). Fövqəladə hallarda təhsil: Hər bir uşaq üçün hüquq. https://plan-international.org/education-emergencies-right-every-child*
4. *Beynəlxalq Xilasetmə Komitəsi (IRC). (2021). Fövqəladə hallarda təhsil. https://www.rescue.org/topic/education-emergencies*
5. *Asəf Zamanov, Hikmət Əlizadə, Səbinə Rüstəmova, Səbinə Əlizadə "Distant təhsilin pedaqogikası".*

S.H.Ələsgərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elesgerov_s@list.ru

MÜASİR DÖVRDƏ DİSTANT TƏHSİL: ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Xülasə

Bu məqalədə distant təhsilin və tədrisin mahiyyəti, onun Azərbaycan Respublikasında hazırkı inkişaf mərhələsindəki mövqeyi müzakirə olunur. Azərbaycan Respublikasındakı distant təhsil sistemi digər ölkələrin distant təhsil sistemi ilə müqayisə olunur. Belə bir təhsil konsepsiyasının üstünlükləri və çatışmazlıqlarına toxunulur, ondan istifadənin formaları və nəticələri təhlil edilir. Distant təhsil sisteminin şagirdlərin eləcə də, ali məktəb tələbələrinin psixoloji iqliminin düzgün qurulmasında, müasir dövr təhsilinin inkişaf perspektivlərinin inkişaf etdirilməsindəki rolu da xüsusi ilə vurğulanır. Eyni zamanda məqalədə distant təhsilin qaynaqlandığı müəyyən sayda prinsiplər də qeyd olunur.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ: ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ

Резюме

В данной статье рассматривается сущность дистанционного образования и обучения, его положение на современном этапе развития в Азербайджанской Республике. Система дистанционного образования в Азербайджанской Республике сравнивается с системой дистанционного образования других стран. Обсуждаются преимущества и недостатки такой образовательной концепции, анализируются формы и результаты ее использования. Также подчеркивается роль системы дистанционного образования в правильном создании психологического климата студентов, а также студентов высшей школы, в развитии перспектив развития современного образования. В то же время в статье упоминается определенный ряд принципов, на которых базируется дистанционное образование.

DISTANCE EDUCATION IN MODERN TIME: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Summary

This article discusses the nature of distance education and teaching, its position in the current stage of development in the Republic of Azerbaijan. The distance education system in the Republic of Azerbaijan is compared with the distance education system of other countries. The advantages and disadvantages of such an educational concept are discussed, the forms and results of its use are analyzed. The role of the distance education system in the correct establishment of the psychological climate of the students, as well as the students of the higher school, in the development

of the development prospects of modern education is also emphasized. At the same time, the article mentions a certain number of principles from which distance education is based.

Açar sözlər: *fərdi kompüter, internet, distant təhsil, informasiya texnologiyaları, təhsil*
Ключевые слова: *персональный компьютер, интернет, дистанционное обучение, информационные технологии, образование*
Key words: *personal computer, ınternet, distance learning, information technology, education*

Müasir cəmiyyətdə informasiya texnologiyaları prosesləri istisnasız olaraq insan həyatının bütün sahələrini əhatə edib, təhsil sahəsi də istisna deyil. Şəbəkədən, internet texnologiyalarından, eləcə də distant təhsildən istifadə indiki dövrdə cəmiyyət üçün heç də yenilik deyil. Hazırda distant təhsil təhsilin əldə edilməsi prosesini fərqli prizmadan qiymətləndirmək imkanı verir. İnternetin yaranması ilə insanlar şəbəkədə yerləşən müxtəlif resurslara birbaşa daxil olmaq imkanı əldə edirlər. Belə texnologiyaların mümkünlüyü çox yüksəkdir, məhz buna görə də insan əməyinin bütün sahələri informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, dünyada mövcud vəziyyətlə yanaşı, distant təhsil və onun bütün müsbət və mənfi cəhətləri həmişəkindən daha aktualdır. Çünki ümumtəhsil və ali məktəblərin əksəriyyəti tələbələrini distant təhsilə keçiriblər.

XX əsrin II yarısında distant təhsil sisteminin tətbiqi təhsildə innovasiyalardan biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda ilk dəfə internet üzərindən videokonfrans Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində 2001-ci ildə universitetin 70 illik yubileyi münasibəti ilə təşkil edilmiş konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə nümayiş etdirilmişdir. (1, s.29)

Distant təhsil təhsil fəaliyyətinin bütün və ya əhəmiyyətli hissəsinin mütərəqqi informativ və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirildiyi və müəllimdən uzaqda olduğu təhsildir. Müasir alimlərin əsərlərində bu və ya digər dərəcədə təhsil və ümumilikdə təhsil prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı yaranan çətinlik və problemlərə toxunulur.

Azərbaycanda distant təhsilin ümumi vəziyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi bir sıra aşağıdakı distant təhsil formalarını təqdim edir: distant təhsil xüsusi bir təşkilatın dəstəyi ilə dövlətin geniş sakinlərinə göstərilən təhsil xidmətlərinin məcmusudur. Təhsil məlumatlarının məsafədən mübadiləsini təmin edən yeni informasiya texnologiyalarından istifadəyə əsaslanan ümumi təhsil sahəsi (peyk televiziya yayımı, kompüterin qarşılıqlı əlaqəsi və s.). Ancaq eyni zamanda, hər kəs üçün distant təhsil və təlimin əsas

olduğunu söyləmək hələ də çətindir, hazırda onlar hələ ilkin inkişaf mərhələsindədirlər. İndiyə qədər sadə üz-üzə təlim, istisnasız olaraq, sürətlə inkişaf edən informativ texnoloji proseslərə baxmayaraq, mövcudluğumuzda qalır. Yenə də bu təhsil növünə diqqəti artırmağa qərar verdiyimiz halda, dövlətimizdə bu təhsil metodunun zəruriliyi və faydalılığının əsas səbəblərini qeyd etməliyik.

- Birinci amil asan və etibarlı informasiyaya böyük ehtiyacdır.
- İkincisi odur ki, bu ehtiyacları ödəmək üçün texnoloji proseslər artıq mövcuddur və gələcəkdə onlar yalnız təkmilləşdiriləcəkdir.
- Üçüncü amil ondan ibarətdir ki, distant təhsilə mühüm yeni bazar kimi yanaşılır ki, bu da onun üzərində işin rəsmiliyini nəzərdə tutur. (3, s.183)

Pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar Müəllim Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə distant təhsil sisteminin tədris prosesinin daha müasir və onlayn forması olduğunu, eləcə də, distant təhsil sisteminin xeyli üstünlüklərə malik olduğunu vurğulamışdır. (2, s.151)

Qeyd etmək lazımdır ki, distant təhsilin qaynaqlandığı müəyyən sayda prinsiplər var. Bunlardan, çeviklik prinsipi tələbənin müəyyən vaxtda mühazirə və ya seminarlarda şəxsən iştirak etməsinə ehtiyac olmadığını, əksinə, özü üçün uyğun və rahat iş qrafiki yaratmağı nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq, bu cür təhsilin əlçatanlığı dəfələrlə artır, çünki demək olar ki, hər bir şəxs təhsilini cədvəlinə uyğunlaşdıra bilər ki, bu da onlara daha səmərəli şəkildə təhsil almaq imkanı verəcəkdir.

Modul prinsipi deyir ki, müəllim hər bir tələbəyə uyğunlaşmaq və hər bir şagirdin bacarıq, qabiliyyət, fəaliyyətindən asılı olaraq təlim tapşırıqları və layihələri yaratmaq imkanına malikdir.

Açıq tədris prinsipi də mühüm cəhətdir. Bu o deməkdir ki, distant təhsil konsepsiyası tədris materialının çox geniş tədris bazasını və tələbənin lazımsız çətinliklər yaratmayacağı bütün lazımi bilikləri, özünü dərketməni ehtiva etməlidir.

Fəaliyyət və şüur prinsipi tələbənin əldə etdiyi bilik, bacarıq, vərdişlərin mənasını anlamalı, eyni zamanda öz məqsədlərini aydın görməli, bütün biliklərin və öz prinsiplərinin geniş bazasında inkişaf etmək arzusuna sahib olmalıdır.

Tədris prosesində tələbənin motivasiyası, eləcə də distant təhsilin prinsipləri və əsasları bu problemin nəzərdən keçirilməsində çox mühüm aspekt hesab olunur. Tələbə əldə edilmiş biliyə olan ehtiyacını aydın və səlis şəkildə başa düşməlidir, çünki distant təhsil formasında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəlliminizlə minimum ünsiyyətlə özünü idarə edən və müstəqil öyrənməyə diqqət yetirilir. (6)

Distant təhsilin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Əhəmiyyətli sayda praktik məşğələ tələb edən ixtisaslar üçün məsafədən məşq etmək

olduqca çətindir. Ən innovativ texnoloji proseslərin daxil edilməsi real təcrübəni əvəz etməyəcək. Digər bir çatışmazlıq hesab edilə bilər ki, bu cür təhsil ünsiyyət bacarıqları kimi keyfiyyəti kifayət qədər formalaşdırmır, çünki distant təhsildə tələbələrin təkcə müəllimlə deyil, həm də təhsil yoldaşları ilə əlaqəsi olduqca kiçikdir. Bu səbəbdən belə bir təhsil modelində komanda işi kimi bacarıqların formalaşdırılması çətindir. Baxmayaraq ki, ədəbiyyatda coğrafi cəhətdən səpələnmiş komanda üzvlərində layihə işinin təşkili nümunələri təsvir edilir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, distant təhsil daha çox üstünlüklərə malikdir. Əsas üstünlük coğrafi yerindən asılı olmayaraq hər bir şəxs üçün təhsilin ümumi əlçatanlığı, eləcə də istənilən vaxt öyrənmək imkanı hesab edilə bilər. Bundan əlavə, belə təlimin mübahisəsiz üstünlüyü iş yerində təlim hesab edilə bilər. Tələbələr məsafədən təhsil alarkən dərsliklərin və ya hər hansı digər materialların çatışmazlığı problemi ilə qarşılaşmırlar, çünki tədris materiallarını internetdə, elektron kitabxanalarda tapmaq mümkündür ki, bu da onların ümumi əlçatanlığını artırır, həmçinin tədrisin təşkilini asanlaşdırır. Şübhəsiz ki, distant təhsil kifayət qədər demokratikdir və yaşayış yerindən, sağlamlıq vəziyyətindən, milli mənsubiyyətindən və maliyyə imkanlarından asılı olmayaraq təhsil almaq imkanı verir. Distant təhsil formatında təkcə tələbələr deyil, müəllimlər də üstünlük qazanır: onlar dünyanın istənilən yerindən dərslər və məsləhətləşmələr aparmaq imkanı əldə edirlər.

Distant təhsil hər bir tələbə ilə fərdi işləmək imkanı verir. Distant tədris texnologiyası hər bir tələbəyə öz yanaşmasını tapmağa kömək edir. Elə olur ki, utancaq uşaq iyirmi sinif yoldaşının gözü ona dikilmiş sinifdə fəal işləməkdən utanır. Ancaq uzaqdan belə sakit adam özünü daha sərbəst hiss edir, söhbətdə müəllimə suallar verir və tapşırıqları uğurla yerinə yetirir. Müəllim isə öyrənməyə marağını qorumaq üçün belə şagirdlər üçün onların meyllərinə uyğun əlavə tapşırıqlar seçə bilər. Distant təhsil şagird və tələbələri daha yaxından tanımaq üçün əla şansdır.

Oyun tapşırıqları. Distant təhsil rəqəmsal texnologiyalardan çox fəal istifadəni nəzərdə tutur. O cümlədən oyunlaşdırılmış tapşırıqlar: onlayn oyunlar, viktorinalar, interaktiv beyin oyunları. Unutmayaq ki, hər bir uşaq üçün oyun dünyanı öyrənməyin ən təbii yoludur. Orta məktəb şagirdləri isə dərslikdəki quru tapşırıqlardan daha çox bu cür informasiyaları bəyənirlər. Oyunlar təkcə öyrənməni əyləncəli etmir, onlar tərəqqini ölçməyə kömək edir və öyrənməyə sağlam rəqabət elementi gətirir. Təhsil oyunları rəsmi proqrama daxil edilmir, lakin onları müntəzəm tapşırıqlarla qısaltmağı məsləhət görürük. Öyrənməkdən həzz alan uşaq dərsdə darıxan uşaqdan daha böyük uğur qazanacaq.

Daha rahat iş tempi. Distant təhsilin sizə verdiyi əsas şey vaxtdır. Tələbələrinizlə ünsiyyətinizin çox hissəsi messencer vasitəsilə həyata keçirildiyinə görə, onların suallarına cavablarınızı düşünməyə daha çox vaxtınız olur. Axı, səhv etmək riski ilə dərhal cavab vermək məcburiyyətində deyilsiniz istinad ədəbiyyatını yoxlaya və daha düşünülmüş və ətraflı cavab verə bilərsiniz. Bu, müəllim və tələbələr arasında münasibətləri daha peşəkar, eyni zamanda daha rahat edir.

Biliyin aktuallığı. Vərdiş etdiyimiz çap olunmuş dərsliklər heç də həmişə zamanın gedişi ilə ayaqlaşmır. Çox vaxt onlar mağazalara və kitabxanalara çatmazdan əvvəl köhnəlir. Uzaqdan təhsil prosesi müəllimə 21-ci əsr uşağının maraqlarına cavab verən müvafiq materialları tapmağa imkan verir. Məsələn, ingilis dilini təkcə dərsliklərdən deyil, həm də cari internet saytlarından, mahnılardan, sosial şəbəkə və televiziya şoularının ən son seriyalarından öyrənə bilərsiniz.

Tədris materiallarının mövcudluğu. İndi bir çox onlayn kitabxanalar virtual qapılarını açıb və dərslik və dərs vəsaitlərindən pulsuz istifadə etməyə icazə veriblər. Ancaq əslində, şəbəkədə dərs hazırlamaq üçün faydalı olan elektron kitablara çox sayda pulsuz giriş tapa bilərsiniz. Bu, həm məktəb kitabxanasında mövcud olan dərsliklərlə məhdudlaşmayan müəllimin, həm də onlarla bahalı əlavə dərslik almağa imkanı olmayan şagirdlərin valideynlərinin həyatını asanlaşdırır.

Rəqəmsal texnologiyaları anlamaq ehtiyacı. Heç kim mübahisə etmir, yeni iş üsuluna keçmək narahatedici və yorucudur. Xüsusilə vahid təlimat yoxdursa və hər şeyi tez başa düşməlisiniz. Hardan başlayacağınızı bilmirsinizsə, distant təhsil vebinarları ilə başlayın. Bir az səylə, bir həftə ərzində bütün rəqəmsal təhsil alətləri üzrə praktiki olaraq ekspert ola bilərsiniz, əslində, onlar üçün çətin bir şey yoxdur.

Şəxsi ünsiyyətin olmaması. Dərs zamanı bütün şagirdləri göz önündə saxlamağa adət etmiş müəllim üçün "ev" dərsi çətin sınaq ola bilər. Axı distant təhsillə bütün uşaqları idarə etmək çətindir. Video konfrans, müəllimin uşaqlarla ünsiyyət qura biləcəyi ümumi söhbət, Google sənədlərdə qrup layihələri üzərində işləyə bilməsi və real vaxt rejimində qarşılıqlı əlaqə üçün digər alətlər bu problemi həll etməyə kömək edəcək.

Tələbə motivasiyası ilə işləmək ehtiyacı. Müasir müəllimin işi dərsliyi ucadan oxumaq deyil. Onun vəzifəsi tələbələri həvəsləndirmək və ruhlandırmaq, onları fənnlə maraqlandırmaq, maraq və təşəbbüskarlığı təşviq etməkdir. Bu funksiyaları öz üzərinə götürə bilən kompüter sistemi yoxdur. İndi isə hər zamankından daha çox müəllim bütün bu istedadları nümayiş etdirməlidir. Ola bilsin ki, müəllimlər motivasiya və təşkilatlanma ilə bağlı problemləri olan uşaqlara daha çox diqqət yetirməli olacaqlar: belə tələbələr

öyrənmənin artıq lazım olmadığına qərar verə bilərlər. Ona görə də müəllimlər belə şagirdlərə nəzarətin yeni formalarını icad etməli olacaqlar.

Əlbəttə ki, distant təlim nəticə əldə etmək üçün tələbənin böyük şəxsi marağını tələb edir, xarici dəstək olmadıqda öyrənmədə lazımi ritmi saxlamaq lazımdır. Zəif kompüter səriştəsi də bu tip təhsildə maneə hesab olunur. Sadəcə fərdi kompüter haqqında bəzi əsas biliklərə sahib olmaq kifayət deyil, siz internetdə tam işləməyi, həmçinin mövcud məlumatları emal etməyi bacarmalısınız.

Digər çətin məsələ istifadəçinin identifikasiyası məsələsidir. Bu problemi imtahandan və qeydiyyatdan keçərkən həll etmək xüsusilə çətindir. Nəzəriyyə və praktikada bu məsələlər fəal şəkildə müzakirə olunur.

Bundan əlavə, distant təhsilin inkişafına mane olan digər mühüm şərt əhalinin bu cür təhsil alma metodunun səmərəsiz olması, keyfiyyətinin distant təhsildən də aşağı olması mövqeyidir. Distant təhsil ümumi təhsil üçün böyük imkanlar açır, lakin bu konsepsiya hələ də mükəmməllikdən uzaqdır, distant təhsilin bir sistem olaraq öhdəsindən gəlməli olacağı bir sıra problemlər var.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, distant təhsil hazırda əyani və ya qiyabi təhsilin oxşar konfiqurasiyaları ilə birlikdə təhsil sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur. Deyə bilərik ki, hazırda ölkəmizdə distant təhsil öz inkişafının kuliminasiya nöqtəsinə çatmamışdır lakin bu, universitetlərə distant tədris xidmətləri göstərməyə mane olmur. Digər inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, ABŞ və ya Yaponiyada distant təhsil Azərbaycan Respublikası ilə müqayisədə daha erkən və daha məhsuldar şəkildə inkişaf etməyə başladı, lakin bu ştatlarda distant təhsil almaq bir sıra şərtlər və məhdudiyyətlərlə müşayiət olunur. Distant təhsil təhsil formalarından biri kimi təhsil sistemində klassik və formalaşmış normalarla bərabər mövcud olmaq qabiliyyətinə malikdir.

Eləcə də, qeyd etmək lazımdır ki, distant təhsil ənənəvi təhsildən əsaslı şəkildə fərqlənir ki, o, hansı bilik, və bacarıqlara ehtiyacı olduğunu dəqiq bilən şagirdin gəldiyi yeni təhsil informasiya mühitini yaradır. Həmçinin, hesab etmək olar ki, distant təhsilin fərqləndirici xüsusiyyəti müxtəlif informasiya resurslarından istifadə etməklə tələbələrə tələb olunan məlumatları müstəqil toplamaq imkanı verməkdir. Distant təhsillə ənənəvi təhsil arasındakı fərqlər arasında distant təhsil kursunun müəllimi və tələbələrinin həll etməli olduğu bir sıra tipik psixoloji və pedaqoji problemləri ayırmaq olar: təlim prosesinin iştirakçıları arasında şəxsiyyətlərarası əlaqələrin qurulmasında çətinliklər; əməkdaşlıqda təlim zamanı səmərəli işləyən kiçik təhsil qruplarının formalaşdırılması problemləri; təhsil prosesinin daha səmərəli təşkili üçün tələbələr arasında məlumatın qavranılmasının fərdi xüsusiyyətlərinin və öyrənmə üslublarının müəyyən edilməsi; öyrənmə motivasiyasını yeniləmək və saxlamaq.

2020-ci ildə ümumi orta məktəbdən tutmuş bütün universitetlər də COVID 19 virusu epidemiyasına görə tez bir zamanda distant təhsil formatına keçməli oldu. Bu, bir sıra problemləri üzə çıxardı: bir çoxunun serverləri distant təhsil saytları belə sayda tələbə üçün nəzərdə tutulmamışdır, çünki distant təhsil, əsasən az sayda insan və müəyyən bir yaş qrupu üçün eyni vaxtda dərslərin keçirilməsinə yönəldilmişdir. Əsas problemlərdən biri interaktiv formalardan istifadə edərək, oyun elementləri ilə, immersiv texnologiyalarla onlayn dərslər üçün müasir təhsil məzmununun hazır olmaması hesab edilə bilər. Onlayn rejimə məcburi keçid ali təhsilin vasitəçiliyini kökündən sürətləndirdi. Onun inkişafına daha da təkan verdi.

Bu məsələnin müxtəlif aspektlərini təhlil etdikdən sonra belə bir fikir söyləmək olar ki, distant təhsil istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə ixtisaslaşdırılmış informasiya və təhsil mühitindən istifadə etməklə geniş əhali kütləsinə bir sıra təhsil xidmətləri göstərən yeni təhsil formasıdır. Təlimin təşkili və tələbələrlə müəllim arasında qarşılıqlı fəaliyyət strategiyası distant kursun inkişafının əsasını təşkil edən pedaqoji texnologiya ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, hansısa səbəbdən (başqa şəhərə, ölkəyə köçmək, maliyyə imkanları və s.) ənənəvi təlim variantı olmadıqda distant təhsil rahat və faydalı formadır. Distant təhsil əlavə təhsil və ya təkmilləşdirmə sahəsində, eləcə də kifayət qədər təhsil müəssisələrinin olmadığı regionlarda daha effektivdir.

Ədəbiyyat

1. *Asəf Zamanov, Hikmət Əlizadə, Səbinə Rüstəmova, Səbinə Əlizadə - Distant Təhsilin Pedaqogikası. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU Nəşriyyatı, 2021, 155 səh.*
2. *Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə, Zenfira Əzizova, Sahib Əliyev, Ülviyyə Verdiyeva – Pedaqogika. Dərslik. Bakı, Mütərcim Nəşriyyatı, 2021, 488 səh.*
3. *Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə, Firədun İbrahimov. Pedaqogika: 2 cilddə. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2012, 706 səh.*
4. *Пьянкова Н.Г., Матвиюк В.М. Дистанционное образование как элемент интернет-технологий // В книге: Наука, техника, управление, социальное развитие - двигатели научно-технического прогресса. Материалы XIII Межвузовской (международной) научно-практической конференции. 2014. С. 332-333.*
5. *Сердюк А.В., Матвиюк В.М. Основные проблемы и перспективы развития информационного общества на современном этапе // В сборнике: Первые шаги в науку: Современные проблемы и перспективы развития. Материалы I (первой) краевой научно-практической конференции преподавателей и студентов среднего профессионального образования. Краснодар, 2013. С. 205-207.*

6. *Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В.Моисеева; Под ред. Е.С.Полат. - М.:Издательский центр «Академия», 2004.-416с.*
7. *Хабибулина Э.М., Дистанционное обучение: основные термины, принципы и модели // URL: http://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/.. distantsionnoe-obuchenieosnovnye-terminy-printsipy-i.*
8. *http://www.anl.az/down/meqale/az_mektebi/2021/4/787044(meqale).pdf*
9. *http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/yanvar/348284.htm*
10. *http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/aprel/717261.htm*
11. *http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2011/mart/160685.htmhttps://ict.az/uploads/konfrans/GOOGLE_SCHOLAR_e-gov/54B.Ismayilova.pdf.*

S.F.Nəsibzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
snesibzade88@gmail.com

AZƏRBAYCANDA PEŞƏ TƏHSİLİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda ümumtəhsil müəssisələrində peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətləri, idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda peşə təhsilinin strukturu və təhlili, inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətləri, peşəyönümünün inkişafının müqayisəli təhlil olunması və inkişaf strategiyası vacib hesab olunur.

Tədqiqatın mövzusu Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafının müqayisəli təhlili, prioritet istiqamətləri olduğu üçün məqalədə bu barədə bəhs edilmişdir.

Peşə təhsili Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sisteminin pilləsi kimi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən və təhsilalanlar tərəfindən bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini, onların ixtisaslarının daim artırılmasını, eyni zamanda, zəruri əmək bacarıqlarına yiyələnmələrini təmin edən prioritet fəaliyyət sahəsidir.

Məqalədə peşə təhsili, onun prioritet məsələlərindən bəhs olunur və bu tədqiqatın əsas amil və predmetinə çevrilmişdir.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Приоритетные направления и управление развитием профессионального образования в общеобразовательных учреждениях Азербайджана имеют большое значение. Важными считаются структура и анализ профессионального образования в Азербайджане, приоритетные направления развития, сравнительный анализ профессионального развития и стратегии развития.

Поскольку предметом исследования является сравнительный анализ развития профессионального образования в Азербайджане, его приоритетных направлений, в статье упоминается именно это.

Профессиональное образование является приоритетной сферой деятельности в Азербайджанской Республике, которая непрерывно развивается с учетом интересов личности, общества и государства как ступень системы непрерывного образования и обеспечивает усвоение знаний, умений и навыков. привычки студентов, постоянное повышение их

квалификации, и в то же время они приобретают необходимые трудовые навыки.

Профессиональное образование, его приоритетные вопросы рассмотрены в статье и стали основным фактором и предметом данного исследования.

PRIORITY DIRECTIONS OF VOCATIONAL EDUCATION DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Summary

The priority directions and management of the development of vocational education in general educational institutions in Azerbaijan are of great importance. The structure and analysis of vocational education in Azerbaijan, priority directions of development, comparative analysis of vocational development and strategy of it are considered important.

The topic of the research is the comparative analysis of the development of vocational education in Azerbaijan, its priority directions are mentioned in the article.

Vocational training in the Republic of Azerbaijan as a step of the continuous education system, which is developed continuously taking into account the interests of the individual, society and the state, and the assimilation of knowledge, skills and habits by the students, and the constant improvement of their qualifications, at the same time is a priority area of activity that ensures they acquire the necessary labor skills.the article talks about vocational education, its priority issues and became the main factor and subject of this research.

Açar sözlər: *peşə təhsili, ixtisas, prioritet, təlim, əmək bazarı*

Ключевые слова: *профессиональное образование, квалификация, приоритет, обучение, рынок труда*

Key words: *vocational education, qualification, priority, training, labor market*

Müasir dövrdə texnologiya və elm sürətlə inkişaf etməkdədir. Elmin inkişaf etdiyi ölkələrdə yeni texnoloji sistemlər kütləvi tətbiqi xüsusi keyfiyyətlərə malik insan kapitalının yetişdirilməsinə və inkişafına gətirib çıxarır. Belə ki, müasir tələblərə cavab verən, yeni məzmunlu peşə təhsili qurulmalı və bu zaman təhsilalanlara müasir texnoloji metodların mənimsədilməsi əsas amil kimi götürülməlidir.

Peşə təhsili əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq, ümumi orta təhsil və tam orta təhsil bazasında müxtəlif peşələr üzrə ixtisaslı işçi kadr hazırlığı aparılan təhsil pilləsidir.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən ümumi orta təhsilin məqsədləri sırasında təhsilalanlara öz gələcək həyat yolunu və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etmək, müstəqil öyrənmə və qərar qəbuletmə bacarığını, peşə seçiminə və əmək fəaliyyətinə hazırlığını təmin

etmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu məqsədlərin həyata keçirilməsi bilavasitə təhsil sistemində peşəyönümü işinin səmərəli təşkili ilə sıx əlaqədardır.

Peşəyönümü gənc nəslin təlim-tərbiyə işləri sistemində mühüm yer tutan problemlərdən biridir. Onun əsas məqsədi yeniyetmə və gənclərin həyatda öz yerini düzgün tapa bilməsi, maraq və qabiliyyətlərinə uyğun müvafiq peşə və ixtisaslara yiyələnmələrinə kömək göstərməkdir. Ona görə də peşə təhsili mürəkkəb bir prosesdir.

Yeniyetmə və gənclər özlərinin gələcək həyat yollarını müəyyənləşdirərkən mühüm məsələlərə daha çox diqqət vermələri, bacarıq və qabiliyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilmələri, istəklərinə uyğun qərar qəbul edə bilmələri mühüm xarater daşıyır.

Peşə təhsili rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın və inkişaf etmiş cəmiyyətin təşəkkül tapmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlayan peşə təhsili sisteminin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Peşə təhsili və təliminin ümumi iqtisadi inkişafdakı əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bir çox ölkələr bu sahənin inkişafı üzrə proqramlar hazırlayır və həyata keçirir. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin olunması istiqamətində aparılan məqsədyönlü islahatlar ölkədə əlavə dəyər yaradan sektorların inkişafını təmin etməklə yanaşı, əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli, ixtisaslı kadr potensialına tələbatı artırmaqla, bu tələbatın ödənilməsinə imkan verən çevik və bazaryönümlü peşə təhsili sisteminin qurulmasını zəruri edir.

Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafının təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 20 aprel tarixli Fərmanına əsasən, Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılıb və əsasnaməsi təsdiq edilib. Agentlik Azərbaycan Respublikasında ilk peşə-ixtisas təhsili sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi və əlaqələndirilməsini, o cümlədən Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkil edilməsini həyata keçirir. Agentliyin təsis edilməsi peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi və müasir dövrün standartlarına uyğunlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, peşə təhsili müəssisələrinin infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi daim diqqət mərkəzindədir. Bu diqqət günbəgün artmaqdadır. Peşə təhsilinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatın peşə-ixtisas kadrlarına tələbatının daha dolğun ödənilməsi, əhaliyə göstərilən texniki

peşə təhsili xidmətlərinin günün tələbləri səviyyəsində qurulmasının təmin edilməsi üçün sərəncamlar verilmişdir. Burada texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər) təsdiq edilmiş, sərəncamın 1-ci bəndi ilə təsdiq edilmiş Dövlət Proqramının əlaqələndirici orqanı Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi müəyyən olunmuş, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etməsi qeyd edilmiş və bu sərəncam dərc edildiyi gündən qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsili müxtəlif inkişaf mərhələlərində formalaşaraq ölkə iqtisadiyyatının peşə-ixtisas kadrlarına olan ehtiyacının ödənilməsində mühüm rol oynamışdır.

1988 - 1993-cü illərdə Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb iqtisadi-siyasi şərait bütün sahələrdə olduğu kimi, texniki peşə təhsilinin inkişafına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu dövrdə hökm sürən ictimai və sosial-iqtisadi sabitsizlik, istehsal həcminin kəskin azalması və nəticə etibarilə əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbatın aşağı düşməsi, büdcədən maliyyələşmənin sıxılması, həmçinin təhsil təşkilatları ilə müəssisələr arasında ənənəvi əlaqələrin qırılması texniki peşə təhsili sistemini iflic vəziyyətinə salmış və tamamilə dağılmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq ölkədə texniki peşə təhsilinə diqqət artırılmış, onun zamanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq addımlar atılmışdır. Bazar münasibətləri əsasında formalaşan iqtisadi reallıqlar texniki peşə təhsili sistemində ilk növbədə təşkilati dəyişikliklərə yol açmışdır. Maddi-texniki bazası zəif və yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq imkanları məhdud olan texniki peşə məktəbləri ləğv edilmiş və ya birləşdirilmiş, texniki peşə təhsili müəssisələrinə peşə məktəbi və peşə liseyi statusu verilmişdir.

Bununla bərabər, peşə təhsilinin məzmununun yeniləşdirilməsi sahəsində xeyli iş görülmüş, tədris plan və proqramlarının məzmunu və quruluşunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində əməli addımlar atılmışdır.

Hazırda respublikada 114 texniki peşə təhsili müəssisəsi mövcuddur. Onlardan 7-si işğal olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş və hazırda fəaliyyəti dayandırılmış peşə məktəbləridir. Fəaliyyət göstərən texniki peşə təhsili müəssisələrindən 47-si peşə liseyi, 60-ı isə peşə məktəbidir. Respublikanın peşə məktəbi və peşə liseylərində 101 peşə üzrə 23 mindən artıq şagird təhsil alır. Hər il texniki peşə təhsili müəssisələrinə orta hesabla 13 mindən yuxarı şagird qəbul olunur.

Son illər ölkədə iqtisadiyyatın inkişafının dinamikliyi daha da artmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının sürətlə yüksəlişi, bazaryönümlü islahatların dərinləşməsi və regionların inkişafındakı müsbət dəyişikliklər, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan müasir meyillər peşə sistemi qarşısında yeni tələblər irəli sürür.

Hazırda əmək bazarında rəqabətədavamlı yüksək ixtisaslı kadrlara yaranan və gündən-günə artan tələbatı ödəmək qabiliyyətli yeni tip pilləli təhsil komplekslərinin yaradılması ən vacib məsələ kimi ön plana çəkilir.

Ölkədə neft-qaz sənayesi sahələrinin güclü inkişafı ilə yanaşı qeyri-neft, yüksək əlavə dəyər tutumlu sahələrin də təkamülü dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindəndir.

Bazar münasibətləri, iqtisadiyyatın infrastrukturunun kökündən dəyişməsi mühümdür. Orta və kiçik müəssisələrin iqtisadiyyatda hakim mövqe tutmalı, qarışıq iqtisadiyyatın rəqabət sisteminin formalaşmasından asılı olaraq istehsal profillərinin tez-tez dəyişməsi qısa müddətdə və daha az xərclə çevik təfəkkürə malik təşəbbüskar mütəxəssislər tələb edir. Bu zaman respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməsi sahələrinin müasir tələblərə cavab verən kadrla təmin olunması, onların hazırlığının aparıcı istiqaməti olmalıdır.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili sahəsində mövcud problemlər sırasında aşağıdakılar xüsusilə qeyd olunmalıdır:

- peşə təhsili müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazası müasir tələblərə cavab vermir;
- kadr hazırlığı əmək bazarının tələbləri ilə uzlaşmır, peşə təhsili sistemində kadr hazırlığının planlaşdırılması işi müasir tələblər səviyyəsində qurulmamışdır, iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə uyğun olaraq əmək bazarının tələbatlarının uzunmüddətli elmi əsaslandırılmış proqnozlaşdırılması sistemi yoxdur;
- peşə təhsilinin mövcud idarəolunma strukturu bazar iqtisadiyyatı prinsipləri ilə tam uzlaşmır, onun dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi mexanizmi kifayət qədər səmərəli deyildir;
- peşə təhsili sistemində istifadə olunan proqramlar, ixtisas fənləri üzrə dərslik və dərs vəsaitləri müasir tələblərə cavab vermir, texniki və humanitar peşə təhsili müəssisələrinin fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üzrə yeni mexanizmlər tam tətbiq edilmir;
- peşə təhsili sistemində ixtisaslı kadrlar çatışmır, mühəndis-pedaqoji heyətin hazırlıq səviyyəsi qənaətbəxş deyildir.

Son illərdə qəbul edilmiş bir sıra sənədlərdə peşə təhsilinin inkişafına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi xüsusilə vurğulanır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə təsdiq edilmiş "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)" və "Azərbaycan

Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)" kimi normativ hüquqi aktlarda peşə-ixtisas təhsilinin təkmilləşdirilməsinə, peşə təhsili müəssisələri ilə işəgötürənlər arasında əlaqələrin daha da yaxşılaşdırılmasına və müasir tələblərə cavab verməsinə ciddi ehtiyac olduğu göstərilmiş və müvafiq tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Göründüyü kimi, bu ümumtəhsil sistemində peşə hazırlığına prioritet məsələlərdən biri kimi üstünlük verilir. Bu kontekstdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətədavamlı ixtisas və peşə sahiblərinin hazırlığı kimi mühüm problemin həlli bilavasitə kiçik yaşlardan başlayır, yeniyetməlik və gənclik illərində davam etdirilərək onların həyata hazırlanması işinin düzgün və effektiv təşkilini təmin edir.

Yeniyetmə və gənclərin həyata hazırlanmasının əsas göstəricisi olan peşə seçiminin lazımı səviyyədə təşkili məqsədini özündə ehtiva edən Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin İnkişaf Konsepsiyasında (2006-cı il) bu məramın reallaşdırılması vacibliyi irəli sürülmüşdür. Bu da təhsil sisteminin bütün pillələrində peşəyönümü işinin səmərəli təşkilini aktuallaşdırır, islahatın müvəffəqiyyətlə aparılmasına rəvac verir.

Məhz bu səbəbdəndir ki, son dövrlər problemin məqsədyönlü həlli iqtisadçıların psixoloq və pedaqoqların elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu sahədə bir sıra səmərəli araşdırmalar aparılmış, kitablar yazılmışdır.

Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının adət və ənənələrinə hörmət edən, ümumbəşəri dəyərləri qoruyan, azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil, yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq, təhsilalanlarda sahibkarlıq düşüncə tərzinin formalaşdırılması, onlara müasir qeyri-standart yanaşma və sahibkarlıq bacarıqlarının aşılanması istiqamətində həm nəzəri məlumatların, həm də praktiki bacarıqların öyrədilməsi məqsədilə müvafiq səriştələr əsasında təlim və təhsil proqramları (kurikulumlar) tərtib etmək peşə təhsilinin əsas məqsəd və prioritet məsələlərindəndir.

İşçi təhsil proqramları (kurikulumlar) peşə təhsili müəssisələrində maraqlı tərəflərin nümayəndələrinin (işəgötürənlər, mütəxəssislər, təhsilalanlar, təhsilverənlər) iştirakı ilə nümunəvi təhsil proqramları (kurikulumlar) əsasında hazırlanır.

Texniki peşə məktəblərində verilən nəzəri və praktiki biliklər bəzən yetərli olmur. Avropada ən güclü iqtisadiyyata sahib olan Almaniya, Fransa və İngiltərə kimi ölkələrin peşə təhsili modeli digər ölkələrinkindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu modellər Azərbaycan peşə təhsili sisteminə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunur.

Dünyadakı peşə təhsili modelləri əsasında formalaşan, inkişaf edən Azərbaycan peşə təhsili sistemində bəzi məqamlarda kökü müxtəlif səbəblərə dayanan problemlər meydana çıxmaqdadır. Ona görə də, Azərbaycanda peşə təhsilinin gələcəkdə güclü modelə çevrilməsi üçün qabaqcadan yarana biləcək problemlər müəyyən olunmalı və vaxtında aradan qaldırılmalıdır.

Bir sözlə, peşə təhsili peşəkar mütəxəssislər və tədqiqatçılar tərəfindən qiymətləndirilməli, məqsədyönlü, səmərəli təkliflər hazırlanmalıdır. Çünki Azərbaycanda praktiki tədqiqatların aparılmaması problemlərin həllini yubadır.

Peşə təhsilində qiymətləndirmə müxtəlif faktorlar əsasında mümkündür və bu zaman onun yetişdirdiyi fərdlərin fikirlərinin də nəzərə alınması lazımdır.

Peşəyönümü xidmətinin həyata keçirilməsində ümumtəhsil müəssisələrinin bir çox pedaqoji işçiləri kompleks şəkildə çalışırlar. Bu xidmətin yerinə yetirilməsini bilavasitə icra edən pedaqoji işçilər daima müasir əmək bazarının tendensiyaları, ölkə üzrə, regional və spesifik bölgədə təhsil və məşğulluq imkanları barədə məlumatlı olmalı, regional məşğulluq mərkəzləri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Ümumi təhsil haqqında//Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 29 mart tarixli 1532-VQ nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. http://www.e-qanun.az/ framework/42543*
2. *Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 29 mart 2019-cu il tarixli 1554-VQD nömrəli (“Azərbaycan” qəzeti, 26 may 2019-cu il, № 115, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 5, maddə 799)*
3. *https://edu.gov.az/az/vocational-education*
4. *https://edu.gov.az/upload/file/serencama-elave/2016/peshe-tehsil-yol-xeritesi.pdf*
5. *https://e-qanun.az/framework/39275*
6. *https://e-qanun.az/framework/42543*
7. *İlyasov M.İ. Peşə, ixtisas seçimi. Yeniyetmə və gənclər üçün elmi - metodik vəsait. / M.İ. İlyasov. - Bakı: ADPU, - 2015. - 100 s.*
8. *İlyasov M.İ. Peşəyönümünün əsasları. Dərs vəsaiti. / M.İ. İlyasov. - Bakı: Mütərcim, - 2011. – 324 s.*
9. *Müxtəlif səbəblərdən təhsilin hər hansı pilləsini və səviyyəsini başa vurmayan şəxslərə arayışın verilməsi Qaydası // Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 21 yanvar tarixli 12 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. http://www.e-qanun.az/framework/29152*
10. *Peşə maraqları, peşə meylləri testləri (2021). https://e-psixoloq.az/testler*
11. *Peşə təhsili pilləsində təhsilalanların attestasiyasının aparılmasının müvəqqəti Qaydası // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin*

Kollegiyasının 22 may 2020-ci il tarixli KQ-04 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir. http://www.e-qanun.az/framework/45070

12. *Ayriza Y. Exploring Children's Career Interests and Knowledge Based on Holland's Theory/Ayriza Y., Triyanto A., Setiawati F.A. [et.al.]//International Journal of Instruction, - 2020, Volume 13(2), p. 643- 662. http://www.e-iji.net/dosyalar/iji_2020_4_40.pdf*
13. *Euroguidance Network. National Guidance System. [online] access May 2021.https://www.euroguidance.eu/guidance-systems-and-practice/national-guidance-systems*
14. *Hiebert B. Career Development: The Role of Guidance and Counselling in Fostering an Increased Range of Educational and Career Alternatives. / B.Hiebert, W.A.Borgen, K.Schober.-TVETipedia,2010.p.*
15. *Investing in Career Guidance. CEDEFOP. 2019, 12 p. https://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/2227*

S.N.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mmmdovasrmay@gmail.com

ELEKTRON TƏHSİL SƏNƏDLƏRİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ ƏSAS VASİTƏ KİMİ

Xülasə

Bir təhsil müəssisəsinin ən vacib fəaliyyətlərindən biri məlumatlar toplusu funksiyasını yerinə yetirən sənədlərlə işdir. Təhsil müəssisələrində sənədləşmə işləri idarəetmə prosesinin tərkib hissəsidir və aparıcı mövqeyə malikdir. Müasir cəmiyyətin tələbləri baxımından idarəetmə sistemi ilə yanaşı, sənədlərlə işin təşkilində də təkmilləşdirməyə ehtiyac duyulur. Belə ki, artıq kağız məlumat daşıyıcıları elektron daşıyıcılar ilə əvəz olunur. Faylları rəqəmsal məlumatlara çevirməyin real üstünlükləri var. Elektron sənəd sistemindən istifadənin üstünlüklərindən biri vaxtın səmərəliliyidir. Yaxşı təşkil edilmiş məlumat daha sürətli idarəetmə qərarları qəbul etməyə, həm də bütövlükdə idarəetmə proseslərini təkmilləşdirməyə imkan verir. Digər bir üstünlük isə əlçatanlığın və məlumat təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Kağız sənədlər təhsil müəssisəsinin bazasında toplanır və hər yeni fayl ilə təhsil müəssisəsinə lazım olan xüsusi məlumatları sürətli şəkildə əldə etməni ləngidə bilər. Saxlama yeri, saxlama təchizatı və sənədlərin tapılması, əldə edilməsi və yenidən fayla verilməsi üçün lazım olan əlavə vaxt da daxil olmaqla kağız üçün resurs xərcləri elektron daşıyıcılar vasitəsilə aradan qaldırıla bilər. Elektron sənədlər idarəetmə sistemində məhz bunun üçün nəzərdə tutulmuşdur və onlar vasitəsilə çatışmazlıqları minimuma endirmək olar.

ЭЛЕКТРОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ДОКУМЕНТЫ КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ

Резюме

Одним из важнейших направлений деятельности образовательного учреждения является работа с документами, служащими сбором данных. В образовательных учреждениях делопроизводство является неотъемлемой частью управленческого процесса и занимает ведущее место. С точки зрения требований современного общества возникает необходимость в совершенствовании системы управления, а также организации работы с документами. Так бумажные носители информации вытесняются электронными носителями. Преобразование файлов в цифровые данные имеет реальные преимущества. Одним из преимуществ использования системы электронного документооборота является экономия времени. Грамотно организованная информация позволяет быстрее принимать управленческие решения, а также совершенствовать процессы управления в целом. Еще одним

преимуществом является обеспечение доступности и безопасности данных. Бумажные документы накапливаются в базе данных образовательного учреждения, и с каждым новым файлом это может замедлять быстрое получение конкретной информации, необходимой образовательному учреждению. Затраты на бумагу, включая место для хранения, расходные материалы для хранения и дополнительное время, необходимое для поиска, извлечения и повторного хранения документов, могут быть устранены с помощью электронных носителей. Электронные документы предназначены для этой цели в системе управления, и с их помощью можно минимизировать недостатки.

ELECTRONIC EDUCATIONAL DOCUMENTS AS THE MAIN TOOL IN THE MANAGEMENT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

One of the most important activities of an educational institution is work with documents that serve as a collection of data. In educational institutions, paperwork is an integral part of the management process and has a leading position. In terms of the requirements of modern society, there is a need to improve the management system as well as the organization of work with documents. So, paper data carriers are being replaced by electronic carriers. Converting files to digital data has real advantages. One of the advantages of using an electronic document system is time efficiency. Well-organized information allows for quicker management decisions, as well as improvement of management processes as a whole. Another advantage is ensuring availability and data security. Paper documents are accumulated in the educational institution's database, and with each new file, it can slow down the rapid acquisition of specific information needed by the educational institution. Issues such as resource costs for paper, including storage space, storage supplies, and additional time needed to locate, retrieve, and re-file documents, can be eliminated through electronic carries. Electronic documents are designed for this purpose in the management system, and through them, deficiencies can be minimized.

Açar sözlər: *sənəd, idarəetmə, təhsil sənədləri, elektron sənədlər, məlumat daşıyıcıları, sənədlərin saxlanılması*

Ключевые слова: *документ, управление, учебные документы, электронные документы, носители информации, хранение документов*

Key words: *document, management, educational documents, electronic documents, data carriers, storage of documents*

Cəmiyyətin müasir inkişafı informasiya axınını sürətləndirmiş, mövzu etibari ilə yeniləndirmişdir və bu ildən-ilə artmaqda da davam edir. Bu məlumatların çatdırılması sənədlər vasitəsilə aparılır ki, bu da müxtəlif növlü sənədlərin hazırlanmasına gətirir. Təhsil sənədləri təhsil müəssisələrində etibarlı informasiyanın effektiv şəkildə əldə edilməsi üçün təşkil edilmiş

məlumat toplusudur. Təhsil müəssisələrində işlərin təşkili və aparılması sahəsində təhsil sənədləri əsas götürülür və ən vacib amillərdən birinə çevrilir. Sənədlər vasitəsi ilə məlumatlar saxlanılır və təyinatı üzrə çatdırılır. Sənədlər bütün idarəetmə prosesinin tərkib hissəsi olmaqla idarəetmədə aparıcı mövqeyə malikdir.

Sənədlərdən müxtəlif idarəetmə məqsədləri üçün istifadə edilməsilə müxtəlif vəzifələrin icrasını təmin edir:

- Sənəd hər hansı faktların sübutudur.
- Sənəd tarixi mənbədir.
- Sənəd idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qeydi və verilməsidir. Bir sözlə, sənəd - informasiya daşıyıcısıdır. (3,1)

Sənədlər mövzu etibarilə müxtəlif sahələri əhatə edir ki, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Məlumatların saxlanması və toplanması;
2. Uçotun aparılması;
3. Çoxlu istifadə imkanı;
4. Başqa insanlara köçürmə imkanı;
5. Müəyyən bir müddət ərzində məlumatlara qayıtmaq;
6. Sübut dəyərinin mövcudluğu və ya təmin edilməsi (4).

İdarəetmədə sənədin əhəmiyyətinə əmin olmaq üçün bu prosesdə sənədlərin işlənməsinə nəzarət etmək kifayətdir. Təhsil müəssisələrinin gündəlik işlərində istehsalın, elmi araşdırmaların, təsərrüfatın, maliyyə və ictimai fəaliyyətin müxtəlif məsələləri üzrə sənədlər hazırlanır və təşkil edilir. Belə ki, idarəetməyə təhlil, məqsəd qoyma, proqnozlaşdırma, planlaşdırma, təşkilatlanma, koordinasiya, uçot və nəzarət, ünsiyyət üçün motivasiya, qərarlar qəbul etmək və s. kimi proseslər daxildir. Bütün bu proseslər bir-biri ilə sıx bağlıdır və eyni zamanda onlar sənəd resurslarını müəyyən edir.

Həm dövlət, həm də özəl məktəblərdə mövcud tələblərə uyğun idarə edilməli olan böyük həcmli təhsil faylları var. Ən kiçik məktəb rayonundan tutmuş ən böyük universitetə qədər təhsil işçiləri sənədlərlə dolub-daşır. Təhsil sənədləri uzun müddətli və qısa müddətli hazırlanmaqla müvafiq qaydada işlənməli və təqdim edilməlidir. Bu sahədə məsuliyyət təhsil idarəçiləri üzərinə düşür. İşin çevik görülməsi, düzgün və vaxtında qərarların çıxarılması sənədlərin dövriyyəsindən asılıdır. Sənəd dövriyyəsinin düzgün təşkili sənədlərin hərəkətinin maksimum icrasına təsir edir. Beləliklə, sənədlərin tez təhlil edilməsi və sistemləşdirilməsi təhsil müəssisələrinin idarəetmə sahələrinin məhsuldarlığına təkan verir.

Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində kargüzarlıq prosesi zamanı çoxlu sayda sənədlər yığılır. Bu sənəd yığımını qaydaya salmaq üçün qarşıya bu vəzifələr qoyulur:

- Sənədlərin etibarlı saxlanılması üzrə onların səmərəli bölüşdürülməsi;

- Məlumatların axtarılması və onlardan istifadə üçün əvvəlcədən sənədlərin qruplaşdırılmasını təşkil etmək;
- Sənədlərin işlərdə qruplaşdırılmasının təşkili;
- Sənədlərin sistemləşdirilməsi;
- Sənədlərin saxlanmasının təmin edilməsi;
- Arxivlərdə sənədlərin saxlanmasının təşkili.

Sənədlərin dövriyyəsində əsas şərtlərdən biri təhsil müəssisələrində sistemli şəkildə onların saxlanılmasıdır. Təhsil sənədləri ilə işin təşkili zamanı həm kağız, həm də elektron məlumat daşıyıcılarından istifadə edilir. Bunlar içərisində ən çox yayılanı kağız üzərində tərtib olunmuş mətnli sənədlərdir. Bunlar idarəetmənin təşkilində və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynasa da, müasir dövrümüzdə öz əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır.

Düzgün sənədin izinə düşmək ümumi təhsil məktəbi və ali məktəb işçiləri üçün çox vaxt aparan işdir. Zaman isə pedaqoqlar üçün çox qiymətlidir. Məlumatı tez tapmaq və təhsilalanlara kömək etmək üçün geri qayıtmaq lazımdır. Sənədləri rəqəmsal şəkildə fayllaşdırmaq, saxlamaq və əldə etmək üçün daha az vaxt tələb olunur, tez tapmağı asanlaşdırır. Beləliklə, sənədləri saxlamaq və əldə etmək üçün dəyərli vaxt sərf etməyə ehtiyac yoxdur. Təhsil müəssisələrinə qəbul üçün müraciət edildikdə müəssisənin müəyyən etdiyi sənədlər yığılır: ərizələr, transkriptlər, test balları və s. Eləcə də bu baxımdan təhsil sənədlərinin yığılıb idarəetmədə istifadə edilməsində elektron daşıyıcılar müsbət rola və əhəmiyyətə malikdir.

Elektron sənəd anlayışı daha az işçi heyəti ilə getdikcə artan sənədləri idarə etmək probleminin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər. Məhz bu baxımdan daha kiçik bir heyət əvvəlkindən daha böyük sürətlə istehsal olunan sənədləri asanlıqla idarə edə bilər. Paralel olaraq bu da idarəetmənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə görülən işlərin səmərəliliyini artırır. Elektron sənəd idarəetmə sistemi olmadan bu, kifayət qədər problemdir.

Elektron sənəd dövriyyəsi sisteminə keçməklə, ümumi təhsil məktəbləri və ya ali məktəblər kağız və saxlama yerlərinin qiymətinə qənaət etməklə ölçülə bilən fayda da əldə edə bilər. Elektron sənəd istifadəsi zamanı sənəd təhlükəsizliyi ilə bağlı narahat olmağa ehtiyac yoxdur. Çünki təhsil sənədinin elektron idarə edilməsi sistemi məxfi sənədləri səlahiyyətli şəxslər üçün asanlıqla əlçatan edir, eyni zamanda tamamilə gizlidir. Yəni məlumat təhlükəsiz şəkildə saxlanılır. Üzərinə heç vaxt məlumat yazıla, itirilə və ya düzgün etimadnaməsi olmadan istifadəçi tərəfindən əldə edilə bilməz.

Kompüter texnikasından istifadə edilməsi ilə kütləvi daşıyıcı olan sənədlərdə məlumatların qaydaya salınması sənədlərin hazırlanması işini yüksəldir; yaradıcı, analitik əmək, insanın iş keyfiyyətinin tam açılması üçün lazımi şərait yaradır. Geniş internet sistemi tətbiq olunmaqla beynəlxalq sənədləşmə sistemi ilə işgüzar əlaqə yaradılır. Məlumat axınının

avtomatlaşdırılması və lazım gəldikdə onu daha asan əldə etmək kimi əlavə üstünlüklər təklif edən elektron sənədlər məlumatların saxlanmasının səmərəliliyini artırır.

Ədəbiyyat

1. *Ə.A.Kəlbəliyev. Təhsili idarəetmənin əsasları (Məktəbşünaslıq). Bakı: Nurlan, 2006, 88 səh.*
2. *"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2009.*
3. *İ.A.İbrahimov. Sənəd və onun idarəetmədə əhəmiyyəti. Bakı: Bakı universitetinin xəbərləri, 2010, 8 səh.*
4. *mailto:https://archivexpert-ru.translate.goog/u7b/rol-i-znachenie-dokumentov-v-obshhestve/?_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc*
5. *O.A. Abbasov. Təhsilin idarə olunması. Bakı: MM-S müəssisəsi, 2016, 232 səh.*
6. *M. C. Mərdanov. Azərbaycan təhsil sistemi; real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı: Təhsil, 2005, 340 səh.*
7. *E.Ə. Musayev. Kargüzarlığın təşkili. Bakı: Qanun, 2003, 344 səh.*

R.M.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muxtar1952@mail.ru

SİNQAPUR TƏHSİL SİSTEMİNDƏN ÖYRƏNƏCƏKLƏRİMİZ

Xülasə

Məqalədə Sinqapur təhsilinin keçdiyi inkişaf yolu, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verməsi üçün atılan addımlar, qəbul edilən qərarlar və onların nəticələri, həmçinin bu təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə necə təsir etməsindən bəhs edilir.

ЧТО МЫ УЗНАЕМ ИЗ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ СИНГАПУРА

Резюме

В статье рассматривается путь развития Сингапурского образования, предпринятые шаги для повышения качество образования и соответствия международным стандартам, принятые решения и их последствия, а также то, как это система образования влияет на мировую систему образования.

WHAT WE WILL LEARN FROM SINGAPORE EDUCATION SYSTEM

Summary

The article examines the development path of Singaporean education, the steps taken to improve the quality of education and compliance with international standarts , the decisions made and their consequences, as well as how this education system affects the world education system.

Açar sözlər: *kurikulum, PİSA qiymətləndirməsi, xərclər, yaradıcı düşüncə, təhsil sistemi, model*

Ключевые слова: *учебный план (курикулум), оценка PISA, затраты, креативное мышление, образовательная система, модель*

Key words: *curriculum, PISA assessment, expences, creative thinking, educational system, model*

Azərbaycan təkrar müstəqillik əldə etdikdən dərhal sonra qarşısında həlli vacib bir çox taleyüklü məsələlər dayanmışdı. Onların ən önəmlilərindən biri də elə məhz dövlətin təhsil siyasətini yeniləmək idi. Bunun üçün bir çox addımlar atıldı və çoxsaylı qərarlar qəbul edildi. Bütün bu görülən tədbirlərin məntiqi yekunu olaraq Azərbaycanda təhsil sahəsində ardıcıl nailiyyətlər əldə

etmək mümkün oldu. Belə keşməkeşli yolu bir tək Azərbaycan keçmədi. Dünyanın bir çox dövlətləri dəyişən coğrafi-siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq bu mərhələlərdən keçmişlər. Bu dövlətlərdən biri də Sinqapurdur.

Sinqapur Şərqi Asiya qitəsində xırda dövlətlərdən biridir. Tarixi qədim keçmişə dayanan bu dövlət ən son müstəqilliyini 1965-ci ildə Malayziyadan ayrılıb suverenliyini elan etməklə nail olmuşdur. Müstəqilliyinin ilk illərində Sinqapur kifayət qədər kasıb və əhali artımının minimal baş verdiyi üçüncü dünya dövlətləri adlandırılan ölkələr siyahısında olan bir dövlət idi. Çoxsaylı cəhdlərə, qəbul olunmuş bir çox qanunlara baxmayaraq, təhsil sahəsində yaxşıya doğru irəliləyiş əldə etmək mümkün olmurdu.

1991-ci ildən Sinqapur Təhsil Nazirliyi təhsilin əsas məqsədləri ilə bağlı böyük araşdırmalar apardılar və bu araşdırmaların nəticələrinə əsaslanmış xüsusi proqramlar işlənib hazırlandı. Qəbul edilmiş yeni proqramda əsas hədəf şagirlərin yaradıcı potensialını müəyyənləşdirmək, həmin potensiala uyğun proqram əsasında dərslərin tədrisi təmin etmək, şagirdlərin hər birini yaradıcı, düşünən fərd kimi yetişməsinə şərait yaratmaq, həmçinin onlarda işgüzar və liderlik bacarıqlarını formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və ən nəhayətində yüksək mənəvi dəyərlərə sahib olan bir vətəndaş kimi yetişdirməkdir. Sinqapurun dövlər olaraq qarşısında dayanan ən vacib məsələ qarşıya qoyulmuş bu proqramı reallaşdırmaq idi.

Bu məqsədlə "Az öyrət, çox öyrən" şüarı altında təhsil modelinin tətbiqinə start verildi (İ 1.as.journal.edu.az). 2004-cü ildə fəaliyyətə başlayan bu model Sinqapur təhsil sistemində köklü dəyişikliklər yaratmağa imkan verdi. Əgər əvvəllər Sinqapur təhsil sistemi əzbərçiliyə əsaslanmış idisə, tətbiq edilən modeldən sonra yaranmış problemi qavrayan, onun həlli yollarını araşdıran və və bu yolları öyrənən bir təhsilə əsaslanmağa başladı. Bu modeldə əsas diqqət yetirilən nüanslardan biri şagirdlər üçün müxtəlif təhsil modelləri yaratmaq və şagirdləri bu təhsilin bu məqsədlərinə, maraqlarına istəklərinə uyğun sahələrə yönəltməkdir. Öz istək və maraqlarına uyğun dərslər almaqla yanaşı, şagirdlərə həmçinin onları maraqlandıran sahələrdən başqa digər sahələrlə əlaqədar olan kurslara da qoşulmaq imkanları yaradılır.

Müstəqillik əldə etdikləri ilk illərdə ölkədə yalnız elitar təbəqəyə mənsub olan şəxslərin təhsili var idi. Əhalinin böyük əksəriyyəti adi oxuma-yazma bacarıqlarına belə sahib deyildi. Lakin hazırda Sinqapur təhsil sistemi dünyada ən qabaqcıl və innovativ təhsil sistemlərindən biri bəlkə də birincisidir. Qısa zaman kəsiyində belə yüksək nəticələr əldə etmək elə də asan olmadı. Belə ki bu təhsil sisteminin müsbət tərəfləri olduğu kimi mənfi cəhətləri də mövcuddur. Qəbul olunmuş yeni modelə əsasən diqqət yetirilən və daha çox önəm verilən fənn olaraq riyaziyyat fənni seçildi. Bu da təsadüfi seçim deyildi. Çünki XXI əsr elmin, texnikanın, informasiya texnologiyalarının, biotexnologiyanın, nanotexnologiyanın əsridir və ciddi

riyazi biliklərə sahib olmadan zamanın tələbi ilə ayaqlaşmaq mümkün deyil. Bütün bu sadalananları nəzərə alaraq Sinqapur təhsilində riyaziyyata xüsusi önəm verildi və qısa zaman ərzində ciddi nailiyyətlər əldə edilməyə başlandı.

Sinqapurun uğurundan sonra başqa dünya dövlətləri kimi Azərbaycan da bu modeldən yararlanmağa çalışdı. Bu məqsədlə Sinqapurun Marşal Kavendiş İnstitutu ilə Azərbaycan Təhsil İnstitutu arasında qarşılıqlı müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinin birinci mərhələsində azərbaycanlı fənn mütəxəssisləri sinqapurlu mütəxəssislərin riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramının nəzərdən keçirilməsi və təhlili üçün distant təlimlərdə iştirak edəcəklər. Əlavə olaraq yerli mütəxəssislər riyaziyyat fənni üzrə ölkədə tətbiq olunan təlim və tədris materiallarının təhlili istiqamətində də təlim görəcəklər. Növbəti mərhələdə sinqapurlu mütəxəssisələrin tövsiyyəsi əsasında yerli mütəxəssislər riyaziyyat fənninin tədrisi üzrə cari vəziyyəti təhlil etdikdən sonra müasir dövrün tələbləri və beynəlxalq təcrübələri nəzərə alaraq, riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramında və dərsliklərdə təkmilləşdirmə işləri aparacaqlar. Sonda sözügedən layihə çərçivəsində riyaziyyat kurikulumunun və I-IX sinif riyaziyyat təlim və tədris materiallarının təhlilinə dair iki hesabat və tövsiyyə sənədi hazırlanaraq Təhsil Nazirliyinə təqdim olunacaq.

Sinqapur təhsil modeli hal-hazırda mövcud olan təhsil modelləri içərisində ən uğurlu modellərdən biri hesab olunur. Bunu adi faktlarla da görmək mümkündür. Belə ki, 2015-ci il nəticələrinə əsasən 14 yaşlı sinqapurlu şagirdlər 57 ölkədən 600000 şagirdin iştirak etdiyi Riyaziyyat və Təbiət elmləri üzrə Beynəlxalq Qiymətləndirmə Proqramında (TIMSS-Trends in international Mathematics and Science Study) I yerə layiq görülüblər. Bundan başqa 2018-ci ildə Şagird Nailiyyətlərinin Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi Proqamı (PISA-Programme for International Student Assessment) nəticələrinə görə, riyaziyyat fənni üzrə Sinqapurunun 15 yaşlı şagirdləri ortalama 569 bal toplayaraq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri arasında II yerə layiq görülmüşdür (i.2.yenixeber.org.). Bu kifayət qədər yüksək göstəricidir. Məhz belə göstəricilərə əsaslanaraq istənilən bir ölkənin gələcək insan kapitalı və perspektivləri haqqında fikir irəli sürmək mümkündür. Xatırladaq ki, PİSA bacarıqları təməl, orta və yüksək olmaq üzrə 3 kateqoriyada qiymətləndirir. Nəzərə alsaq ki, öncə üstünlük riyaziyyat fənninə verilib, burda şagirdlərin yiyələnməli olduqları bir çox bacarıqlar formalaşdırılmalıdır. Bunlara yenidənqurma və sadə riyazi əməliyyatlar, əlaqələndirmək və bir problemi həll etmək üçün fərqli düşüncə və metodları bir araya gətirmək və vacib olanı riyazi nəticələr əldə etmək daxildir.

Математика			Наука			чтение		
1	Сингапур	564	1	Сингапур	556	1	Сингапур	535
2	Гонконг	548	2	Япония	538	2	Гонконг	527
3	Макао	544	3	Эстония	534	3	Канада	527
4	Тайвань	542	4	Тайвань	532	4	Финляндия	526
5	Япония	532	5	Финляндия	531	5	Ирландия	521
6	Китай	531	6	Макао	529	6	Эстония	519
7	Южная Корея	524	7	Канада	528	7	Южная Корея	517
8	Швейцария	521	8	Вьетнам	525	8	Япония	516
9	Эстония	520	9	Гонконг	523	9	Норвегия	513
10	Канада	516	10	Китай	518	10	Новая Зеландия	509
11	Нидерланды	512	11	Южная Корея	516	11	Германия	509
12	Дания	511	12	Новая Зеландия	513	12	Макао	509
13	Финляндия	511	13	Словения	513	13	Польша	506
14	Словения	510	14	Австралия	510	14	Словения	505
15	Бельгия	507	15	Великобритания	509	15	Нидерланды	503
16	Германия	506	16	Германия	509	16	Австралия	503
17	Польша	504	17	Нидерланды	509	17	Швеция	500
18	Ирландия	504	18	Швейцария	506	18	Дания	500
19	Норвегия	502	19	Ирландия	503	19	Франция	499
20	Австрия	497	20	Бельгия	502	20	Бельгия	499
21	Новая Зеландия	495	21	Дания	502	21	Португалия	498
22	Вьетнам	495	22	Польша	501	22	Великобритания	498
23	Россия	494	23	Португалия	501	23	Тайвань	497
24	Швеция	494	24	Норвегия	498	24	Соединенные Штаты	497
25	Австралия	494	25	Соединенные Штаты	496	25	Испания	496

Şəkil 1. (2015-ci il PİSA hesabatı)

Göründüyü kimi, Azərbaycan bu siyahıda yoxdur. Buna qədər Azərbaycan iki dəfə bu proqrama qatılmışdı. Amma nəticələr ürək açan olmadı. Belə ki, 2006 və 2009-cu illərdə PİSA-ya qatılmış, 2006-cı ildə 64 ölkə arasında 54-cü, 2009-cu ildə isə 65 ölkə arasında 64-cü olmuşuq. Bundan sonra Azərbaycan bu proqramda iştirak etməyib.

	Reading	Mathematics	Science
Shanghai (PRC)	556	600	575
Russian Federation	459	468	478
Kazakhstan	390	405	400
Azerbaijan	362	431	373
Kyrgyz Republic	314	331	330

PRC = People's Republic of China.

Source: Organisation for Economic Co-operation and Development. PISA 2009 Database. http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/pisa2009keyfindings.htm

Şəkil 2. (Tanju Yurukoglu 2009-cu il PİSA hesabatı)

Bu hesabatlardan nəticə çıxarmağa çalışan Azərbaycan 2018-ci ildə təkrar PİSA proqramına qatıldı. Nəticədə 15 yaşlı uşaqlar arasında oxu savadlılığı üzrə ortalama 389 bal toplayıblar. Bu əvvəlki illərin nəticələrindən 26 xal daha çoxdur. Riyaziyyat fənni üzrə də irəliləyiş qeydə alınıb. Belə ki, orta bal kimi riyaziyyat fənnindən 420 bal götürülür və Azərbaycan 489 xal toplayıb. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, 5 ballıq irəliləyiş qeydə alınıb və bu irəliləyiş oğlan şagirdlərdə nəzərə çarpıb. 15 yaşlı şagirdlərin elmi biliklər üzrə nəticələrində də irəliləyişlər var. Ortalama 489 baldan 398 bal toplayaraq 5 ballıq irəliləmə qeydə alınıb.

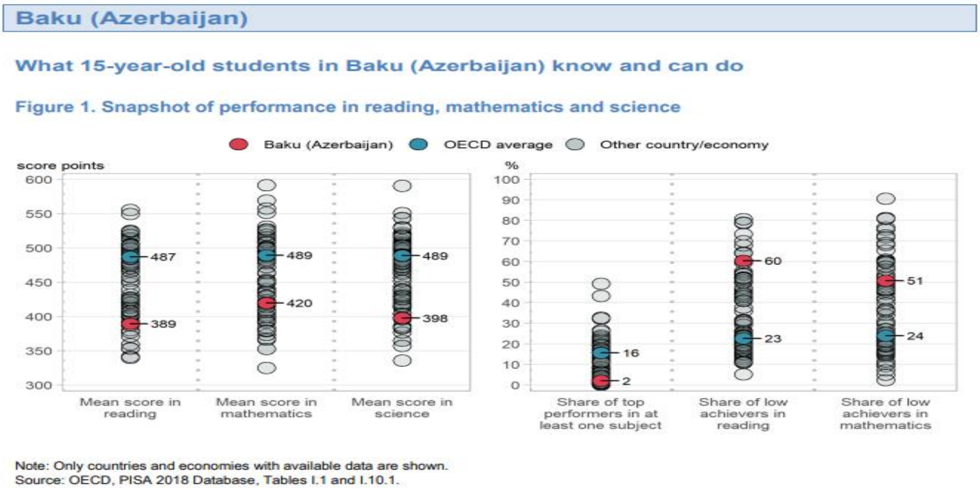

Şəkil 3.(Oxu, riyaziyyat və elm üzrə performans)

Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də odur ki, PİSA-nın tələbə rifahı statistikasında da azərbaycanlı şagirdlərin rifah halının yaxşılaşdığı müşahidə olunur.

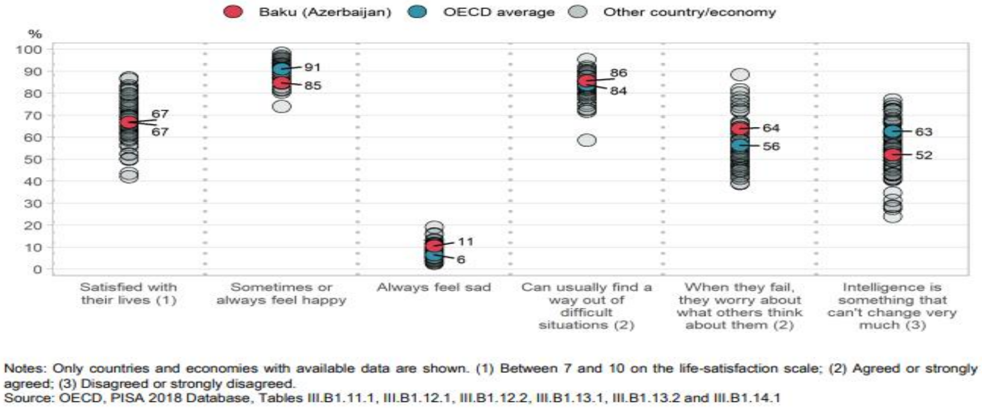

Şəkil 4. (Tələbələrin rifahı və böyümə düşüncəsi)

Bütün bu uğurlara baxmayaraq bu təhsil modelinin özünün də mənfi təzahürləri mövcuddur. Belə ki, tədris proqramının ağırlığı və istirahət günlərinin azlığı, həmçinin şagirdlərin üzərinə düşən həddən artıq məsuliyyətlilik onlarda fəsadlara gətirib çıxarır. Təsadüfi deyil ki, son dövrlərdə şagirdlər arasında intihar meyilləri artmaqdadır. Bu cür problemləri vaxtında müəyyənləşdirmək və ağır fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün məktəblərdə sosial-pedaqoqlara xüsusi diqqət yetirilir. Lakin bütün bu mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, Sinqapurda ölkə əhalisinin 95%-i təhsillidir.

Bəs Sinqapur təhsil sistemini Azərbaycanda necə tətbiq etmək lazımdır? Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Sinqapur təhsil modeli Azərbaycan təhsilinin bütün pillələrində tətbiq edilməlidir. Amma təəssüflər olsun ki, bizdə riyaziyyat fənnini belə mükəmməl tədris edəcək müəllimlər çox azdır. Elə məhz ona görə də Azərbaycan və Sinqapur İnstitutları arasında əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı.

Sinqapur təhsil modelinin uğurunu bir tək tədris metodlarında, təhsil materiallarında və müəllimlərin hazırlıq səviyyələrinin yüksək olmasında görmək də doğru olmazdı. Belə ki, dövlət büdcənin 20-25%-ə qədərini məhz təhsilə ayırır. Azərbaycanla müqayisədə bu çox böyük məbləğdir. Elə məhz buna görə keyfiyyətli təhsildə müəllimlərin özləri də maraqlı tərəfdirlər. Sinqapur təhsil sisteminin sərt nizam-intizam tələb etməsinə baxmayaraq, müəllimlərin ilkin başlanğıcda aylıq məvacibi 1500-1600 manat civarında olur. Şagirdlərinin beynəlxalq yarışlarda əldə etdikləri nailiyyətlərə əsasən müəllimlərin də maaşlarında dəyişikliklər olunur. (İ.4. bbc.com)

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Sinqapur dünyada ən inkişaf etmiş və həmçinin ən perspektivli təhsil sisteminə sahib ölkələrdən biridir. Sinqapur bu uğurunu müəllimlərinə yüksək maaş verməklə və onları birbaşa təhsil fəaliyyətinə cəlb etməklə, səriştələrini artırmaq və rəqabətli təhsil mühiti yaratmaqla nail olmuşdur. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Sinqapur ailələrində uşaqların karyera planlaması təcrübəsi son dövrlərdə daha qabarıq özünü göstərir və artıq ailələr öz övladlarının karyera planlamasına onların 2 yaşlarından etibarən başlayırlar. Amma bu faktorun özünün də mənfi cəhətləri var. Çünki həyatları əvvəlcədən planlaşdırılmış uşaqlar təlimdə gözlənilən nailiyyəti göstərmədikdə onlarda "ailələrinin ümidlərini doğrultmadıqlarına və buna görə də qorxan uşaqların həyatlarını çətinləşdiyini" qeyd edirlər. İntihar hallarının sayının artmasının səbəblərindən biri kimi də elə məhz bu faktorlar göstərilir. Belə halların artması Sinqapur Təhsil Nazirliyini də narahat etmişdir və bu xüsusda Sinqapurun İnformasiya Naziri olan Ong Ye Kung "Sistemin şagirdlərə çox əziyyət verməyəcəyi şəkildə inkişaf etməsini təmin edəcəyik" demişdir. (İ.4. bbc.com)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sinqapur və Azərbaycan əmək bazarı eyni deyil. Azərbaycan müəllimi Sinqapurdakı müəllim qədər əmək haqqı

almır. Sinqapur müəllimləri illik 35000 dollar əmək haqqı aldıqları halda, Azəbaycanda bu rəqəm 2000 dollar belə deyil. Həmçinin Azərbaycanda daha çox nəzəri dərslərə üstünlük verildiyi halda, Sinqapur təhsilində daha çox praktik dərslərə üstünlük verilir. Əgər Sinqapurun PİSA nailiyyətindən danışırıqsa, qeyd etmək lazımdır ki, bura cəlb edilən şagirdlər xüsusi təlimlərdən keçirilir və yalnız təlimlərdə yüksək nailiyyət göstərən şagirdləri PİSA-da iştirakı təmin edilir.

Həll edilməsi vacib olan məsələlərdən biri də Azərbaycanda dərsliklərin sadələşdirilməsi və bu məsələyə təcrübəli müəllimləri birbaşa cəlb etməkdir. Həmçinin, MİQ imtahanlarında ixtisas üzrə az bal toplayan müəllimlər təkrar kurslara göndərilməli, ümumi nəticəyə bal limiti qoyulmalıdır. Həmçinin müəllimləri mütəmadi olaraq müxtəlif kurslara, seminarlar, təlimlərə cəlb etməklə onlarda yaracılıq həvəsi və yeni öyrətmə metodları yaratmağa sövq etmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, savadlı müəllim savadlı şagirddir. Savadlı şagird isə dövrlərin təməl daşıdır.

Ədəbiyyat

1. *Tanju Yurukoglu- PİSA results for Kırgız republic.*
2. *BBC.com - Singapore education and education standard.*
3. *Müdafiə Maxmudov "Dünya təhsil sistemləri" Bakı, 2010.*
4. *as.journal.edu.az*
5. *studyabroadnations.com*

G.M.Abbasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunes.abbasova.99@mail.ru

RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ

Xülasə

Müasir dövrdə bütün müəssisələrdə rəqəmsallaşma prosesi baş verir. Belə rəqəmsal mühitlərdə texnologiyadan istifadə edərək strateji idarəetməni həyata keçirə biləcək liderlərə ehtiyac duyulur. Tədqiqatın məqsədi təhsilin idarəolunmasında rəqəmsal liderlik anlayışı, onun xüsusiyyətləri, kompetensiyaları və təşkilatlarda liderlərin kibertəhlükəsizliyin təmin olunmasında rolunu müəyyən etməkdir. Məqalədə ədəbiyyat araşdırılması, rəqəmsal liderlərin sahib olduğu xüsusiyyət və bacarıqlar təhlil olunmuş və kibertəhlükəsizlik məsələlərinə toxunulmuşdur.

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ УПРАВЛЕНИЕ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

Резюме

В современное время процесс цифровизации происходит на всех предприятиях. В таких цифровых средах необходимы лидеры, способные осуществлять стратегическое управление с помощью технологий. Цель исследования - определить понятие цифрового лидерства в управлении образованием, его характеристики, компетенции и роль лидеров организаций в обеспечении кибербезопасности. В статье был проанализирован обзор литературы, характеристики и навыки, которыми обладают цифровые лидеры, а также затронуты вопросы кибербезопасности.

STRATEGİC MANAGEMENT İN THE DİGİTAL AREA

Summary

In modern times, the digitalization process is taking place in all enterprises. In such digital environments, there is a need for leaders who can implement strategic management using technology. The purpose of the study is to determine the concept of digital leadership in education management, its characteristics, competencies and the role of leaders in organizations in ensuring cyber security. In the article, the literature review, characteristics and skills possessed by digital leaders were analyzed and cyber security issues were touched upon.

Açar sözlər: *liderlik, rəqəmsal liderlik, rəqəmsal savadlılıq, kibertəhlükəsizlik, strategiya, texnologiya, insan resursları, motivasiya*

Ключевые слова: *лидерство, цифровое лидерство, цифровая грамотность, кибербезопасность, стратегия, технологии, человеческие ресурсы, мотивация*

Key words: *leadership, digital leadership, digital literacy, cyber security, strategy, technology, human resources, motivation*

Liderlik sivilizasiyanın tarixində diqqət çəkən bir anlayış olmuşdur. Təşkilatların mövcud olma mübarizəsi baxımından da liderlik mühüm rol oynayır. Tarixən liderliyə müxtəlif şəxslər tərəfindən bir çox təriflər verilmişdir. Yukl'a görə liderlik bir qrupun üzvlərinin hadisələrin izahına, fəaliyyətin təşkilinə, seçilən hədəfə, onların fərdi motivasiyasına və səriştələrinə təsir edən sosial prosesdir (16, s.26). Burns'ə görə liderlik təşkilatlarda və ya cəmiyyətdə, eyni zamanda onların üzvlərində əsaslı bir dəyişikliyi izləyən, həyata keçirən bir lider kimi başa düşülür (12). Senge'yə görə liderlik öyrənən bir təşkilatın formalaşdırılması və işçilərini buraya üzv olmağa uyğunlaşdırma prosesidir (12). Liderlik bir qrup insanı müəyyən məqsədlər ətrafında toplaya bilmə və bu məqsədləri gerçəkləşdirə bilmək üçün onları hərəkətə keçirməkdir (5, s.130). 1940-cı illərdən bəri liderin xüsusiyyətləri, davranışları, situasiyadan asılılığı, işçilərə rol model olması, empatiya qurması, onları motivasiya etməsi və s. cəhətlərinə görə müxtəlif liderlik nəzəriyyələri meydana gəlmişdir (1, s.5; 16, s.32). Bu nəzəriyyələrin ən yenilərindən biri də rəqəmsal liderlikdir (1, s.5-6). 1990-cı illərin sonlarında internet e-poçtu, video konfrans və s. kimi qabaqcıl informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində liderliyin təkamülü təhsil liderliyinə təsir etmişdir. Buna görə direktorlar məktəblərdə texnologiyanın tətbiqində ciddi addımlar atmalı və rəqəmsal mühitdə strateji idarəetməni bacarmalıdırlar (10, s.1481). Rəqəmsallaşma həyatımızın bütün sahələrinə daxil olmuşdur və 4-cü sənaye inqilabında əsas faktor hesab olunur. Bu gün texnologiyada baş verən irəliləyişlər, sürət və internet istifadəsinin artımı qarşımıza mobil cihazlar, texnoloji avadanlıqlar, süni intellekt və virtual gerçəklik olaraq çıxmaqdadır.

Kurt Lewin'in "Təşkilati dəyişiklik güc sahəsi" nəzəriyyəsində qeyd etdiyi kimi insanlar başlanğıcda dəyişikliklərə qarşı müqavimət göstərirlər. Buna görə rəqəmsallaşmaya qarşı da insanlar tərəfindən müqavimət göstərilməsi müşahidə olunur. Rəqəmsal dövr xidmət modellərinə, müştəri münasibətlərinə, məhsul formalarına yenilik gətirir və fərqli "bacarıq" anlayışını ortaya qoyur. İş strategiyalarında bu sürətli dönüşüm qısa müddətdə yeni və fərqli bacarıqlara malik rəqəmsal liderlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu liderlər ənənəvi liderlərdən daha fərqli məqamlara diqqət yetirir (9, s.4). Rəqəmsal lider texnologiyanı və rəqəmsallaşmanı istiqamətləndirən şəxsdir. Rəqəmsal liderlər idarəetmə zamanı texnologiya və mobil cihazları istifadə edir, internetə çıxışı təmin edir (6, s.8). Sheninger rəqəmsal lideri "...istiqamət formalaşdırmaq, başqalarına təsir etmək, təşkilatın gələcək

nailiyyətləri ilə bağlı vizyon müəyyən etmək üçün əlaqələr yaratmaq, məlumat toplamaqla davamlı dəyişikliyə nail olmaq…” kimi müəyyən edir (13, s.3).

Rəqəmsal liderlik tərzi bu gün təhsil müəssisələrinin öz məqsədlərinə çatması üçün təsirli bir faktor kimi dəyərləndirilir. (6, s.8). Rəqəmsal informasiya cəmiyyətinə uyğunlaşmaq və tələbələri buna uyğun hazırlamaq üçün məktəb rəhbərlərinin və müəllimlərin bu bacarıqlara sahib olması gözlənilir (1, s.14). Rəqəmsallaşma təhsil müəssisələrində öyrətmə formalarına yeniliklər gətirir və tədris prosesinə texnologiyanın inteqrasiya edilməsi prosesini sürətləndirir. Məktəblərdə kompüter, tablet, ağıllı lövhə və internet kimi rəqəmsal cihazların istifadəsinin getdikcə artmasını bu inteqrasiya prosesinə misal göstərə bilərik (6, s.4-5).

Rəqəmsal savadlılıq bacarıqları rəqəmsal liderlərin ən əsas xüsusiyyətlərindəndir. Rəqəmsal savadlılıq - istifadəçilərin texnologiyadan istifadə edərək məlumatları tapmaq, öyrənmək, qiymətləndirmək, təşkil etmək və inkişaf etdirmək və texnoloji cəhətdən zəngin mühitlərdə bu bacarıqlardan istifadə edərək problemləri həll etmək, ünsiyyət yaratmaq və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etmək bacarığı kimi müəyyən edilir (1, s.14). Rəqəmsal liderliklə bağlı aşağıdakı rəqəmsal liderlik xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik (1; 4, s.456; 9, s.514; 11; 13; 16):

- **Rəqəmsal və texniki bacarıqlar** – Rəqəmsal lider texnoloji avadanlıqlarla işləməyi bacarmalıdır.
- **Rəqəmsallaşmaya maraqlılıq -** Uğurlu rəqəmsal liderlər iş yerlərində istifadə edilən texnologiyanı dərindən dərk edirlər. Təşkilatda həm liderin, həm də işçilərin rəqəmsallığa marağı yüksək qiymətləndirilir.
- **İnnovasiya və yaradıcılıq** – Bu anlayışları qarışdırmaq olmaz. İnnovasiya daha əhəmiyyətli faktor hesab olunur. İnnovasiya əməkdaşlıq etmək, yeni ideya qurmaq və kommersiyalaşdırmaq bacarığı ilə təkmilləşdirilmiş yaradıcılıqdır.
- **Təşəbbüskarlıq və texniki bacarıqlar** – Liderlər təşəbbüskar olur və işçiləri də təşəbbüskar olmağa təşviq edirlər.
- **Kommunikasiya və koordinasiya təşkil etmək** – Rəqəmsal liderlər maraqlı tərəflər haqqında məlumatları müxtəlif yollarla paylaşırlar. Burada tək tərəfli ünsiyyət vasitələrinə yox, iki tərəfli kommunikasiyanın mümkün olduğu açıq sosial media hesabları kimi vasitələrə üstünlük verilməlidir. Liderlər bu hesablardan istifadə edərək ictimaiyyətlə əlaqələr yaratmalıdırlar.
- **Brendləşmə -** Liderlər sosial media hesablarından istifadə edərək məktəb mədəniyyətinin müsbət tərəflərini vurğulayacaq paylaşımlar edir. Bu araşdırma məktəbin potensial şagirdləri və onların valideynlərində müsbət təəssürat yaradır.

- **Motivasiya vermək –** Rəqəmsal əsrdə liderlərin sahib olmalı olduğu ən vacib keyfiyyətlərdən biri izləyiciləri motivasiya etməkdir. Təşkilatda yeni ideyaların yaranmasında çalışanların motivasiya edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.
- **Peşəkar inkişaf** – Rəqəmsal liderlər rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə özlərinin və komandalarının çatışmazlıqlarını aradan qaldıra və peşəkar inkişaflarını təmin edə bilərlər.
- **Fürsət** – Rəqəmsal liderlər üçün peşəkar inkişafın müxtəlif yollarını tapmaq vacibdir. Onlar mövcud fürsətləri görərək, texnologiya vasitəsilə əlaqələr qurur və məktəb mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini təkmilləşdirmək üçün ondan istifadə edirlər.
- **Gerçəkliyi qorumaq –** Liderlər öz etimadlarını göstərmək üçün təbii və real davranmalı, eyni zamanda, müəssisədə saxta davranışın qarşısını almalıdırlar. Rəqəmsallaşmadan sonra sosial media vasitəsilə insanlar əvvəl olduğu kimi şəxsi və iş həyatlarında çox fərqli xarakter göstərə bilmirlər.
- **Vizyonlu olmaq –** Bu liderlər uzaqgörən olurlar. Təşkilat üçün vizyon müəyyən edərkən çalışanlarla birgə işləməlidirlər ki, onlar vizyonu asanlıqla mənimsəyə bilsinlər.
- **Risk almaq -** Sınaqdan keçmiş texnologiyaya riayət etmək ehtiyatlı olsa da, risk götürmək də vacib bir faktordur. "Ən böyük risk - risk etməməkdir" anlayışını mənimsəmək lazımdır (M.Zukerberq).
- **Müdriklik** – Liderlər mürəkkəb zamanlarda dərin bilik və anlayışla istiqamətləndirmək, qərarların qəbulu zamanı informasiyanı izah və sintez etmək üçün biliklərindən istifadə etmək kimi səriştələrə malikdir.

Rəqəmsallaşmanın həyatın bütün sahələrində əks olunması insanları rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməyə məcbur edir. 21-ci əsrdə rəqəmsal vasitələrdən istifadə etmək səriştəsinə malik olmayan insanlar ciddi çətinliklər ilə üzləşirlər. Avropa İttifaqı Komissiyası rəqəmsal cəmiyyətdə fərdlərin sahib olduğu rəqəmsal səriştəlik bacarıqlarını aşağıdakı kimi müəyən etmişdir.
(8, s.7-8):

Malayziya məktəb liderləri rəqəmsal liderliyin aşağıdakı modelini formalaşdırmışlardır (10, s.1482):

1.İnformasiya və məlumat savadlılığı	**2.Ünsiyyət və əməkdaşlıq**	**3.Rəqəmsal məzmunun yaradılması**	**4.Təhlükəsizlik**	**5.Problem həlletmə**
Rəqəmsal məzmunun və informasiyanın toplanılması, nəzərdən keçirilməsi və filterlənməsi	Kommunikasiyanın texnologiya vasitəsilə həyata keçirilməsi	Rəqəmsal məzmunun hazırlanması	Cihazların təhlükəsizliyini təmin etmək	Texniki problemlərin həlli
Rəqəmsal məzmunun və informasiyanın monitorinqi	Paylaşımın texnologiya vasitəsilə həyata keçirilməsi	Rəqəmsal məznunun inteqrasiyası və yenidən təşkili	Şəxsi məlumatların və məxfiliyin qorunması	Tələblərin və texnoloji reaksiyaların müəyyən edilməsi
Rəqəmsal məzmunun və informasiyanın idarə edilməsi	Rəqəmsal vətəndaşlıq	Müəllif hüquqları və lisenziyalar	Rifah və sağlamlığın qorunması	Yaradıcı formada texnologiyalardan istifadə edilməsi
	Koordinasiyanın texnologiya vasitəsilə həyata keçirilməsi	Proqramlaşdırma	Ətraf mühitin təhlükəsizliyini təmin etmək	Rəqəmsal kompetensiya tələblərinin müəyyən edilməsi
	İnternet etikası			
	Rəqəmsal şəxsiyyətin idarə edilməsi			

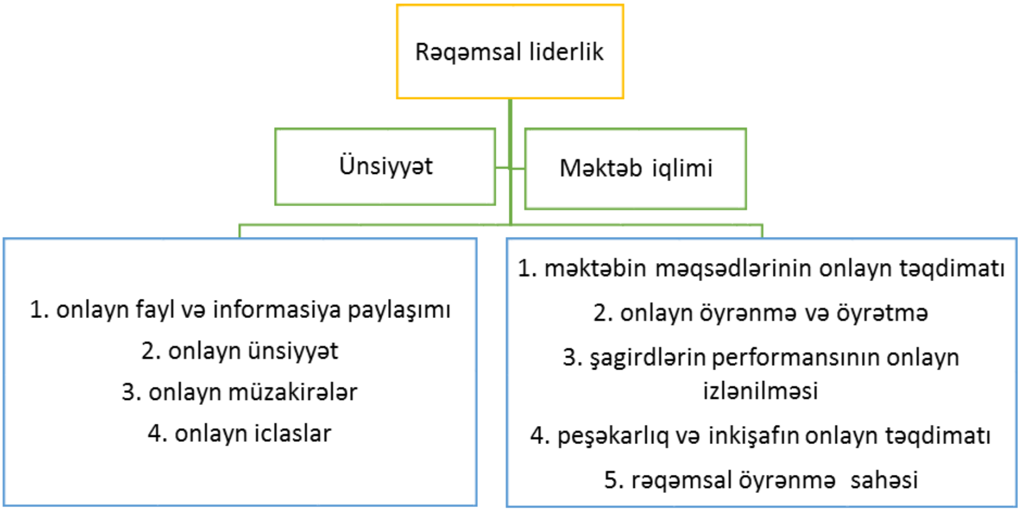

Hazırda biz bütün məlumatların rəqəmsal və ya kiber formada saxlanıldığı bir dünyada yaşayırıq. Kibertəhlükəsizlik bütün dünyada milyonlarla təşkilat üçün ən aktual mövzulardan biridir (3, s. 23). Bu gün, müəssisələrdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin kəskin artması nəticəsində kibercinayətkarların korporativ şəbəkələrə çıxış əldə etməsi üçün potensial yolların sayında artım müşahidə edilmişdir. Buna görə də rəqəmsal lider kimi məktəb rəhbərinin ən mühüm vəzifəsi müəssisədə kibertəhlükəsizliyi təmin etmək olmalıdır. Bildirilir ki, təhlükəsizlik konsepsiyası kimi kibertəhlükəsizliyin tarixi kompüter və informasiya elmləri fənləri ilə başlayır.

Bu kontekstdə kibertəhlükəsizlik anlayışının ilk istifadələrindən biri ABŞ-da olmuşdur. Kibertəhlükəsizlik təşkilatın məlumatlarının daxili və xarici pis faktorların hücumlarından qorunmasını təmin edir. Kibertəhlükəsizlik informasiya sistemlərində rabitə, həyat, inteqrasiya, maddi və ya qeyri-maddi aktivlərin və hətta məlumatlarımızın təhlükəsizliyinin, bütövlüyünün və məxfiliyinin elektron informasiya sistemləri mühitində qorunmasıdır. (2, s.1046)

Kiber məkanda təhdidləri yalnız fiziki zərər, məlumat oğurluğu və ya casusluqla məhdudlaşdırmaq mümkün deyil. Kibertəhlükələrə ünsiyyət vasitəsilə də məruz qala bilərik. İnternet vasitəsilə istəməyən elektron məktubların göndərilməsi, informasiyanın manipulyasiyası və ya təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilməsi nəticəsində yarana biləcək zərərləri də qeyd etmək vacibdir. Bunun ən əhəmiyyətli səbəbi, müəssisələrin fiziki və ya virtual varlıqlarını hədəf alan kibercinayət proqramların bu istənməyən elektron məktublarda tapıla bilməsidir (7, s.152). Belə ki, göndərilmiş saxta elektron məktubu açdığımız zaman virus kompüterimizə daxil ola və məlumatlarımızı oğurlaya bilər. Müəssisələrin kibertəhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı görülən tədbirləri gücləndirmək lazımdır. Əks halda, rəqəmsal transformasiya fürsətdən daha çox əhəmiyyətli xərclərə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən rəqəmsal transformasiya zamanı strateji idarəetmə, marketinq, təşkilat mədəniyyəti və insan resursları amillərini effektiv şəkildə idarə edən və nəzərə alan təşkilatlar müvəffəqiyyətli olacaqlar. Buna görə də təhsil müəssisəsi də daxil olmaqla bütün təşkilatlarda kibertəhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı uğurlu mübarizə apara bilən rəqəmsal liderlərə ehtiyac var. Həqiqətən də, müxtəlif "kiber qəhrəmanlar" sadəcə bir smartfonla şəbəkələrə nüfuz edə və qorunan məlumatları əldə edə bilərlər. Müəssisələr özlərini bu yeni və təhlükəli təhdidlərdən müdafiə etmək üçün strategiyalar yaradır, kiber fəaliyyətlə bağlı hədəflər qoyurlar. Effektiv rəqəmsal liderlər texnologiya vasitəsilə törədilə biləcək təhlükələrə qarşı sığorta rolunu oynaya bilərlər. (2, s.1047).

Ədəbiyyat

1. *Aydın, K. (2022). Eğitim örgütlerinde dijital liderlik ve örgütsel bilgelik ilişkisi. Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi Anabilim Dalı.*
2. *Bingöl, D. və Koçak, D. (2020). Dijitalleşen örgütler ve siber güvenlik yönetiminde siber liderlik yaklaşımı. Research Gate.*
3. *Cardoso, M. G. M.S., Laureano, R. D. ve Serrão C. (2017). Cybersecurity culture in Portuguese organizations: An exploratory analysis, 12th Iberian Conference on Information Systems and Technologies (CISTI). DOI: 10.23919/CISTI.2017.7976008.*

4. *Çelen, A.İ. (2020). Dijital dönüşüm sürecinde yükselen bir değer: Dijital liderlik. The Impact of Brand Value Constituent Factors on Brand Value: A Case Study of Ocarina Brand in Kabul City. Research Gate.*
5. *Demir, C., Yılmaz, M.K., Çevirgen, A. (2010). Liderlik yaklaşımları ve liderlik tarzlarına ilişkin bir araştırma. Alanya İşletme Fakültesi Dergisi.*
6. *Küçükali, R., Coşkun, H.C. (2021). Eğitimde digitalleşme ve yapay zekanın okul yöneticiliğindeki yeri. International Journal of Leadership Studies: Theory and Practice.*
7. *Öğün M, N. ve Kaya, A. (2013). Siber Güvenliğin Milli Güvenlik Açısından Önemi ve Alınabilecek Tedbirler. Güvenlik Stratejileri Dergisi, 9(18): 145-181.*
8. *Öz, Ö. (2020). Dijital liderlik: Dijital dünyada okul lideri olmak. International Journal of Leadership Studies: Theory and Practice.*
9. *Özmen, Ö.N., Eriş, E.D., (2020). Süral Özer P. Dijital liderlik çalışmalarına bir bakış. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.*
10. *Rahimi, M.Y., Yaakob, M.F.M., Yusri, M.I. (2019). Digital leadership among school leaders in Malaysia. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering.*
11. *Raza, B. (2016). Leadership 4.0, module: management cometencies 1, https://www.academia.edu/25513158/LEADERSHIP_4.0_Module_Management_Competencies_1_MC1_MBA_Aviation_Enrolment_number_1042342*
12. *Reid, W.M., Dold, C.J. (2018). Burns, Senge and the study of leadership. Scientific Research Publishing.*
13. *Sheninger, E. (2014). Digital leadership: Changing paradigms for changing times. Thousand Oaks: CA: Corwin Press.*
14. *Toduk, Y., & Gande, S. (2016). What is next in Turkey? A new leadership model for connected age, In Amrop Leadership Series, 1-41.*
15. *Tracy, B. (2010). No excuses!: The power of self-discipline. Vanguard Press.*
16. *Yukl, G. (2009). Leadership in organizations. New Jersey: Pearson Prentice Hall.*

Z.F.Namazova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zarifanamazova19@gmail.com

MƏKTƏBİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ KOLLEGİAL ORQANLARIN ROLU

Xülasə

Təhsilin keyfiyyəti bir çox cəhətdən təhsilin idarə eidlməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu cəhətdən təhsilin pedaqoji əsaslarla, müasir üsullarla və kollegial orqanların birliyi ilə idarə edilməsi bu gün xüsusi aktual bir vəzifə kimi pedaqoji elmin və təhsil işçilərinin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir.

Təhsilin idarə edilməsinin aktuallığı və yeni üsullarla idarə edilməsi, xüsusilə kollegial orqanların gücündən istifadə edilməsi Dövlət Təhsil Strategiaysında, Təhsil Qanununda və digər rəsmi dövlət sənədlərində qeyd edilmiş və son nəşr edilən "Pedaqogika" dərsliklərində, metodik kitablarda kollegial orqanaların vəzifələri və idarəetmədə onların mühüm rolu göstərilmişdir.

РОЛЬ КОЛЛЕГИАЛЬНЫХ ОРГАНОВ В УПРАВЛЕНИИ ШКОЛОЙ

Резюме

Качество образования во многом тесно связано с управлением образованием. С этой точки зрения управление образованием на педагогической основе, современными методами и единством коллегиальных органов является одной из важных проблем, стоящих сегодня перед педагогической наукой и работниками образования как особо актуальная задача.

Актуальность управления образованием и управления новыми методами, особенно использование полномочий коллегиальных органов, отмечена в Государственной стратегии образования, Законе об образовании и других официальных государственных документах и обязанности коллегиальных органов и их важная роль в управления были показаны в последние годы изданных учебниках и методических пособиях «Педагогика».

THE ROLE OF COLLEGIATE BODIES IN SCHOOL MANAGEMENT

Summary

The quality of education is closely related to the management of education in many ways. From this point of view, management of education on pedagogical basis, with modern methods and the unity of collegial bodies is one of the important problems facing pedagogical science and education workers as a particularly urgent task today. The relevance of education management and management with new methods, especially the use of the power of collegiate bodies, has been noted in the

State Education Strategy, the Education Law and other official state documents, and the duties of collegiate bodies and their important role in management have been shown in the recently published "Pedagogy" textbooks and methodical books.

Açar sözlər: *təhsil, idarəçilik, kollegial orqanlar, rəhbərlik*
Ключевые слова: *образование, управление, коллегиальные органы, руководство*
Key words: *education, administration, collegial bodies, leadership*

Pedaqoji elmin mühüm və mürəkkəb sahələrindən biri ümumtəhsil məktəbinin idarəedilməsi məsələləridir. Çünki təhsilin keyfiyyəti bir çox cəhətdən təhsilin idarə edilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu cəhətdən təhsilin pedaqoji əsaslarla, müasir üsullarla və kollegial orqanların birliyi ilə idarə edilməsi bu gün xüsusi aktual bir vəzifə kimi pedaqoji elmin və təhsil işçilərinin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir.

Təhsilin idarə edilməsinin aktuallığı və yeni üsullarla idarə edilməsi "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın üçüncü strateji istiqaməti təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yartadılamsını nəzərdə tutur (1, s.47). Bu istiqamət tələb edir ki, idarəetmə sistemində təkmil mexanizm yaradılsın, qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edilsin və müasir idarəetmənin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə bilavasitə təsiri təmin edilsin.

Təhsilin idarə edilməsi məsələləri Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunun III fəslində, 30-cu maddəsində öz əksini tapmışdır ki, orada belə deyilir: "Təhsil müəssisəsi aşkarlıq, şəffalıq və demokratiklik prinsipləri əsasında bu Qanuna, digər normativ hüquqi aktlara və öz nizamnaməsinə uyğun idarə edilir" (2, s.47).

Məktəbin kollegial idarə edilməsinin pedaqoji əsasları son dövrlərdə nəşr edilmiş pedaqogika dərsliklərində kifayət qədər dəyərli məlumatlar verilmişdir ki, onlardan xeyli faydalanmaq olur (3;4;5;6).

Bunlarla bərabər bilavasitə məktəbin idarəedilməsinə dair, kollegial orqanların fəaliyyətinə dair metodik kitablar, vasiatlər də yazılmışdır ki, hər bir məktəb rəhbərinin və pedaqoji sahə tədqiqatçılarının, məktəbşünasların daim müraciət etdikləri dəyərli əsərlərdir (7;8;9,10).

Kollegial idarəetmə dedikdə məktəbin qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün idarəetmə subyektlərinin, xüsusilə kollegial orqanlarının müvafiq obyektə təsir göstərməsi, onu uyğun istiqamətə yönəltməsi deməkdir.

İdarəetmə subyektləri dedikdə idarəetmə fəaliyyətini sistemli və ardıcıllıqla həyata keçirən, bu sahədə xüsusi səlahiyyətlərə malik olan şəxslər, idarə və təşkilatlardır. Məsələn, Təhsil Nazirliyi, onun qurumları, yerli regional təhsil idarələri, icra hakimiyyətində xüsusi səlahiyətlənmiş şəxs, məktəb rəhbərləri, ictimai özünüidarə orqanları idarəetmə prosesində

subyektlər kimi çıxış edirlər.

Məktəbdə idarəetmə subyektləri dedikdə ilk növbədə direktor, onun müavinləri, məktəb psixoloqu, hərbi rəhbər və kollegial orqanlardır. Kollegial orqanlara - direktor müavinləri, pedaqoji şura, məktəb şurası, metodik şura, direktoryanı müşavirə, valideyn komitəsi, fənn metodbirləşmələri, sinif rəhbərlərinin metodbirləşmələri, həmkarlar komitəsi daxildir. Bu orqanlar ayrılıqda deyil, vəhdətdə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Direktor kollegial orqanlara əsaslanaraq idarəetməni həyata keçirir və həmçinin kollegial orqanların fəaliyyətini də daim gücləndirmək üçün müəllim kollektivinin gücündən, onların təcrübəsindən istifadə edir, bacarıqlı, səriştəli, peşəkar müəllimlərin fikirlərindən, dəyərli məsləhətlərindən faydalanaraq idarə etmə prosesini uğurla yerinə yetirir.

Direktorun verdiyi əmr və sərəncamlar, qərarlar kollektivin və kollegial orqanların fikir birliyinnin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Kollegial idarətmə məktəbdə pedaqoji prosesin, müəllim və şagird kollektivinin məqsədyönlü, sistemli fəaliyyətinin tənzimlənməsi deməkdir.

Bunu da qeyd edək ki, kollegiallıq direktorun rəhbərliyi ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməli və birlikdə fəaliyyət gösrtərilməlidir.

Kollegial idarəetmə idarəetmənin vacib pedaqoji prinsipi olmaqla bərabər, həm də səmərəli, idarəetmə üsuludur. Bu prinsip və üsula riayət edən məktəb rəhbərləri daim işində uğur qazanır. Düzgün kollegial idarəetmə sistemində təhsilin keyifiyyəti yüksəlir, müəllimlər rahat və yaradıcı fəaliyyət göstərir və məktəbdə əlverişli pedaqoji mühitin yaranmasına, şagirdlərin idrak fəallığına səbəb olur.

İdarəetmə obyektləri dedikdə isə idarə olunan sahələr, şəxslər, kollektivlər, təşkilati strukturlar, idarəedici orqanların qərar və sərəncamlarının icraçıları və başqaları daxildir.

İdarəetmədə təhsilin demokratik qaydalar, humanist prinsiplər əsasında idarə edilməsi idarəetmədə kollegiallıq prinsiplərinə əməl edilməsini tələb edir. Yəni direktor məktəbi təkbaşına idarə etmir. O idarəçiliyi öz müavinləri vasitəsilə, məktəbin kollegial orqanları vasitəsilə iadarə etməlidir. Təkbaşına məktəbin idarə edilməsi inzibati amirliyə gətirib çıxara bilir. Belə idarəetmə kollektivi mütiliyə və ya aqressivliyə, qruppabazlığa yönəldir, ya da məktəbdə anonimlik, müxtəlif intriqaların yaranmasına rəvac verir. Buna görə də qabaqcıl, müasir məktəb rəhbərləri idarəçilikdə kollegial idarəetməyə daim üstünlük verirlər.

Məktəbdə mənəvi psixoloji iqlimin yaradılmasında, pedaqoji prosesiin düzgün və səmərəli təşkilində müəllimlərin yaradıcı fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsində, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində kollegial orqanları rolu son dərəcə böyükdür.

Məktəbin kollaegial şəkildə idarəedilməsi müəyyən edilmiş pedaqoji

prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Məktəbin kollegiallıq şəraitində idarəedilməsi dövlət təhsil siyasətinin ümumi prinsiplərindən irəli gəlmiş və ona əsaslanır. Həmin prinsiplərə müxtəsər nəzər salaq:

1. İdarəetmədə dövlət və ictimai əsasların uzlaşdırılması prinsipi. Bu prinsip təhsil sisteminin idarə olunmasında, məktəbə rəhbərlikdə dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə ictimaiyyətin və onu təmsil edən ictimai özünüidarə orqanlarının fəaliyyətini sıx əlaqələndirməyi, onların birgə əməkdaşlığını nəzərdə tutur.

2. İdarəetmədə kollegiallıqla təkrəhbərliyin uzlaşdırılması prinsipi. Bu prinsip məktəbə təkbaşına rəhbərlik etməyə yox, bu işə kollegial orqanları, ictimai özünüidarə orqanlarını da geniş cəlb etməyi nəzərdə tutur. Belə olduqda məktəb həyatının hər hansı bir məsələsi hərtərəfli kollektiv təhlil olunur, ümumi qərar qəbul edilir. Kollegial idarəetmə olmadan, qərar qəbulunda kollektivin rəyini nəzərə almadan məktəbin idarə edilməsini lazımi səviyyədə həyata keçirmək mümkün deyildir.

3. İdarəetmədə məqsədyönlülük prinsipi. Bu prinsip məktəbə rəhbərliyi məqsədyönlü şəkildə qurmağı, habelə bütün fəaliyyəti, qüvvə və vasitələri qarşıya qoyulmuş məqsədin əldə edilməsinə doğru yönəltməyi nəzərdə tutur. İdarəetmə məqsədyönlü prosesdir: hər sahədə olduğu kimi, burada da hər şey məqsəddən başlayır və onun əldə edilməsi ilə başa çatır. Məktəbə rəhbərlik fəaliyyətinin digər komponentləri - işin məzmunu, vasitə və metodları qoyulmuş məqsəd baxımından seçilməli və onun həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir.

4. Elmi nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsip məktəbin kollegial idarə edilməsini elmi əsasda qurmağı - elmi biliklərdən, xüsusən pedaqogika və psixologiya elmlərinin nəticələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə yüksək göstəricilərə nail olmağı nəzərdə tutur.

5. Aşkarlıq və şəffaflıq prinsipi. Bu prinsip demokratiyanın təzahürü olub, bir-birilə sıx bağlıdır. Aşkarlıq görülən işlərin, aparılan yoxlamaların, müzakirə və qərarların gizlin yox, aşkar şəkildə olmasını, kollektivə vaxtında məlumət verilməsini, nöqsanların ört-basdır edilməməsini nəzərdə tutur. Şəffaflıq isə məktəbin müxtəlif fəaliyyət sahələrinin, xüsusən, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kollektivə, cəmiyyətə açıq olmasında özünü göstərir.

6. İdarəetmədə planlıq, uçot və nəzarətin vəhdəti prinsipi. Bu prinsip idarəetmə prosesinin bütün mərhələlərini - məktəb işini planlaşdırmağı, təşkil etməyi, bu prosesə nəzarət etməyi, işin nəticələrini hesaba almağı və qiymətləndirməyi kompleks halda həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

7. Optimallaşdırma prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, idarəetmə işində konkret şərait üçün ən münasib şərait, (optimal) variant seçib tətbiq edilsin.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013, 124 səh.*
2. *Azərbaycan Respublikasında "Təhsil haqqında Qanun" Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli qərarı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı 2009. 80 s.*
3. *Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2021, 488 s.*
4. *Qasımova L.N., Nahmudova R.M. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Ekoprint, 2021, 612 s.*
5. *Abbbasov A.N., Məmmədzadə R., Məmmədli L. Pedaqogika: Müntəxabat. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2021, 608 s.*
6. *Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 218, 408 s.*
7. *Məmmədzadə R.M., Abdullazadə A.A. Menecmnet, marketinq və təhsilin iqtisadiyyatı. (Tədris vəsaiti). Bakı: Müəllim, 2015, 464 s.*
8. *Əliyeva L.X. Təhsilin idarə olunması. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2018, 257 s.*
9. *İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə. Məktəbin idarə edilməsi. Bakı: BDUŞ 2012, 236 s.*
10. *Cabbarov R.O. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi. Bakı: 2001, 174 səh.*

A.R.Paşayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
arzupasayeva99@gmail.com

GƏLƏCƏK İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞI

Xülasə

Dissertasiya işi gələcək ibtidai sinif müəlliminin təlim-tərbiyə fəaliyyətinə hazırlanmasına, gələcək ibtidai sinif müəlliminin kiçik yaşlı şagirdləri öyrətməyə hazırlanmasının mahiyyətinə, məzmununa və əhəmiyyətinə, ibtidai sinif şagirdlərinin psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərinə, əməyin təşkilinə həsr edilmişdir. gələcək ibtidai sinif müəllimini kiçik yaşlı şagirdləri tədris prosesində öyrətmək üçün hazırlamaq.

Gələcək ibtidai sinif müəlliminin kiçik yaşlı şagirdlərin təlim-tərbiyəsi işinə hazırlanması yolları da təhlil edilib. Tədqiqat işində ibtidai sinif müəlliminin rolu və yeri, gələcək ibtidai sinif müəlliminin kiçik yaşlı şagirdlərin tərbiyəsi işinə hazırlanması prosesi, məktəblilər, gələcək ibtidai sinif müəlliminin əməyə hazırlanması sisteminin yaradılmasının əsasları, kiçik yaşlı məktəblilərin təhsili, kiçik yaşlı məktəblilər üçün gələcək ibtidai sinif müəlliminin yetişdirilməsi, əməyə hazırlığın vacibliyi nəzərdən keçirilir.

БУДУЩЕЕ ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме

Диссертационная работа посвящена подготовке будущего учителя начальных классов к учебной деятельности, сущности, содержанию и значению подготовки будущего учителя начальных классов к обучению младших школьников, психолого-педагогическим особенностям учащихся начальных классов, организация работы по подготовке будущего учителя начальных классов к обучению младших школьников в учебном процессе.

Также были проанализированы пути подготовки будущего учителя начальных классов к работе по воспитанию младших школьников. Роль и место учителя начальных классов в научно-исследовательской работе, процесс подготовки будущего учителя начальных классов к работе по воспитанию младших школьников, школьников, рассмотрены основы создания системы подготовки будущего учителя начальных классов к труду воспитания младших школьников, воспитания будущего учителя начальных классов младших школьников значение подготовки к труду.

FUTURE PRIMARY CLASS TEACHER TRAINING

Summary

The dissertation work is devoted to the preparation of the future primary school teacher for educational activities, the essence, content and importance of the preparation of the future primary school teacher for the education of young

schoolchildren, the psychological and pedagogical characteristics of primary school students, the organization of the work of preparing the future primary school teacher for the education of young schoolchildren in the training process.

The ways of preparing the future primary school teacher for the work of educating young schoolchildren were also analyzed. The role and position of the primary school teacher in the research work, the process of preparing the future primary school teacher for the work of educating young schoolchildren, the basics of creating a system for preparing the future elementary school teacher for the work of educating young schoolchildren, the education of the future primary school teacher for young schoolchildren the importance of preparation for work was discussed.

Açar sözlər: *təhsil, tərbiyə, təlim, ibtidai təhsil, tərbiyəvi fəaliyyət, pedaqoji ustalıq,səriştə, bilik, bacarıq və vərdiş*

Ключевые слова: *обучение, воспитание, начальное образование, учебная деятельность, педагогическое мастерство, компетентность, знание, умение, навык*

Key words: *training, education, primary education, educational activity, pedagogical mastery, competence, knowledge, skill and habit*

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin elmdə, məktəbdə təlim-tərbiyə işinə peşə-pedaqoji hazırlığının fəallaşdırılması daima mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşən öhdəlik olduqca çətindir.

Gələcək ibtidai sinif müəllimləri pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq zamanı bütün tərbiyəvi fəaliyyəti öyrənməli, hər bir şagirdin xüsusiyyətlərini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, mənəvi dəyərlərini, valideyn-övlad münasibətlərinin dərinliyini anlamağı bacarmalı və buna əməl etməlidir. Bu hal ibtidai sinif müəlliminin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasında əsas amillərdəndir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti olduqca mürəkkəb texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi ilə əks olunur. Bu proseslərin zənginliyi pedaqoji prosesin tamlığına və bütövlüyünə gətirib çıxarır ki, bu da ayrı-ayrı müəllimlərin peşəkarlığının fərdi və fərqli cəhətləri kimi özünü göstərir. Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə sıx surətdə əlaqədardır. İbtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji hazırlığı ona görə də çox çətin prosesdir.

Müəllim pedaqoji fəaliyyətə yaradıcılıqla yanaşdıqda, ona yaradıcı münasibət bəslədikdə bunlar həm onun peşə funksiyasının reallaşmasında, həm də müxtəlif texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsində yüksək nəticələrə səbəb olur, pedaqoji fəaliyyət dəyər səviyyəsinə yüksəlir. Yaradıcı axtarışların nəticəsi olan texnoloji yeniliklər pedaqoji fəaliyyəti daha da məzmunlu və məqsədyönlü edir.

Təlim psixologiyası pedaqoji psixologiyanın ən mühüm, vacib və başlıca sahələrindən birini təşkil edir. Hazırda təhsil, məktəb və müəllimin

qarşısında duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində təlim psixologiyası istiqamətində həyata keçirilən işlərin nəticələri həlledici əhəmiyyətə malikdir.

İnkişaf etməkdə olan bəşəriyyətə elmlər haqqında dərin, ətraflı və möhkəm biliklər verməK, həmin biliklərdən istifadə edə bilmək, eyni zamanda bu qazanılmış bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək bacarığının yaradılması müasir dövrün ən ciddi tələbləri kimi qarşıda dayanır.

İbtidai sinif müəllimlərinin təlim-təhsil fəaliyyəti onun başlıca vəzifəsinin, yəni təhsilverici vəzifəsinin reallaşdırılmasından ibarətdir. Bu fəaliyyət gənc nəslin bəşəriyyətin min illər boyu toplamış olduğu maddi və mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi məqsədilə təşkil edilən, həyata keçirilən xüsusi fəaliyyət və idrak prosesidir. Bu prosesin nəticəsində böyüyən nəsil elmi biliklər sisteminə, həyati bacarıq və vərdişlərə, davranış mədəniyyətinə, müxtəlif fəaliyyət növlərinə yiyələnir və böyük həyata hazırlanırlar. Ona görə də şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsində ibtidai sinif müəllimləri bünövrə rolunu oynayır.

Bu işin əsas mahiyyəti müəllimin şəxsiyyətində, onun mövqeyində, fəaliyyətini yüksək professional səviyyədə idarə etmək qabiliyyətindədir. Bundan ötrü isə müəllim pedaqoji fəaliyyətdən baş çıxarmalı, onun məqsədini, vasitələrini, obyektini, subyektini yaxşı bilməlidir, bu işə yaradıcı yanaşmalı, uşağın maraqlarını nəzərə almalıdır. Müəllimin işinin məqsədi cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına təsiri müəllimin tərbiyə prosesinə bələdliyi, şagirdləri, həmkarları ilə, valideynlərlə və ictimaiyyət nümayəndələri ilə rəftarının səviyyəsindən xeyli asılıdır.

Belə ki, ibtidai sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyəti təlimin xarakterinin xüsusiyyətlərinə təsir edən amillərin, təlim çətinliklərinin təsviri və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün müasir məktəbdəki təzahür formalarının psixoloji təhlilinin həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimində çətinlik törədən səbəblər, təlim çətinliklərinin formalaşmasına təsir edən amillər, təlim zamanı müşahidə olunan problemlər, müasir məktəbdəki təzahür formaları psixoloji cəhətdən təhlilə cəlb olunmuşdur.

Təhsil sisteminin strukturunun yeniləşdirilməsi və məzmununun modernləşdirilməsi məqsədin hansı səviyyədə dərk olunmasından asılıdır. Təhsilin məzmununun modernləşdirilməsi, onun humanistləşdirilməsi və bütöv bir varlıq kimi qəbul edilməsi ilə sıx əlaqədardır. Təhsil sisteminin strukturunun müasirləşdirilməsi və məzmununun modernləşdirilməsində böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyan səriştəli yanaşma böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ənənəvi təhsil və yeni təhsil yanaşmaları, təhsildə səriştəlilik - şərəf, ləyaqət, məsuliyyət, mükəmməl bilik, aldığı biliyi həzm etmək, ondan istifadə

edərək xeyir vermək və bunu başqalarına çatdırmaq, bunlara mane olan əməllərə qarşı barışmaz mövqe tutmaq bacarıqlarını formalaşdırır.

Səriştəli sinif müəllimi hazırlığı zamanı geniş bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin formalaşması, şəxsi və ictimai inkişafın əsas amili kimi tədris-təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilən səriştəli yanaşma təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas vasitəsidir.

Belə ki, pedaqojiyönümlü ali təhsil müəssisələrində səriştəli kadr hazırlığında keyfiyyətin idarəedilməsi, mütəmadi olaraq diaqnostik müşahidələrin ekspert qiymətləndirilməsinin təşkili, pedaqoji sistemin vəziyyətinin vaxtında müəyyən edilməsi və müvafiq korreksiya işlərinin aparılması təhsilimizin qarşısında duran əsas məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oyanyır.

İbtidai siniflərdə pedaqoji proses və onun təşkilində sinif müəlliminin rolu, mövqeyi, tətbiq edilən innovativ texnologiyaların təlimin keyfiyyətinə təsiri səmərəli nəticələr verməlidir. Tədris-təlim prosesinin keyfiyyəti müəyyənləşdirilərkən onun üç əsas tərkib hissəsi - məzmun, texnologiya və eyni zamanda əldə olunmuş nailiyyətlər təhlil olunmalı və ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə nəticələr çıxarılmalıdır.

Keyfiyyətin qiymətləndirilməsində sistemli yanaşmadan istifadə olunması səmərəli nəticələr verir. Təhsil sistemində keyfiyyətin idarə olunmasında insan faktoru həlledici rol oynayır. Bu da çoxlu komponentlərdən asılıdır. Ona görə də keyfiyyətin idarə olunmasının müasir modellər əsasında təşkili, təhsilin səmərəliliyinin yüksəldilməsində əvəzsiz imkanlara malikdir.

Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri hər zaman üçün aktualdır. Gələcək ibtidai sinif müəllimi hazırlığının məzmunu, səriştəli sinif müəllimi hazırlığına konseptual yanaşma zamanı düzgün qərar vermək və mühüm addımlar atmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. Bakı: Renessans, 2000, 202s.*
2. *Ə.Ağayev, Pedaqogika. Bakı, 2006.*
3. *Əliyev R.İ., Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 200 s.*
4. *https://aztehsil.com/news/5140-agirdlrd-mntiqi-tfkkrn-inkiaf-mntq.html*
5. *Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri, https://aztehsil.com/news/6795-müəllimin-pedaqoji-qabiliyyətləri.html).*
6. *R.Məmmədzadə. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı 2010. "Müəllim nəşriyyatı"*
7. *Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, "Təhsil", 2008. 476s.*

Ş.B.Məmmədzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
memmedzadesebnem99@gmail.com

MƏKTƏB VƏ SOSİAL TƏRBİYƏ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məktəb və sosial nizam-intizam problemləri şagird davranışı və münasibəti ilə bağlı müxtəlif məsələlərdən ibarət olan çətinliklər və problemlərdir. Bu problemlər sinifdə kiçik fasilələrdən tutmuş zorakılıq, zorakılıq və məktəbdə narkotik istifadəsi kimi daha ciddi hadisələrə qədər dəyişə bilər.

Məktəb və sosial nizam-intizam problemlərinə səbəb olan əsas amillərdən biri valideynlər, icma üzvləri və digər maraqlı tərəflər tərəfindən lazımi dəstək və diqqətin olmamasıdır. Güclü dəstək sistemi olmadan məktəblər sinifdə nizam-intizamı qorumaqda çətinlik çəkə bilər.

Araşdırmada məktəb anlayışı, onun mahiyyəti, habelə sosial tərbiyə problemləri araşdırılmışdır. Məqalənin məqsədi məktəb və sosial tərbiyə problemlərinin araşdırılmasıdır. Araşdırmanın nəticələri sosial tərbiyə rolunun daha da artırılmasında məktəbin rolunu vurğulayır.

ШКОЛА И СОЦИАЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

Проблемы школьной и социальной дисциплины - это трудности и проблемы, состоящие из множества вопросов, связанных с поведением и отношением учащихся. Эти проблемы могут варьироваться от незначительных сбоев в классе до более серьезных инцидентов, таких как издевательства, домогательства и употребление наркотиков в школе.

Одним из основных факторов, способствующих проблемам школьной и социальной дисциплины, является отсутствие адекватной поддержки и внимания со стороны родителей, членов сообщества и других заинтересованных сторон. Без сильной системы поддержки школам может быть трудно поддерживать дисциплину в классе.

В исследовании исследовано понятие школы, ее сущность, а также проблемы социального воспитания. Цель статьи - рассмотреть проблемы школьного и социального воспитания. Результаты исследования подчеркивают роль школы в дальнейшем повышении роли социального воспитания.

SCHOOL AND SOCIAL EDUCATIONAL PROBLEMS

Summary

School and social discipline problems are difficulties and problems that consist of a variety of issues related to student behavior and attitudes. These problems

can range from minor disruptions in class to more serious incidents such as bullying, harassment and drug use at school.

One of the main factors contributing to school and social discipline problems is the lack of adequate support and attention from parents, community members and other stakeholders. Without a strong support system, schools may struggle to maintain discipline in the classroom.

In the study, the concept of school, its essence, as well as the problems of social education were investigated. The purpose of the article is to examine the problems of school and social education. The results of the research emphasize the role of the school in further increasing the role of social education.

Açar sözlər: *məktəb, sosial tərbiyə, sosial problem, şagird, müəllim*

Ключевые слова: *школа, социальное воспитание, социальная проблема, ученик, учитель*

Key words: *school, social education, social problem, student, teacher*

Məktəb və sosial nizam-intizam problemlərinin həlli bu problemlərə səbəb olan mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli amilləri nəzərə alan kompleks yanaşma tələb edir. Birlikdə işləmək və sübuta əsaslanan strategiyaları qəbul etməklə, müəllimlər, valideynlər və icma üzvləri müsbət davranış və akademik nailiyyətləri təşviq edən təhlükəsiz və dəstəkləyici məktəb mühiti yaratmağa kömək edə bilərlər. Bütün bunlar daha detallı olaraq növbəti bölmədə qeydə alınacaqdır

Tərbiyə insanların davranışlarını, düşüncələrini, inanclarını, mənəvi dəyərlərini, cəmiyyətə uyğunluğunu, sosial və mənəvi anlayışını formalaşdırmaq üçün tətbiq edilən bir prosesdir. Bu proses, insanların doğumdan sonrakı bütün həyatı boyunca davam edir və onların zehni, mənəvi, psixoloji və fiziki inkişafına təsir edir.

Tərbiyə prosesi, ümumiyyətlə, ailə, məktəb, mədəniyyət və dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Bu proseslər insanların inkişafını müəyyən edir və insanların cəmiyyətdəki rolu və funksiyalarını formalaşdırır.

Tərbiyə prosesi çoxlu cəhətlərdən ibarətdir və insanların müxtəlif sahələrdə mənəvi, intellektual və fiziki olaraq inkişafına təsir edir. Tərbiyə prosesi, insanda özünə qarşı məsuliyyət hissini, mənəvi dəyərləri və cəmiyyətə qarşı məsuliyyət hissini artırır.

Məktəbin əsas məqsədi tərbiyə prosesini yerinə yetirməkdir. Təhsil prosesi səmərəli və effektiv olmalıdır ki, insanlar mənəvi, intellektual və fiziki cəhətdən inkişaf etsinlər. Bu proses insanların həyatında vacib rol oynayır və onların sosial və mənəvi olaraq inkişaf etməsinə kömək edir.

Ümumiyyətlə, tərbiyə prosesi insanların gələcək üçün hazırlaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Onların mənəvi, intellektual və sosial tərbiyəsi

sayəsində, onlar özlərini daha yaxşı anlayır və cəmiyyətdə faydalı bir vəzifələr üstlənə bilirlər.

Uşaqların tərbiyəsi onların gələcək həyatında mühüm rol oynayır. Uşaqlar doğulduğu andan ətraf mühitdən təsirlənməyə başlayır və bu qarşılıqlı əlaqələr onların şəxsiyyətini, düşüncələrini, davranışlarını və dəyərlərini müəyyən edən amillərdir.

Uşaqların təhsili ailə, məktəb, cəmiyyət və dövlət tərəfindən təmin edilir. Bu prosesdə uşaqlara insan hüquqları, məsuliyyət, hörmət, sevgi, tolerantlıq, ədalət, dürüstlük, zəhmətkeşlik və dözümlülük kimi təməl dəyərlər öyrədilir.

Təhsil uşaqların sosial və emosional inkişafını, özünə inamını, özünə hörmətini və özünə nəzarətini artırır. Bundan əlavə, uşaqların akademik uğurlarına, iş və karyera həyatına, evlilik həyatına, sağlam həyat tərzinə və onların cəmiyyətdəki rol və məsuliyyətlərinə təsir göstərir.

Uşaqların tərbiyəsi onların gələcək həyatlarını formalaşdırır, onları cəmiyyətin faydalı üzvlərinə çevirir. Yaxşı tərbiyə uşaqların özünə, ailəsinə, cəmiyyətə və insanlığa faydalı olmasını təmin edir. Bu səbəbdən də uşaqların düzgün tərbiyəsi cəmiyyətin gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəb şagirdlərin akademik və sosial inkişafına kömək edən mühüm bir qurumdur. Məktəblərin ən mühüm funksiyalarından biri şagirdlərin oxu, yazı, riyaziyyat və digər tədris fənləri üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə şərait yaratmaqdır.

Bununla belə, təhsildə məktəbin də mühüm rolu var. Məktəb həmçinin şagirdlərə düzgün davranış və münasibətləri öyrənmək və öyrənmə mühitində hörmət, tolerantlıq və əməkdaşlıq mədəniyyətini inkişaf etdirmək kimi sosial bacarıqlar əldə etməyə kömək edir (1, 23).

Məktəblər həm də şagirdlərin özünə inamının inkişafına, onların cəmiyyətə faydalı şəxsiyyət kimi yetişməsinə, xarakterlərinin inkişafına öz töhfəsini verir. Məktəblərin müxtəlif proqramları şagirdlərin liderlik, komanda işi və sosial məsuliyyət kimi mövzularda inkişaf etmələrinə şərait yaratmaqla onların sosial və şəxsi inkişafına töhfə verir.

Məktəbin tərbiyə və xarakter tərbiyəsindəki rolu təkcə şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə deyil, həm də onların sosial və emosional inkişafına böyük təsir göstərir. Bu səbəbdən məktəblər şagirdlərin akademik bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, xarakter və nizam-intizam tərbiyəsinə də önəm verməlidirlər.

Uşaqların tərbiyəsi ailə ilə məktəb arasında əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilməlidir. Ailə və məktəb birgə işləməsi uşaqların sosial, emosional, akademik və fiziki inkişafına kömək edir. Uşaqların ilk müəllimləri kimi ailələr onların əsas dəyərlərini və davranışlarını öyrənməkdə böyük rol oynayırlar. Onlar, həmçinin uşaqların emosional və sosial ehtiyaclarına cavab

verir və onları özünə güvənən, özünə hörmət edən, məsuliyyətli və uğurlu şəxsiyyətlər etməyə çalışırlar.

Məktəblər uşaqların akademik inkişafına töhfə verir və onları cəmiyyətə hazırlayır. Məktəbdə müəllimlər uşaqların koqnitiv, sosial və emosional ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışırlar. Bundan əlavə, məktəblər uşaqlara karyera seçiminə, universitet hazırlığına və sosial məsuliyyətlərə hazırlaşmağa kömək edir.

Uşaqların tərbiyəsi və təhsili üçün ailə və məktəb əməkdaşlığı çox vacibdir. Ailələr məktəblərin sinifdə və sinifdənkənar fəaliyyətlərində iştirak etməli və mütəmadi olaraq müəllimlərlə əlaqə saxlayaraq uşaqlarının məktəb fəaliyyətinə nəzarət etməlidirlər. Eynilə, məktəblər ailələrlə mütəmadi olaraq əlaqə saxlamalı və uşaqların akademik və sosial inkişafı haqqında məlumat paylaşmalıdırlar.

Ailə ilə məktəb əməkdaşlığı uşaqların tərbiyə və təhsilində ən səmərəli üsul hesab olunur. Ona görə də uşaqların inkişafı və uğurları üçün ailələr və məktəblər birlikdə çalışmalıdırlar.

Sosial nizam-intizam fərdlərə sosial həyatlarında uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqları öyrənməyə imkan verən bir prosesdir. Bu proses fərdlərə cəmiyyətdəki davranışları üçün uyğun normaları, dəyərləri və gözləntiləri öyrənməyə imkan verir.

Sosial nəzakətin məqsədi fərdlərə, özünə və başqalarına hörmət etmək, başqalarına kömək etmək, empatiya qurmaq, problemləri həll etmək və münaqişələri idarə etmək üçün lazımi bacarıqları əldə etmək imkanı verməkdir. Bu bacarıqlar fərdlərə işdə, sosial həyatda və münasibətlərdə uğur qazanmağa kömək edir.

Sosial tərbiyə ailə, məktəb, cəmiyyət, media kimi müxtəlif mənbələr vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bununla belə, ən vacib resurslardan biri məktəbdir. Məktəb şagirdlərə akademik bilik və bacarıqları, həmçinin cəmiyyətə uyğunlaşmaq üçün zəruri olan sosial və emosional bacarıqları öyrədir (2, 19-20).

Məktəblər şagirdlərin qarşılıqlı əlaqə qurma, əməkdaşlığı öyrətmək, problemləri həll etməyi öyrənmək və başqalarına kömək etmək kimi sosial bacarıqlar əldə etmələrinə kömək etmək üçün müxtəlif proqramlar təklif edir. Bu proqramlar şagirdlərin özünə inamını artırır, liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirir və məsuliyyət daşımağa təşviq edir.

Bu işdə məktəbdə sosial tərbiyə ilə yanaşı, ailələr də mühüm rol oynayır. Ailələr övladlarına düzgün davranışları öyrətmək, onların inkişafına dəstək olmaq üçün nümunə göstərməlidirlər. Bundan əlavə, ailələrin övladlarının dostluq və sosial qarşılıqlı əlaqəsini yaxından izləməsi potensial problemlərin erkən aşkarlanmasına və həllinə kömək edir.

Nəticə etibarı ilə ictimai tərbiyə fərdlərin həyatında mühüm yer tutur. Bu proses fərdlərə cəmiyyətdə harmonik yaşamağa, başqalarına kömək etməyə və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Məktəblər, ailələr və cəmiyyətin digər qurumları birgə fəaliyyət göstərməli, fərdlərin sosial tərbiyəsinə dəstək olmalıdır.

Məktəb və sosial nizam-intizam, tərbiyə problemləri bugünkü təhsil sistemində çox mühüm məsələdir. Şagirdlər təhsil həyatı boyu məktəb nizam-intizamı ilə bağlı bir çox problemlərlə üzləşə bilərlər. Bu problemlərdən ən mühümləri arasında şagirdlərin nizam-intizamsızlığı, sosial davranış problemləri, zorakılıq, zorakılıq, nizam-intizamdan kənar davranışlar, şagirdlərin dərsdən yayınması, dərsə gecikmələri daxildir.

Məktəblərin əsas məqsədləri şagirdlərə akademik bilik və bacarıqları, həmçinin sosial və emosional bacarıqları öyrətməkdən ibarətdir. Bununla belə, məktəblərin bu məqsədlərə çatmaqda nizam-intizam və sosial ədəb problemləri ilə üzləşməsi ehtimalı var.

Şagirdlərin nizam-intizamsızlığı müəllimlərin və digər şagirdlərin təhsil mühitinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu problemin əsas səbəbi şagirdlərin qaydalara uyğun hərəkət etmək üçün kifayət qədər öz intizamının olmamasıdır. Bu səbəblə məktəblərin şagirdlərə öz intizamını təmin edəcək proqramlar təklif etmələri təşviq edilməli və şagirdlər bu proqramlarda iştirak etməyə təşviq edilməlidir (3, 13-14).

Sosial davranış problemləri şagirdlərin bir-biri ilə münasibətlərində yaşanan problemlər kimi müəyyən edilə bilər. Zorbalıq, zorakılıq, münaqişə və sosial təcrid əsas problemlərdəndir. Bu problemlərin əsas səbəbləri arasında şagirdlərin empatiyasının olmaması, özünəinamın aşağı olması, sosial bacarıqların olmaması, ailə problemləri və medianın təsirini göstərmək olar. Buna görə də məktəblərin şagirdlərə sosial bacarıqların öyrədilməsi üçün proqramlar təklif etməsi və bu problemlərin həlli üçün müvafiq mexanizmlərin yaradılması vacibdir (5, 28).

Zorbalıq məktəblərdə ən çox rast gəlinən sosial problemlərdən biridir və şagirdlərin fiziki və ya emosional əziyyətlərinə səbəb ola bilər. Zorbalığın kökü çox vaxt şagirdlərin özünə inamının aşağı olması və sosial bacarıqların olmamasıdır. Bu problemi həll etmək üçün məktəblər zorakılığın qarşısını almaq üçün proqramlar təklif etməli və şagirdləri bu proqramlarda iştirak etməyə təşviq etməlidirlər.

Nəticə etibarı ilə məktəb və sosial nizam-intizam problemləri şagirdlərin təhsil həyatında uğur qazanması üçün həll edilməli olan mühüm problemlərdir. Məktəblər bu problemlərin həlli üçün şagirdlərə öz nizam-intizamının aşılanması, sosial bacarıqların öyrədilməsi və müvafiq mexanizmlərin yaradılması kimi addımlar atmalıdır.

Lakin bu problemlərin həllində təkcə məktəblərin deyil, ailələrin də üzərinə düşən vəzifələr var. Ailələr uşaqların öz intizamını təmin etməklə, onların sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməklə və münaqişələrin həlli üçün müvafiq mexanizmləri təmin etməklə məktəbin nizam-intizam problemlərinin həllində mühüm rol oynayırlar (4, 10).

Xülasə, məktəb və sosial nizam-intizam problemləri şagirdlərin təhsil həyatında qarşılaşa biləcəkləri mühüm problemlər sırasındadır. Məktəblər şagirdlərə öz nizam-intizamının aşılanması, sosial bacarıqların öyrədilməsi, müvafiq mexanizmlərin yaradılması istiqamətində addımlar atmalı, ailələr isə bu məsələlərdə uşaqlarına dəstək olmalıdır. Beləliklə, şagirdlərin təhsil həyatı daha səmərəli və xoşbəxt keçə bilər.

Nəticə etibarıyla, məktəb və sosial nizam-intizam problemləri şagirdlərin təhsil həyatında qarşılaşa biləcəkləri mühüm problemlər olsa da, bu problemlərin həlli üçün atılacaq addımlar da çox əhəmiyyətlidir. Məktəblər şagirdlərə öz intizamını təmin etməli, onların sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməli və müvafiq mexanizmlər yaratmalıdırlar. Lakin bu problemlərin həllində təkcə məktəblərin deyil, ailələrin də üzərinə məsuliyyət düşür.

Ailələr məktəbin nizam-intizam problemlərinin həllində, övladlarının öz intizamının təmin edilməsində, onların sosial bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində, münaqişələrin həlli üçün müvafiq mexanizmlərin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də məktəb və ailələr arasında əməkdaşlıq etməklə şagirdlərin daha məhsuldar və xoşbəxt təhsil həyatı yaşamasına kömək etmək olar.

Nəticədə məktəb və sosial nizam-intizam problemləri şagirdlərin təhsil həyatına təsir edən mühüm problemlərdir. Ancaq bu problemlərin həllində atılacaq addımlarla şagirdlərin daha məhsuldar və xoşbəxt bir təhsil həyatı yaşamaları mümkündür. Bu mövzuda birgə fəaliyyət göstərən məktəb və ailələr şagirdlərin yaxşı tərbiyə alaraq həyatları boyu qarşılaşacaqları çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. *Akman, Y. (2012). Okullarda disiplin sorunu: Nedenleri ve çözüm önerileri. Eğitim ve Bilim, 37 (164), 238.*
2. *Baş, G. (2014). Okul disiplin sorunlarına çözüm önerileri. Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 4(1), 231.*
3. *Kılıç, A., & Karadeniz, Ş. (2017). Okul disiplin sorunları ve öğretmenlerin bu sorunlarla başa çıkma yöntemleri. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(36), 233.*
4. *Tamer, M. (2015). Sosyal terbiye ve öğretmen. Eğitim ve Bilim, 40(179), 173.*
5. *Tuna, E. (2016). Okulda sosyal disiplin sorunları: Nedenleri ve çözüm önerileri. Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 12(1), 92.*

G.R.Bağırlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunay.bagirli@adpu.edu.az

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SİM (SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD) UŞAQLARIN MƏDƏNİ-KÜTLƏVİ TƏDBİRLƏRƏ CƏLB OLUNMASI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycandakı təhsil müəssisələrində keçirilən mədəni-kütləvi tədbirlərin fərdlərin inkişafında göstərdiyi təsirlərdən, eyni zamanda müəssisələrdə sağlamlıq imkanları məhdud (SİM) təhsilalanların bu tədbirə cəlb edilməsinin yollarından danışılır. SİM təhsilalanların sosial mədəni inkişafını təmin etmək məqsədi ilə təhsil ocaqlarında aparılması zəruri olan tədbirlər, keçirilən görüşlərdə bu qəbildən olan təhsialalanların da nəzərə alınmasının vacibliyi qeyd olunur. Xüsusən orta təhsil müəssisələrində sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin bacarıq və imkanlarına uyğun peşələrə yönəldilməsi məqsədi ilə keçirilən tədbirlərin onların həyatında hansı müsbət dəyişikliyə səbəb ola biləcəyi araşdırılır. Öz üzərində işləməyi, təkmilləşməyi, bilik-bacarıqlarını artırmağı qarşısına məqsəd qoyan təhsilalanları bu istiqamətdə ruhlandırmaq üçün hansı nüanslara diqqət edilməsi gərəkdiyi vurğulanır.

ВОВЛЕЧЕНИЕ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В КУЛЬТУРНО-МАССОВЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

В статье говорится о влиянии культурно-массовых мероприятий, проводимых в учебных заведениях Азербайджана, на развитие личности, а также о способах привлечения учащихся с ограниченными возможностями в учреждениях к этим мероприятиям. В целях обеспечения социального и культурного развития учащихся с ограниченными возможностями упоминаются необходимые меры, которые необходимо принять в учебных заведениях, и важность учета особенностей таких учащихся на встречах. В частности, исследуется, какие положительные изменения в жизни людей с ограниченными возможностями здоровья могут быть вызваны принимаемыми мерами по направлению их к профессиям, соответствующим их навыкам и способностям, в общеобразовательных учреждениях. Подчеркнуто, на какие нюансы следует обращать внимание, чтобы побудить студентов, стремящихся работать над собой, совершенствоваться, повышать свои знания и навыки в этом направлении.

INVOLVEMENT OF DİSABLED CHİLDREN İN EDUCATİONAL İNSTİTUTİONS

Summary

The article talks about the effects of cultural and mass events held in educational institutions in Azerbaijan on the development of individuals, as well as ways to involve students with disabilities in institutions to this event. In order to ensure the social and cultural development of disabled students, the necessary measures to be taken in educational institutions and the importance of considering such students in the meetings are mentioned. In particular, it is investigated what positive changes in the lives of people with disabilities can be caused by the measures taken in order to direct them to professions suitable for their skills and abilities in secondary educational institutions. It is emphasized what nuances should be paid attention to in order to encourage students who aim to work on themselves, improve, and increase their knowledge and skills in this direction.

Açar sözlər: *sağlamlıq, inklüziv, təhsilalanlar, tədbirlər, inkişaf*
Ключевые слова: *здоровье, инклюзия, учащиеся, мероприятия, развитие*
Key words: *health, inclusion, learners, measure, development*

Təhsil almaq hər kəsin hüququdur. Sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq azyaşlıların təhsilə cəlb olunması bu gün Azərbaycan üçün xüsusi diqqət yetirildiyi məsələlərdəndir. Fiziki və əqli baxımdan heç bir diaqnozu olmayan uşaqlar təhsil müddətini rahat başa vurduğu halda SİM uşaqlar üçün bu heç də asan olmur. Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar diaqnoz qoyulduğu andan etibarən xüsusi təhsil müəssisələrində təhsil alırlar. Bu müəssisələrə gedən uşaqlar sağlamlıq imkanları icazə verdiyi müddətcə sağlam uşaqların təhsil aldığı məktəblərdə də təhsilini davam etmək hüququna malikdirlər. Məktəb yaşı yaxınlaşdıqca məktəb təhsilinə də hazırlaşmaq həm uşaqlar, həm də onların valideynləri üçün olduqca ağır bir ərəfə olur. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, vacib olan təkcə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın hazırlanması deyil, həm də müəllimlərin və təhsil müəssisəsinin uşağa uyğun təhsil verməyə hazırlanmasıdır. Əlil uşağa öz potensialından maksimum istifadə etmək imkanı vermək mühüm tələbdir. Uğurlu inklüziv proqram üçün inklüziv təhsil verəcək müəllimin xüsusi təhsilə, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan fərd və inklüzivliyə münasibəti nəzərə alınmalıdır. Müəllimlərin münasibəti inklüzivliyin effektivliyini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir. Bir çox araşdırmalar göstərir ki, müəllimlərin inklüzivliyə mənfi münasibəti var. Sinif müəllimlərin inklüzivliyə mənfi münasibət bəsləməsinin əsas səbəbi onların bu barədə qeyri-adekvat və məlumatsız hiss etmələridir. Müəllimlər inklüziv təhsil üçün sinif otağına gələn uşaqla rastlaşdıqda onları nə gözlədiyini bilməlidirlər. Ona görə də inklüzivliyin ilk mərhələlərindən inklüziv təhsil verəcək müəllim də bu prosesə cəlb edilməli və onların ehtiyacları ödənilməlidir. Bu gün cəmiyyətdə

belə bir fikir formalaşıb ki, hər hansı sağlamlıq problemi olan uşaqları sağlam uşaqlar ilə eyni mühitə, məktəbə göndərmək düzgün deyil, onların xüsusi təhsilə yönləndirilməsi şərtdir. Lakin, təcrübə göstərir ki, əksinə, SİM uşaqların sağlam uşaqlarla birlikdə istər təhsil, istərsə də təhsildənkənar sosial məşğuliyyət, tədbirlərə qoşulması onların formalaşmağı üçün də düzgün addımdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə hazırlanmasında əlbəttə ki, müəllimlər birbaşa rol oynayır. Bu müəllimləri yetişdirən isə təhsil müəssisələri, xüsusən pedaqoji yönümlü təhsil verən ali təhsil müəssisələridir. Bir müəllimi keyfiyyətli formalaşdırmaq cəmiyyətə yüzlərlə sağlam düşüncəli və savadlı fərd qazandırmaq deməkdir. Dünyada inkluziv təhsillə bağlı yaxşı praktikalar var. Həmin praktikalar bir çox dövlətlər üçün yol xəritəsidir. Məsələn, “Hərkəs üçün təhsil” hərəkatı Finlandiyada inkluziv təhsilin inkişafı sahəsində mühüm rol oynayıb. Günümüzdə Finlandiyada bütün uşaqlar eyni təhsil sisteminin içərisində yer alırlar. Böyük Britaniya, Fransa, Amerika Birləşmiş Ştatları, Avstraliyada xüsusi ehtiyacı olan şəxslər mümkün olan geniş və əhatəli təhsil sistemindən faydalanırlar. Bu məsələdə ən təsirli qiymətləndirmə, dərs proqramları, metodika və təhsil xidmətləri ilə yanaşı, ailə ilə məktəb arasında əməkdaşlığın forması, dərsdən sonra kütləvi yığıncaq və tədbirlərə cəlb olunma istiqamətində xüsusi diqqət də önəmlidir. Ölkəmizdə inklüziv təhsilin əhatə dairəsinin genişlənməsinə, belə məktəblərin sayının artırılmasına böyük ehtiyac var. Bu prosesdə müəllimlərdən də gözləntilər böyükdür. Çünki burada xüsusi, fərqli uşağın müəllimindən söhbət gedir. Psixoloji cəhətdən möhkəm, düzgün tədris edə bilən, dərsdən sonrakı tədbir və yığıncaqlarda maksimum səbrli və diqqətli olmağı bacaran müəllimlərin yetişdirilməsi hədəf istiqamətlərindəndir. Müəllimlər inklüziv təhsilin tətbiqində məktəb, uşaq və valideyn arasında körpü rolunu həyata keçirir. Onların cəmiyyətə qazandırdığı hər bir təhsilalan gələcəkdə yüzlərlə uşağın da formalaşmasında təsir rolunu oynayır. Bu uşaqların gələcəkdə peşə və əmək vərdişlərinə yiyələnməsi üçün təhsil müəssisələrində keçirilən mədəni-kütləvi tədbirlərə cəlb olunması onların cəmiyyət içində özlərini rahat, kompleksiz aparmasında böyük önəm daşıyır.

Təhsil müəssisələrindəki mədəni-kütləvi tədbirlərdə sağlamlıq imkanları məhdud təhsilalanların iştirakı nə üçün faydalıdır? Öyrənmə əks prinsip üzərində qurulur - fərdi fəaliyyət yüksək qiymətləndirilir, çünki bu yolla hər bir uşağın biliklərini qiymətləndirmək mümkündür. Qrup halında işləmək çox nadir haldır və çox vaxt ciddi layihələr yaratmaqdansa, bir oyun tapşırığını yerinə yetirmək deməkdir. Məlum olur ki, əvvəlki illərdə təhsil alan məktəblilər və tələbələr əksər hallarda həmkarları ilə ünsiyyət qurmağı və komandada nəticə əldə etməyi yalnız iş yerində öyrənirlər. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün isə sonradan ünsiyyət qurmaq heç də asand olmur. Onlar

üçün bu mərhələ ali təhsili bitirənə qədər tamamlanmış olmalıdır. Onların cəmiyyətdə müəyyən bir statusa, yerə sahib olmaları üçün sağlamlıq imkanları yetərli olan uşaqlarla müqayisədə daha çox əzmli, iradəli çalışma tempində olmaqları mütləqdir. Unutmaq lazım deyil ki, bir qabiliyyətli insanın arxasında hər zaman başqa qabiliyyətli insanlar var. Məhz bu cür uşaqların da cəmiyyətdə rahat olmaları və inkişafı üçün yaşıdlarının dəstəyi ilə komanda şəklində çalışmaq və ünsiyyət qurmaq mütləqdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əlilliyi olan uşaqların əksəriyyəti məktəbə getmirlər. Məktəbdə oxuyanların çoxu öz ailələrindən, dostlarından və həmyaşıdlarlından uzaq olan xüsusi məktəblərdə təhsil alırlar. Buna baxmayaraq, əlilliyi olan uşaqlar adi məktəblərə getməyə başlayır. Bu məktəblərdə onlar oynayırlar, təhsil alırlar və əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə böyüyürlər (inklüziv təhsil). Bütün uşaqların ümumtəhsil məktəblərində keyfiyyətli təhsil almasını təmin etmək üçün biz məktəblərin hər bir şagirdin inkişaf və iştirakını təmin etdiyinə əmin olmaq üçün onların - məktəblərin fəaliyyətinə nəzər yetirməliyik. Bir çox müəllimlər, məktəb direktorları və valideynlər fiziki əlilliyi olan uşaqların məktəbə qəbul olmalarından narahat olurlar. Məktəblər şagird qəbulu, maliyyə və dəstəyə görə bir-biriləri ilə rəqabətdə olduqlarına görə (bu dünyanın bir çox ölkələrində belədir) inklüziv təhsilin məktəbdəki digər uşaqların fəaliyyətlərinə necə təsir edəyindən narahat olurlar. Buna baxmayaraq, əgər bütün məktəblər yaxın icmadan gələn uşaqlara yaxşı təhsil versələr, onlar bərabər səviyyədə rəqabət aparacaq və narahatlıqları aradan qalxacaq. Buna görə də inklüziv və uşaqyönümlü təhsilə məktəbin inkişafına bir yanaşma kimi baxılmalıdır: İnklüziya hər kəsin keyfiyyətli təhsillə təmin edilməsidir. Ümumiyyətlə, Dövlət Proqramı çərçivəsində beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə həyata keçirilmiş layihələr Bakı şəhərində 220, 138, 202 və 252 nömrəli məktəblərdə reallaşdırılıb. Bundan başqa, Sumqayıtda 4 və 11 nömrəli məktəblərdə, Yevlax və Mingəçevir şəhərində inklüziv təhsil tətbiq edilirdi. Rəqəmlərdən də görünür ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əsas hissəsi nəinki inklüziv təhsilə, ümumiyətlə təhsilə cəlb olunmayıb. Bu həmin uşaqların təhsil hüququnun birbaşa pozulmasıdır. 2005-2009-cu il üçün qəbul edilən Dövlət Proqramında qeyd edilir ki, xüsusi təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə ilə əhatə olunmuş uşaqların sayı (5535 nəfər) heç də ölkə üzrə real vəziyyəti əks etdirmir. Aparılmış təhlil göstərir ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sayı 20 min nəfərə yaxındır və yalnız onların 27,6 faizi təhsil müəssisələrinə cəlb olunmuşdur. Həmin uşaqların qeydiyyatının aparılması və təhsilə cəlb edilməsi bu Proqramın əsas məqsədlərindən biri kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Kütləvi tədbirlərin faydaları, xüsusən SİM uşaqlar üçün olduqca böyükdür. Erkən yaş uşaqlarının hələ böyük bir kəşf etmək niyyəti olmasa belə, bu, onların komanda işi prinsipləri ilə tanış olmalarına imkan verir.

Qazanılan bu bacarıq gələcəyin möhkəm təməlinə çevrilir. Bir komandada, hər hansı bir insanla ortaq dil tapmaq xüsusi istedad tələb edir. Sağlam uşaqlar üçün bu heç də çətin olmur. SİM uşaqları üçün isə tədbirlərin təşkili prosesində iştirak etmək imkan verir ki, özlərində bu xüsusiyyəti formalaşdırsınlar. Brian Tracy – "Total Involvement" kitabının müəllifinin fikrincə, həyatdakı müvəffəqiyyətin sirlərindən biri, kiminləsə razılaşmamaq, ancaq özünü düzgün aparmaq bacarığıdır. Komanda işi bu incə sənəti mənimsəməyin ən yaxşı yoludur. Məhz bu səbəbdən təhsil müəssisələrinin dərsdən kənar məşğuliyyəti təhsilalanların sağlamlıq imkanlarına baxmadan inkişafına kömək etmiş olur. Qrup halında hər hansı bir tədbirdə iştirak və ya onun təşkil edilməsi bir komandada güclü və zəif tərəfləri aşkara çıxarmağa kömək edir. Qrupda yüksək nəticələr əldə etmək yalnız hər bir iştirakçı öz yerində olarsa mümkün olur. Bu səbəbdən SİM uşaqlar da özlərinə yer tuta bilmək üçün əzmlə çalışmaq məcburiyyətində qalır. Heç bir halda uşaqları heç bir şəkildə müqayisə edə biləcək tədbirlərə yol verilməməlidir. Bu yalnız bir-birinə qarşı şiddətə səbəb olacaq. Rəqabətli oyunların qurulması, tədbirlərin təşkilində maksimum diqqətli olmaqda fayda var. Xüsusən SİM uşaqların təhsil aldığı müəssisələr mədəni-kütləvi tədbirlərin istiqamətinin seçilməsində diqqətli olmalıdır. Uşaq özünü əhəmiyyətsiz hiss edərsə, rəqibə qarşı xoşagəlməz münasibət göstərər və buna icazə verilməməlidir. Uşaqlar üçün komanda qurma, bir komandadakı uşaqların bir-biri ilə yaxınlaşmasının və bir-biri ilə ünsiyyət qurmasının bir yoludur. Tədbirlər isə komandanı gücləndirmək üçün bir vasitədir.

"Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar" ifadəsi ilə "əlilliyi olan uşaqlar" və ya "sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar" ifadələri sinonim təşkil edir. Yəni, bu məhdudiyyətlərə eşitmək, görmək, danışmaq, anlamaq, öyrənmək və ya hərəkət etmək qabiliyyətini çətinləşdirən şərtlər daxildir. İnteqrasiyaya cəmiyyətin üzvü olmaq və ya hərəkət etmək qabiliyyətini çətinləşdirən şərtlər daxildir. İnteqrasiya - cəmiyyətin üzvü olmaq və ona məxsus sahələrində iştirakını təmin edən qırılmış bağlantıların bərpa edilməsi prosesidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası onların ilk növbədə təhsil müəssisələrinə cəlb edilməsindən başlayır. Təəssüf ki, bu gün Azərbaycanda SİM uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası üçün valideynlər də çəkinir. Bu cür uşaqlardan utanmaq, bacaracağına inanmamaq, əskik görmək onların inkişafı üçün olan son ümidləri də yox etmiş olur. Sağlam uşaqlarla birlikdə təhsil almasına şərait yaratmaq onların sosiallaşması üçün mütləqdir. Onlara tədbirlərin təşkilində məsuliyyət yükləmək, hətta sağlam uşaqlarla birlikdə eyni məsuliyyət altına salmaq da onların inkişafı üçün müsbət təsir göstərir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların düzgün başa düşülməməsi və onlara laqeydlik bu uşaqların ailələrində, icmada, məktəbdə və daha geniş

cəmiyyətdə təcrid olunmasına gətirib çıxarır. Odur ki, istər məktəb, istərsə təhsil orqanları, istərsə də valideynlər bu cəhəti nəzərə almalı və belə uşaqlardan, onların inklüziv təhsillərindən öz qayğılarını əsirgəməməlidirlər. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar tez yorulur, onların diqqəti yayınır və iş zamanı müxtəlif neqativ davranış xüsusiyyətləri özünü biruzə verir. Belə halların aradan qaldırılması və qarşısının alınması, həmçinin işgüzarlıq müddətini və səviyyəsini artırmaq üçün valideyn müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə etməli və onları tez-tez dəyişməlidir. Ümumiyyətlə, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqlar onların həddən artıq yorulmasına və ya qıcıqlanmalarına gətirib çıxarmamalıdır. Odur ki, istirahət dəqiqələri hər hansı tapşırığın yerinə yetirilməsindən sonra aparılsa yaxşıdır. Bu həm də görülən işin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir, onlara özünəinam vərdişlərinin formalaşmasına gətirib çıxarar.

Əvvəllər belə bir mənfi tendensiya vardı ki, fiziki məhdudiyyəti olan uşaq cəmiyyətdən gizlədilirdi, valideynlər onlar barədə danışmaq istəmirdilər, ya da ki, bu uşaqlardan imtina olunurdu. Təəssüf ki, sonuncu hal da az yayılmamışdı. Elə olurdu ki, valideyn bu cür uşağının olduğunu hər kəsdən gizlətməyə çalışırdı. Amma ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra bu məsələyə dövlət səviyyəsində yeni münasibət sistemi formalaşdı. Artıq dövlət bu cür uşaqların cəmiyyətə, təhsil müəssisələrinə inteqrasiya etməsində maraqlıdır. Əlil uşaqların problemləri hər zaman dövlətin diqqətindədir. Bu gün ölkədə əlil uşaqlar üçün bir sıra işlər görülüb, onlar üçün şərait yaradılıb. Əlil uşaqlar müxtəlif yaradıcılıq mərkəzlərinə gedir, orada öz bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Bundan başqa, əlil uşaqlar üçün reabilitasiya mərkəzləri də fəaliyyət göstərir. Burada da fiziki qüsurlu uşaqlar məşğul olur. Dövlətimiz və ictimaiyyət əlil uşaqlara qayğı hissilə yanaşmaqla yanaşı, həm də onları adi insanların sırasında aktiv görmək istəyir. Dövlətin əlil uşaqlarla bağlı apardığı məqsədyönlü və humanist siyasət ictimai maraqların müdafiəsinə yönəlib. Çünki o əlil uşaqlar ictimaiyyətin daxilindən çıxıb və onların hərtərəfli müdafiəsi ictimaiyyətin maraqlarının dövlət tərəfindən təmin olunması deməkdir.

Ədəbiyyat

1. *www.unicef.org*
2. *Macit Ayhan Melekoğlu, Öğrenme güçlüğü ve özel yetenek, Akademi yayıncılık*
3. *Elif Sazak, Özel eğitimde sosyal uyum becerilerinin öğretimi*
4. *https://www.egitenkitap.com Özel eğitimde etkinliklerin faydaları makale*

A.S.Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
bayramovaaynur2000@gmail.com

TƏRBİYƏ PROSESİNİN MƏKTƏBDAXİLİ İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Dissertasiya işi ibtidai siniflərdə şagirdlərin tərbiyə prosesinin idarə edilməsi, tərbiyə nəzəriyyəsində müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsulları və formaları, həmçinin tərbiyə prosesinin planlaşdırılması və məqsədyönlülük kimi məsələlərə həsr olunmuşdur.

Eyni zamanda tərbiyə prosesinin məktəbdaxili idarə edilməsi, mahiyyəti, elmi-nəzəri əsasları və tərbiyə prosesinin şagirdlərin idarə edilməsində subyekt kimi rolu təhlil olunmuşdur.

Dissertasiya işində tərbiyə prosesində dəyişikliklər, onların rolu və mövqeyi tədqiq olunmuşdur. Mövzunun təhlili aparılaraq vacib nəticələr əldə edilmişdir.

ВНУТРИШКОЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ

Резюме

Диссертационная работа посвящена таким вопросам, как управление образовательным процессом учащихся начальных классов, современные подходы в теории образования, задачи, методы и формы обучения, а также планирование и целеустремленность образовательного процесса.

При этом были проанализированы внутришкольное управление образовательным процессом, его сущность, научно-теоретические основы и роль образовательного процесса как субъекта в управлении учащимися.

В дипломной работе изучены изменения в образовательном процессе, их роль и место. Важные результаты были получены при анализе темы.

IN-SCHOOL MANAGEMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

The dissertation is dedicated to issues such as management of the educational process of students in primary classes, modern approaches in the theory of education, tasks, methods and forms of education, as well as planning and purposefulness of the educational process.

At the same time, the in-school management of the educational process, its essence, scientific-theoretical bases and the role of the educational process as a subject in the management of students were analyzed.

Changes in the educational process, their role and position were studied in the thesis work. Important results were obtained by analyzing the topic.

Açar sözlər: *təlim, təhsil, tərbiyə, müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsul, subyekt*

Ключевые слова: *обучение, воспитание, воспитание, современные подходы, задачи воспитания, метод и предмет*

Key words: *training, education, education, modern approaches, tasks of education, method and subject*

İdarəetmənin elmi əsasını elmi biliklər sistemi təşkil edir. Elmi biliklər idarəetmə praktikasının nəzəri əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, idarəetmə dedikdə məqsədəuyğun qərarlar qəbul etməyə, idarə olunan obyekti təşkil etməyə, ona nəzarət etməyə, tənzimləməyə yönəldilmiş fəaliyyət, düzgün informasiya əsasında işin təhlili və onun yekunlaşdırılması başa düşülür. Bioloji, texniki, sosial sistemlər idarəetmə obyekti ola bilərlər. Sosial sistemlərin növlərindən biri ölkə, şəhər, rayon və s. miqyasında fəaliyyət göstərən təhsil sistemidir.

Tərbiyə prosesinin məktəbdaxili idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbi idarəetmə nəzəriyyəsi məktəbdaxili menecment nəzəriyyəsi ilə əhəmiyyətli şəkildə tamamlanır. Menecerin (məktəbi idarə edən) fəaliyyəti öz əməkdaşlarına hörmət və etibar əsasında, işdə uğur qazanmaq üçün onlara şərait yaratmaq əsasında qurulur.

Tərbiyə dedikdə, biz pedaqoji prosesdə həyata keçirilən müxtəlif növlü fəaliyyətin stimullaşdırılmasını və təşkilini nəzərdə tuturuq ki, onlar ictimai təcrübə əldə etmək üçün şəxsiyyətə imkanlar verir. O, bilik, bacarıq, sosial və mənəvi münasibətləri ilə formalaşır.

Tərbiyə cəmiyyətimizin demək olar ki, bütün sahələrində həyata keçirilir. Ailənin, uşaq bağçasının, ümumtəhsil məktəblərinin, texniki peşə məktəblərinin, orta, ali ixtisas məktəblərinin, kolleclərin, idarə, müəssisə və təşkilatların tərbiyə imkanları genişdir. Başqa sözlə, sadalanan ictimai qurumlar tərbiyənin həyata keçirildiyi yerlərdir.

Belə ki, tərbiyəçilər və tərbiyə olunanlar tərbiyənin iştirakçılarıdır. Valideynlər, müəllimlər, ustalar, idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri və s. şəxslər tərbiyəçilər kimi fəaliyyət göstərirlər.

Tərbiyə prosesi tərbiyəçilərin tərbiyə olunanlara fasiləsiz, sistematik ardıcıl təsiri prosesidir. Burada məqsədli iş sistemi qurulur. Tərbiyə işi insanın bütün həyatı boyu davam edir, nəticəsi gec görünən və insanın əməllərində özünü göstərən bir prosesdir.

Tərbiyə kompleks prosesidir. Bu o deməkdir ki, tərbiyə prosesinin məqsədləri, vəzifələri, məzmunu, forma və metodları vəhdətdədir. Bunların hamısı şəxsiyyətin tam formalaşması ideyasına tabedir. Şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması kompleks halda, vəhdətdə baş verir.

Planlaşdırma ən mühüm amil olub məktəbi idarə etməyin və ona rəhbərliyin zəruri tərkib hissəsidir. Planlaşdırma və məktəbə rəhbərlik

məsələləri məktəbin müəllim kollektivi ilə razılaşdırılır. Planlaşdırmanın əsasını əldə olan daxili və xarici informasiyalar təşkil edir. Məktəb işinin planlaşdırılmasında üç növ plan – cari, illik ve perspektiv plan nəzərdə tutulur. Perspektiv plan bir neçə il üçün tərtib edilir və burada aşağıdakı məsələlər öz əksini tapır:

- əvvəlki illərdə görülən işlərin təhlili;
- yeni illər üçün məktəbin ən zəruri vəzifələrinin müəyyən edilməsi;
- şagird kontingentindəki və sinif komplekslerində dəyişiklik;
- məktəbin inkişafının təşkilati pedaqoji problemi;
- təlim-tərbiyə işlərini təkmilləşdirmənin əsas istiqamətləri;
- pedaqoji kadrlarla iş;
- inzibati təsərrüfat işləri və məktəbin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi.

Müəllimlərin nəzarətinə cari, dövri, yekun nəzarəti daxil edilir. Cari nəzarəti müəllim hər gün dərsdə təşkil edir, sistemli şəkildə şagirdlərin bütün hərəkətlərini - müvəffəqiyyət və nöqsanlarını qeydə alır. Belə nəzarət sayəsində müəllim hər bir şagirdi, habelə kollektivi bir tam halında öyrənir. Dövri nəzarət, adətən bütöv bir mövzu, bölmə başa çatdıqdan sonra aparılır.

Yekun nəzarəti isə ilin sonunda kurs tamamlandıqda aparılır. Nəzarətdə məqsəd şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün əhəmiyyətli təkliflər hazırlamaqdır, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinə düzgün istiqamət vərməkdir.

Təhsilin indiki məzmunu bütün peşələrdə şəxsiyyətin dünyabaxışının düzgün formalaşdırılmasına əngəl törədir, onun yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaq imkanını məhdudlaşdırır. Donub qalmış təhsil strukturları, formaları, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə hökmranlıq edən mühafizəkarlıq, idrakla real həyat, diplom və attestatla biliklərin vəziyyəti qarşıdurma əmələ gətirmişdir.

Şagird, tələbə, müəllim, idarəetmə orqanları işçiləri, habelə valideynlərin pedaqoji əməyinin nəticələrinə görə məsuliyyət və cavabdehlik dairəsi aydınlaşdırılmışdır. Əməyin düzgün qiymətləndirilməsi mexanizmi yaradılmışdır. Respublikada təhsilin məzmununda milli xüsusiyyətlər kifayət qədər nəzərə alınmamış, bu işin elmi-pedaqoji strategiyası yüksək səviyyədə işlənməmişdir. Təhsilin təşkili və idarə edilməsində inzibati amirlik metoduna üstünlük verilmiş, məktəb həyatının demokratikləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər kosmetik təmir xarakteri daşıyır.

Lakin irəli atılan addımlarla yanaşı, məktəb şuralarının fəaliyyətinin bugünkü səviyyəsi onların qarşısında duran vəzifələrə lazımi cavab vermir. Bu da hər şeydən əvvəl məktəb şuralarının fəaliyyətinin pedaqoji şuranın fəaliyyətini bir növ təkrar etməsi və inzibati-amirlik metodlarından xilas ola bilməyin nəticəsidir. Ancaq belə bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, məktəb şurası məktəbin kollektivinə, onun müstəqilliyinin

məhdudlaşdırılmasına qarşı hər cür inzibati-komanda əmrlərinə qarşı yaradılmış bir orqan olduğu halda, onun özünün belə bir alətə çevrilməsi düzgün deyildir və bu şuranın əsas məqsədini həyata keçirməyə imkan verməyəcəkdir. Buna görə də məktəb şurasının fəaliyyəti, hər şeydən əvvəl, demokratik prinsiplər əsasında qurulan bir orqan olmalıdır.

Təlim, tərbiyə və inkişafın bütövlüyü və ümumiliyi əsasında vəhdətinin təmin edilməsi pedaqoji prosesin əsas mahiyyətidir.

Məqalənin aktuallığı. Tərbiyəçilər və tərbiyə olunanlar tərbiyənin iştirakçılarıdır. Valideynlər, müəllimlər, ustalar, idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri və s. şəxslər tərbiyəçilər kimi fəaliyyət göstərirlər. Tərbiyənin daima əhəmiyyəti, vacibliyi və dərs prosesində istifadə edilməsi ön plana çəkilir. Bu isə məqalənin aktuallığını əks etdirir. Pedaqoji proses kimi tərbiyə hər zaman diqqət mərkəzində durur və aktual proseslərdəndir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik, təhsil prosesində baş verən yeniliklər, tərbiyə təhsilin keyfiyyətinin daha da inkişaf etdirilməsində, yüksəldilməsində, eyni zamanda, bütün fənlərin tədrisində tətbiqinin mühümlüyü məsələsindən ibarətdir. Bu da ibtidai siniflərdə şagirdlərin tərbiyə prosesinin idarə edilməsi, tərbiyə nəzəriyyəsində müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsulları və formaları, həmçinin tərbiyə prosesinin planlaşdırılması və məqsədyönlülük kimi məsələlərinin mühüm və vacib rolunu əks etdirir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər. Məqalə hər zaman üçün aktualdır. Çünki tərbiyə məsələləri hər zaman diqqət mərkəzindədir.

NƏTİCƏ

Tərbiyə məqsədyönlü, geniş bir anlayış və prosesdir. Tərbiyənin məqsədi tərbiyə olunana yaxın və aydın olanda prosesin təşkili ən yüksək səmərəni təmin edir.

Tərbiyə çoxamilli prosesdir. Bu prosesdə çoxlu obyektiv və subyektiv amillər özünü göstərir. Şəxsiyyətin daxili tələbatını ifadə edən subyektiv amillərin şəxsiyyətin yaşadığı obyektiv şəraitə uyğun gəlməsi tərbiyə vəzifələrini uğurla həll etməyə kömək edir.

Tərbiyə dialektik prosesdir. Belə ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin tərbiyə prosesinin idarə edilməsi, tərbiyə nəzəriyyəsində müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsulları və formaları, həmçinin tərbiyə prosesinin planlaşdırılması və məqsədyönlülük kimi məsələlər hər zaman aktual problemlərdəndir. Bu onun fasiləsiz inkişafında, dinamikliyində, dəyişkənliyində özünü göstərir.

Tərbiyə prosesi çoxçalarlı, dinamik və dəyişkən prosesdir. Bu prosesdə bir tərəfdən sosial-psixoloji, digər tərəfdən pedaqoji əlaqə və asılılıqlar özünü

göstərir. Bu əlaqə və asılılıqlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Onları nəzərə almadan tərbiyə prosesini düzgün təşkil etmək olmaz. Sosial əlaqə və asılılıqlar dedikdə, tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin ictimai sərvətləri mənimsəməsi zamanı özünü göstərən əlaqələr və asılılıqlar nəzərdə tutulur.

Tərbiyə fəaliyyətində xüsusi, təşkilati cəhətindən söhbət getdikdə, adətən, burada müəyyən şəxsiyyətin formalaşmasına olan təsir assosiasiyası nəzərdə tutulur. Tərbiyə ənənəvi olaraq xüsusi inkişaf edən şəxsiyyətə, onun formalaşması məqsədi ilə cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş sosial xassə və keyfiyyətinə pedaqoji təsiridir.

Tərbiyə dedikdə, biz pedaqoji prosesdə həyata keçirilən müxtəlif növlü fəaliyyətin stimullaşdırılmasını və təşkilini nəzərdə tuturuq ki, onlar ictimai təcrübə əldə etmək üçün şəxsiyyətə imkanlar verir. O, bilik, bacarıq, sosial və mənəvi münasibətləri ilə formalaşır.

Ədəbiyyat

1. *Mehdizadə M.M. Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı haqqında. // Azərbaycan məktəbi. 1982, №9.*
2. *Həsənov A.Ə., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı, Nasir, 2007, 496 s. 11-28 səh.*
3. *Həsənova S.H. Kiçikyaşlı məktəblilərin davranış mədəniyyəti üzrə işin imkanları və yolları. Bakı: APİ 1991.*
4. *Ağayev M., Nəzərov A. Qabaqcıl təcrübənin ünvanı. Bakı, 2004.*
5. *https://aztehsil.com/mel/577-trbiy-prosesinin-sciyyvi-xsusiyytlri.html*
6. *Abdullayev A., Abdullayeva S., İbtidai təhsilin pedaqogikası. Bakı: 2016*
7. *Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə çərçivə Kurikulumu. Bakı, 2008.*

X.Q.Ağabalayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khanim.aghabalayeva@gmail.com

KOQNİTİV İNKİŞAF ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə koqnitiv inkişaf anlayışı və onun mahiyyəti araşdırılmışdır. İbtidai məktəb yaşındakı təhsil fəaliyyəti, ilk növbədə, ətrafdakı reallıq - hisslər və qavrayışlar haqqında birbaşa bilik prosesləri və funksiyalarının inkişafını stimullaşdırır. Bu yaşda olan uşaqlar qavrayışın kəskinliyi və təravəti ilə, sözdə təfəkkürlü maraqla fərqlənirlər. Onların xarakterik xüsusiyyəti qavrayışın açıq emosionallığıdır.

СУТЬ КОНЦЕПЦИИ КОГНИТИВНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

В статье рассматривается понятие когнитивного развития и его сущность. Учебная деятельность в младшем школьном возрасте в первую очередь стимулирует развитие непосредственных процессов и функций познания об окружающей действительности - чувств и представлений. Дети этого возраста отличаются остротой и свежестью восприятия, так называемым вдумчивым интересом. Их характерной чертой является открытая эмоциональность восприятия.

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF COGNİTİVE DEVELOPMENT

Summary

The article examines the concept of cognitive development and its essence. Educational activity at primary school age primarily stimulates the development of direct knowledge processes and functions about the surrounding reality - feelings and perceptions. Children of this age are distinguished by the sharpness and freshness of perception, so-called thoughtful interest. Their characteristic feature is open emotionality of perception.

Açar sözlər: *uşaq, koqnitiv inkişaf, məktəb, mahiyyət, təlim*

Ключевые слова: *ребенок, познавательное развитие, школа, сущность, обучение*

Key words: *child, cognitive development, school, essence, training*

Təlim zamanı qavrayış yenidən qurulur, daha yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksəlir, məqsədyönlü və idarə olunan fəaliyyət kimi xarakterizə

olunmağa başlayır. Məktəbdə təhsil prosesində qavrayış daha çox təhlil, fərqləndirici olur və mütəşəkkil müşahidə xarakteri alır. İbtidai sinif şagirdlərinin əsas yaş xüsusiyyəti könüllü diqqətin zəifliyidir. İbtidai məktəb çağının başlanğıcında diqqətin iradi tənzimlənməsi, onun idarə edilməsi məhduddur. Qeyri-ixtiyari diqqət uşaqlarda daha yaxşı formalaşır. Koqnitiv inkişaf isə uşağın ümumi zehni inkişafının və onun idrak bacarıqlarının dəyişməsi ilə əlaqəli aspektidir (6, s.205).

Koqnitiv inkişafın əsası və məhsulu olan idrak strukturu idrak fəaliyyətində fərqli rütbə və statusa malikdir. Onların dərəcələrinə görə idrak strukturları daha sadə və ya mürəkkəb ola bilər. Koqnitiv strukturun statusu onun idrak prosesində tutduğu yer və ya çəki ilə müəyyən edilir. Koqnitiv strukturun dərəcəsi və statusu idrak strukturunun hazırkı vəziyyətini xarakterizə edən idrak səriştəsini təşkil edir və növbəti "inkişaf mərhələsi" olan idrakın yenidən qurulması üçün zəruri tələbdir. Prosedur tərəfdən koqnitiv inkişaf idrak strukturlarının rütbəsinin artmasında, sadədən daha mürəkkəb idrak strukturlarına keçiddə ifadə olunur. İnkişaf zamanı daha mürəkkəb koqnitiv strukturların statusunda artım müşahidə olunur. Koqnitiv inkişafın dizaynı idrak strukturlarının vaxtında transformasiyasını asanlaşdırmağa və daha yüksək səviyyəli strukturları gücləndirməyə yönəlmiş fəaliyyət kimi qəbul edilə bilər. Beləliklə, maraq, adətən insanın öz fəaliyyətinə müsbət qiymətləndirici münasibəti kimi müəyyən edilir. Koqnitiv inkişaf öyrənmənin mühüm motivlərindən biri, sabit şəxsiyyət xüsusiyyəti və effektiv öyrənmə vasitəsi kimi qəbul edilə bilər. Koqnitiv inkişaf mərhələlərlə baş verir.

Koqnitiv inkişaf aşağıdakı qanuna tabedir: idrak inkişafının sonrakı mərhələlərində idrak fəaliyyətində yaranan daha mürəkkəb strukturlar idrak iyerarxiyasında daha yüksək mövqe tutmalı və daha güclü olmalıdır. Əgər daha yüksək struktur aşağı rütbəli strukturdan daha zəif olarsa, problemi həll edərkən daha güclü, lakin rütbəsi aşağı olan bu struktur problemin həlli metodunu təyin edəcək və həlledicini daha aşağı səviyyədə dayandıracaqdır. Koqnitiv inkişaf V.İ.Andreyev tərəfindən təqdim olunan MSA prinsipindən irəli gəlir (mərhələlər - səviyyələr - addımlar). MSA - fenomenin inkişaf mərhələlərinin onun təşkilinin struktur səviyyələrinə və qarşılıqlı əlaqələrin gələcək inkişafının funksional mərhələlərinə çevrilməsi prinsipidir (3, s.325). Müəllif vurğulayır ki, inkişaf etmiş intellektdə onun inkişaf mərhələləri qorunub saxlanılır, onun təşkilinin struktur səviyyələri olur. Yaradıcı vəzifənin həlli zamanı bu səviyyələr onun funksional addımları kimi çıxış edir. Yaradıcı tapşırığın həlli, inkişaf mərhələlərinin hər biri üçün xarakterik olan hərəkət rejimlərində dəyişiklikləri təkrarlayan bu səviyyələr boyunca tədricən yüksəlişdir. Problemin həlledicisi, sanki, intellektin təşkilinin struktur səviyyələrinin "nərdivanını dırmaşır", hansı ki, çevrilmiş inkişaf mərhələləridir. MSA prinsipi koqnitiv inkişafın mərhələlərini idrak prosesinin

təşkilinin struktur səviyyələrinə və gələcək idrak qarşılıqlı əlaqələrin funksional mərhələlərinə çevirmək prinsipi kimi səslənir. Prinsip koqnitiv inkişafının modellərini qurmağa, onun mexanizmlərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

Beləliklə, psixometrik diaqnostika zehni inkişaf səviyyəsini deyil, göstəricisi test probleminin həlli mərhələsi olan koqnitiv strukturunun gücünü müəyyən edir. Baxılan kontekstdə uşaqlarda konsepsiyanın formalaşması prosesini "şey - ad - konsepsiya - ideya" qarşılıqlı keçid sistemi kimi təqdim edərək empirik və nəzəri anlayışların ziddiyyətini əsassız hesab edən Ş.Bilgiç və A.Kandır mövqeyi ilə razılaşmaq olar. Hər ikisi şeylərin və ideyaların gedişatının formalaşması və bir-birinə nüfuz etməsi prosesində yalnız mərhələlərdir (2, s.54). Koqnitiv inkişafın mexanizmlərini anlamaq üçün konstruktiv psixologiyada işlənmiş yanaşma vacibdir. Konstruktiv psixologiya altında bu istiqamətin yaradıcılarından biri insanın həyat dövrü ərzində səmərəli bərpası, optimal işləməsi və inteqral inkişafının fəlsəfi və psixoloji sənətini başa düşür. Konstruktiv psixologiya psixikanın mahiyyəti, dəyərləri və inkişaf yolları haqqında elm kimi müəyyən edilir. Bu elm üç səviyyəli biliyi ehtiva edir. Konstruktiv psixologiyanın yuxarı, nəzəri və texnoloji səviyyəsini insanın inteqral inkişafı psixologiyası tutur. Orta səviyyə optimal işləmə psixologiyasına təyin olunur. Konstruktiv psixologiyanın aşağı səviyyəsi effektiv bərpa psixologiyasıdır. Konstruktiv psixologiyanın məhsulu özünüdərk edən psixikanın imkanlarının inteqrasiyasına, inkişafına və həyata keçirilməsinə kömək edən psixotexnologiyalardır. İnkişaf kateqoriyasının metodoloji təhlili müzakirə olunan problem üçün əsas görünür.

İnkişafın obyekti inkişaf edən obyektlərin boş dəstinə çevrilən inkişafın özüdür. Koqnitiv inkişaf ilə əlaqədar olaraq, bu o deməkdir ki, hər hansı bir xüsusi idrak prosesinin və ya qabiliyyətinin inkişafı ilə əlaqəli deyil. Koqnitiv inkişaf idrak strukturlarının mürəkkəbləşməsi və struktur davamlılığı ilə xarakterizə olunan proses hesab edilir. Bu baxımdan K.Marksın insan anatomiyasının meymun anatomiyasının açarı olması barədə sözlərini xatırlatmaq yerinə düşər. Uşağın mədəni mühiti idrak inkişafının ilkin amili kimi qəbul edilməlidir. İnsanın həyatının ilk günlərindən qərq olduğu mədəni mühit onun şəxsiyyətinin formalaşmasına bəzən hiss olunmaz, lakin güclü təsir göstərir və koqnitiv inkişafının aparıcı formasıdır. Əsas məsələ mədəniyyətin uşağın psixi sferasına təsir mexanizmləri və vasitələridir.

Bu sualın cavabını mədəni-tarixi psixologiyanın banisi L.S.Vıqotskinin və onun davamçılarının əsərlərində tapmaq olar. Onlardan biri, amerikalı psixoloq M.Koul hesab edir ki, uşağın mədəni mühitinə maddiləşmiş uyğunlaşmalar, əvvəlki nəsillər tərəfindən mədəniyyətə daxil edilmiş davranış vasitələri daxildir (1, s.63). Mədəni mühit çoxlu artefaktlardan - insanın insan üçün yaratdığı şeylərdən ibarətdir. Artefaktlar insan fəaliyyətinin maddiləşmiş

forması olmaqla koqnitiv inkişafın şərti və vasitəsi kimi çıxış edir. Mədəni-tarixi yanaşmanın mərkəzi tezisi, M.Koulun müəyyən etdiyi kimi, insan psixi proseslərinin strukturu və inkişafının mədəni vasitəçiliyi ilə tarixən inkişaf edən praktik fəaliyyət nəticəsində əmələ gəlməsindən ibarətdir (1, s.65). İnsan psixi prosesləri insanların maddi obyektləri dəyişdirdiyi, dünya ilə və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən vasitə kimi istifadə etdiyi yeni davranış formaları ilə eyni vaxtda yaranır. O günlərdə vasitəçilik kimi vasitələrdən danışmaq adət idi, lakin daha ümumi "artifakt" anlayışından istifadə etməyə üstünlük vermək olar. Artefaktlar ənənəvi olaraq insanın yaratdığı maddi əşyalar kimi başa düşülür. Amma M.Koul artefaktları daha geniş şəkildə - bəşəriyyət tarixinin maddi və ideal məhsulları kimi qəbul edir (1, s.68). O, L.S.Viqotskinin məktəbində vasitənin başa düşülməsinə, məsələn, dil, açıq-aşkar qeyri-maddi bir fenomen daxil olan hər hansı bir əqli fəaliyyət vasitəsi kimi istinad edir. Bütün mədəni davranış vasitələri və ya artefaktlar öz mahiyyəti, mənşəyi və inkişafı baxımından sosialdır.

Mədəniyyət sosial cəmiyyətin tarixi inkişafı zamanı topladığı artefaktların ayrılmaz məcmusudur. M.Koul baxımından artefaktlar ayrılıqda mövcud deyil. Onlar bir-birinə və insanların sosial məkanına nüfuz edir, onlar üçün münasibətlər sisteminin formalaşmasında vasitəçi olurlar. Artefaktlar ikili ideal maddi təbiətə malikdir. Maddi obyektlər olmaqla, eyni zamanda müəyyən simvolik məna daşıyır, əvvəlki nəsillərin onlarda qoyduğu funksional mənasını ehtiva edir. M.Koul artefaktların mahiyyətini təhlil edərək həmyerlisi, filosof və antropoloq M.Vartovskinin tədqiqatlarına istinad edir və ilkin, ikinci dərəcəli və üçüncü dərəcəli artefaktları ayırır (1, s.71).

M.Vartovski ilkin artefaktlara məişətdə və istehsalatda bilavasitə istifadə olunan vasitə və əmək vasitələrini (məsələn, çəkic, balta, dəyənək, iynə, kasa) aid edir (1, s.73). İlkin artefaktlar ilk növbədə maddi obyekt olmaqla eyni zamanda simvolik xarakter daşıyır. Bu obyektlərin insan fəaliyyəti vasitəsi kimi istifadəsinə əhəmiyyətli məhdudiyyətlər qoyan onlardan istifadə üsullarını ideal formada təcəssüm etdirir. İkinci dərəcəli artefaktlar ilkin artefaktların təsvirləri, eləcə də onlardan istifadə ilə bağlı hərəkət yollarıdır. Artefaktların bu kateqoriyasına fəaliyyət məqsədlərinə çatmağın standart yolları, müxtəlif mədəniyyət sxemləri və əməliyyat modelləri daxildir. İkinci dərəcəli artefaktlar mədəni olaraq verilmiş fəaliyyət üsullarının qorunması və ötürülməsi formasıdır. Bunlara mövzuya uyğun fəaliyyət metodları ilə yanaşı (məsələn, hesablama metodları), həmçinin ümumi məntiqi metod və üsullar (ümumiləşdirmə, müqayisə və s.) daxil edilməlidir. Üçüncülük nisbətən muxtar "dünya" təşkil edən artefaktlardır. O, öz maddiləşmiş formasına malik olmayan qaydalar, müqavilələr, fəaliyyət məhsulları ilə formalaşır. Bu artefaktlar insan təxəyyülünün sərbəst oyununda mövcuddur. Nəzərdən keçirilən konsepsiyanın müəllifi hesab edir ki, bu cür

virtual aləmlər əməli fəaliyyətlərdə əşyaların mümkün dəyişməsi variantlarını təklif edir. Təsəvvürdə mövcud olan artefaktlar real dünyanı necə gördüyümüzə rəng verə bilər, mövcud təcrübəni dəyişdirmək üçün bir vasitə rolunu oynayır. Üçüncü dərəcəli artefaktlarla qarşılıqlı əlaqə nəticəsində əldə edilən davranış formaları onlardan istifadənin bilavasitə kontekstindən kənara çıxmağa imkan verir.

Bu qısa icmalda təqdim olunan prinsiplərdən, yanaşmalardan və nəzəriyyələrdən koqnitiv inkişafın formaları ilə onun dizayn növləri arasında korrelyasiya modelini qurmaq üçün istifadə edilir. Koqnitiv inkişafın üç formasını ayıraq: mədəni-tarixi, təhsil-fəaliyyətə əsaslanan və psixoloji-praktiki. Koqnitiv inkişafın mədəni-tarixi formasına təbii psixi funksiyaların inkişafına cavabdeh olan genetik amil və ali psixi funksiyaları formalaşdıran sosial mühit daxildir. Sosial mühitə etnomədəni amil və təhsil daxildir. Təhsil sosial-mədəni fenomen kimi bu formaya daha yüksək sistem səviyyəsində daxil olur və koqnitiv inkişafının daha böyük parametrlərini təyin edir: dəyərlər, mentalitet. Öyrənmənin (təhsil) belə geniş başa düşülməsi - sosial mühitin uşağın əqli inkişafına məqsədyönlü və kortəbii təsirlərinin məcmusu kimi - L.S.Vıqotskiyə öyrənmənin əqli inkişafın bir forması olduğunu təsdiq etməyə imkan verdi (4, s.172). İ.V.Dubrovina da öyrənmə və inkişaf arasındakı əlaqəyə dair eyni fikirdə idi (5, s.97). Mədəni-tarixi forma bütövlükdə koqnitiv inkişafın mərhələdən mərhələyə keçidlərini müəyyən edir. Koqnitiv inkişafın məhsullarını genotip, arxetip və folklor şəklində təsbit edir. Bu da təhlil olunan formanın inkişafında mərhələlər kimi qəbul edilməlidir. Bundan əlavə, mədəni-tarixi forma inkişafdan əvvəl inkişafı, yəni cinsin, etnosun idrak strukturlarının özünü təşkilini təmin edir. Bu, ayrı-ayrı mədəni-tarixi "mutasiyaların" mədəni-tarixi genotip, arxetip və ya folklora keçidi nəticəsində baş verir. Mədəni-tarixi forma daxilində yeni inkişaf növləri yetişdirilir. Əvvəlcə onlar ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətidir, sonra isə ümumi qabiliyyətə çevrilir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, koqnitiv inkişafın forması mədəniyyət, öyrənmə, inkişafa kortəbii təsirdir. Koqnitiv inkişafın dizaynı məqsədyönlü, düşünülmüş təsirdir. İnkişaf formasını inkişafa təsir yolu, inkişafı onun xarici şəraiti və amilləri ilə əlaqələndirmək yolu hesab edirik. Dizayn, öz növbəsində, inkişaf formasını sadələşdirmək və təşkil etmək üçün bir yol kimi çıxış edir. Bu, inkişafın ikinci dərəcəli formasıdır. Layihələndirmə müvafiq inkişaf formasına şüurlu nəzarət üsuludur. İnkişaf təbii olaraq süni prosesdir. Dizayn forma üzərində əksidir. Əgər forma inkişaf artefaktıdırsa, inkişafda sünidirsə, dizayn ikinci növ artefaktdır. Beləliklə, koqnitiv inkişaf mədəniyyətinin ilkin, ikincili və üçüncü dərəcəli artefaktları var.

Ədəbiyyat

1. *Kərəmova N.Y. Emosional gərginliyin koqnitiv proseslərə təsirinin əqli inkişaf səviyyəsindən asılılığının tədqiqi: fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 03.00.13. Bakı, 2010, 151 səh.*
2. *Bilgiç Ş., Kandır A. Erken düşünme becerileri ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması. e- Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi, 6(3), 2019, s.50-62.*
3. *Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. 2-е изд. Казань: Центр инновационных технологий, 2010, 608 стр.*
4. *Выготский Л.С. Вопросы детской психологии: учебник. СПб.: Изд-во «Союз», 2004, 300 стр.*
5. *Дубровина И.В. Младший школьник. Развитие познавательных способностей. М.: Изд-во «Просвещение», 2017, 180 стр.*
6. *Николаева Е.И. Психология детского творчества. СПб.: Изд-во «Питер», 2010, 410 стр.*

Ş.M.Muradova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shafamur0@gmail.com

TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏTLİ İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə təlim nəticələrinə təsir edən amillər və tədrisin keyfiyyətli idarə edilməsi araşdırılır. Hər bir şagirdin gələcəyi üçün təlim və tədris prosesi səmərəli formada qurulmalı və idarə edilməlidir. Təhsil müəssisələrində tədris zamanı müəllimin səyləri nəticəsində uşağın təhsilə, təlimə marağı artırılmalı və biliyi yüksək səviyyəyə çatdırılmalıdır. Daha yuxarı siniflərdə şagirdləri təlim prosesinə cəlb etmək çətinləşir. Bundan belə nəticəyə gəlirik ki, tədris prosesinə nəzarət gücləndirilməlidir. Nəzarət funksiyasının planlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün müəllimlər ilə yanaşı şagirdləri də bu prosesə cəlb etmək olar.

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА РЕЗУЛЬТАТЫ ОБУЧЕНИЯ И КАЧЕСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЕМ

Резюме

В статье рассматриваются факторы, влияющие на результаты обучения и управление качеством образования. Для будущего каждого ученика образовательный процесс должен быть эффективно налажен, он должен быть управляемым, в результате усилий учителя в образовательном процессе должен повышаться интерес ребенка к учебе и обучению, а его знания должны быть на высоком уровне. Со временем становится сложно вовлечь учащихся в учебный процесс. К наблюдению за будущими учащимися должны быть привлечены не только преподаватели, но и студенты, чтобы сделать возможным хороший процесс преподавания и обучения на основе планового наблюдения за лицами, в настоящее время участвующими в образовательном процессе.

FACTORS AFFECTING LEARNING OUTCOMES AND QUALITY MANAGEMENT OF LEARNING

Summery

The article examines factors affecting learning outcomes and quality management of teaching. For the future of each student, the learning and teaching process should be organized and managed in an efficient way. As a result of the teacher's efforts during teaching in educational institutions, the child's interest in

education and training should be increased and his knowledge should be brought to a high level. In higher grades, it becomes difficult to involve students in the learning process. From this we conclude that the control of educational process should be strengthened. In order to implement the control function in a planned way, students can be involved in this process along with teachers.

Açar sözlər: *təlim, tədris, təhsil, keyfiyyət, idarəetmə, amillər, müəllim, məktəb və s.*
Ключевые слова: *обучение, преподавание, образование, качество, управление, факторы, учитель, школа и др.*
Key words: *training, teaching, education, quality, management, factors, teacher, school, etc.*

A.Harris qeyd edirdi ki, “aşağı nəticə göstərən məktəblər bir-birindən fərqlənir və onların zəif fəaliyyətlərinin xarakteri və səbəbləri müxtəlifdir”.

Məktəbin təlim, təhsil nəticələrinin davamlı olaraq aşağı düşməsinin xarici səbəbləri və böhranlı vəziyyətin yaranması üçün risk faktorları təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin mürəkkəb sosial konteksti və problem kontingenti ola bilər.

Böhranın inkişafının daxili səbəbləri məktəb təcrübəsinin bu aspektlərində onun “şəxsi” problem toplusu kimi çıxış edir:

- idarəetmə;
- tədris;
- məktəb mədəniyyəti.

Zəif tədris nəticələrinə gətirib çıxaran problemləri müəyyən etmək üçün şagirdlərin birbaşa təlim fəaliyyətlərinə təsir edən müxtəlif amillər təhlil edilməlidir. Məktəb bu amillərin bəzilərinə təsir edə bilmir, lakin məktəbin effektiv rejimə keçidini təmin edən plan tərtib edilərkən bunlar nəzərə alınmalıdır. Bir qayda olaraq, məktəbin təlim, təhsil nailiyyətlərinin azalması ilə aşağıdakı əsas problemlər müşayiət olunur: artan mürəkkəblik kontingenti, aşağı kadr resursları və səmərəsiz təlim, təhsil strategiyaları. Bu əsas amillərin kəsişməsi zamanı müxtəlif növ problemlər yaranır.

Bu problemlərin mümkün xüsusiyyətlərini Cədvəl 1-də nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1

Təlim, təhsil nəticələrinin azalması faktorlarının mümkün xüsusiyyətləri

Faktor (amil)	**Mümkün kriteriyalar**
Kontingent	1. Yüksək proporsiya: • disfunksiyalı və natamam ailələrdən olan uşaqlar; • Azərbaycan dili və ailədaxili ünsiyyət dili olmayan ailələrdən olan uşaqlar;

	• pedaqoji cəhətdən baxımsız qalan uşaqlar. 2. Kontingentin yüksək dövriyyəsi / daimi axını; 3. Rəqabət səbəbindən mənfi seçim (şəhər məktəbləri üçün) və s.
Kadr (insan) resursları	• təlim, tədrisin aşağı səviyyəsi; • səmərəsiz təlim texnologiyaları və tədris nəticələrinin qiymətləndirilməsinin formaları; • uşağın fərdi irəliləyişini izləyə bilməmək; • valideynlərlə zəif ünsiyyət; • müəllimlərin təcrid edilməsi; • müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsinin zəif inkişafı; • peşəkar inkişaf üçün aşağı motivasiya; • şagirdin təlim motivasiyasının artırılmasının yollarının öyrənilməməsi və s.
İdarəetmə	• aşağı gözləntilər, strategiyaların olmaması; • zəif rəhbərlik: direktor rəhbər vəzifə tutmur, müəllimlərin işinin nəticələrinə diqqət yetirmir, işçi heyətinə tələblər qoymağa hazır deyil; • ixtisaslı kadr çatışmazlığı, onların rotasiya imkanlarının məhdudluğu; • məktəbdaxili monitorinq sisteminin zəif olması; • zəif təlim və tədris iş sistemi; • kifayət qədər maddi bazanın olmaması; • məktəb performansı ilə bağlı aşağı gözləntilər mədəniyyətinə üstünlük vermək, • həm müəllimlərin, həm də məktəblərin inkişafı üçün stimulun olmaması və s.

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, "həyatda qazanılan uğur məktəbin və hər bir müəllimin fəaliyyətini müəyyən edən məqsədyönlü və ardıcıl təhsil strategiyasının nəticəsidir".

Müasir dünya cəmiyyəti başa düşür ki, keyfiyyətli təhsil ölkənin həm sosial, həm də davamlı iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Bizim dövrümüzdə təhsil insanın həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Çünki onun köməyi ilə insanlar inanılmaz yüksəkliklərə çatır, karyera qurur və müxtəlif sahələr üzrə peşəkar mütəxəssisə çevrilir. Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi birbaşa idarəetmənin təşkilindən asılıdır. Əgər biz ölkəmizdə təhsilin keyfiyyətini artırmaq istəyiriksə, ilk növbədə bütün diqqəti tədris prosesinə yönəltməliyik. Təlim-tərbiyə müəssisələrində tədrisin keyfiyyətinin

idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Bunlara daxildir: tədris müəssisələrinin akkreditasiyası, təlimin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi, tədris prosesinin monitorinqi, məktəbdaxili nəzarət və s. Biz bilirik ki, məktəblilərin təlim keyfiyyəti tədris prosesinin nəticəsidir. Qarşıya qoyulan məqsədin keyfiyyətindən isə tədris prosesinin nə qədər uğurlu olacağı müəyyən olunur.

Müasir təhsil müəssisəsi üçün "tədrisin keyfiyyəti" anlayışı, ilk növbədə, onun təhsil xidmətləri bazarında rəqabət qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, müəllimin şəxsiyyətinin inkişafı üçün daxili ehtiyacların ödənilməsini təmin edən təhsil, təlim və tədris xidmətinin istehlak xüsusiyyətlərinin kompleksi hesab olunur (8).

Bununla əlaqədar olaraq, məktəb səviyyəsində tədrisin keyfiyyətinin idarə edilməsi zərurəti getdikcə daha da dərindən dərk edilir və aktuallaşır, çünki bu məsələ hər bir təhsil müəssisəsi, rəhbər və müəllim üçün ən aktual problemlərdən biridir.

Tədrisin keyfiyyətinin idarə edilməsi təlimin keyfiyyətinin təmin edilməsinə, təkmilləşdirilməsinə, monitorinqinə və qiymətləndirilməsinə yönəlmiş sistemli şəkildə həyata keçirilən strateji və operativ fəaliyyətlər sistemidir (1).

Tədrisin keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemlərinin tətbiqi üzrə praktiki təcrübə keyfiyyətin idarə edilməsinin əsas mərhələlərini müəyyən etməyə imkan verir:

1. Planlaşdırmaq - nə etməli, necə etməli və nə vaxt etməli;
2. Reallaşdırmaq - nəyi və necə planlaşdırdığını həyata keçirtmək;
3. Yoxlamaq - səmərəliliyin və effektivliyin yoxlanılması;
4. Korrektə etmək - növbəti dəfə tədrisin keyfiyyətini necə yaxşılaşdırmaq olar.

Məktəbdə tədrisin keyfiyyətinin idarə edilməsi sisteminin funksiyaları aşağıdakılardır (9):

- təlim prosesinin subyektləri arasında sosial müqavilə kimi tədrisin keyfiyyətinə dair məktəb standartının təmin edilməsi;
- ümumi təhsil müəssisəsində tədrisin keyfiyyətinin meyar əsaslarının müəyyən edilməsi;
- tədris müəssisələrində təlimin keyfiyyətinə dair analitik və ictimai hesabatların hazırlanması;
- tədrisin keyfiyyətinin saxlanılması və davamlı olaraq yüksəldilməsi üçün təhsil müəssisəsində innovativ proseslərin stimullaşdırılması.

Praktikada tədrisin keyfiyyətinin idarəedilməsi üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsi keyfiyyətin monitorinqindən və bu keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin əsaslarından asılıdır. Beləliklə, tədrisin keyfiyyətinin

idarə edilməsi həm əlaqəli, həm də bir-birindən asılı elementlərdən ibarət davamlı və qapalı prosesdir (7).

Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsində gözlənilən keyfiyyətə nail olmaq üçün normativ, təşkilati, metodiki və instrumental əsasların formalaşdırılmasına məktəb sistemlərinin layihələndirilməsi və planlaşdırılması deyilir. Əldə edilmiş keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və müqayisəsi, bütün tərəflərlə əks əlaqənin təmin edilməsi, fəaliyyətə və idarəetmə sisteminə düzəlişlərin edilməsi isə monitorinq və korreksiya vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Keyfiyyətin idarə edilməsinə daxil olan əsas proseslər bunlardır:

- tədris prosesi;
- tədris işi;
- metodiki iş;
- tədris prosesinin psixoloji-pedaqoji təminatı.

Müasir zamanda hər bir məktəb rəhbəri üçün ən vacib məsələlərdən biri kadr təminatıdır. Çünki, keyfiyyətli təlim olmadan biz keyfiyyətli təhsilə nail ola bilmərik. Bunun üçün kollektivdə əlverişli mikroiqlim yaratmaq, müəllimləri peşəkar inkişafa və tədris prosesində innovativ texnologiyalardan səmərəli istifadə üçün həvəsləndirmək lazımdır.

Tədris müəssisələrinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşaması, ilk növbədə, onun öz strategiyasına malik olub-olmamasından və bu strategiyanı ardıcıl şəkildə həyata keçirmək bacarığından asılıdır. Tədris xidmətləri bazarında həm qeyri-sabitlik və qeyri-müəyyənlik, həm də idarəetmənin mürəkkəbləşməsi tədris sahəsi üçün keyfiyyətli idarəetmə sisteminin öyrənilməsini və tətbiqini aktuallaşdırır.

Ədəbiyyat

1. *Ağayev, Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik / Ə.Ə. Ağayev. – Bakı: Adiloğlu, – 2006. – 136 s.*
2. *Bünyatova, F. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya / F. Bünyatova, B. Abdulla. – Bakı: Ozan, – 2000. – 87 s.*
3. *Kərimov, Y.Ş. Təlim metodları / Y.Ş. Kərimov. – Bakı: "RS Poliqraf" MMC–nin mətbəəsi, – 2007. – 271 s.*
4. *Mehrabov, A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri / A.O. Mehrabov. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 447 s.*
5. *Варченко, Е. И. Управление качеством образования в образовательном учреждении // – Москва: Молодой учёный, – 2013. № 3, – с. 471–474.*
6. *Лях, Ю. А. Совершенствование системы оценки качества общего образования // – Москва: Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова, – 2016. № 2, – с. 10-13.*

7. *Притужалова, О.А Методические рекомендации по управлению качеством образования в образовательной организации / О.В. Созонтова, Е.А. Хадакова, – Липецк: ГАУДПО ЛО "ИРО", – 2019. – 139 с.*
8. *Поташник, М.М Управление качеством образования: практико-ориентированная монография и методическое пособие. Москва: Педагогическое общество России, – 2000. – 448 с.*
9. *Шляйхер, А. Образование мирового уровня. Как выстроить школьную систему XXI века? Пер. с англ. – Москва: Национальное образование, – 2019. – 336 с.*

Ə.Q.Məhili
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
eli.mehili@gmail.com

ÇƏTİN ŞAGİRDLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİNİN PEDAQOJİ MEXANİZMLƏRİ

Xülasə

“Çətin öyrənən şagirdlərlə işin təşkilinin pedaqoji mexanizmləri” mövzusu bir sıra səbəblərə görə müasir təhsil məkanında çox aktualdır. Birincisi, ənənəvi təhsil sisteminə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkən müxtəlif mənşəli şagirdlərin sayı artır. Bu şagirdlərə çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və təhsillərində uğur qazanmaq üçün çox vaxt xüsusi diqqət və dəstəyə ehtiyacı var. İkincisi, standartlaşdırılmış sınaq və əzbər öyrənmə əsasında təhsilə ənənəvi yanaşma bu şagirdləri cəlb etmək və həvəsləndirmək üçün təsirli olmaya bilər. Buna görə də müsbət təlim mühitinin yaradılmasına və hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarının ödənilməsinə kömək edə biləcək innovativ pedaqoji yanaşmalara ehtiyac var.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАБОТЫ С ТРУДНЫМИ СТУДЕНТАМИ

Резюме

Тема «Педагогические механизмы организации работы со студентами с трудностями в обучении» очень актуальна в современном образовательном пространстве по ряду причин. Во-первых, увеличивается число учащихся разного происхождения, которым трудно приспособиться к традиционной системе образования. Эти студенты часто нуждаются в особом внимании и поддержке, чтобы преодолеть трудности и добиться успеха в учебе. Во-вторых, традиционный подход к обучению, основанный на стандартизированном тестировании и зубрежке, может оказаться неэффективным для вовлечения и мотивации этих учащихся. Поэтому существует потребность в инновационных педагогических подходах, которые могут помочь создать позитивную учебную среду и удовлетворить индивидуальные потребности каждого учащегося.

PEDAGOGICAL MECHANISMS OF WORKING WITH DIFFICULT STUDENTS

Summary

The topic "Pedagogical mechanisms of organizing work with students with difficulty learning" is very relevant in the modern educational space for a number of reasons. First, the number of students from different backgrounds who have difficulty adjusting to the traditional education system is increasing. These students often need special attention and support to overcome challenges and succeed in their studies.

Second, the traditional approach to education based on standardized testing and rote learning may not be effective in engaging and motivating these students. Therefore, there is a need for innovative pedagogical approaches that can help create a positive learning environment and meet the individual needs of each student.

Açar sözlər: *təhsil sistemi, çətin tərbiyə olunan şagirdlər, metodoloji şərtlər, müəllim, pedaqoji texnologiyalar, davranış*
Ключевые слова: *система образования, труднообучаемые учащиеся, методические условия, учитель, педагогические технологии, поведение*
Key words: *educational system, difficult-educated students, methodological conditions, teacher, pedagogical technologies, behavior*

Bu gün ən aktual məsələlərdən biri gənclərimiz və onların tərbiyəsidir. İlk növbədə, tərbiyə, təbii ki, ailədən başlayır, lakin ailə mühiti ilə yanaşı, uşağın həyatındakı tərbiyə mühiti də məktəbəqədər və məktəb mühiti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbəqədər yaşda olan dövr uşaqda "şəxsiyyətin formalaşması" dövrü olduğundan, bu prosesdə uşağın tərbiyəsinin nə dərəcədə yaxşı olduğunu ayırd etmək lazımdır. Amma məktəb mühitində uşaq öz tərbiyəsini tam şəkildə göstərə bilir (4, 197).

Məktəbə başladığı ilk gündən şagirdi oxumağa həvəsləndirməli, savadlı olmağa, ilk addımları düzgün atmağa öyrədilməlidir. Təhsil almaq insan həyatında önəmlidir. Tədris fəaliyyəti ibtidai siniflərdə bütün fənlər üzrə həyata keçirilir, lakin oxumağı öyrətmək oxu dərslərinin əsas vəzifəsidir. Gənc şagirdlərə oxumağı öyrədərkən onların ümumi inkişafını, psixologiyasını nəzərə almaq lazımdır. Bu gün ibtidai təhsilin ən mühüm vəzifələrindən biri də təhsildə qabaqcıl pedaqoji texnologiyaların tətbiqi və ən müasir, qabaqcıl təlim metodlarından istifadə etməklə yüksək nəticələrin əldə edilməsidir. Şagirdlərin maraqlı tapşırıqlar əsasında öyrədilməsi mütaliəyə oyun yönümlü xarakter verir. Uşaqlar üçün təhsil almaq əyləncəli hal alır. Oxumağa həvəsi olmayan, dərsə gəlməyən şagirdlər də təhsilə maraq göstərməyə başlayırlar. Sinifdə müxtəlif oyun fəaliyyətlərinin təşkili də bu şagirdlərin marağına səbəb olur.
(6, 109)

Pedaqoji kollektivin bütün səylərinə baxmayaraq, qavraması və tərbiyə olunması çətin olan şagirdlər mövcuddur. İndi bu cür şagirdlərə tək-tək yanaşma prinsipi üzərində işlənilir, davranış pozuntularının qarşısının alınması və düzəldilməsi üçün elmi əsası olan üsullar hazırlanır. Pedaqoji psixoloqların bu mövzuda apardıqları araşdırmalar göstərir ki, çətin tərbiyə olunan, şıltaq davranışlara malik uşaqların formalaşmasının sosial səbəbləri ilə yanaşı, pedaqoji və psixoloji səbəbləri də vardır. Şagirdlərin mənfi davranışlarının səbəbləri müxtəlifdir. Əslində, pedaqoqlar çətin tərbiyə olunan uşaqlarla dialoqa girməzdən əvvəl bu davranışın səbəblərini təhlil etməyi bacarmalıdırlar.

Uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən amillərə aşağıdakılar daxildir (4, 228).

- Mənşəyi, yəni müxtəlif vərdişlərin genlər vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülməsi;
- Valideynlərin iştirakının olmaması: Valideynlər uşaqlarının həyatında iştirak etmədikdə, bu, emosional dəstəyin, rəhbərliyin və intizamın olmamasına səbəb ola bilər. Bu, uşaqların laqeyd və ya əhəmiyyətsiz hissləri ilə nəticələnə, davranış və emosional problemlərə səbəb ola bilər.
- Zəif valideynlik bacarıqları: Ünsiyyət, ardıcıllıq və uyğun nizam-intizam kimi əsas valideynlik bacarıqlarına malik olmayan valideynlər uşaqlarının davranışlarını idarə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər ki, bu da ailədə münaqişə və stressin artmasına səbəb ola bilər.
- Məişət zorakılığı: Evdə məişət zorakılığının şahidi olan uşaqlar travma və emosional sıxıntı yaşaya bilər və psixi sağlamlıq problemləri və davranış problemlərinin inkişafı üçün daha yüksək risk altında ola bilərlər.
- Maddə asılılığı: Maddə asılılığı ilə mübarizə aparan valideynlər uşaqları üçün təhlükəsiz və sabit bir ev mühiti təmin etməkdə çətinlik çəkə və uşaqlarının fiziki və emosional ehtiyaclarını laqeyd edə bilərlər.
- Yoxsulluq: Yoxsulluq ailənin qida, sığınacaq və səhiyyə kimi əsas resurslara çıxışını məhdudlaşdıra bilər ki, bu da uşaqların fiziki və emosional rifahına mənfi təsir göstərə bilər. Yoxsulluq, həmçinin ailədaxili stress və münaqişələrin artmasına səbəb ola bilər ki, bu da uşaqların inkişafına təsir göstərə bilər.
- Baxımsızlıq: Uşaqların qida, sığınacaq, geyim və tibbi xidmətə olan əsas ehtiyacları ödənilmədikdə laqeydlik yaranır. Baxımsız uşaqlar inkişaf geriliyi, fiziki sağlamlıq problemləri və emosional problemlər yaşaya bilər.
- Sui-istifadə: Fiziki, emosional və ya cinsi zorakılıq uşaqların fiziki və emosional sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərə bilər və narahatlıq, depressiya və travma sonrası stress pozğunluğu da daxil olmaqla uzunmüddətli psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər.
- Ümumiyyətlə, uşaqların sağlam inkişafı və rifahını təşviq etmək üçün onların təhlükəsiz, sabit və tərbiyəli mühitdə böyüməsini təmin etmək vacibdir.
- Ailədən kənar sosial mühit (yetkinlik yaşına çatmayanların, mədəni-maarif istehsalat birliklərinin təsiri və sosial mühitdəki çatışmazlıqlar).

Bu mövzuda ən məşhur nəzəriyyə pedaqoji psixoloqlardan biri A.S. Makarenkonun nəzəriyyəsidir. Makarenkonun sözlərinə görə, uşaq tərbiyəsinin mürəkkəbliyindən xəbərdar olan müəllim valideyn və uşaq ailə mühitinin öyrənilməsi ilə işləməyin zəruriliyini vurğulayır. Müəllim üçün belə şagirdi tanımaq ilk görüşdə 3-4 dəqiqəlik "tanışlıq" prosesidir. Müəllim şagird obrazını şüurunda araşdırır, şagirdlərinin nə qədər sərt olduğunu təhlil edir. (5, 416)

Makarenko təklif edir ki, çətin tərbiyə olunan uşaqlarla işləyərkən müəllimin ən müsbət obrazı "doğru zamanda sərt müəllim, lazımi anda mehriban müəllim"dir. O, özünün "Pedaqoji şərhlər" kitabında müəllimin sərtliyi və müəllimə vəd etdiyi cəzanın icrasının şagirdin mənfi davranışlardan çəkinməsinə səbəb olduğunu iddia edir. Makarenkoya görə, daimi sərtlik təkcə müəllimlər üçün deyil, həm də valideynlər üçün bir məsuliyyətdir. Səbəb isə odur ki, bu zaman uşaqda yalnız onlardan qorxu hissi yaranır və öz ərköyün davranışını onların qarşısında yox, başqa situasiyalarda büruzə verir (5, 439).

Mövzu ilə bağlı digər böyük tədqiqatçı, fransız alimi Qeyr Nyborqulqi həm pedaqoqlara, həm də valideynlərə çətin uşaqlarla münasibətdə "vədlərə əməl etmək" prinsipinə əməl etməyi tövsiyə edir. Məsələn, pedaqoqlar deyirlər ki, dərs zamanı nizam-intizam qaydasını pozan şagird növbəti dəfə cəzalandırılacaq. Amma əksər hallarda bu vəd yerinə yetirilmir. Belə hallarda şagirdin müəllimin prinsiplərinə, sözlərinə inamı get-gedə azalır, onun mənfi davranışını nümayiş etdirmək meyli artır (2, 117).

Tədqiqatda müqayisəli metoddan istifadə etməklə çətin tərbiyə olunan uşaqlarla işin pedaqoji aspektlərinin səmərəli və ya səmərəsizliyini müəyyən etmək daha asandır. Təhsildə müqayisəli metod müxtəlif ölkələr və ya regionlar üzrə müxtəlif təhsil sistemlərini, təcrübələrini və siyasətlərini öyrənmək və təhlil etməkdən ibarətdir. Bu metod təhsil təcrübələrində, siyasətlərində və nəticələrində oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etmək və təhsil islahatları və təkmilləşdirmələri barədə məlumat verə biləcək fikirlər əldə etmək məqsədi daşıyır. Ümumiyyətlə, pedaqoji tədqiqatlarda müqayisə və təhlil, sintez kimi üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Çətin tərbiyə olunan uşaqlarda münasibət, fərdilik və motivasiya kimi elementlər pedaqoji yanaşmanın tərkib hissəsidir.

Tədqiqat Ağcabədi rayonunun orta məktəblərinin təcrübəli müəllimləri ilə birgə aparılıb. Məktəb müəllimlərindən ikisi öz siniflərində öyrənməkdə çətinliyi olan şagirdlərlə 1 illik sınaq təcrübəsini bölüşdülər. Birinci sinif şagirdləri arasında 20 nəfərdən 2-si öyrənməkdə çətinliyi olan şagirdlər idi. 2 şagirdin ailə mühiti müəllim tərəfindən öyrənildikdə məlum olub ki, ailə mühitləri bir-birindən fərqlidir. Birinci şagirdin valideynləri ilə əlaqə saxladıqda ailənin pozitiv və dinc bir ailə olduğu, şagirdin ailənin tək övladı olduğu, bütün arzularının mütəmadi olaraq həyata keçirildiyi məlum olub. Valideynlərin övlad tərbiyəsində ən çox yol verdiyi səhvlərdən biri, hətta ailədə müsbət hal olsa belə, uşağa həddən artıq ərköyünlük verilməsinin uşağın tərbiyəsində dəyişikliyə səbəb olmasıdır. Şagirddə müşahidə edilən ən çətin davranışlardan biri də inadkarlıq, dərsdə tabe olmamaq, müəllimin göstərişinə əməl etməməkdir. Bu şagirdin müəllim tərəfindən öyrədilməsinin ən yaxşı yolu uşağın valideynləri ilə müntəzəm əlaqə saxlamaqdır. Uşağın davranışında müsbət dəyişikliklərin dinamikası valideynlərlə qarşılıqlı əlaqədən orta hesabla

2-3 ay sonra müşahidə edilmişdir. 2 şagirdin ailə mühitinin öyrənilməsi valideynlərin ailə mühitində mənfi sosial rolunu üzə çıxarıb. Təkcə sağlam təhsil deyil, onun sayıqlığı və fədakarlığı da ən çox tələb olunur. Bunu müəllim şagirdi daha çox təlim prosesinə cəlb etmək, ən əsası isə həvəsləndirmək üçün edirdi. Təəssüf ki, belə şagirdlərin davranışını tamamilə müsbət istiqamətdə dəyişmək çətindir. Amma bu şagirdin öyrənmə prosesinə maraq göstərməsi ona uğur qazandırır. Bu tip və yaşda pozitiv şagirdlərlə işləmək və onları dəyişdirmək pedaqoq üçün çətin proses deyil.

Bununla belə, bu yaşda olan şagirdlər var ki, onların mənfi münasibətini aradan qaldırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu, yeniyetməlik dövrü olan keçid dövrüdür. Bu dövrdə ən çətin faktorlardan biri də ən çətin davranışların müəyyən edilməsinin çətinliyidir. Bir çox hallarda yeniyetməlik dövründə müsbət davranışları olan şagirdlər də bu dövrdə müvəqqəti mənfi davranış əlamətləri göstərməyə başlayırlar. Məhz bu zaman müəllimin şagirdə düzgün yanaşması gələcək şagirdin bu davranışı davam etdirməsinə mane olur. Bu dövrdə tək müəllimin səmərəliliyi çox aşağıdır. Belə şagirdlərlə işləmək üçün məktəb müəllimləri komanda şəklində işləməlidirlər.

Çətin tərbiyə olunan şagirdlərlə işləyərkən ilk növbədə pedaqoqlar səbr anlayışını tam formalaşdırmalıdırlar. Yuxarıda bir neçə il təcrübəsi olan müəllimin yerinə gənc təcrübəsiz müəllimin olması şagirdin taleyinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu sahədə müəllimdən tələb olunan səlahiyyətlər aşağıdakılardır:

- səbr;
- ünsiyyət bacarığı;
- sahibkarlıq.

Yuxarıda təhlil edilən vəziyyət əslində ümumtəhsil məktəblərində çətin tərbiyə olunan şagirdlərlə işin ən kiçik halıdır. Bu hal müəllimin işində müxtəlif üsullarla və müxtəlif situasiyalarda təkrarlana bilər. İstənilən halda valideynlərlə işləməklə effektiv nəticə əldə etmək olar.

Şagirdlərin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq çətin tərbiyə olunan şagirdlərlə işləmək üçün ədalətli və səmərəli yanaşmanı seçmək mümkündür. Məktəblərdə belə şagirdlərlə tək bir sinif rəhbərinə və ya elm müəlliminə güvənmədən komanda şəklində işləmək faydalıdır. Şagirdlərin təlim materialının mənimsənilməsi prosesi təlim fəaliyyəti ilə həyata keçirilən mürəkkəb psixi proseslərlə bağlıdır. Tədris fəaliyyəti və ya akademik iş ibtidai sinif şagirdi üçün yeni, lakin çox mürəkkəb bir fəaliyyət növüdür, ona diqqət yetirilmədikdə, sinifdə diqqətdən kənarda qala bilər. Bu, çətin şagirdlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Məktəbə gedən uşaq üçün təlim materialı onun yeni fəaliyyətinin (tədris fəaliyyətinin) obyekti və mənimsəmə mövzusudur. Tədris materialı həm şagirdin təlim fəaliyyətinin obyekti, həm də mənimsəmə mövzusu kimi öz komponentlərinə malikdir.

Beləliklə, gənclərin tərbiyə və çətin uşaqlar mövzusu aktual olaraq qalmaqdadır. Məqalədə qeyd ediliyi kimi, bu problem ailədən gəldiyi kimi məhz həlli yolu da elə ailədən asılıdır. Buna görə də ailələr çətin uşaqların, xüsusilə də yeniyetməliyə keçid dövründə tərbiyəsi ilə bağlı onlara daha çox diqqət və qayğı ayırmalı, bütün ailələr bu istiqamətdə öncədən maariflənməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. *Bahronovna R.G., "Epic Interpretations of the Image of Trees in Uzbek Folk Tales." European Journal of Life Safety and Stability, 2021, стр.330-334.*
2. *Bakhtiyorovna I.K., "Methodological Conditions for the Organization and Management of Working with Difficult and Idle Students." Central asıan journal of lıterature, phılosophy and culture. 2021, стр.115-119.*
3. *Urayeva D.S., Nurullayeva S. M., "Expression of the realities and people of the war period through mythological images." An International Multidisciplinary Research Journal 2020, стр.462-466.*
4. *Адизов Б.Р. (2003), "Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари." Тошкент, 320 стр.*
5. *Джовин Д.Б., "Педагогика Макаренко." Белфагор, 1955, стр.405-447.*
6. *Мавлонова Р.А., Нормуродова Б., "Тарбиявий ишлар методикаси" Т., 2007, стр.108-111.*
7. *Рустамова Г. (2022), "Художественное выражение поэтических образов в народных песнах." Научно-практическая конференция, 507 стр.*
8. *Ураева Г.С., "Инновации в начальной школе." Вопросы науки и образования, 2020, 7(91), стр.68-71.*
9. *Шербекова Г. Я., "Некоторые соображения по поводу выражения образа «деревьев жизни» в баснях и легендах." Scientific progress, 2022, стр.244-250.*

N.E.Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nigarmusayva@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN SOSİAL TƏRBİYƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Təhsil müəssisələrində ibtidai sinif şagirdlərinin sosial tərbiyəsi zamanı daha çox uşaq hüquqlarına, sağlam həyat tərzinə, ekoloji mühitin qorunmasına, uşaq yaradıcılığının inkişafına, onların vətənpərvərlik, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyəsinə, tolerantlıq mühitində yaşamasına, gender ayrı-seçkiliyinə son qoyulmasına və digər sahələrdə maarifləndirmə işinin aparılmasına xüsusi fikir verilməlidir.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Резюме

При социальном воспитании младших школьников в общеобразовательных учреждениях больше прав детей, здоровый образ жизни, охрана окружающей среды, развитие детского творчества, воспитание их в духе патриотизма, национально-нравственных и общечеловеческих ценностей, проживание в среде толерантности, ликвидации дискриминации по половому признаку и другим направлениям особое внимание следует уделить проведению воспитательной работы.

THEORETİCAL FOUNDATİONS OF SOCİAL EDUCATİON OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Summary

During the social education of primary school students in educational institutions, more children's rights, healthy lifestyle, protection of the ecological environment, development of children's creativity, their education in the spirit of patriotism, national-moral and human values, living in an environment of tolerance, ending gender discrimination and other areas special attention should be given to conducting educational work.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, sosial tərbiyə, sosial münasibətlər, məktəbdaxili münasibətlər, şagird inkişafı*

Ключевые слова: *начальная школа, социальное воспитание, социальные отношения, внутришкольные отношения, развитие учащихся*

Key words: *primary school, social upbringing, social relations, intra-school relationships, student development*

Tərbiyə böyüməkdə olan nəslin hazırlığı, bir şəxsiyyət kimi inkişafı və formalaşması ilə bağlı öncədən müəyyənləşdirilən (proqnozlaşdırılan) və əldə edilən nəticələr sistemidir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun 9-cu maddəsində deyilir ki, başlıca vəzifə – dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmaq; soy kökünə, Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratiya ənənələrinə bağlı olan, xalqının milli, əxlaqi, humasit, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərindən yiyələnmək, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, ailəsini, vətənini, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, biliyinə, yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərinə, demoktarikliyinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin vətəndaşları səviyyəsində dura bilən sağlam yurddaşlar yetişdirmək və bununla yüksək sivlizasiyalı cəmiyyət qurmağa, Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən birinə çevirməyə qadir olan “İnsan” tərbiyə etməkdir. Bu məqsədə çatmaqda sosial tərbiyənin rolu da əvəzsizdir. Tərbiyənin sosiologiyası A.Q.Xarçevin qeyd etdiyi kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində şəxsiyyətin formalaşmasının xüsusiyyətlərini öyrənir, istehsalın, elm və texnikanın, mədəniyyətin müstəqil həyata qədəm qoyan gənc nəslə verdiyi tələbləri açıqlayır, ölkənin sosial və elmi-texniki tərəqqisi sahəsində bərqərar olmuş meyllər əsasında tərbiyə prosesini proqnazlaşdırır, onun cəmiyyətin və istehsalın inkişafına təsirini öyrənir. Bu nöqteyi nəzərdən sosial tərbiyənin aktual problemləri sırasında aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar:

- bazar iqtisadiyyatı və iqtisadi tərbiyə;
- şəhər və kənd həyat tərzi və tərbiyənin sosial pedaqoji məsələləri;
- əməyin sosiologiyası: əmək tərbiyəsi və peşə yönümü məsələləri;
- dinin sosiologiyası və dini tərbiyə məsələləri;
- müasir şəraitdə “uşaq” cinayətkarlığının xüsusiyyətləri və hüquq tərbiyəsi problemi;
- məktəbdaxili müəllim-valideyn-şagird münasibətləri.

Verilən bu bəndlərin məktəblərdə şagirdlərə hansı formada aşılanması ilə yaxından tanış olaq:

- İqtisadi tərbiyə kiçik yaşlarından başlayaraq, uşaqlarda iqtisadi təfəkkürün sadə ünsürlərinin inkişafına zəmin yaratmalıdır. Məktəbliləri iqtisadiyyatın, iqtisadi həyatın ən zəruri hadisələri ilə tanış etməli, onlarda iqtisadi təfəkkür və şüurun formalaşmasına zəmin yaratmalıdır. İqtisadi tərbiyənin ən mühüm yollarından biri dərsdir. Müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində kiçik məktəbyaşlılar və şagirdlər iqtisadiyyata dair anlayışları mənimsəyir, atalar sözlərini öyrənərkən xalqımızın qənaətçilliyə dair fikirləri ilə tanış olurlar. Məktəblərdə həyata keçirilən sinifdənkənar işlər təlim

prosesini tamamlayır, məktəblilərin təlim prosesində əldə etmədikləri iqtisadi bilikləri möhkəmləndirir, iqtisadi tərbiyəyə dair məlumatlarını zənginləşdirir.

- Tərbiyə işi tərbiyə prosesinin vacib komponentidir, onun əsas yaradıcısıdır. Ümumi təhsil məktəbinin pedaqoji fəaliyyətinin uğuru müəllimlərin bu işi necə aparmasından asılıdır. Tərbiyə prosesinin aparıcı qüvvəsi uşağa edilən müxtəlif təsirlərin və onun şəxsiyyətinin formalaşması arasındakı qarşıdurmaların həllidir. Əgər müəllimlərin irəli sürdüyü fikirlər şagirdlərin imkanları daxilindədirsə və onların əhəmiyyət verdiyi dəyərlərə uyğun gəlirsə, bu ziddiyyətlər inkişafın qaynağına çevrilir və əksinə, əgər uşaq müsbət təsirlərin qəbuluna hazır deyilsə, bu cür ziddiyyət optimal inkişafa uyğun gəlməyəcək.

- Burada əsas şərt uşaqların sosial qarşılıqlı münasibətlər prosesində özünü reallaşdırmasıdır. Bu şərt uşağın ətrafı ilə münasibətlərində daha sərbəst olmasına şərait yaradır. Bu zaman şəxsin özünüinkişafı üçün məqsədin dərk edilməsi və fəaliyyətin əhəmiyyəti, hər bir uşağın öz mənliyini dərk etməsi, uşağın cəlb olunduğu işdə aydın perspektivlərin olması vacibdir.

- Məktəbəqədərki dövrdə uşağın dini tərbiyəsi – dinə aid məsələlərlə tanışlığın yaranması ilə məhdudlaşır. Bu mənada ki, uşaq ailə mühitində müntəzəm olaraq gördükləri ilə tanışlıq əldə edir və bu ilk tanışlıq sonrakı mərhələlərdə dini biliklərin inkişafı üçün zəmin yaradır. Məktəb dövründə isə müxtəlif fənnlər daxilində dinlər və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş dini inanclarla bağlı müxtəlif biliklər aşılanır.

- Hüquqi şüurun formalaşması və inkişafı uzun sürən, mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir; o, bütün ömür boyu davam edir. İlk hüquqi təsəvvürlər ailədə valideynlərin təsiri ilə formalaşır. Burada uşaq nəyin yaxşı və pis olduğunu öyrənir, ilk qadağalarla, öz əməllərinə verilən qiymətlə ("olmaz", "ayıbdır" və s.) qarşılaşır. İlk əxlaqi təsəvvür və qiymətlər əsasında onda bəsit hüquqi təsəvvürlər, hisslər və münasibət formalaşır.

Hüquq tərbiyəsi məktəbdə planlı və sistemli xarakter kəsb edir, müxtəlif forma və metodlarla həyata keçirilir. Bu formalar içərisində dərs əsas yer tutur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin hüquqi şüurunun formalaşması üçün mövcud imkanlardan istifadə edilir. İbtidai siniflərin ana dili, təbiətşünaslıq fənlərində hüquqa dair elementar məlumatlar verilir.

- Məktəbdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında təkcə onun fəaliyyətinin düzgün qurulması deyil, həm də onda əxlaqi davranış normalarının tərbiyə edilməsi mühüm rol oynayır. Motivlərdən asılı olaraq eyni fəaliyyət nəticəsində şagirdlərdə müxtəlif əxlaqi keyfiyyətlər formalaşa bilər. Bu isə şagirdi əhatə edən sosial mühit, onun həyat şəraiti, ailənin dünyagörüşü və baxışlarından asılıdır. Çünki sosial mühit və yaşam tərzi şəxsiyyətin həm əxlaqi keyfiyyətlərinə, həm də davranışına təsir edir ki, bu da tərbiyə prosesində birbaşa əks olunur.

Xarakterin formalaşmasında müəyyən genetik faktorların mühüm rolunu da inkar etmək olmaz. Bu gün istər bizim, istərsə də digər təhsil müəssisələrinin tərbiyə prosesinin təşkilində bu faktorlara xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Təlim-tərbiyə kimi məsuliyyətli bir prosesin öhdəsindən gəlmək asan bir iş deyil. Bunu şagird, müəllim və valideynin səmərəli şəkildə qurulmuş üçbucağı fonunda daha yaxşı formalaşdırmaq olar.

Təhsil müəssisələrində ibtidai sinif şagirdlərinin sosial tərbiyəsi zamanı daha çox uşaq hüquqlarına, sağlam həyat tərzinə, ekoloji mühitin qorunmasına, uşaq yaradıcılığının inkişafına, onların vətənpərvərlik, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyəsinə, tolerantlıq mühitində yaşamasına, gender ayrı-seçkiliyinə son qoyulmasına və digər sahələrdə maarifləndirmə işinin aparılmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Sosial mühitdə uşaq, yeniyetmə və gənclərin inkişafı, ailə və mühitin qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması, şəxsiyyətin sosial adaptasiyası, təlim, tərbiyə və inkişafına yardım etmək sosial – pedaqoji xidmətin əsas məqsədi hesab olunur.

Təlim-tərbiyə prosesində geniş istifadə olunan istənilən mədəniyyət əsəri (ədəbi əsər, təsviri sənət əsəri, film, televiziya verilişi və s.) gənc nəslin tərbiyə olunması və sosiallaşması işinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək imkanına malikdir. Bu cür imkan isə yalnız tərbiyə sistemi ilə ideoloji tərbiyə prosesinə təkcə müsbət deyil, həm də mənfi təsir göstərə biləcək sosiallaşma elementləri arasında tarazlığın təmin olunduğu halda yarana bilər. İdeoloji tərbiyə işinin keyfiyyəti gənc nəslin sosiallaşmasında mənfi ünsürlərin təsirinin azaldılmasından və tərbiyə olunma ilə sosiallaşma arasında həmahəngliyin nail olunmasından bilavasitə asılıdır.

Müasir dövrdə sosialoji tərbiyə problemini aktuallaşdıran əsas amillər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- Təhsil islahatları nəticəsində yeni sosial-pedaqoji mühitin yaranması;
- Ənənəvi dəyərlər sistemində və gənc nəslin sosiallaşması mexanizmində yeniliklərin meydana gəlməsi;
- Mövcud sosial reallıqların cəmiyyətin şəxsiyyət qarşısında yeni tələblər sistemi irəli sürməsi;
- Xarici qüvvələrin gənclərə milli təfəkkürdən uzaq qərb dəyərlərinin aşılanması istiqamətində artan fəallığı;
- Bir sıra hallarda təhsilə, təlim prosesinə ayrılan diqqətin tərbiyə işinə göstərilən diqqət və qayğı ilə müqayisədə üstünlük təşkil etməsi və s.

Məqsədyönlü ideoloji tərbiyə gənclərdə dünyagörüşünün və mənəvi dəyərlərin aşılanması, onlara öz xalqının tarixi irsi və yaradıcı əməyinə düzgün münasibətin formalaşması ilə bağlı fəaliyyətin əhəmiyyətini və səmərəliliyini yüksəldir.

Müasir dövrümüzdə yeniyetmə və gənclərdə xalqımızın tarixinə və mədəniyyətinə düzgün münasibət formalaşmaqdadır, onların üzv olduqları vətəndaş cəmiyyəti ölkənin azadlığı və dövlətin müstəqilliyi, humanizm və həmrəylik, tolerantlıq və milli barışıq, ailə institutu və konfessional ənənələrə hörmət, vətənpərvərlik kimi ümumi dəyərlər ətrafında birləşməkdədir.

Ədəbiyyat

1. *Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik. Bakı, 2006.*
2. *Qaralov Z. Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika), I, II, III cild. Bakı, 2003.*
3. *Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2005.*
4. *Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R., Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.*
5. *Nəzərov A., Məmmədov R. Pedaqoji ustalıq. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008.*
6. *Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı, 2011.*

F.S.Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidanrzayevaa77@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN ROLU VƏ TƏDQİQİ ZAMANI YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR

Xülasə

Xarici dil öyrənən zaman idiomlar dilin əsas tərkib hissəsini təşkil edir və ünsiyyət zamanı cümlənin təsir gücünün artmasına gətirib çıxarır. İdiomlar, əsasən dildə gündəlik danışıq zamanı istifadə olunan hazır ifadələrdir ki, bu ifadələri bəzən anlamaq olmur. İngilis dili öyrənən zaman da bu ifadələri öyrənmək, onların ana dilində qarşılığını bilmək əhəmiyyətlidir. Bu məqalədə ingilis dilində istifadə olunan idiomlardan,onların rolu,əhəmiyyəti və Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarından bəhs edilmişdir. Bundan əlavə olaraq bəzi alimlərin, dilçilərin mövzuya dair fikirlərindən, tədqiqatlarından bəhs edilmiş və müasir dövrlə qarşılaşdırılmışdır.

РОЛЬ ИДИОМ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ

Резюме

Во время изучения иностранного языка, идиомы составляют основую часть, и во время общения способствуют усилению влияния предложения. Идиомы-это в основном готовые выражения, используемые в ежедневном общении,которые иногда не могут быть понятны. Во время изучения английского языка, важно учить эти выражения и их замены на родном языке. В этой статье повествуется об идиомах, используемых на английском языке, их роль,важность и замена на азербайджанском языке. Более того, были обсуждены и сравнены с современной эпохой мнения и исследования некоторых ученых и лингвистов.

THE ROLE OF IDIOMS IN ENGLISH AND CHALLENGES ARISING IN RESEARCH

Summary

Idioms are the main parts of the language while learning a foreign language and increase in the impact of the sentence during communication. Idioms are mainly ready-made expressions used in the daily conversation in the language, which sometimes can not be understood. When learning English it is important to learn these expressions and know their equivalent in the mother tongue. This article is about idioms used in English, their role, importance and equivalent in Azerbaijani. In

addition, the opinions and researches of some scientists and linguists on the topic were discussed and compared with modern era.

Açar sözlər: *ingilis dili, idiom, tərcümə, mədəniyyət, problemlər*
Ключевые слова: *английский язык, идиом, перевод, культура, проблемы*
Key words: *english, idiom, translation, culture, problems*

Əksər dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də idiomlar dilin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, idiom nədir?, harada və necə istifadə olunur? və s. kimi suallara cavab tapmaq zərurəti yaranır. İdioma tərif versək deyə bilərik ki, idiomlar köçürülmüş məna daşıyan frazeoloji vahidlərdir. Misal olaraq "kill two birds with one stone" ifadəsində "bir daşla iki quş vurmaq" mənasına gələn ifadəni görürük və buradan aydın olur ki, hər hansı bir şəxs iki işi və ya tapşırığı eyni zamanda həll edir. Müasir ingilis dilində idiomların rolu əvəzsizdir, işlənmə dairəsi isə çox genişdir. Yazılı nitqdə idiomların, frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi qeyri-formal hesab olunsa da, şifahi nitqdə istifadə olunan əksər cümlələrdə ifadələr, idiomlar və ya məcazi mənalı sözlər çoxluq təşkil edir. Dildə idiomların rolunun əhəmiyyətli olmasının səbəbi onların dilə təsir gücüdür ki, danışıq zamanı hər hansı bir cümlədə idiomların işlədilməsi həmin cümlənin daha təsirli, emosional olmasını, dilin təsir gücünün artmasını göstərir. Danışıq zamanı bəzi idiomların mənasını hərfi tərcümə edərkən tapmaq olursa, digər idiomların mənasını hərfi tərcümə ilə tapmaq çox çətindir. Buna misal olaraq "be in the same boat" (eyni gəmidə olmaq)" ifadəsini göstərmək olar. Bu nümunədə ifadənin "eyni gəmidə olmaq" kimi hərfi tərcümə olunması ilə yanaşı daha idiomatik yəni, daha məcazi bir mənasıda vardır. "I found this problem difficult at first, but we were all in the same boat" cümləsində isə "problem ilk dəfə mənə çətin gəldi, amma hamımız eyni vəziyyətdə idik" kimi tərcümə olunduğunu görürük. İdiomların danışıqda rolu, onların öyrənilməsi, tərcümə zamanı yaşanan problemlər hər zaman dilçilərin, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu mövzu üzrə A.V.Koonin, V.V.Vinoqradov, V.N.Teliya və s. azərbaycanlı alimlərdən isə Q.Kazımov, Y.Seyidov və başqaları tədqiqat işi aparmışlar. Bundan əlavə demək olar ki, tədqiqat zamanı idiomlar gündəlik istifadə olunan dil vahidləri kimi deyildə, ədəbi dilin elementi kimi tədqiq olunur. Lakin hal-hazırda bir çox koqnitiv sahəni inkişaf etdirən dilçilər idiomları gündəlik nitqin bir hissəsi olduğunu vurğulayaraq onları daha dərindən təhlil etməyə başlamışdılar. İngilis tədqiqatçıları isə idiomları dil anomaliyaları kimi təsvir edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən demək olar ki, ingilis dili idiomlarla zəngindir və mədəniyyət dəyişdikcə, inkişaf olduqca dildən bəzi idiomlar çıxır, köhnəlir, bəzi idiomlar isə daha da dilə nüfuz edir. İdiomlar dildə daha çox yayılmağa başladıqca artıq onun nüfuz dairəsi genişlənir, həddən artıq istifadə

olunur və dildə klişelərə çevrilir. Buna misal olaraq “when pigs fly”, “a piece of cake” kimi idiomları göstərmək olar. Hər bir ölkənin öz mədəniyyəti, qayda-qanunları vardır ki, ingilis dilində də idomları istifadə edən zaman dilin qayda-qanunlarını, ölkə mədəniyyətini bilmək lazımdır. Yazılı və ya şifahi nitqdə bu kimi problemlər tərcümə zamanı da çətinlik yaradır və bəzən danışanın nə dediyini, fikrini anlamaq başa düşülən olmur.

Bir sıra dilçilər vurğulayır ki, bəzi insanlar dilin qaydalarını mükəmməl şəkildə bilməsinə rəğmən dildə ünsiyyət qura bilmirlər. C.Cacciari bunun səbəbini dili ikinci dil olaraq öyrənməkdə görür və idiomların ana dilində daha başa düşülən, xarici dil öyrənənlər üçünsə daha qəliz olduğunu iddia edir.

Hal-hazırda demək olar ki, ingilis dilində 25 000-dən çox idiom var və onların əksəriyyətini anlamaq,yadda saxlamaq qeyri-mümkündür. Qeyd etmək vacibdir ki, idiomlar dilin bir hissəsini təşkil edir və həmin ifadələri bilmək danışanın fikrini, emosiyalarını daha dərindən anlamağa kömək edir. Bu idiomlar bəzən hərfi, bəzən məcazi məna ifadə edə bilər və buna görə də metafora idiomların əsas xüsusiyyəti kimi başa düşülür. Misal olaraq “hold your tongue (dilini tut)” ifadəsini göstərmək olar. Dili bilməyən bir şəxs bu ifadəni hərfi tərcümə edərkən onun məcazi mənada olduğunu anlamayacaq və bu bir sıra problemlərə gətirib çıxaracaq. İdiomları öyrənən zaman onları lüğətlərdən və ya bir sıra kitablardan mənimsəmək olar. Lakin bəzi tədqiqatçılar, xüsusilə M.Makkartiyə görə dili bu üsulla, yəni lüğətlərdən öyrənmək uşaqlar üçün çox maraqsızdır.

İngilis dilində idiomların rolu danılmazdır və onlar dilə müxtəlif yollarla daxil olmuşdular. Onların dilə daxil olmasının əsas səbəbi antik dövrdə insanların yazılı nitqdən istifadə etməməsi və praktiki olaraq savadsız olmaları idi. Lakin idiomlar uzun illər o qədər istifadə olunmuşdur ki, artıq onların dildə idiomatik ifadə olduğunu anlamaq olmur. Müvafiq olaraq idiomlar dildə tez-tez işlədilərək nəsildən-nəsilə ötürülmüşdür. Digər tərəfdən bu ifadələr dilə yazıçılar tərəfində daxil edilmiş, İncildə isə mənşəyini tapmışdır. İdiomlar xüsusi ilə dildə danışanın öz fikrini daha səlis, doğru ifadə etməsinə imkan verir. Misal olaraq “you are correct (düz deyirsən)” deməkdənsə, “you hit the nail on the head” demək daha maraqlı və təsirli bir ifadədir. J.Lionun dediyi kimi məcazi ifadələri anlamadan danışanı başa düşmək, ünsiyyət zamanı iştirak qeyri-mümkün olur.

İdiomların əhəmiyyətindən danışarkən onların daxili xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Bir idiomun cümlədə işlədilməsi və onun kəsb etdiyi məna həmçinin bir sözün mənasına bərabər ola bilir. İdiomları cümlədə ayırmaq, bölmək və ya dəyişdirmək mümkün olmur, çünki onlar dildə hazır şəkildə olan ifadələrdir. V.Çeyf, N.Nayak, Q.Nunberq və başqaları idiomatik və qeyri-idiomatik ifadələrin xüsusiyyətləri haqqında daha ətraflı fikirlər söyləmişlər. Beləliklə, araşdırmalar əsasında idiomları iki qrupa bölmək olar:

1. Tərkib hissəsinə görə ayrılmayan ifadələr. (face the music)
2. Tərkib hissəsinə görə ayrılan ifadələr. (make someone's blood boil)

Birinci qrup idiomlar donmuş ifadələrdir və bu ifadələrin tərkibinə başqa söz əlavə etmək mümkün deyil. İkinci qrup idiomların isə tərkib hissələri fərdi məna daşıyır.

İkinci bir yanaşmaya əsasən C.Fernardo idiomları üç qrupa bölmüşdür:

1. Saf idiomlar
2. Yarım idiomlar
3. Hərfi idiomlar

Nəticə olaraq belə qərara gəlmək olar ki, idiomlar dildə xüsusi bir bölməni təşkil edir və onların tədqiqi hər zaman aktual bir mövzu olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, idiomlar həmçinin təhlil olunmayan bir vahid kimi işlənilir və onlarda bəzi sintaktik dəyişikliklər aparıla bilər. Bu kimi problemlərə əsaslanaraq idiomların əsas tədqiqində çətinlik törədən amillərdən birinin də məhz onların məchul növ kimi sintaktik dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Bəzi idiomlar məchul növ kimi sintaktik dəyişikliyə məruz qalarkən, bəzilərində isə belə dəyişikliklər mümkün deyil.

İdiomlar və ya hər hansı bir frazeoloji birləşmənin yaranmasının əsas səbəbi insan beynindəki şüurun həcmi ilə müəyyən edilir. Bununla bərabər bu kimi frazeoloji vahidlərin yaranmasının əsas səbəbi şüurda həkk olunmuş obrazlardır.

Ədəbiyyat

1. *Cacciari C., Tabossi P. Idioms: processing, structure, and interpretation. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1993*
2. *Cutler A. Idioms: the colder the older.*
3. *Fernando C. Idioms and Idiomaticity. Oxford: Oxford University Press, 1996*
4. *Richards J.C., Schmidt R. Longman dictionary of language teaching and applied linguistics. London: Pearson, 2010*

L.İ.Namazova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lamiye.namazova@inbox.ru

MİLLİ AİLƏ DƏYƏRLƏRİ

Xülasə

Ailə təkcə hər hansı bir sivilizasiyanın bünövrəsi deyil, həm də milli-mənəvi idealların anbarıdır. Ailə bir sistem olaraq çoxşaxəli əlaqələrdən ibarətdir. Bu, nənə və babaları, müxtəlif nəsillərin nümayəndələrini və qohumları özündə birləşdirən, valideyn-övlad münasibətlərindən asılı olmayaraq valideyn-övlad əlaqələrini ifadə edən hərtərəfli sistemdir. Müasir dünyada ailə institutu sosial, mədəni və siyasi inkişafları əks etdirən sosial institut kimi fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən zamanın çağırışlarına uyğun olaraq ailə institutunun funksiyalarına mütəmadi olaraq yeni elementlər daxil olur. Ailə mənsub olduğu xalq və millət haqqında ilkin təsəvvürləri formalaşdırır. Bu məqalədə ailənin milli-mənəvi idealları təcəssüm etdirib ötürməyindən, uşaqların ilk təhsil və tərbiyəsini almağından, şəxsiyyətlərin formalaşdığı yer olan ailədən bəhs olunur.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ СЕМЕЙНЫЕ ЦЕННОСТИ

Резюме

Семья является не только ядром любого общества, но и носителем национальных и нравственных ценностей. Семья как система включает в себя многосторонние отношения. Это широкая система, включающая бабушек и дедушек, представителей разных поколений и родственников, выражающая отношения между родителями и детьми в отдельности, а также детско-родительские отношения. В современном мире институт семьи выступает как динамичный социальный институт, отражающий социальные, культурные и политические изменения. По этой причине в соответствии с требованиями времени в функции института семьи регулярно включаются новые элементы. Семья формирует первоначальные представления о народе и нации, к которой она принадлежит. В данной статье говорится о семье, воплощающей и передающей национальные и нравственные идеалы, о первом образовании и воспитании детей, о семье, являющейся местом формирования личности.

NATIONAL FAMILY VALUES

Summary

The family is not only the core of every society, but also the bearer of national and moral values. The family as a system includes many-sided relationships. It is a broad system that includes grandparents, representatives of different generations, and relatives, expressing the relations between parents and children separately, as well as parent-child relations. In the modern world, the family institution acts as a dynamic social institution reflecting social, cultural and political changes. For this reason,

according to the demands of time, new elements are regularly included in the functions of the family institution. The family forms the initial ideas about the people and nation to which it belongs. This article talks about the family embodying and transmitting national and moral ideals, the first education and upbringing of children, and the family, which is the place where personalities are formed.

Açar sözlər: *ailə, qadın, uşaq, adət-ənənə, dəyər*
Ключевые слова: *семья, женщина, ребенок, традиция, ценность*
Key words: *family, woman, child, tradition, value*

Sağlam ailə sağlam cəmiyyətin göstəricisidir. Beləliklə, sağlam ailə cəmiyyətin və dövlətin təməlidir. Müasir qloballaşma və müasirlik dövründə bu məsələdə valideynlərin üzərinə mühüm vəzifə düşür. Ailələr texnologiya və iqtisadi tərəqqinin, eləcə də qloballaşmanın yaratdığı problemlərlə üzləşirlər. Bu problemləri tanımayan, yarandığı zaman onları həll edə bilməyən xalqların yaşayaraq öz dəyərlərini, adət-ənənələrini gələcək nəsillərə ötürməsi şübhəli görünür. Milli-mənəvi prinsiplərdən biri qloballaşmanın pəncələri arasında itəndə ailə mühitindəki korrupsiya zaman keçdikcə bütün cəmiyyətə yayılır.

Samirə Qarayeva (2021) öz elmi məqaləsində Azərbaycan ailələrində evlilik münasibətlərində qadınların rolundan və Azərbaycanda milli ailə dəyərlərindən bəhs edir. O qeyd edir ki, XX əsrin ilk yarısına qədər qadınlar əmək bazarına çıxış əldə edən zamandan öncəki dövrdə Azərbaycanda ailə dəyərləri tamamilə indikindən fərqli və xeyli konservativ prinsiplərə əsaslanırdı. Belə ki, kişilər qadınlardan üstün hesab edilirdi, qadınlar məişət işlərinə cəlb edilər və onların hüquq və azadlıqları xeyli məhdud olurdu, habelə cəmiyyət arasında "qız uşağına bunlar olmaz" deyilərək qadın cinsinə qoyulan qadağalar və basqılar məhz ailə dəyərləri olaraq tanınırdı (7).

Yuxarıda Qarayevanın bəhs etdiyi ailə dəyərləri əslində ənənəvi ailə dəyərləri adlanır. Günümüzdə bu dəyərləri məhz cari dövrün şərtlərinə adaptasiya olunmuş yeni – müasir dəyərlər tutdu.

Bir vaxtlar böyüklərin yanında ailə qayğısını göstərməyin qeyri-etik sayıldığı bir tendensiya artıq qayğısız bir ailə mühitinin qeyri-sağlam fərdlər yetişdirdiyi tendensiya ilə əvəz edildi.

Qayğı baxımından əskiklik yaşanılan ailələrdə sevgi, hörmət və etibar, qarşılıqlı anlayış yerinə paxıllıq, iqtsiadi maraqlar ikiüzlülük, xəyanət və xudbinlik kimi hisslər ortaya çıxır və bu da ailələri faciəyə sürükləyir. Belə ki, fərdlər sədaqət, ədalət, şəfqət və mərhəmət hisslərini itirdikdə onların sülh, sakitlik və hörmət içində bir arada yaşamaları qeyri-mümkün olur.

Nəticə etibarı ilə valideynlərdən övladlarının təhsilində və öz ölkəsini təmsil etmək mövqeyində keçmişlə müqayisədə daha çox rol almaları tələb olunur. Ailənin ictimai formalaşmada ən nüfuzlu mövqeyə yüksəlməsinə görə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün ailəyə dövlət yardımı hər zamankindən daha

mühümdür. Xalq olaraq ailədən başlayaraq bəşəri dəyərlər milli-mənəvi dəyərlərə, keçmişindən və milli mənsubiyyətindən aldıqları güclə qul psixologiyasından uzaq olan demokratik prinsiplər və güclü sevgi və ədalət hissi ilə gələcəyə inamla baxan, adət-ənənələrə sadiq, eyni zamanda, milli-mənəvi dəyərlərə sahib olan fədakar və qətiyyətli gənclər formalaşmışdır.

Biz əsas diqqətimizi köhnə dəyərlərin arasından məntiqəuyğun olanları saxlayıb, yerdə qalanları yeni dövrə uyğunlaşdırmağa və beləliklə köhnə ailə dəyərlərimizi daha yeni, daha adaptasiya etdirilmiş formada yaşatmağa yönəltməliyik. Qloballaşmanın hər yerdə hiss olunduğu və hər şeyin maddiləşdiyi bir dövrdə "sağlam cəmiyyət" formalaşdırmaqdan ötrü məhz mənəvi dəyərlərlə bağlı güclü maarifləndirmə istiqamətləri tələb edilir.

Müqayisə üçün bildirməliyik ki, hazırda müasir Qərb sivilizasiyasında müşahidə olunan neqativ hallar əxlaqi keyfiyyətlərin dəyərdən düşməsi ilə nəticələnmişdir. Bu zərərin nəticəsi olaraq, bir neçə ölkə ailə institutunu bir mənəviyyat institut kimi deyil, məhz investisiya aləti kimi qəbul etməyə başlamışdılar. Demoqrafik böhranın Qərbdə geniş yayılmış məsələ olduğu və elmin cəmiyyətin ailə quruluşu haqqında biliklər verə bilmədiyi təkzibolunmaz reallıqdır (1,52).

Zənnimcə, müasir ailə dəyərləri məhz aşağıdakı prinsiplərin üzərində qurulmalıdır:

- ailə məhz sevgi üzərində qurulmalıdır;
- fərdi xoşbəxtlik prinsipi ümumi cəmiyyətin rifahı və mənəviyyatı prinsipindən üstün olmamalıdır;
- nikaha daxil olan insanlar eyni zəka və baxışlara malik olmalıdırlar və psixoloji olaraq, həmçinin mənəvi sağlam, güclü fərdlər olmalıdırlar ki, onların yetişdirdikləri uşaqlar da eyni qaydada sağlam təməl əsasında böyüyüb başa çata bilsinlər;
- əlavə olaraq nikaha daxil olan ailə üzvlərinin həm də mədəni səviyyələri bir-birilərinə uyğun olmalıdır;
- sonda isə nikaha daxil olan ailə üzvlərinin sosial və iqtisadi mövqeləri uyğun olmalıdır.

Ümumiyyətlə, ailə məsələsi daima müqəddəs tutulmalı və ailə quracaq olan şəxslər mütləq şəkildə ailə quracaqları insanlar baxımından diqqətli olmalı, ailəyə ötəri bir mərhələ kimi baxmamalı, bunu təzyiq altında, icbari şəkildə həyata keçirməməli, habelə ailə planlaması etməzdən əvvəl ciddi planlar qurmalıdırlar. Keçmiş ailə dəyərlərimizdə boşanmaq məsələsi birmənalı qəbul edilmirdi, hazırda isə hər iki cins, həm kişi, həm də qadın boşanmaqda sərbəstdirlər. Əlbəttə, boşanma seçiminin olması bəzi hallarda fərdlərin psixoloji-sosial inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir, amma mən düşünürəm ki, bu, əslində ən asan yoldur.

Mən düşünürəm ki, evli olan cütlüklər müvafiq addımı atmazdan əvvəl ailə psixoloquna, terapevtə baş çəkməli, boşanma qərarı verməzdən əvvəl ailənin dağılmaması və ailə mühitinin sağlamlaşdırılması üçün bütün səylərini səfərbər etməlidirlər və yalnız bütün cəhdlər əgər boşa çıxarsa, o halda artıq son qərarlarını verməlidirlər.

Amma, əlavə olaraq, keçmiş ailə dəyərlərimizə zidd olsa da, mən düşünürəm ki, insanlar nikaha daxil olub bir ailə olmazdan əvvəl birlikdə yaşamalıdırlar və bir-birilərini daha yaxından tanımalıdırlar. Bu zaman artıq onlar həqiqətən də bir-birilərini sevib-sevmədiklərini və sağlam ailə ola bilib-bilməyəcəklərini başa düşəcəklər.

Sevgi əbədi və plansız olduğu üçün hər ailə onun üzərində qurulmur. Birgə yaşayış müddətində isə empatik narahatlıq və dərin hörmət hissləri sevgiyə çevrilir. Uzunömürlü, sağlam ailənin inkişafı üçün qadın və kişilərin bir-birlərinin həyat və mədəni səviyyələrə baxışlarını balanslaşdırmaları, hər iki tərəfin məsuliyyət və hörmət nümayiş etdirmələri vacibdir (2).

Ailə qurmaq və onu dağıtmaq sadədir, lakin həyatın çətinliklərinə tab gətirmək çətin və nəcib bir işdir. İnsan varlığının ən mühüm mərhələlərindən biri olan evlilik öz mahiyyəti və keyfiyyəti baxımından böyük məsuliyyət tələb edir. Ailənin dağılması psixi və sosial sarsıntılarla müşayiət olunur (3, 527).

Bu vəziyyətdən ən çox uşaqlar təsirlənir. Eqoizm və öz razılığını camaatın xeyrinə üstün tutmaq boşanmalara səbəb olan mənəvi pozğunluqlardandır. Başqalarının fikirlərinə məhəl qoymamaq, həmişə “mən”dən istifadə etmək “biz” anlayışını sarsıdır.

Təəssüf ki, Azərbaycan cəmiyyətində bəzən müasir görkəmli, lakin məşədi təfəkkürlü gənclər ailə qurduqdan sonra (ailənin sevgi üzərində qurulmasına baxmayaraq) qadına qadağalar qoyur, özünü qəbul etməklə yanaşı, sənətini də qəbul etmir. Gənclərdə evləndikdən sonra bu əlamətlərin yaranmasının qarşısını almaq üçün tərəflər ümumiliyə, demokratik düşüncə tərzinə, mədəni səviyyəyə, hörmətə və qayğıya yüksək qiymət verməlidirlər.

Kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən də televiziyanın ailə dəyərlərinin təbliğində mühüm vəzifəsi var. Bu, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinin ictimai və dövlət televiziyasının rəhbər prinsiplərindən biri olmasından aydın görünür. Ancaq özəl televiziyalar nadir hallarda ailə dəyərlərimizi təbliğ edirlər. Sosial məişət proqramlarında verilişlərin ardınca reklam verən televiziyalarda cəmiyyətin yalnız xoşagəlməz cəhətləri göstərilir (4, 61).

Lakin Azərbaycan cəmiyyətində müstəsna ailələr bu nisbətlə müqayisədə qeyri-mütənasib şəkildə yayılıb və bolluq təşkil edir. Düzdür, ailə məsələlərinə diqqət çəkməklə cəmiyyətin çatışmazlıqlarını göstərmək olar, amma burada tarazlıq pozulmamalıdır. Kütləvi informasiya vasitələrinin qlobal inteqrasiyasını və miqyasını nəzərə alsaq, bir milləti təmsil edən ailələrin

həmin xalq haqqında fikir formalaşdırdığını da nəzərdən qaçırmaq olmaz. Kütləvi informasiya vasitələri də adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi ideallarımızı örnək edən müxtəlif sosial təbəqələrdən olan ailələri əks etdirməli və onları təşviq etməlidir. Və bu ailə formasının mükəmməlliyinin və uzunömürlülüyünün açarlarını açmaqla, bəlkə də yeni həyat quracaq gəncləri maarifləndirə bilər (5, 131).

Beləliklə, ailə birgə yaşayışın ilk modeli kimi səadət mənbəyi, müqəddəs dəyər, millətin yaşaması üçün əsasdır. Çağdaş Azərbaycan ailəsi bu təməli layiqincə qurmaq və bu dəyəri qoruyub saxlamaq üçün həm ixtiraçı, həm də qoruyucu olmalıdır. Zamanın sınağından çıxmış və indi də varlığını davam etdirən ailə dəyərlərimiz qorunmalı və qorunmalıdır. Eyni zamanda, demokratik ideallara sarılmalı, zamanın nəbzini izləməli, faydalı ənənələrimizə xələl gətirməyəcək yenilikləri qəbul etməliyik. Fərdlərin fikir və seçim azadlığı məhdudlaşdırılmamalıdır.

Ailə dəyərlərinə gəldikdə isə, düşünürəm ki, günümüzdə fərdlər ailə olmazdan öncə hələ tanışlıq mərhələsində aralarında hansı ailə prinsipləri və dəyərlərinin onların evliliklərinin mərkəzlərində duracaqlarını qarşılıqlı şəkildə müəyyən etməlidirlər ki, evlənəndən sonra ortaya çıxacaq olan yanaşma düşünücələr aralarında ziddiyyət formalaşdırmasın.

Ədəbiyyat

1. *Allahyarova T., Balayeva A. “Azərbaycanda mövcud ailə münasibətləri: sosial-psixoloji təhlil.” Bakı, 2021, 64 səh.*
2. *http://ikisahil.az/post/85487-news-85487*
3. *Hüseynzadə R., Allahverdiyeva L. “Ailə Pedaqogikası.” Bakı, 2016, 706 səh.*
4. *Mehtiyev E. “Azərbaycanda ailə dəyərləri.” Bakı, 2018, 73 səh.*
5. *Андреева Т.В. “Семейная психология.” Москва, 2004, с.129-140.*
6. *Джамалов Э.С. “Особенности семейного воспитания в Азербайджанской культуре”. Моя профессиональная карьера, 2021, 1(23), с.285-289.*
7. *Караева Н.С. “С упружеская роль женщин в азербайджанских семьях”. Актуальнi питання гуманiтарних наук, 2021, с.238-243.*

S.C.Məmmədzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mammadzadesabina8@gmail.com

MÜSAİR ŞƏRAİTDƏ UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNDƏ SOSİALLAŞMANIN ROLU

Xülasə

Uşaqların sosiallaşması uşaqların əsas motor bacarıqlarını, dil bacarıqlarını, ilkin özünə qulluq bacarıqlarını və özünə qulluq bacarıqlarını əldə etdiyi prosesdir. Məqaləmizdə uşaqlarda sosiallaşma, onun vacibliyi haqqda məlumatlar əldə edəcəyik.

РОЛЬ СОЦИАЛИЗАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ ДЕТЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

Социализация ребенка — это процесс, посредством которого дети приобретают основные двигательные навыки, языковые навыки, базовые навыки самообслуживания и навыки самообслуживания. В нашей статье мы получим информацию о социализации у детей и ее важности.

THE ROLE OF SOCIALIZATION IN EDUCATION OF CHILDREN IN MODERN CONDITIONS

Summary

Child socialization is the process by which children acquire basic motor skills, language skills, basic self-care skills, and self-care skills. In our article, we will get information about socialization in children and its importance.

Açar sözlər: *sosiallaşma, uşaqların sosiallaşması, sosiallaşmanın əhəmiyyəti, uşaqların tərbiyə mexanizmi, sosiallaşmanın şərtləri*

Ключевые слова: *социализация, социализация детей, значение социализации, механизм воспитания детей, условия социализации*

Key words: *socialization, children's socialization, the importance of socialization, the mechanism of children's upbringing, conditions of socialization*

Sosiallaşma elə bir sistemdir ki, insan öyrənmək üçün ömrünün sonuna qədər bu sistemi istifadə edə bilər. Biz hər birimiz doğulduğumuz andan etibarən sosiallaşmağa başlayırıq və bunun nəticəsində yeni vərdiş, bacarıq, biliklərə yiyələnmiş oluruq. Sosiallaşma ailədən başlayır, məktəblərdə,

kollektivlərdə, universitetlərdə, ümumiləşdirsək, cəmiyyət arasında davam edir. (1)

İnsan böyüdükcə mühiti, maraqları, düşüncələri dəyişdiyi kimi sosial həyatı da dəyişir. Onda belə nəticəyə gələ bilərik ki, yaş faktoru sosiallaşma prosesində vacib elementdir. 4-5 yaşlı uşağın sosiallaşması üçün lazımlı mühit ilə 20-25 və ya 40-50 yaşlı insanların sosiallaşması üçün yaranan mühit eyni ola bilməz. (2)

Sosiallaşma, uşaqların ilk illərində inkişafının vacib hissəsidir. İnkişaf körpə anadan olduğu andan başlayır və yetkinlik yaşına qədər davam edir. Uşaq inkişaf mərhələlərinin hər birini günü gündən daha yaxşı formalaşdırır. Uşağın nə qədər böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq hər bir qarşılıqlı əlaqəsi ona dil bacarıqlarını öyrənməyə, duyğuların öhdəsindən gəlməyə və sosial normalar çərçivəsində işləməyə kömək edir.

Uşaq böyüdükcə düşüncələrini və duyğularını necə müəyyənləşdirməyi öyrənməyə başlayacaq. Onlar, həmçinin ətrafdakıların hisslərini tanıyacaq, bir insanın xoşbəxt və ya kədərli olduğunu deşifrə edə biləcəklər. Onlar stresi idarə etməyi, münaqişələri həll etməyi və ətrafdakılarla ünsiyyət quraraq uyğunlaşmağı öyrənəcəklər.

Uşaqların sosiallaşması üçün vacib bir sıra faktorlarla tanış olaq: (4)

1. Ailə

Ailə uşağın sosiallaşmasının ilk dərsində böyük rol oynayır. Bu, fərdlərin bir qrupun fəaliyyət göstərən üzvlərinə çevrilməsi və həmin qrupun ümumi dəyərlərini, davranışlarını və inanclarını mənimsəməsi prosesidir. Bu, uşağın erkən təcrübələrinin strukturunu təmin edir. Onlar hər bir vəziyyəti və hiss edə biləcəkləri hər bir emosiyanı idarə etməyin yolları üçün ailəsini müşahidə edəcəklər. Uşaqlar ailə üzvlərinin xoşbəxtlik, çətin vəziyyətlər, şənliklər, fikir ayrılıqları və s. hallarını izlədikcə etibar etməyi öyrənirlər.

2. Dostluq

Sosiallaşaraq, uşağın empatiya bacarıqlarını inkişaf etdirməyi, dil bacarıqlarını təkmilləşdirməyi, paylaşma və komanda işi anlayışlarını kəşf etməyi, özünə inamını artırmağı və məktəbə daha yaxşı hazırlaşmağı öyrənəcək. Sosiallaşma yolu ilə bu anlayışları tətbiq etmək uşaqlara dostluq qurmağa kömək edəcək və buna görə də başqalarına hörmət etməyi öyrənəcək.

Sosiallaşma sadəcə ağlımıza gələn tipik tərif deyil: dostlarla görüşmək və bir-birimizlə söhbət etmək. Uşaqlar dostları ilə oynayır və söhbət edə bilərlər, lakin bu, onların inkişafına daha çox kömək edir. Əvvəlcə balacanızı buraxmaq çətin ola bilər, lakin onların çiçəklənməsinə icazə vermək həyatlarının qalan hissəsi üçün faydalı olacaqdır.

3. Uşaq bağçasına və yaxud məktəbə getmək

Uşaqlar ətrafında nə qədər öz yaşıdları ilə vaxt keçirsə, bir o qədər daha çox uşaq görər və sosiallaşmaq üçün ona münasib şərait yaranar.

Belə sual yarana bilər ki, erkən yaşda sosiallaşmanın mahiyyəti nədir? Gəlin aşağıda erkən yaşda sosiallaşmanın 7 müsbət xüsusiyyətini yazaq. (3)

1) Komandanın bir hissəsi olmağı öyrənmək.

Uşaq bağçası təcrübəsi uşaqlara komandanın bir hissəsi olmağı öyrətməyə kömək edir. Növbəli davranma, paylaşma və davranış tərzi sinifdə modelləşdirilir və həvəsləndirilir. Uşaqlar necə yaxşı dost olmağı və müxtəlif vəziyyətlərdə uyğun davranışların sərhədlərinin nə olduğunu öyrənirlər.

2) Problemi həll etməyi öyrənmək.

Problemlərin həlli və əsaslandırma bacarıqlarının formalaşdırılması kurikulumun bir hissəsidir. Uşaqlar çətinliklərlə üzləşərkən təslim olmamağı öyrənir və istər akademik, istərsə də sosial həyat problemlərini həll etmək üçün strategiyalar hazırlayırlar.

3) Təlim keçmiş kadrların dəstəyi.

Əksər valideynlər öyrənmə pozuntularının ilkin əlamətlərinin nə olduğunu bilmirlər. Digərləri uşaqlarının idrak və ya intellektual problemlərlə üzləşə biləcəyini qəbul etmək istəmirlər. Erkən müdaxilə ilə uşaqlar məhsuldar yola çıxa və böyüklüyünü davam etdirə bilərlər.

4) Məktəbə hazır olmaq.

Uşaq bağçaları uşaqlara gündəlik cədvəllərlə məktəbə bənzər iş rejiminə keçməyə kömək edir. Yaxşı təchiz olunmuş uşaq baxımı müəssisəsi təkcə məktəbə bənzər mühiti təqlid etmir, həm də yaşa uyğun öyrənmə və oyun vasitəsilə öyrənməni fəal şəkildə təşviq edir.

5) Dil bacarıqlarının inkişafı.

Müxtəlif yaşlarda keçirilən bir çox insanla ünsiyyət, uşağın şifahi bacarıqlara yiyələnməsinə kömək edir. Hekayə vaxtı, dramatik oyun və hətta digər uşaqlarla söhbət etmək uşağın özünü şifahi ifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir. Adekvat şifahi bacarıqlara malik olmayan uşaqlar tez-tez məyus olur və nəticədə müxtəlif anti-sosial davranışlar nümayiş etdirirlər.

6) Hakimiyyətə hörmət.

Hörmət evdə başlasa da, valideynlərindən başqa səlahiyyətlərə hörmət etməyi öyrənmək bir çox uşağın mübarizə apardığı bacarıqdır. Uşaqlar hakimiyyətə hörmətin real dünya nəticələri olduğunu tez öyrənirlər. Oyuncaqlara qulluq etmək, təlimatlara əməl etmək, nağıl dinləyərkən və ya televiziya şousuna baxarkən sakit oturmaq bütün uşaqlardan səlahiyyətlərə qulaq asmağı və onlara əməl etməyi tələb edir. Onlar öyrənirlər ki, əgər hakimiyyətə məhəl qoyulmursa və ya ona qarşı çıxırsa, bunun nəticəsi oyuncaqların qırılması və fəaliyyətdən həzz ala bilməyən sinif yoldaşlarının qəzəbinə səbəb olur.

7) Ayrılmanın asanlaşdırılması və yeni bağların yaradılması.

Uşaq bağçasında uşaqlar, part-time, bəzən də uzun müddət valideynlərindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərməyi öyrənirlər. Onlar mütləq öyrənirlər ki, valideynlərin geri qayıtmasına inanmaq olar. Ayrılmaq tərk edilmək deyil. Onlar öyrənirlər ki, ehtiyaclarını ödəmək üçün etibar edilə bilən (valideynlərindən başqa) rutinlər və insanlar var. Yalnız bu deyil, həmyaşıdları ilə güclü əlaqələr qurmağı öyrənirlər. Və günün sonunda, onlar valideynləri ilə bölüşmək üçün gözəl təcrübələr və hekayələr, eləcə də vermək üçün "hədiyyələr"lə valideynləri ilə görüşürlər. Bir sözlə, onların dünyası eksponent olaraq genişlənir və bu, məktəbə keçidi asanlaşdırır.

Sosiallaşmanın ən mühüm cəhəti onun tərbiyəvi əhəmiyyətidir. O, uşaqların sosial inkişafı ilə əməkdaşlıq edir, sosial normaların öyrədilməsini həyata keçirir, uşaqlarda başqalarına qarşı empatiya ruhunu tərbiyə edir.

Uşaqlıq insanın sosiallaşmasının kritik dövrüdür. Uşaqların bütün sosiallaşma prosesində müxtəlif yaş mərhələlərinə uyğun olaraq aşağıdakı keçid dövrləri olur:

1) 0-1 yaş. Döl ananın içindəki mühitdən anadan kənar mühitə keçir və ətrafındakı insanlarla ilkin ünsiyyət qurmağa başlayır.

2) 1 yaşdan 3 yaşa qədər. Gəzinti və danışmağı öyrənmə məşqləri vasitəsilə uşaqlar özlərini və ətraflarını dərk etmə prosesində mühüm addım ataraq qarşılıqlı əlaqə və sosiallaşma diapazonunu genişləndirirlər.

3) 3 yaşdan 6 yaşa qədər. Uşaqların özünüdərkinin formalaşması mərhələsində psixoloji inkişaf sürətlə dəyişir, şəxsiyyət özünü göstərməyə başlayır, şüur və fəaliyyətin müstəqil meyli ən güclüdür.

4) 6-11, 12 yaş. Diqqətçəkən cəhət ondan ibarətdir ki, əhval-ruhiyyə nisbətən sabitdir, öz iradəsi və inadkarlıq fenomeni getdikcə aradan qalxır, daha çox "rollar" oynanır, şəxsiyyətlərarası münasibətlər mürəkkəbləşir.

5) Qızlar 11-12, oğlanlar isə 13-14 yaş. Uşaqlarda yeniyetməlik dövrünün başlanğıcıdır. Uşaqlığın uşaqlığından qurtulmağa, yeniyetməlik dövrünə qədəm qoymağa, uşaqlıqdan yetkinliyə keçidə başlayırlar. Özünüdərk daha da inkişaf etdirildi, tədricən öz şəxsiyyət keyfiyyətlərini şüurlu şəkildə dərk edə və qiymətləndirə bilir, müstəqillikləri xeyli möhkəmlənir. Eyni zamanda, sosial dairə genişlənir, dostlar və tərəfdaşlar həyatlarında mühüm yer tutmağa başlayırlar.

Ədəbiyyat

1. *Təhsil lüğəti. Şanxay Təhsil Mətbuatı, 1998.*
2. *Doç.Dr.M.Sait Doğan, Sosyalleşme, Sosyal değişme ve siyasal sosyalleşme.*

3. *https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://dergipark.org.tr/en/download/articlefile/100968&ved=2ahUKEwjxsM_99qf9AhUBsKQKHZQVBKgQFnoECBgQAQ&usg=AOvVaw2OqWntb-n2eCr1cabGZI68*
4. *https://baike.baidu.hk/item/%E5%85%92%E7%AB%A5%E7%A4%BE%E6%9C%83%E5%8C%96/1349636*
5. *Ə. Paşayev, F.Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı. 2017.*
6. *Ə.Ağayev, Y.Rzayeva, T.Hüseynova, T.Vahabova. Sosial pedaqogika. Bakı. 2008*
7. *M.İsmixanov, S.Vəliyeva. Sosial pedaqogika. Bakı. 2013.*

M.S.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mujganeliyeva00@gmail.com

TƏHSİLALANLARDA MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİNİN SƏRİŞTƏ SƏVİYYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASININ MONİTORİNQİ

Xülasə

Yerli təhsilin müasirləşdirilməsi təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətcə yeni xüsusiyyətlərini və onun keyfiyyətinin resurs təminatının əsas amili kimi pedaqoji kadrlara olan tələbləri müəyyən etmişdir. Pedaqoji fəaliyyət subyektinin peşə səriştəsinin davamlı təkmilləşdirilməsi problemi təhsil sisteminin tələblərinə cavab verməli olan cəmiyyətin dinamik inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq aktualdır. Hər bir müəllimlik peşəsinə yiyələnmək istəyən təhsilalan öz peşə fəaliyyətini dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmağı, peşəkar səviyyəsini davamlı olaraq təkmilləşdirilməyi, xarici dəyişikliklərə, yeni çağırışlara tez və effektiv cavab verməyi bacarmalıdır. Məqalə müəllimlik peşəsinə yiyələnmək istəyən təhsilalanların peşə səriştəsinin formalaşma səviyyəsinin monitorinqi modelinin təsvirinə həsr olunmuş, işlənib hazırlanmış və eksperimental olaraq sınaqdan keçirilmişdir.

МОНИТОРИНГ ФОРМИРОВАНИЯ УРОВНЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Резюме

Модернизация отечественного образования определила качественно новые характеристики образовательной деятельности и требования к педагогическим кадрам как ключевому фактору ресурсного обеспечения его качества. Проблема постоянного совершенствования профессиональной компетентности субъекта педагогической деятельности актуальна уже в силу динамичного развития общества, требованиям которого и должна соответствовать система образования. Педагог должен уметь приводить собственную профессиональную деятельность в соответствие с требованиями времени, непрерывно повышая свой профессиональный уровень, быстро и эффективно реагируя на внешние перемены и новые вызовы. Статья посвящена описанию разработанной и прошедшей опытно-экспериментальную проверку модели мониторинга уровня сформированности профессиональной компетентности педагога для студентов, которые хотят стать учителями.

MONITORING THE FORMATION OF TEACHING PROFESSION COMPETENCY LEVEL IN STUDENTS

Summary

Modernization of local education has determined qualitatively new features of educational activity and requirements for pedagogical staff as the main factor of resource provision of its quality. The problem of continuous improvement of the professional competence of the subject of pedagogical activity is already relevant in connection with the dynamic development of society, which must meet the requirements of the educational system. A teacher must be able to adapt his professional activity to the requirements of the times, continuously improve his professional level, respond quickly and effectively to external changes and new challenges. The article is devoted to the description of the model of monitoring the level of formation of the teacher's professional competence for students who want to be teacher, developed and experimentally tested.

Açar sözlər: *təhsilin müasirləşdirilməsi, müəllimin peşəkar səriştəsi, müəllimin peşəkar səriştəsinin monitorinqi*

Ключевые слова: *модернизация образования, профессиональная компетентность педагога, мониторинг профессиональной компетентности педагога*

Key words: *modernization of education, teacher's professional competence, monitoring of teacher's professional competence*

Yerli təhsilin modernləşdirilməsinin strateji istiqamətlərindən biri pedaqoji kadrların peşəkar fəaliyyətinin keyfiyyətinin təhsil paradiqmasında dəyişiklik nəticəsində yaranan və ümumi təhsilin, dövlət təhsil standartlarında əksini tapmış müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasıdır. Müəllim, təhsil fəaliyyətinin əsas təşkilatçısıdır, onun peşəkarlığı təhsilin yeni keyfiyyətinə nail olmaq üçün əsas amildir.

Ümumi təhsil təşkilatlarının pedaqoji işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə kompleks proqramda xeyli sayda müəllimin hazırkı peşə fəaliyyəti ilə peşə standartının tələbləri arasında uyğunsuzluğun mövcudluğu qeyd olunur. Beləliklə, qəbul edilir ki, müəllimlərin əksəriyyəti təhsilin yeni keyfiyyətinə nail olmaq, onun səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaqla bağlı təcili peşə problemlərini həll etməyə hazır deyil.

Bununla belə, suallar yaranır: faktiki peşə vəzifələri hansılardır və müəllimlər onları nə dərəcədə həll edə bilmirlər? “Nöqsanların” aradan qaldırılması üçün ən təsirli mexanizmlər hansı olmalıdır? Cəmiyyətdə və nəticədə təhsildə baş verən dinamik dəyişikliklərlə bağlı müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı necə təmin edilməlidir? Qiymətləndirmə və analitik prosedurların, ilk növbədə monitorinqin təşkili olmadan yuxarıdakı və digər

əlaqəli suallara cavab vermək mümkün deyil. Müasir təhsildə monitorinq tədqiqatları adi bir hadisəyə çevrilmişdir. Bu, təhsil sistemlərinin operativ və strateji idarə olunması üçün effektiv informasiya təminatı vasitəsi kimi monitorinqin funksionallığı ilə bağlıdır. (1)

Xarici sözlər lüğətində monitorinq "istənilən nəticəyə və ya ilkin ehtimallara uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədilə prosesin daimi monitorinqi" kimi müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda monitorinqin ümumi elmi xüsusiyyətləri kifayət qədər müəyyən edilmişdir ki, bu da onu zehni fəaliyyətin universal növü, reallığın öyrənilməsi metodu, fəaliyyətin idarə edilməsinə informasiya təminatı metodu, proqnozlaşdırmanın informasiya təminatı metodu kimi baxmağa əsas verir.

Baxılan fenomenin bir çox tərifləri arasında bizim anlayışımıza ən yaxın olanı A.N.Maiorov tərəfindən tərtib edilmiş tərifdir. Müəllif monitorinqi "bir sistem və ya onun ayrı-ayrı elementləri haqqında məlumatın toplanması, emalı, saxlanması və yayılması sistemi, bu sistemin idarə olunması üçün informasiya dəstəyinə yönəldilmiş, istənilən vaxt onun vəziyyətini mühakimə etməyə imkan verən və mümkün edən sistem" kimi şərh edir.

Eyni zamanda, biz monitorinqi texnologiya hesab etməyə meyilli oluruq, çünki o, texnologiyanın bütün xüsusiyyətlərini, yəni konseptuallıq, məntiqi ardıcıllıq, idarə oluna bilənlik, effektivlik və təkrar istehsal imkanlarını əldə edir. Bu, müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələrin, müəyyən şərtlərin təsiri altında dəyişməz olaraq davam edən və nəzərdə tutulan nəticəni təmin edən bir obyektin vəziyyətini və inkişafını izləmək üçün konseptual şəkildə qurulmuş, sistemoloji, idarə olunan bir prosesdir. Monitorinq onun mərhələlərini əks etdirən müəyyən struktura malikdir: (3,s 85)

- məqsəd qoyma (nəzarət tapşırığı);
- monitorinqin məzmununun, üsullarının müəyyən edilməsi;
- monitorinqin həyata keçirilməsi (obyektin vəziyyəti haqqında məlumatların toplanması, saxlanması);
- nəticələrin şərhi (qiymətləndirici nəticələr (qiymətləndirmə));
- nəticələrin təqdimatı.

Monitorinq komponentlərinin öz vəzifələri, xüsusi məzmunu var, vahid məntiqdə bir-birini izləyir, monitorinqin məqsədinə tabedir. Komponentlərin struktur və funksional əlaqələri əsasında vahid monitorinq dövrü formalaşır. Sistemin hər hansı bir komponentinin itirilməsi onun dağılmasına gətirib çıxarır, monitorinqi az dəyərli və keyfiyyətsiz edir. Əlbəttə ki, bu dövrə hər bir halda fərqli məzmunla doldurulur, lakin funksionallıq baxımından hərəkətlər eyni alqoritmə tabedir.

Monitorinq müxtəlif təhsil hadisələrini və ya proseslərini əhatə edə və izləməyə yönəldilə bilər. Eyni zamanda, monitorinq olunan fenomen və ya

prosesin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilən invariant monitorinq strukturu qorunur. Monitorinq tədqiqatının məqsədi onun obyektini təkmilləşdirmək üçün əks əlaqə yaratmaqdır. (2, s.430)

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı müəllimin peşəkar səriştəsinin formalaşma səviyyəsinin monitorinqinə də aiddir ki, bununla da biz müəllimin peşəkar səriştəsinin formalaşma səviyyəsi haqqında məlumatların toplanması, emalı, saxlanması və yayılmasının təşkili texnologiyasını nəzərdə tuturuq ki, bu da onun davamlı olmasını təmin edir.

Monitorinq prosedurunun effektivliyi, ilk növbədə, monitorinq modelinin dizaynı ilə bağlı onun elmi işlənməsi ilə təmin edilir. Model “ilkin sistemin bəzi vacib xassələrini əks etdirən obyektlər və ya işarələr sistemidir”.

Monitorinqin obyekti müəllimin peşəkar səriştəsidir. Hazırda müəllimin peşə səriştəsinin mahiyyətini, onun struktur və məzmununu nəzərdən keçirmək üçün vahid yanaşma mövcud deyildir. Müəllimin peşə səriştəsi bilikdən, peşə və həyat təcrübəsindən, dəyərlərdən və meyillərdən istifadə edərək peşəkar pedaqoji fəaliyyətin real vəziyyətlərində yaranan peşəkar problemləri və tipik peşə vəzifələrini həll etmək qabiliyyətini müəyyən edən ayrılmaz bir xüsusiyyətdir. Peşəkar səriştənin monitorinq obyekti kimi nəzərdən keçirilməsi onun operativləşdirilməsini, yəni ölçülə bilən dəyişənlər şəklində təqdim edilməsini tələb edir.

Problemi nəzərdən keçirməyimiz kontekstində peşəkar səriştələr inteqrativ sosial və peşəkar konstruksiya kimi müəllimin peşəkar səriştəsinin struktur komponentləri kimi tanınmalıdır. Bu konsepsiyanın məzmununun açıqlanmasında xeyli müxtəliflik var. (4, s.62)

Pedaqoji ədəbiyyatda mövcud olan səriştə anlayışlarının təhlili ona “fəal qabiliyyət” mənasını verməyə imkan verir ki, bu da müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirmək, dar bir vəzifəni (müəyyən növ tapşırıqları) həll etmək bacarığı kimi başa düşülməlidir. “Səriştə” anlayışının fəaliyyət tərifi onu fəaliyyətin məntiqi strukturuna daxil edir. Kompetensiya səriştələr məcmusundan formalaşır, onların formalaşma səviyyəsi müvafiq səlahiyyətlərə yiyələnmə dərəcəsini əks etdirəcək.

Təhsilin müasirləşdirilməsi şəraitində müəllimin aktual peşə problemlərinin uğurlu həllini müəyyən edən və monitorinq texnologiyasında ölçülən dəyişənlər kimi çıxış edən əsas peşə səriştələrinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var.

N.F.Radionova və A.P.Tryapitsynanın nöqteyi-nəzərini bölüşərək qeyd edirik ki, peşə pedaqoji fəaliyyət üçün əsas səlahiyyətlər cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində təhsil sisteminə olan tələblər kontekstində peşəkar fəaliyyətin “qurulması” üçün zəruri olanlardır. (6, s.12)

Müəllimin peşəkar səriştəsi səviyyəsində bir mütəxəssisin müəyyən bir növ peşəkar problemləri həll etmək üçün inteqral qabiliyyətinin inkişaf

dərəcəsini başa düşürük. Pedaqoji fəaliyyət subyektinin əsas peşə səriştələri ilə mənimsənilmə dərəcəsini əks etdirir. Monitorinq vəzifələri: (5)

1) Müəllimlərin peşə səriştəsinin mövcud vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq;
2) Müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərin normativlərə uyğunluq dərəcəsini müəyyən etmək;
3) Monitorinq edilən obyektin vəziyyətindəki meyilləri, potensial riskləri və cari problemləri təhlil etmək və müəyyən etmək;
4) Normativ tələblərə nail olmaq üçün müəllimlərin peşə səriştəsinin formalaşma səviyyəsinə dair analitik hesabat hazırlamaq və onun inkişafı üçün tövsiyələr hazırlamaq.

Monitorinq zamanı əldə edilən məlumatlar təcrübənin inkişafının elmi əsaslandırılmış proqnozlarını verməyə imkan verir, məcmu və fərdi peşəkar pedaqoji fəaliyyətin nəticələrinin proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi üçün əsas olur. Bu da öz növbəsində metodiki xidmətlərin idarəetmə və iş sistemlərini vaxtında yenidən istiqamətləndirməyə imkan verir. Strategiyanın işlənib hazırlanması üçün müvafiq məlumatların mövcudluğu innovasiyaların həyata keçirilməsi zamanı əvvəlcədən düşünməyə və fəal hərəkət etməyə imkan verir. Monitorinq məqsədlərinə uyğun sayğacın olmaması onun işlənib hazırlanmasını zəruri edirdi. Müəllifin "Müəllimin peşə səriştəsinin formalaşma səviyyəsinin müəyyən edilməsi" metodologiyası, məzmunu pedaqoji fəaliyyət subyektinin peşəkar səriştəsinin struktur komponentləri kimi əsas peşə səriştələrindən ibarət olan, dərəcəsindən asılı olaraq səviyyələr üzrə paylanan refleksiv sxemdir. Reflektiv diaqnostikaya müraciət onun müəllimin öz peşə fəaliyyətinə diaqnoz qoyması üçün psixoloji cəhətdən əlverişli mühit yaratmaq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Müəllimin peşəkar səriştəsinin monitorinqinin nəticələri aşağıdakı hədəf qrupları, bu və ya digər dərəcədə pedaqoji heyətin peşəkar inkişafı üçün sistemli dəstək işində iştirak edən potensial məlumat istehlakçıları üçün maraqlı ola bilər: (2, s.33)

- Təhsili idarəetmə orqanları (pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və resursların ayrılması);
- Təhsil işçiləri üçün əlavə peşə təhsili (təkmilləşdirmə) sisteminin təşkili (təkmilləşdirmə proqramlarının hazırlanması və tənzimlənməsi, təhsil sisteminin elmi-metodiki təminatının təkmilləşdirilməsi, müəllimlərin peşəkar səriştəsinin inkişafına kömək etmək üsullarının təkmilləşdirilməsi, təhsilin qiymətləndirilməsi, təlim təşkilatlarının fəaliyyətinin keyfiyyəti və s.);
- Bələdiyyə və institusional metodik xidmətlər (fərdi təhsil trayektoriyasının qurulmasında müəllimlərə yardım, müəllimlərə məsləhət dəstəyi və s.).

Beləliklə, sistemli şəkildə qurulmuş monitorinq proseduru peşəkar inkişafın kortəbii mexanizmlərindən şüurlu şəkildə idarə olunan və özünü idarə olunan prosesə keçidi təmin edir. Bu proses iştirakçılarının funksional və praktiki fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsinə kömək edir, onların pedaqoji heyətin peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsi və müəllimlərin tədris təcrübəsinin keyfiyyətinin dəyişdirilməsi sahəsində imkanlarını reallaşdırmağa kömək edir. Əgər monitorinq düzgün və sistemli şəkildə aparılarsa, təhsilanlarda müəllimlik peşəsinin səriştə keyfiyyətləri yüksək səviyyədə formalaşdırılar və təhsil prosesinin əsas iştirakçılarından biri olan müəllim fəaliyyət prosesində daim müvəffəqiyyət əldə edər.

Ədəbiyyat

1. *Комплексная программа повышения профессионального уровня педагогических работников общеобразовательных организаций (утверждена зам. Председателя Правительства РФ О.Ю.Голодец, 28.05.2014 № 3241п – П8) // Вестник образования России. – 2015. – № 4, февраль. – С. 23–32.*
2. *Словарь иностранных слов / отв. ред. В.В.Бурцева, Н.М.Семенова. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2003. – 820 с.*
3. *Майоров А.Н.Мониторинг в образовании. Книга 1 / А.Н.Майоров. – СПб. : Образование – культура, 1998. – 344 с.*
4. *Борытко Н.М. Диагностическая деятельность педагога / Н.М. Борытко. – М. : Академия, 2008. – 288 с.*
5. *Радионова Н.Ф. Перспективы развития педагогического образования: компетентностный подход / Н.Ф.Радионова, А.П.Тряпицына // Человек и образование. – 2006. – № 4–5. – С. 7–14.*
6. *Об утверждении профессионального стандарта «Педагог (педагогическая деятельность в сфере дошкольного, начального общего, основного общего, среднего общего образования) (воспитатель, учитель)» (приказ Минтруда России от 18.10.2013 № 544н, зарегистрирован в Минюсте России 06.12.2013 № 30550) // Вестник образования России. – 2014. – № 2, январь. – С. 10–36.*

A.N.İbrahimov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
asimnibrahimov@gmail.com

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN MÜƏLLİM KADRLARI HAZIRLIĞINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə Nəriman Nərimanovun müəllim kadrlarının hazırlanmasındakı xidmətlərindən bəhs edilir. Həmçinin Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayındakı fəaliyyəti, Azərbaycan Dövlət Kişi Pedaqoji İnstitutunun təşkilində rolu, institutun məzunlarına yazdığı məktub təhlilə cəlb edilir.

РОЛЬ НАРИМАНА НАРИМАНОВА В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ

Резюме

В статье упоминаются заслуги Наримана Нариманова в подготовке учителей. Также в анализ включены деятельность первого съезда азербайджанских учителей, роль в организации Азербайджанского государственного мужского педагогического института, письмо, написанное выпускникам института.

THE ROLE OF NARIMAN NARIMANOV IN THE TRAINING OF TEACHERS

Summary

The article mentions the services of Nariman Narimanov in the training of teachers. Also, the activities of the first congress of Azerbaijani teachers, the role in the organization of the Azerbaijan State Men's Pedagogical Institute, the letter written to the graduates of the institute are included in the analysis.

Açar sözlər: *müəllim hazırlığı, qurultay, seminariya, təhsil, ana dili*

Ключевые слова: *подготовка учителей, съезд, семинария, образование, родной язык*

Key words: *teacher training, convention training, seminary, education, mother language*

Nəriman Nərimanovun pedaqoji görüşlərində müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsi əsas yer tutur. O, bütün işıqlı həyatını əhalinin savadlanması uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, bu sahədə çox böyük işlər görmüşdür. Bu məsələlər Nərimanovun əsərlərində də öz əksini tapır. “Nadanlıq” əsərində yaratdığı Məhəmməd ağa obrazı X1X əsrdə kəndlərdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan əsl xalq müəllimidir. O, əhalinin nadanlığının

səbəbini cəhalətdə görür. “Amma bunlar kimi avam mən görməmişəm. İnsan ki, oxumağa və elmə düşmən ola, onun gələcəyi nə olmalıdır?”- deyir (4.s.27), savadsızlığı xalqın inkişafı yolunda ən böyük buxov hesab edir. Məhəmməd Ağa cəhalətin azalması uğrunda səylə çalışaraq elmin və təhsilin əhəmiyyətini əhaliyə başa salmağa təşəbbüs göstərir (5).

Nəriman Nərimanovun müəllim hazırlığı ilə bağlı fikirlərinə Azərbaycan müəllimlərinin 1906-ci ildəki birinci qurultayı ərəfəsindəki yazılarında da rast gəlmək mümkündür. 1905-1907-ci illərdəki burjua-demokratik inqilabı Azərbaycan maarifçilik hərəkatına öz töhfəsini göstərdi. Bu ərəfələrdə təlimin ana dilimizdə aparılması Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının tələbləri arasında əsas yeri tuturdu. Ana dilimizdə təlimin aparılmasını müəllimlər tələb edirdi. Həmin vaxtda məktəblərin azlığı, dərsliklərin olmaması, xalq müəllimlərinin hüquqlarının qorunmaması kimi məsələlər ziyalıları düşündürürdü. 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan ziyalıları dəfələrlə ərizə göndərmiş, bu ərizələrdə tədrisin ana dilimizdə aparılması, icbari və ödənişsiz ibtidai təhsilin verilməsi, müəllim hüquqlarının müəyyən edilib qorunması, başqa millətlərin müəllimləri ilə öz millətimizdən olan müəllimlərin hüquqlarının bərabərləşdirilməsi, Azərbaycanda müəllim hazırlığı üçün seminariyanın açılmasının zəruriliyini xüsusi vurğulamışdır. Həmin vətənpərvər ziyalılarımızdan biri də Nəriman Nərimanov idi. Təlim-təhsil prosesində irəli sürülən tələbləri ümumiləşdirsək, onları aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

1) təlim prosesini (xalq maarifini) azərbaycanlıların idarəetməsinə vermək;
2) ibtidai təhsili üç il olmaqla icbari formada həyata keçirmək;
3) qadınlar və kişilərin təhsil hüququnu bərabərləşdirmək;
4) bütün tədris prosesinin ana dilində aparılması;
5) orta məktəb, məktəbəqədər təlim-tərbiyə müəssisələrini genişləndirib inkişaf etdirmək.

Bu illər ərzində müxtəlif maarif-mədəniyyət müəssisələri, xeyriyyə qurumları yaranmış, jurnal və qəzetlər nəşr edilməyə başlanmışdı. Bolşevik hümmətçilər də bu istiqamətdə maarifləndirici iş aparır, məktəblərin, təhsil müəssisələrinin açılmasına çalışırdılar. Bu işdə “Nəşri-maarif” və “Nicat” xeyriyyə cəmiyyətləri aktiv iştirak edirdi. “Nicat” xeyriyyə cəmiyyətinin sədr müavini Nəriman Nərimanov idi. O, bu qəbildən heç də az iş görməmişdir.

1906-cı ildə “Nicat” cəmiyyəti vasitəsilə Bakı şəhərində Qafqaz müsəlman müəllimlərinin qurultayı çağırıldı. Qurultayın təşkili, qurultayda irəli sürülən problemlərin həll olunmasnda Nəriman Nərimanovun bilavasitə rolu var idi. O, müəllimləri bir yumruq altında birləşdirmiş, vacib qərarların qəbul olunmasında aparıcı mövqe tutmuşdur. Nəriman Nərimanovdan başqa Üzeyir bəy Hacıbəyli, Həsən bəy Zərdabi, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq və başqalarının qurultayın uğurla həyata keçirilməsi və vacib qərarların

verilməsində önəmli rolu olmuşdur. Qurultaya hazırlıq prosesində Nəriman Nərimanov “Müəllimlər ictimaiyyətinə aid”, “Bu gün”, “Mühüm bir məsələ” və s. məqalələrlə çıxış etmişdir.

Nəriman Nərimanov həmin məqalələrdə Qafqaz Müsəlman Müəllimlərinin qurultayının məqsədini bildirərək müəllimlərin bir araya gələcəyini, öz şikayətlərini, fikirlərini bildirəcəyini, problemlərin həlli uğrunda birlik göstərəcəklərini xüsusi olaraq vurğulayırdı.

Qurultayın uğurla keçirilməsi üçün Nəriman Nərimanov bütün regionlardan, kəndlərdən müəllimləri dəvət etməyə, hər bir məktəbdən ən azı bir müəllimin iştirakına çalışırdı. Dəvət olunan müəllimlərə Qurultayın əsas məqsədini də izah edirdi. İstəyirdi ki, Qurultayda maarif sahəsində ciddi fikirlər, problemlərin həllində yeni yanaşmalar ortaya atılsın. Nərimanov Qurultaya gələrkən “görəsən plov olacaqmı” deyənləri kəskin tənqid edirdi. Belələri xalq maarifinin inkişafı uğrunda daim çalışan müəllimlərə (F.Köçərli) baxıb gülümsəyirdilər. Onlar deyirdi: “Ay biçarə, aldığın çoxca məvacib, üç-dörd müftə otaq, müftə odun, müftə çıraq, müftə qulluqçu, hər ildə “çox zəhmətlərdən sonra azarlayıb aldığınız posobiya qarnımızımı dəlir?! Bizə nə düşübdür, özümüzü bəlaya salaq! Millət qeyrətini gərək bizmi çəkək? Arxayın ye, iç, kef çək. Kim kimədir? Bayılı görmüsənmi? Daha qoymazsınız bir doyunca şəhərin pullarından xərc edək...Həm də tərəqqi edək. (3. s.258-259). Nərimanov belələrini xalqa xəyanət edən biri kimi görürdü.

Nəriman Nərimanov həmin dövrün yenilikçi, mütərəqqi fikirli müəllimlərinin işlərinə xüsusi qiymət verirdi. Həmin müəllimlərin rus-müsəlman məktəblərini təşkil etmələri, gənc nəslin savadlanması, təlim-tərbiyə prosesinə dəstəyini təqdirəlayiq hesab edirdi. Cavan müəllimlərin rus-müsəlman məktəblərində gördüyü iş təkcə gənc nəsil üçün deyil, həm də böyüklər üçün də faydalı idi.

Nərimanov qurultaya hazırlıq dövründə yazdığı məqalələrdə qurultayda həll olunacaq məsələlərlə bağlı qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, müəllimlər qarşısında aşağıdakı şərtləri qoyurdu:

1) xalqa qurultayın məqsədini aydın izah etmək;
2) müəllimlər arasında birlik yaratmaq;
3) təlim prosesində mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq;
4) yeni tədris proqramlarını tərtib etmək;
5) ana dilində dərsliklər yazmaq;
6) yeni təlim üsulları seçmək;
7) müəllim hazırlığında problemləri yoluna qoymaq.

Qurultaya hazırlıq prosesində Nərimanovun sədrliyi ilə 11 dəfə iclas keçirilmişdir. Nəhayət 1906-cı ilin 15 avqust tarixində Bakıda qurultay çağırıldı. Qurultayın gündəliyində, əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər əsas yer tuturdu.

Avqustun 15-dən başlayaraq 13 gün davam edən (15-28 avqust) qurultayda 100 nəfərdən artıq nümayəndə iştirak etmişdir.

Qurultayın iclasına H.Zərdabi sədrlik etmiş, N.Nərimanov isə müavin kimi fəaliyyət göstərmişdir. S.Acalov sədr köməkçisi, F.Ağayev isə katib seçilmişlər.

Müəllimlər qurultayının böyük ictimai əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayan bir qrup tərəqqipərvər Zaqafqaziya ziyalıları qurultayı təqdir edən çıxışları ilə seçildilər. O dövrün mətbuat səhifələrində öz əksini tapan həmin çıxışlarda əlifba islahatı, yeni proqram və dərsliklərin hazırlanması, müəllim hazırlığı və təlimin ana dilində aparılması məsələləri öz əksini tapmışdı.

Qurultayda çıxış edən N.Nərimanov azərbaycanlı uşaqların məktəbə cəlb olunması işindəki nöqsanları mövcud quruluşla əlaqələndirir, tədrisdə hökm sürən yararsız metodların aradan qaldırılmasını tələb edirdilər.

Xalq müəllimləri və demokratik ruhlu Azərbaycan ziyalılarının müdafiə etdiyi bu tələblər sonralar Azərbaycanda vüsət tapan milli-azadlıq hərəkatının əsas tələbinə çevrildi.

Hər bir millətin tərəqqisini məktəblə, məktəbin tərəqqisini isə müəllimlə əlaqələndirən N.Nərimanov müəllimlərin ictimai-siyasi həyatda da fəal iştirakının tərəfdarı olmuşdur.

N.Nərimanov təlim-tərbiyə işində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı çox vacib hesab edir, bunu müəllimin tədris fəaliyyətinin ən uğurlu cəhəti sayırdı. Onun fikrincə, hər uşağın özünəməxsus təbiəti olduğundan hamıya eyni ölçü ilə yanaşmaq qeyri-mümkündür. Uşaqlara məhəbbət bəsləyən müəllim bütün bunları nəzərə alarsa, hər kəsin biliyini, davranışını nəzərə alıb buna görə çarə ararsa, o zaman təlim-tərbiyə işində uğur əldə etmək və tərəqqiyə nail olmaq mümkündür.

N.Nərimanov müəllimlərin ictimai tərəqqidəki rolunu yüksək qiymətləndirir və belə hesab edir ki, müəllimi fərqləndirən yalnız universitet nişanı deyil, o özünün gündəlik əməli fəaliyyəti ilə seçilir.

Görkəmli ictimai xadim Qori Seminariyasının azərbaycanlı müəllimlərin hazırlanmasındakı roluna da münasibət bildirmişdir. O, seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin 27 illik fəaliyyətini (1879-1905) təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, məhz təlimin ana dilində aparılmaması və seminariyanı bitirən kadrların sayının azlığına görə o, bizim məktəblərimizin müəllim kadrlarına olan ehtiyacını ödəyə bilmir. Ona görə də seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin bizim öz şəhərlərimizin birinə köçürməyi məsləhət bilirdi. Bununla da həm müəllim hazırlığı işini yaxşıladırmağı, həm də məktəb şəbəkəsini genişləndirməyi tövsiyə edirdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məktəblərin müəllim kadrları ilə təmin edilməsi məsələsi N.Nərimanovun diqqətini cəlb

edən başlıca məsələlərdən biri olmuşdur. Müəllim hazırlığı ilə məşğul olan ilk Ali Pedaqoji İnstitutun yaradılması da onun adı ilə bağlıdır.

26 avqust 1921-ci ildə N.Nərimanovun imzaladığı dekretdə qeyd edilirdi: "... bu ilin sentyabr ayının 1-dən etibarən Bakı şəhərində ikinci dərəcəli şura məktəbləri üçün türk (Azərbaycan) dilində müəllimlər hazırlaya biləcək Azərbaycan Dövlət Kişi Pedaqoji İnstitutu təsis edilsin" (2).

1924-cü ildə o, institutun ilk məzunlarını təbrik etmək üçün Moskvadan göndərdiyi "Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub"unda yazırdı: "Əziz yoldaşlar! Təzə həyata qədəm qoymağınızı təbrik edirəm. Vəzifəniz hər nə qədər qayət çətin, ağır və məsuliyyətli vəzifədirsə də, bunu da düşünməlisiniz: insanın ruhunu ucaldan çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir. Ona görə də sizin tərbiyənizdə olan Azərbaycan balaları gərək zəhmətsevər olsunlar...Sizin tərbiyənizdən çıxan cavanlarımız gərək cəsur, cürətli və dəyanətli olsunlar" (1. s.39).

N.Nərimanov xüsusilə şagirdlərin düzlük və doğruluq tərbiyəsində müəllimin roluna, onun şəxsi nümunəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Görkəmli ictimai xadimin gənc nəslin formalaşmasında müəllimin müstəsna xidmətləri, onun ictimai tərəqqidəki rolu ilə bağlı fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. *Ali Pedaqoji İnstitutun salnaməsi. (Tərtib, transliterasiya, izahlar və "Ön söz"ün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov). B: Elm və təhsil, 2020.-176 s.*
2. *"Kommunist" qəzeti, 26 avqust 1921-ci il, № 194*
3. *Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. B: "Lider", 2004.- 496 s.*
4. *Yenə orada, səh.27*
5. *Əhmədov H. Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri. B: "Maarif", 2000.- 138 s.*

Г.И.Казимова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
gunayaliyeva0822@gmail.com

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Резюме

В статье рассматривается психолого-педагогический подход к сопровождению детей раннего возраста с задержкой речевого развития (задержка речевого развития проявляется в замедлении темпов овладения родной речью детьми, недоразвитии словарного запаса, несформированности выразительной речи, отсутствие фразовой и связной речи и др.). Цель исследования - разработать программу психолого-педагогического сопровождения детей с задержкой речевого развития. При апробации программы особое внимание уделялось процессам развития мелкой, общей и артикуляционной моторики детей раннего возраста в различных видах деятельности (игровой, познавательной, продуктивной, коммуникативной и др.); формирование психических процессов (восприятие, мышление, память и др.); речевое развитие детей (понимание речи взрослого, развитие слухового восприятия, коррекция звукопроизношения, формирование пассивного словаря, увеличение объема активного словаря, развитие связной речи, грамматического строя речи и др.) ; взаимодействие специалистов и родителей детей раннего возраста (педагог-психолог, логопед, педагоги, воспитатели, медицинский персонал и др.) с использованием офлайн- и онлайн-технологий (консультации, мастер-классы, семинары, открытые занятия и др.). В результате апробации программы у детей раннего возраста с задержкой речевого развития отмечены положительные сдвиги в формировании речевых и неречевых функций (понимание речи других, формирование диалогической формы речи, развитие двигательной сферы и др.).

TƏHSİLALANLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFININ PSİXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ İLKİN ŞƏRTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə nitq inkişafı ləngimiş gənc uşaqları müşayiət etmək üçün psixoloji və pedaqoji yanaşma müzakirə olunur (nitqin inkişafının ləngiməsi uşaqların ana nitqini mənimsəmənin daha yavaş tempində özünü göstərir, lüğətin zəif inkişafı, ifadəli nitqin formalaşmaması, ifadəli nitqin olmaması, ardıcıl nitq və s.). Tədqiqatın məqsədi nitq inkişafı ləngimiş gənc uşaqlar üçün psixoloji və pedaqoji dəstək proqramının hazırlanmasıdır. Proqramın sınaqdan keçirilməsi zamanı müxtəlif fəaliyyət növlərində (oyun, idrak, məhsuldar, kommunikativ və s.) kiçik yaşlı uşaqların incə, ümumi və artikulyasiya motor bacarıqlarının inkişaf proseslərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir;

psixi proseslərin formalaşması (qavrayış, düşüncə, yaddaş və s.); uşaqların nitqinin inkişafı (böyüklərin nitqinin başa düşülməsi, eşitmə qavrayışının inkişafı, səs tələffüzünün korreksiyası, passiv lüğətin formalaşması, aktiv lüğətin həcminin artması, ardıcıl nitqin inkişafı, nitqin qrammatik quruluşu və s.); oflayn və onlayn texnologiyalardan (məsləhətləşmələr, seminarlar, açıq dərslər və s.) istifadə etməklə mütəxəssislərin və gənc uşaqların valideynlərinin (müəllim-psixoloq, loqoped, müəllimlər, tərbiyəçilər, tibb işçiləri və s.) qarşılıqlı əlaqəsi. Proqramın aprobasiyası nəticəsində nitq inkişafı ləngimiş gənc uşaqlarda nitq və qeyri-nitq funksiyalarının formalaşmasında müsbət dəyişikliklər (başqalarının nitqinin başa düşülməsi, nitqin dialoq formasının formalaşması, nitqin inkişafı motor sferası və s.).

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR STUDENTS' SPEECH DEVELOPMENT

Summary

The article discusses the psychological and pedagogical approach to accompanying young children with delayed speech development (delay in speech development manifests itself in a slower pace of mastering native speech by children under three years of age, underdevelopment of the vocabulary, lack of formation of expressive speech, lack of phrasal and coherent speech etc.). The purpose of the study is to develop a program of psychological and pedagogical support for young children with delayed speech development. During the testing of the program, special attention was paid to the processes of development of fine, general and articulatory motor skills of young children in various types of activity (play, cognitive, productive, communicative, etc.); the formation of mental processes (perception, thinking, memory, etc.); speech development of children (understanding of an adult's speech, development of auditory perception, correction of sound pronunciation, formation of a passive vocabulary, an increase in the volume of an active vocabulary, development of coherent speech, grammatical structure of speech, etc.); interaction of specialists and parents of young children (teacher-psychologist, speech therapist, teachers, educators, medical personnel, etc.) using offline and online technologies (consultations, workshops, seminars, open classes, etc.). As a result of approbation of the program in young children with delayed speech development, there were positive changes in the formation of speech and non-speech functions (understanding of the speech of others, the formation of a dialogue form of speech, the development of the motor sphere, etc.).

Ключевые слова: *словарный запас, речевое развитие, речевая функция*
Açar sözlər: *sinonimlər lüğət, nitqin inkişafı, nitq funksiyası*
Key words: *vocabulary, speech development, speech function*

Одним из первостепенных приоритетов современного образования является полноценное и гармоничное развитие детей на разных этапах развития, что требует поиска эффективных методов и приемов его достижения. Ранняя диагностика и коррекция аномалий развития ребенка становятся актуальной проблемой специальной педагогики, в связи с тем, что в последнее время значительно увеличилось количество детей с отклонениями в развитии двигательной, речевой и познавательной сферы, они пишут об этом в своих работах. Ф.Архипова, О.Г.Приходько (1, с.95), Т.В.Суркова (2, с.295), О.В.Добронравов, Х.Н.Галимова, А.В.Панкова (3, с.271) и др.

Во многих исследованиях речь рассматривается как важнейшая психологическая функция (А.Н.Леонтьев) (4, с.51). Любые нарушения в развитии речи являются объектом изучения специалистов разных областей (дефектологии, специальной педагогики и психологии, педиатрии, детской психиатрии и др.). Многие ученые подчеркивают тот факт, что среди различных форм аномалий развития психики в раннем онтогенезе наиболее часто встречаются речевые нарушения (М.Л.Скуратовская, Е.А.Климкина, Н.Н.Абашина, Н.А.Платохина и др.) (5, с.119). В зарубежных исследованиях проблемы развития и оказания ранней помощи детям рассматривали: Г.В.МакРобертс, Д.Э.Бернье, К.С.Уайт, Х.Чанг, К.Фарр, К.Э.Поллок, Э.И.Токи, Т.Оздаш, А.Санемшали, Б.С.Оздемир, Э.Бельгин, П.Дж.Ван, С.Р.Зенталл, Б.Дж.Моррис, Д.П.Китинг, Дж.Э.В.Ллойд, С.Герцман, P.A.McDermott. Становится очевидным, что специалистам, работающим с детьми, родителям важно осознать, что нарушения речевого развития, а также нарушения развития психических процессов у детей раннего возраста могут в последующем приводить к тяжелым речевым и психическим расстройствам, такие как моторная алалия, дизартрия и др. Раннее выявление речевых нарушений, диагностика и профилактика речевых нарушений способствуют полноценному речевому развитию детей раннего и младшего дошкольного возраста, формированию личности в целом.

Детям нужен язык для общения, который можно развивать вместе с их ростом. Это происходит в процессе взросления. Словарный запас становится индикатором развития речи детей. Они приобретают словарный запас, используемый для разговорной речи, от простых до сложных предложений. Эксперты утверждают, что развитие языка - это способность не только приобретать словарный запас, но и создавать язык, который используется для общения посредством различных выражений при передаче сообщений, чувств и даже идей. У детей есть уникальные способы овладения языком и вехи речевого развития; некоторые из них

могут быть быстрее, а некоторые нет. И язык, и речь становятся наиболее частыми частями для детей с задержкой речи, потому что у 20% из них была задержка речи. Однако проблемы с языком и речью могут возникать одновременно или по отдельности). На этапах изучения языка некоторые дети могут столкнуться с некоторыми проблемами, связанными со звуками, словами и даже предложениями в устной форме.

Педагогика вызвала споры и была определена по-разному. Педагогика описывается как «дискурс, который информирует и оправдывает акт преподавания и обучения», или «любая сознательная деятельность одного человека, направленная на улучшение обучения». Педагогика, применяемая для детей с задержкой речи, трансформировалась в педагогическую деятельность и методы, такие как моделирование, изучение и опрос, а также создание строительных лесов, которые способствуют обучению детей , и все подходы должны поддерживаться, например, соответствующим управлением классом. группировка учащихся. Дети - лучший подражатель. Они могли естественно имитировать вещи в благоприятной среде. Одним из инструментов обучения является моделирование, которое используется для того, чтобы попросить учащихся подражать тому, что учителя делали в процессе обучения. Более того, сверление и группировка - неразделимые стратегии, которые предлагают повторение, используемое с определенной целью. Целями являются формирование, модификация и создание модели. Моделирование является частью социального конструктивизма, который предполагает социальное взаимодействие в процессе обучения. Выготский утверждает, что это зона ближайшего развития (ЗБР), под которой понимается зона, в которой дети учатся с более опытными взрослыми или сверстниками посредством взаимодействия. Эти люди, взрослые и сверстники должны помогать и поощрять их в обучении и мышлении за пределами области, в которой они могут делать это без помощи других. Это означает, что присутствие других людей, лучше понимающих конкретные исторические и культурные обычаи, может помочь детям стать лучше, в то время как практика различной поддержки, оказываемая во время урока преподавания и обучения с опытным человеком. Чтобы дать наилучшее руководство в соответствии с их развитием. Таким образом, эти концепции должны быть объединены в качестве стратегии обучения в классе. Для успешной реализации вышеизложенных концепций необходимо управление классом, особенно для дошкольного образования. Необходимо принимать во внимание два аспекта управления классом, а именно среду в раннем классе и социальное взаимодействие с маленькими детьми. Среда в классе нуждается в особых

условиях, связанных с предоставляемыми средствами. В Монтессори, например, детям не разрешается выполнять действия с предметами, предназначенными для взрослых. Вместо этого удобства спроектированы и предоставлены в зависимости от размера и роста детей, чтобы они могли комфортно заниматься. Кроме того, среда должна быть организована с учетом различных сфер интересов детей.

При рассмотрении специфических особенностей задержки речевого развития становится очевидным, что задержка речевого развития выражается в более медленном темпе овладения родной речью, а также в отсутствии связной речи у детей. Дети с замедленным темпом речевого развития нуждаются в комплексном обследовании многих специалистов (логопеда, педагога-психолога, невролога, отоларинголога, а также, при необходимости, лечебно-диагностического обследования). Становится понятным, что работа с детьми с задержкой речевое развитие должно включать два взаимосвязанных направления - психолого-педагогическое (как и логопедическое) и лечебное (С.В. Ваторопина, Е.Н.Смородина, С.В.Ракова, О.Л.Леханова, О.А.Глухова и др.). Одной из наиболее эффективных форм работы с детьми раннего возраста с задержкой речевого или психического развития является психолого-педагогическое сопровождение. Мы рассматриваем психолого-педагогическую поддержку как особый вид помощи детям, направленный на профилактику возможных речевых и психических нарушений у детей разного возраста. В современных условиях развития общества и образования проблема организации ранней помощи детям с речевыми нарушениями или недоразвитием речи остается актуальной. Ранний возраст является благоприятным периодом для развития детской речи благодаря пластичности и чувствительности детской психики к различным воздействиям, дает большие возможности для оптимизации психолого-педагогического сопровождения. Целью ранней психолого-педагогической поддержки является создание оптимальных условий, необходимых для полноценного физического и психического развития, эмоционального и социального благополучия ребенка. Использование информационных технологий в процессе психолого-педагогического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями в разное время изучали: А.В.Боков, Б.П.Невзоров, Н.Н.Загузин и др. В работе с родителями авторы используют следующие формы поведения: консультации, беседы, тренинги, опросы, проводимые как очно, так и дистанционно (с использованием теле- и видеоконференций, электронной почты, стационарного и мобильного телефона и др.). Эффективной формой также является организация работы телефона доверия для родителей. При этом важно, чтобы родитель находился в пределах

физической досягаемости ребенка, чтобы ему вовремя потребовалась помощь.

Литература

1. *Приходько О.Г. (2018), «Специальное образование», М.:Просвещение, с.95-105.*
2. *Суркова Т.В. (2011), «Вектор науки», ТГУ, с.295-298.*
3. *Добронравова О.В., Галимова Х.Н., Панков А.В., (2016), «Балтийский гуманитарный журнал», М.:Просвещение, с.271-273.*
4. *Леонтьев А.Н. (2009), «Психологические основы развития и обучения ребенка», Изд-во «Смысл», Москва, с.51.*
5. *Скуратовская М.Л., Климкина Е.А. (2016), «Известия Южного федерального университета. Педагогические науки», с. 119–125.*

Ş.R.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sebnem.Memmedova.TTS2123M@adpu.edu.az

KEYFİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASINDA MONİTORİNQ

Xülasə

Cəmiyyətin gələcəyinə xidmət edən əsas sahələrdən biri təhsil sahəsidir. Təhsil sistemi müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına əsaslı şəkildə təsir göstərir. Bu baxımdan, təhsil sisteminin inkişafına, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunun üçün təhsilin keyfiyyətinin inkişaf dinamikasına nəzarət etmək lazımdır. Bunu isə keçirilən monitorinqlər təmin edir. Məqalədə təhsilin keyfiyyətinin idarəolunması üçün keçirilən monitorinqlər barədə məlumatlar təqdim olunur. Təhsil sahəsində keçirilən bu monitorinqlərin əsaslandığı prinsiplərə və monitorinqlərin müxtəlif növlərinə nəzər salınır.

МОНИТОРИНГ В УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ

Резюме

Одной из основных сфер, обслуживающих будущее общества, является образование. Система образования оказывает фундаментальное влияние на социально-экономическое развитие общества в современное время. В связи с этим особое внимание уделяется развитию системы образования и повышению его качества. Для этого необходимо контролировать динамику развития качества образования. Это обеспечивается проводимым мониторингом. В статье представлена информация о мониторинге, проводимом для управления качеством образования. Рассмотрены принципы, на которых основаны данные мониторинги в сфере образования и различные виды мониторинга.

MONITORING IN QUALITY MANAGEMENT

Summary

One of the main areas serving the future of society is education. The education system has a fundamental influence on the social and economic development of society in modern times. In this regard, special attention is paid to the development of the education system and its quality improvement. For this, it is necessary to control the dynamics of the development of the quality of education. This is ensured by the conducted monitoring. The article presents information about the monitoring conducted for the management of the quality of education. The principles on which these monitorings are based in the field of education and different types of monitoring are considered.

Açar sözlər: *keyfiyyət anlayışı, təhsilin keyfiyyəti, monitorinq*
Ключевые слова: *понятие качества, качество образования, мониторинг*
Key words: *concept of quality, quality of education, monitoring*

Müasir dövrdə digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də inkişaf nəzərə çarpır. Təhsil sahəsində aparılan dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri təhsilin uzunmüddətli inkişafının təmin edilməsi və onun keyfiyyətinin artırılmasıdır.

"Keyfiyyət, ümumiyyətlə, istənilən obyektin müəyyənliyini bildirən fəlsəfi kateqoriya olub, onun xassələrinin məcmusunda təzahür edən obyektiv və ümumi (bütöv) xarakteristikasıdır. Bundan başqa keyfiyyət istənilən prosesin elə bir müəyyənləşdiricisidir ki, onun sayəsində proses başqa proses kimi yox, məhz həmin proses kimi çıxış edir və digər proseslərdən fərqlənir." (3, səh. 212.)

Təhsildə keyfiyyət dedikdə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlarla əldə olunmuş təlim nəticələrinin nisbəti nəzərdə tutulur. Təhsilin keyfiyyəti, həmçinin beynфlxalq səviyyədə qoyulmuş standartların, keyfiyyəti müəyyən edən göstəricilərin təhsil sistemində əks olunmasıdır. Təhsilin keyfiyyəti təkcə təhsilalanların biliyinin dövlət və ya beynəlxalq standartlarına uyğunluğu deyil, həmçinin təhsil müəssisəsinin özünün uğurlu fəaliyyəti, təhsilverən və idarəçilərin fəaliyyətinin təşkili deməkdir.

Aparılmış araşdırmalara əsasən təhsildə keyfiyyətin idarəedilməsinin səmərəliliyini təmin etmək üçün lazım olan prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- "İdarəolunan sistemin səmərəliliyinin əsas göstəricisi kimi təhsilin keyfiyyət anlayışı haqqında məlumatların dəqiqliyi;
- Təhsilin keyfiyyətinin səmərəli idarəolunma sisteminin idarəetmənin ümumi qanunlarına uyğunluğu;
- Təhsilin keyfiyyətinin səmərəli idarəolunma sisteminin tədris-təlim prosesinin qanun və qanunauyğunluqlarına müvafiqliyi (3, səh. 214)".

Təhsilin keyfiyyəti mürəkkəb bir anlayışdır. Onu yalnız təlim nəticələri ilə əlaqələndirmək olmaz. Təhsil prosesinin reallaşdığı mühit və onun xarakteristikası, yaradılan şərait, təhsilverənlərin pedaqoji hazırlığı kimi amillər də nəzərə alınmalıdır. Təhsil sahəsində tətbiq olunan yeniliklərin effektivliyini, səmərəliliyini artırmaq, keyfiyyətin təmin olunmasını yoxlamaq üçün keçən əsrin 90-cı illərindən monitorinq geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Bu baxımdan təhsil sahəsində monitorinq böyük əhəmiyyətə malikdir. Monitorinq digər nəzarət üsullarından fərqlənir. Belə ki, monitorinqlərin təşkili təhsil prosesinin müntəzəm izlənməsini nəzərdə tutur.

Monitorinq sözü ingilis dilində bir situasiya haqqında bir şey tapmaq üçün bir müddət diqqətlə izləmək və yoxlamaq mənasını verir və “müşahidə etmək, izləmək, nəzarət etmək” kimi dilimizə tərcümə olunur. “Monitorinq müəyyən prosesin dinamikasını öyrənmək, real və ilkin vəziyyətin uyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə daimi müşahidə aparma və ya insan fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraf mühitdəki dəyişikliklərin müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sistemidir. (2, səh.184)”.

Monitorinqlərin keçirilməsi ilə təhsilin keyfiyyətinə, təhsil prosesinin irəliləməsinə və ya geriləməsinə daimi nəzarət etmək, bunlara səbəb olan faktorları aşkara çıxarmaq mümkündür. “Təhsil monitorinqi bütövlükdə təhsil sisteminin, o cümlədən təhsil müəssisələri və təhsil məkanına daxil olan digər obyekt və subyektlərin durumu üzərində sistemli şəkildə müşahidələrin aparılmasını təmin edən kompleks prosesdir. O, məlumatların toplanması, saxlanması, emal olunması və yayılması yolu ilə dəyişikliklər dinamikasının fasiləsiz izlənilməsi, cari vəziyyətin təhlili, qiymətləndirilməsi və dəyərləndirilməsi, bununla da təhsil sisteminin, xüsusilə təhsil keyfiyyətinin proqnozlaşdırılması üçün möhkəm zəmin yaradır (1, səh. 288)”.

Tədqiqatlara əsasən təhsilin monitorinqi müxtəlif perspektivlərdən nəzərdən keçirilir (5):

- təhsilin idarə edilməsi aləti kimi;
- təhsil kvalimetriyasının aləti kimi;
- təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi aləti kimi.

Təhsildə monitorinq bir sistem kimi qiymətləndirilir. Bu sistemə təhsil prosesinin vəziyyətinin daimi izlənilməsi, müntəzəm nizamlanması və onun inkişafının təmin edilməsi daxildir. “Təhsilin keyfiyyəti, onun monitorinqi və qiymətləndirilməsi dedikdə, şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiyməti, təhsil proqramlarının keyfiyyəti, konkret olaraq təhsil müəssisəsində tədris prosesinin həyata keçirilmə şəraitinin səviyyəsi başa düşülür. Fikrimizcə, təhsilin idarəolunmasının keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsində məqsəd əhalinin təhsilə olan təlabatlarını həyata keçirməyi təmin edən idarəetmə qərarlarının qəbul olunması üçün müvafiq informasiyaların əldə olunmasıdır. Burada əsas məsələ toplanmış informasiyanın keyfiyyətinin analizidir.”
(4, s 49).

Monitorinqlər aparılarkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:
(2, səh. 38)

- Diaqnostik- proqnozvermə prinsipi,
- İnterqrativ informasiyalılıq prinsipi,
- Elmilik prinsipi,
- Pedaqoji kommunikativlik prinsipi,
- Sosial-normativ xarakterlilik prinsipi,

- Peşəkarlığın məqsədəmüvafiqliyi prinsipi,
- Fasiləsizlik, tamlıq və ardıcıllıq prinsipi.

Ali təhsil müəssisələrində, həmçinin ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə olmadan təhsil prosesinin səmərəli olub-olmadığını müəyyən etmək, təhsil prosesini planlaşdırmaq, təşkil etmək və düzgün qaydada idarə etmək mümkün deyil. Monitorinq və qiymətləndirmə bir-birilə bağlı və həmçinin bir-birindən fərqli anlayışlardır. Bunlar arasındakı fərq odur ki, monitoriq zamanı əldə edilən nəticələr vasitəsilə fəaliyyətin effektivliyində və düzəlişlərin edilməsində istifadə oluna bilər. Təhsildə monitorinqlərin nəticələrinin təhsil prosesinin səmərəli və effektiv olması üçün istifadəsi mümkündür. Qiymətləndirmənin nəticələrindən isə növbəti qiymətləndirmə zamanı və ya təhsildə növbəti tədris ilində istifadə etmək olur.

"Müxtəlif monitorinq sistemlərinin mövcudluğu onların ümumi xüsusiyyətlərinin, müəyyən qaydada növlərinin, təsnifatının, həyata keçirilməsinin ümumi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi zərurətini meydana çıxarır. Hər hansı bir monitorinqin keçirilməsi prosesində müəyyən ölçmələr aparılır, informasiyalar əldə edilir, alınan informasiyalar yenidən işlənir, strukturlaşdırılır və qorunur. Ölçmə və informasiyanın toplanması aparılan monitorinq növlərində başlıca problemi strukturlaşdırmanı və alınan informasiyanın qorunması, informasiya resurslarının asanlıqla əldə olunmasını təmin edir (2, səh 13)". Ədəbiyyatlarda monitorinqin müxtəlif funksiyalarından bəhs edilir. Bunlardan ən geniş istifadə edilənlər adaptiv, diaqnostik, analitik-qiymətləndirici, proqnozlaşdırıcı funksiyalardır. Təhsil sahəsində istifadə edilən monitorinqlər qarşıda duran məqsədə görə müxtəlif mahiyyət daşıya bilər: strateji, operativ və taktiki.

Təhsilin müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq monitorinqi aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

1. Monitorinq zamanı məlumatlar əldə edilir, sistemləşdirilir və yayılır. Bu zaman monitorinqin aşağıdakı növlərindən istifadə etmək olar:

- İnformasiya monitorinqi - məlumatlar əldə edilir və sistemləşdirilir.
- Problemli monitorinq - yarana biləcək problemlər müəyyənləşdirilir.

2. Monitorinq zamanı müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bunun üçün istifadə edilən monitorinq növləri:

- Dinamik monitorinq - əldə edilən məlumatlar təhsil müəssisəsinin inkişaf dinamikasını səciyyələndirməlidir.
- Rəqabətli monitorinq - burada əsas kimi müxtəlif təhsil sistemlərinin tədqiqatlarının nəticələri götürülür.
- Müqayisəli monitorinq - təhsil sistemi haqqındakı məlumatlar digər daha yüksək səviyyəli sistemin məlumatları ilə müqayisə edilir.
- Kompleks monitorinq - bir neçə müxtəlif komponent əsas götürülür.

3. Monitorinq zamanı istifadə edilən müxtəlif vasitələrə görə monitorinqin aşağıdakı növləri vardır:
- sosioloji;
- iqtisadi;
- psixoloji;
- demoqrafik;
- tibbi;
- pedaqoji.

4. İdarəetmə qərarlarının alınmasına görə istifadə edilən monitorinq növləri:
- məktəb səviyyəsi;
- rayon və ya şəhər səviyyəsi;
- respublika səviyyəsində keçirilən monitorinqlər.

Monitorinqlərin növlərini aşağıdakı kimi də qruplaşdırmaq olar:
- Təşkilati formasına əsasən: qrup və fərdi;
- Təkrar olunmasından asılı olaraq: müntəzəm, dövri və birdəfəlik;
- Obyekt-subyekt münasibətlərinə əsasən: xarici və daxili (qarşılıqlı nəzarət; özünüqiymətləndirmə);
- Monitorinq zamanı istifadə edilən vasitələrə əsasən: standart və qeyri-standart.

Monitorinqlərin səmərəli olması və toplanılacaq məlumatların obyektivliyini, dəqiqliyini təmin etmək üçün düzgün monitorinq vasitələrini seçmək lazımdır. Monitorinq təşkil edilərkən istifadə edilən vasitələrə sorğular, anketlər, təhsilalanların və təhsil verənlərin portfoliosu, müsahibələr və müşadilər və s. daxildir.

Monitorinq prosesi təhsilin keyfiyyətinə müntəzəm nəzarəti, təhsil prosesinin zəif və güclü tərəflərinin müəyyən edilməsinə xidmət edir. Həmçinin, o, əldə edilən nəticələrə əsasən problemlərin həll yollarını da təklif edir. “Təhsil müəssisələrinin pedaqoji monitorinqi nəinki pedaqoji proses iştirakçılarının qarşılaşdıqları problemləri müəyyənləşdirməyə, pedaqoji kollektivin fəaliyyətinin inkişafına və təkmilləşməsinə, həm də pedaqoji proses iştirakçılarının fəaliyyətinin məqsədəmüvafiqliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. (3, səh. 224)”

NƏTİCƏ

Monitorinq prosesi davamlı olaraq aparılan bir prosesdir.

- Müntəzəm olaraq keçirilən monitorinqlər nəticəsində təhsil müəssisələri barədə geniş məlumatlar toplanır, təhlil və müqayisə edilir, problemlərin həll edilməsi üçün həll yolları təklif edir.
- Monitorinq vasitəsilə təhsil prosesində istifadə edilən metodların və üsulların yoxlanıla və təkmilləşdirilə bilər.

➢ Bunları nəzərə alaraq, monitorinq sisteminin yaradılması və daimi olaraq həyata keçirilməsi keyfiyyətli təhsil prosesi üçün vacib amillərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. *A.Cahangirov. Təhsilimiz: dünəndən sabaha. Optimistin baxışları. Bakı, "Şərq-Qərb", 2020, 384 səh.*
2. *A.O.Mehrabov, İ.A.Cavadov. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı: Mütərcim, 2007. – 184 səh.*
3. *A.O.Mehrabov. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 516 səh.*
4. *R.Məmmədzadə, A.Abdullayev, F.Kərimova, R.Cabbarov, S.Rəsulov, Ə.Quliyev. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı, 2008, 238 səh.*
5. *Ruslan Bazhenov et al. / Procedia - Social and Behavioral Sciences 214 (2015) 103 – 111*

H.S.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hemideliyeva@mail.ru

KONFLİKT ANLAYIŞININ PSİXOLOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Xülasə

Məqalədə konflikt anlayışının psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşundan bəhs olunur. Burada konflikt və onun mənası, konfliktlərin sosial-psixoloji ədəbiyyatda yeri, ona yanaşma üsulları, baxış bucaqları öz əksini tapıb. Konfliktlərin obyektiv və subyektiv səbəbləri, onların dərk olunması, mənfi və müsbət təsirlərini məqalədə yerləşib. Antik dövrlərdə filosofların fəlsəfi düşüncələrində konflikt anlayışı yer alıb. Eyni zamanda konflikt anlayışı haqqında Azərbaycan mütəfəkkirlərinin də baxışları, yanaşmaları, fikir və mülahizələri qeyd olunub.

ВВЕДЕНИЕ ПОНЯТИЯ КОНФЛИКТА В ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Резюме

В статье рассматривается понятие конфликта в психологической литературе. Отражены конфликт и его значение, место конфликта в социально-психологической литературе, методы подхода к нему, точки зрения. В статье раскрываются объективные и субъективные причины конфликтов, их понимание, негативные и позитивные последствия. В древности понятие конфликта входило в философские размышления философов. При этом упоминались взгляды, подходы, идеи и мнения азербайджанских мыслителей о понятии конфликта.

INTRODUCTİON OF THE CONCEPT OF CONFLİCT İN PSYCHOLOGİCAL LİTERATURE

Summary

The article discusses the concept of conflict in psychological literature. The conflict and its meaning, the place of conflicts in the social-psychological literature, methods of approaching it, and viewpoints are reflected here. Objective and subjective causes of conflicts, their understanding, negative and positive effects are located in the article. In ancient times, the concept of conflict was included in the philosophical thoughts of philosophers. At the same time, the views, approaches, ideas and opinions of Azerbaijani thinkers about the concept of conflict were mentioned.

Açar sözlər: *ailə, ailədaxili münaqişələr, konflikt, şəxsiyyət, ünsiyyət, davranış*
Ключевые слова: *семья, внутрисемейные конфликты, конфликт, личность, общение, поведение*
Key words: *family, intra-family conflicts, conflict, personality, communication, behavior*

Konflikt mürəkkəb sosial-psixoloji bir hadisədir. Hal-hazırda konflikt anlayışının tərifində iki yanaşma mövcuddur. Daha geniş məna kəsb edən birinci yanaşmada konflikt tərəflərin, fikirlərin, güclərin toqquşması kimi təyin edilir. Belə yanaşmada konfliktlar cansız təbiətdə də mümkündür. Konfliktlər ziddiyyətlərdən doğur. Konfliktin dərk olunmasındakı ikinci yanaşmaya görə konflikt ünsiyyətdə olan subyektlərə məxsus əks istiqamətlənmiş məqsədlərin, maraqların, mövqelərin, fikirlərin və baxışların toqquşmasıdır. Burada konfliktli ünsiyyətin subyektləri rolunda ayrıca götürülmüş insan, insanlar və insan qrupları ola bilər. Cansız təbiətdə isə konfliktlər yox, ziddiyyətlər, əksliklər, toqquşmalar mövcuddur.

Konflikt anlayışında əsas mahiyyət təkcə ziddiyyətlərin yaranmasında, maraqların toqquşmasında deyil, əsas məsələ yaranmış ziddiyyətlərin, subyektlərin sosial münasibətlərindəki əksliklərin həllindədir. (5. səh. 12)

Konflikt həyatın ayrılmaz bir normasıdır. Müxtəlif cür ziddiyyətlər hər yerdə, hər zaman yaranır. Lakin onların çox az qismi konfliktlər şəklində həll olunur. Maraqlar və baxışlar da çox tez-tez kəsişir və toqquşur. Konfliktin mahiyyəti bu toqquşmaya nəzərən daha genişdir. O, konflikt subyektlərinin bütövlükdə bir-biri ilə qarşıdurmasından ibarətdir.

Bu deyilənləri nəzərə alsaq konfliktə belə tərif vermək olar:

Konflikt – qarşılıqlı münasibətlər zamanı meydana çıxan, münaqişə subyektlərinin qarşıdurması və neqativ emosiyaları ilə müşayiət olunan ciddi ziddiyyətlərin çox kəskin həlli yoludur. (1. səh. 9)

Konflikt insan həyatına yaxşı, bəzən isə pis təsirlər göstərir. Buna görə də insan konfliktin mənfi təsirlərini azaltmalı, onlardan gələcək üçün müsbət nəticələr çıxarmağa səy göstərməlidir. (2, səh. 203)

Konfliktlərin yaranma səbəblərinin üz çıxarılması problemin həlli üçün olduqca önəmlidir. Konfliktin hərəkətverici qüvvələrini bilmədən ona tənzimləyici təsir etmək mümkün deyil. Konfliktlərin yaranması və inkişafı 4 faktorun təsiri ilə bağlıdır: obyektiv, təşkilati-idarəetmə, sosial-psixoloji və şəxsiyyət xarakterli faktorlar. (3. səh. 278)

Birinci iki amillər qrupu obyektiv xarakter daşıyır. Üçüncü və dördüncü amillər isə subyektiv xarakterli amillər hesab edilir.

Konfliktin obyektiv-subyektiv səbəblərinin dərk edilməsi şəxsiyyətlərarası konfliktlərin qarşısının alınma yollarının tapılmasında,

konfliklər zamanı insanların davranışlarının seçilməsində olduqca əhəmiyyətlidir.

Konfliktlərin obyektiv səbəblərinə misal olaraq insanların sosial münasibətləri zamanı onların maraqlarının, fikirlərinin, baxışlarının toqquşmasına səbəb olan şəraitləri göstərmək olar. Obyektiv səbəblərə konfliktlərdən öncəki şərait aiddir. O, konfliktlərdən öncəki şəraitin obyektiv komponenti rolunu oynayır. Məsələn, nazirlikdə şöbə müdiri yeri boşalır. Bu yerə bir neçə əməkdaş öz namizədliyini irəli sürür. Namizədlər bir neçə, yer isə bir olduğundan əməkdaşların maraqlarının toqquşması obyektivdir. Onlarının istəklərindən asılı olmayaraq maraqlar kəsişir. Bu toqquşma konflikta səbəb ola da bilər, olmaya da bilər. Əgər bu yerə bir namizəd olsaydı konflikt olmazdı.

Konfliktoloji ideyalar çoxəsrlik tarixa malikdir. İlk yetkin konfliktoloji konsepsiya XIX-XX əsrlərdə yaranmışdır. Lakin əvvəlki dövrlərdə də bu problem haqqında fikirlər, baxışlar mövcud olmuşdur. Eləcə də konfliktlərin aradan qaldırılması və həlli yollarını öyrənilmişdir. Xeyirlə şərin mübarizəsi, həmrəylik və konflikt, sülh və zorakılıq ideyası bütün dini baxışların, müasir dünyəvi və regional dinlərin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.
(4. səh. 20)

Konflikt probleminin dövrümüzə gəlib çatmış ilk tədqiqatları miladdan əvvəl VII-VI əsrlərə aid edilir. Qədim çin alimləri hesab edirdilər ki, bütün varlıqlar – materiyaya aid olan müsbət («yan») və mənfi («in») ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. Bu ünsürlər bir-biri ilə daim mübarizədə olub, onların daşıyıcıları arasında ziddiyyət yaradır. Lao Dzı deyirdi: “döyüşdə müharibəni sevməyən qalib gəlir. Əsas sakitliyə riayət etməkdir. Sülh daha dəyərlidir, nəinki müharibə”. Çin filosofuna görə sülh iki əsasa malikdir: «yan»-sülhün işıqlı əsası, «in» - sülhün qaranlıq əsası. Bu iki asas daim mübarizədə olur və bir-birini tamamlayır. Onların varlığı bir harmoniya yaradır.

Yaxın Şərqdə bu ideyalara mitraizm və zərdüştlüyün dini kitabı olan “Avesta”da (m.a. IX-VI asrlar), məzdəkilik, manilik, xürrəmilik cərəyanlarında xüsusi diqqət verilirdi. Xeyir və şərin, xoşbəxtliklə bədbəxtliyin bir-biri ilə üzvi vəhdəti folklorda da geniş yer tutur.

Qədim filosofların münaqişələri tənqid etmələrinə baxmayaraq onlar həqiqətin mübahisədən yarandığını da qeyd edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, konflikt nə yaxşıdır, nə də pis, münaqişə ona yanaşmadan asılı olmayaraq obyektiv mövcudluqdur. Onların fikrincə dünya ziddiyyətlərlə doludur: təbiətdəki həyat, Allahların həyatı, insanları həyatı başdan-başa konfliktlərdən, əks yanaşmalardan ibarətdir. Qədim yunanlar “konflikt” sözünü istifadə etməsələr də ziddiyyətlərin varlığını qəbul ediblər. Buna baxmayaraq onlar həyatın bütövlükdə ziddiyyətlərdən ibarət olduğunu qəbul etmirdilər.

Platon (təxm. M.a. 428-348-ci illər) müharibəni "böyük şər" adlandırırdı. Onun fikrincə, nə vaxtlarsa "insanların bir-birinə məhəbbət və qayğı ilə yanaşdığı qızıl dövr" olmuşdur. Buna rəğmən, Platonun "Ideal dövlət"ində istənilən vaxt hücuma hazır olan döyüşçülər mövcuddur.

Herodot (taxm. M.a. 490-425-ci illər) Heraklitin fikirlərinə qəti etiraz edir və bildirirdi ki, "İnsan nə qədər şüursuz olmalıdır ki, müharibəni sülhdan üstün tutsun. Heç olmazsa ona görə ki, sülh vaxtı oğullar atalarını dəfn edir, müharibələr dövrü isə atalar oğullarının." Bəzi antik filosoflar ziddiyyət və konfliktlərin olmadığı utopik cəmiyyətin qurulacağına inanırdılar. (4. səh. 22)

Filosof-materialist Epikür (m.a. 341-270-ci illər) hesab edirdi ki, toqquşmaların neqativ nəticələri nə vaxtsa insanları sülh şəraitində yaşamağa sövq edəcəkdir.

Siseron (m.a.106-43-cü illar) "Dövlət haqqında əsərində vurulmuş ziyanın qisasını almaq, ölkəyə hücum etmiş düşməni qovmaq məqsədi güdən "ədalətli və alicənab müharibələr" tezisini irəli sürürdü."

Avqustin (345-430) Siseronun müharibə şərtlərinə xoşməramlı məqsədlərinə əlaqəsini edərək deyirdi: "Onlar, ümumiyyətlə, sülhə nifrət etməyib, ancaq öz arzularına uyğun başqa bir sülh istəyirlər."

Azərbaycan xalqının konfliktoloji təfəkkürü öz ilkin qaynaqlarını o dövrün qədim dini baxışları olan zərdüştlük, xürrəmilik, məzdəkilik, manilik, sufilikdən götürmüşdür. Zərdüştlüyün dini kitabı olan "Avesta" əsasən, "xeyirxah fikir-xeyirxah söz – xeyirxah əməl" konsepsiyasına əsaslanır. Zərdüşlükdə bildirilir ki, cəmiyyətdə nizamın, dincliyin, sülhün və sabitliyin başlıca səbəbi idarəçiliyin qanuna va ağıla söykənməsindədir. Eyni ideyalar manilikdə də öz əksini tapmışdır, cəmiyyətdə ədaləti bərqərar etmək üçün insanlar ifratçılıqdan əl çəkməli, qərəzsiz və şərsiz həyat sürməlidirlər.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi konfliktlərin səbəblərini şəxsiyyətlərdə görürdü. Konfliktlərin həlli yollarını ağıllı ədalətli padşahlarda axtarırdı. Onun "İskəndərnamə" əsərində əfsanəvi qadın-hökmdar Nüşabə obrazı, "Sirlər xəzinəsi" əsərindəki "Bayquşların söhbəti" hekayəsi buna misaldır.

Ədəbiyyat

1. *A.N.Abbasbəyli, P.Q.Darabadi, Ə.G.İbrahimov. Konfliktologiya – Bakı 2006 – s.9*
2. *Cavadov R.Ə., Tağıyev G.B – Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət – s.203*
3. *Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Dərs vəsaiti. B., 2015, səh. 278*
4. *Yusifov E., Ramazanov M. – Konfliktologiya – Bakı 2018 – s.181*
5. *Конфликтология: учебное пособие/ сост. С.Ю.Иванова, С.В.Попова. – Ставрополь: 2015 с.12*

H.A.Atakişiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
atakisiyeva00@internet.ru

MÜƏLLİM, ŞAGİRD VƏ VALİDEYN MÜNASİBƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ: ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLİN TƏMƏLİ KİMİ

Xülasə

Müəllim şagird və valideyn münasibətlərində müəllimin rolu böyükdür. Müəllimlər öyrənmə və inkişafı təşviq edən müsbət sinif mühitinin yaradılmasına cavabdehdirlər. Onlar şagirdlər və valideynləri ilə inam, qarşılıqlı hörmət və açıq ünsiyyət qurmalıdırlar. Digər tərəfdən, şagirdlər də bu münasibətdə fəal rol almalıdırlar. Müəllimlərinə və sinif yoldaşlarına hörmət, məsuliyyət və əməkdaşlıq nümayiş etdirməlidirlər. Onlar həmçinin öz ehtiyaclarını, fikirlərini və məqsədlərini müəllimlərinə çatdırmalı, onların dəstəyini və rəhbərliyini almalıdırlar. Bundan əlavə, şagirdlər hədəflər qoyaraq, vaxtlarını idarə edərək və tərəqqilərini əks etdirərək öyrənmə prosesinə sahiblik etməlidirlər.

Valideynlər əsas qayğı göstərənlər və pedaqoqlar kimi bu münasibətlərdə də mühüm rol oynayırlar. Belə ki, uşaqlarının təhsilini dəstəkləmək üçün müəllimlərlə müsbət və əməkdaşlıq tərəfdaşlığı qurmalıdırlar. Onlar mütəmadi olaraq müəllimlərlə ünsiyyətdə olmalı, onlara övladları haqqında müvafiq məlumatlar verməli, məktəb fəaliyyətlərində iştirak etməlidirlər.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЯ, УЧЕНИКА И РОДИТЕЛЕ: КАК ОСНОВА ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Велика роль учителя в отношениях между учителем, учеником и родителем. Учителя несут ответственность за создание позитивной атмосферы в классе, способствующей обучению и развитию. Они должны укреплять доверие, взаимное уважение и открытое общение со своими учениками и родителями.

С другой стороны, студенты также должны играть активную роль в этих отношениях. Они должны проявлять уважение, ответственность и сотрудничество со своими учителями и одноклассниками. Они также должны сообщать о своих потребностях, идеях и целях своим учителям и получать их поддержку и руководство. Кроме того, учащиеся должны взять на себя ответственность за свое обучение, устанавливая цели, управляя своим временем и размышляя о своем прогрессе.

Родители также играют важную роль в этих отношениях как основные воспитатели и воспитатели. Им необходимо наладить позитивные и основанные на сотрудничестве партнерские отношения с учителями, чтобы поддержать образование своих детей. Они должны регулярно общаться с учителями, давать им актуальную информацию о своих детях, участвовать в школьных мероприятиях.

REGULATİON OF TEACHER, STUDENT AND PARENT RELATİONSHİP: AS THE BASİS OF PERSONALİTY-ORİENTED EDUCATİON

Summary

The role of the teacher in the relationship between teacher, student and parent is great. Teachers are responsible for creating a positive classroom environment that promotes learning and development. They must build trust, mutual respect and open communication with their students and parents.

On the other hand, students should also take an active role in this relationship. They should show respect, responsibility and cooperation to their teachers and classmates. They should also communicate their needs, ideas and goals to their teachers and receive their support and guidance. In addition, students need to take ownership of their learning by setting goals, managing their time, and reflecting on their progress.

Parents also play an important role in these relationships as primary caregivers and educators. They need to build positive and collaborative partnerships with teachers to support their children's education. They should regularly communicate with teachers, give them relevant information about their children, and participate in school activities.

Açar sözlər: *şəxsiyyətyönümlü təhsil, təhsilin təməli, münasibət, müəllim, şagird, valideyn*

Ключевые слова: *личностно-ориентированное образование, основы воспитания, отношение, учитель, ученик, родитель*

Key words: *personoltiy-oriented education, foundation of education, attitude, teacher, student, parent*

GİRİŞ

Şəxsiyyətyönümlü təhsil bütöv bir insanı, o cümlədən onun intellektual, emosional, sosial və əxlaqi aspektlərini inkişaf etdirməyi hədəfləyən tədrisə yanaşmadır. Bu yanaşmada arzu olunan nəticələrin əldə edilməsində müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasındakı əlaqə həlledici rol oynayır. Buna görə də, müsbət, konstruktiv və dəstəkləyici olmasını təmin etmək üçün bu əlaqəni tənzimləmək vacibdir. İstənilən təhsil sistemində müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında əlaqə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, şagirdlərin sosial, emosional və idrak bacarıqlarını inkişaf etdirməyi

hədəfləyən şəxsiyyətyönümlü təhsilin əsasını təşkil edir. Buna görə də, bu maraqlı tərəflər arasında sağlam və konstruktiv münasibətlərin qurulması və tənzimlənməsi vacibdir. Müəllim-şagird münasibətlərinin tənzimlənməsi davranış üçün aydın gözləntilərin, sərhədlərin və təlimatların müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Müəllimlər şagirdlərin özlərini dəyərli və dəstək olduqlarını hiss etdikləri təhlükəsiz və hörmətli öyrənmə mühiti yaratmaq üçün təlim keçməlidirlər. Onlar həmçinin fərdi şagirdlərin ehtiyac və qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırılmış effektiv tədris metodlarından istifadə etməyə təşviq edilməlidir (1, s. 44).

Müəllim-valideyn münasibətlərinin tənzimlənməsi aydın ünsiyyət və əməkdaşlıq kanallarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Müəllimlər valideynlərin qayğılarına və rəylərinə açıq, həssas olmalı, onları təhsil prosesinə cəlb etməlidirlər. Valideynlər isə müəllimlərin peşəkar təcrübəsinə hörmət etməli və övladlarının təhsilini dəstəkləmək üçün onlarla əməkdaşlıq etməlidirlər. Şagirdlər və valideynlər arasındakı əlaqə şəxsiyyətyönümlü təhsilin uğuru üçün vacibdir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil tələbənin şəxsiyyətini inkişaf etdirməyə, onlara şəxsi böyümə və inkişafa təkan verən mühit təmin etməyə yönəlmişdir. Bu mühitin yaradılmasında müəllim, şagird və valideyn münasibətlərinin tənzimlənməsi mühüm rol oynayır (2, s. 21).

Şəxsiyyətmərkəzli təhsil fərdi şagird və onların unikal ehtiyaclarına, maraqlarına və öyrənmə üslublarına diqqət yetirən bir yanaşmadır. Bu yanaşmada müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasındakı əlaqə təhsilin uğurunun əldə edilməsində həlledici rol oynayır. Buna nəzərən aşağıdakı tərifləri vurğulaya bilərik:

Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında əlaqələr dəstəkləyici öyrənmə mühitinin yaradılması üçün çox vacibdir. Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər birlikdə işlədikdə, onlar şagirdin güclü və zəif tərəflərini müəyyən edə və onların fərdi ehtiyaclarına uyğun təlimat verə bilərlər. Şagirdin maraqlarını və öyrənmə tərzini başa düşməklə, müəllimlər cəlbedici və şagirdin həyatına uyğun olan dərs planları yarada bilərlər. Bu yanaşma şagirdin daha çox cəlb edilməsinə və motivasiyasına və nəticədə təkmilləşdirilmiş təlim nəticələrinə gətirib çıxarır.

Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasındakı əlaqə tələbələrin öyrənmələrində dəstək və dəyərli olduqlarını hiss etmələrini təmin etmək üçün vacibdir. Valideynlər övladının təhsili ilə məşğul olduqda, şagirdlər onların təhsilinin ailələri tərəfindən vacib və dəyərli olduğunu hiss edirlər. Bu dəstək hissi şagird inamını və özünə hörmətini artıra bilər ki, bu da daha yaxşı akademik performansa səbəb ola bilər. Bundan əlavə, öz şagirdləri və ailələri ilə müsbət münasibət quran müəllimlər şagirdin öyrənməsinə təsir edə biləcək hər hansı bir problemi daha yaxşı müəyyən edib həll edə bilirlər.

Müsbət məktəb mədəniyyətinin təbliği üçün müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında əlaqə vacibdir. Müəllimlər və valideynlər birlikdə işlədikdə, onlar dəstəkləyici, əhatəli və qonaqpərvər bir məktəb mühiti yarada bilərlər. Bu müsbət məktəb mədəniyyəti şagird davranışına və akademik nailiyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bütün maraqlı tərəflər arasında müsbət münasibətləri gücləndirməklə, məktəblər təhsilə dəyər verən və şagirdlərin böyüməsini və inkişafını dəstəkləyən icma yarada bilər (3, s. 33)

Müəllimlər şagirdlərin şəxsiyyət kimi böyüməsinə və inkişaf etmələrinə imkan verən təhlükəsiz və qayğıkeş öyrənmə mühitinin yaradılmasına cavabdehdirlər. Onlar şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar, çünki onlar rəhbərlik, dəstək və təşviq edir. Müəllimlər şagirdləri ilə qarşılıqlı hörmət və anlayışa əsaslanan müsbət münasibət qurmalıdırlar. Bu, müəllimlərdən səbirli, empatik və anlayışlı olmağı tələb edir.

Əməkdaşlıq müəllim, şagird və valideyn münasibətlərini tənzimləyən digər mühüm komponentdir. Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər fərdi inkişaf və inkişafa təkan verən dəstəkləyici öyrənmə mühiti yaratmaq üçün birlikdə çalışmalıdırlar. Bu, valideynləri sinif fəaliyyətlərinə cəlb etməklə, şagirdləri qruplarda işləməyə həvəsləndirmək və şagirdlərin dərsdənkənar fəaliyyətlərdə iştirakına imkan yaratmaqla həyata keçirilə bilər (4, s. 13).

Müəllim, şagird və valideyn münasibətlərinin tənzimlənməsinin şəxsiyyət yönümlü təhsil üçün faydalı ola biləcəyi bəzi yollar bunlardır:

Aydın ünsiyyət kanallarının yaradılması: Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər bir-biri ilə effektiv ünsiyyət qurmağı bacarmalıdırlar. Buna müntəzəm olaraq valideyn-müəllim konfransları, xəbər bülletenləri və e-poçtlar kimi aydın ünsiyyət kanalları yaratmaqla nail olmaq olar. Ünsiyyət müəllim, şagird və valideyn münasibətlərini tənzimləmək üçün açardır. Valideynlər övladlarının tərəqqisi barədə məlumatlandırılmalı və hər hansı bir narahatlıq və ya sual yaranarsa, müəllimlə əlaqə saxlamağa təşviq edilməlidir.

Güvən yaratmaq: Etibar hər hansı bir münasibətdə həlledici elementdir və müəllim, şagird və valideyn münasibətləri istisna deyil. Müəllimlər həm şagirdlərlə, həm də valideynlərlə hərəkətlərində və ünsiyyətlərində etibarlı və şəffaf olmalıdırlar.

Valideynlərin iştirakının təşviq edilməsi: Valideynlər övladlarının təhsilində mühüm rol oynayırlar və onların iştirakı övladlarının akademik uğuruna əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Müəllimlər valideynləri övladının tərəqqisi haqqında məlumatlandırmaq və onları məktəb fəaliyyətlərində iştirak etməyə dəvət etməklə, övladının təhsili ilə məşğul olmağa təşviq etməlidirlər.

Şagird muxtariyyətinin təşviqi: Şəxsiyyətyönümlü təhsil müstəqil öyrənənlərin inkişafının vacibliyini vurğulayır. Müəllimlər şagirdlərə təhsilləri ilə bağlı qərarlar qəbul etmələrinə icazə verməklə və onları risk almağa təşviq etməklə, öyrənmələrinə sahiblik etmək imkanları yaratmalıdırlar.

Müsbət sinif mədəniyyətinin təşviqi: Müsbət sinif mədəniyyəti şəxsiyyətyönümlü təhsil üçün vacibdir. Müəllimlər hörməti, əməkdaşlığı və yaradıcılığı təşviq edən təhlükəsiz və inklüziv öyrənmə mühiti yaratmalıdırlar.

Dəstəyin təmin edilməsi: Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər tədris ili ərzində çətinliklərlə üzləşə bilərlər və ehtiyacı olanlara dəstək vermək vacibdir. Müəllimlər suallara cavab vermək və təlimat vermək üçün hazır olmalıdır, valideynlər isə övladlarına emosional dəstək və təşviq verə bilərlər (5, s. 30).

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd edək ki, şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminin qurulması üçün müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsi vacibdir. Müsbət və birgə öyrənmə mühiti yaratmaq üçün bütün maraqlı tərəflər üçün aydın gözləntilərin, təlimatların və standartların yaradılmasını tələb edir. Bu maraqlı tərəflər arasında sağlam və konstruktiv əlaqələr şagirdlərin sosial, emosional və koqnitiv inkişafına kömək edir, onları gələcəyin məsuliyyətli və məşğul vətəndaşları olmağa hazırlayır.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov A.N. Pedaqogika (müxtəsər konspekt və sxemlər). B., Mütərcim, 2017.*
2. *Abbasov Ə.M. Təhsil islahatı və kurikulum. «İbt. Məktəb və məktəbəqədər tərbiyə» j. №1, 2005.*
3. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya. B., 2012.*
4. *Cabbarov R.B. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi. B., 2021.*
5. *Əhmədov H.H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. B., 2020.*

Z.Ə.Piriyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zeyneb_piriyeva92@mail.ru

İBTİDAİ MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARDA ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalə ibtidai məktəbyaşlı uşaqlarda ünsiyyət bacarıqlarının inkişafının aktual problemindən bəhs edir. Sosial bacarıqların inkişafı ibtidai məktəb uşaqların həm məktəbdə, həm də həyatda uğur qazanması üçün çox vacibdir. Müəllimlər müsbət davranışları modelləşdirməklə və uşaqlara sosial səriştənin inkişaf etdirilməsinə kömək etmək üçün rəhbərlik və rəy verməklə sosial bacarıqların inkişafını dəstəkləməkdə mühüm rol oynayırlar. Valideynlər və ailə üzvləri də uşaqlara başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq və müsbət sosial davranışları modelləşdirməklə sosial bacarıqların inkişafına dəstək verə bilərlər. Ümumilikdə, ibtidai məktəb uşaqlarında sosial bacarıqların inkişafı onların ümumi inkişafının və uğurunun mühüm aspektidir.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье рассматривается актуальная проблема развития коммуникативных навыков у младших школьников. Развитие социальных навыков имеет решающее значение для детей младшего школьного возраста, чтобы добиться успеха в школе и в жизни. Учителя играют важную роль в поддержке развития социальных навыков, моделируя положительное поведение и обеспечивая руководство и обратную связь, чтобы помочь детям развить социальную компетентность. Родители и члены семьи также могут поддерживать детей в развитии социальных навыков, взаимодействуя с другими людьми и моделируя позитивное социальное поведение. В целом, развитие социальных навыков у детей младшего школьного возраста является важным аспектом их общего развития и успеха.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Summary

The article deals with the actual problem of development of communication skills in primary school children. Developing social skills is critical for elementary school children to succeed in school and in life. Teachers play an important role in supporting the development of social skills by modeling positive behaviors and

providing guidance and feedback to help children develop social competence. Parents and family members can also support children in developing social skills by interacting with others and modeling positive social behaviors. Overall, the development of social skills in elementary school children is an important aspect of their overall development and success.

Açar sözlər: *ünsiyyət, ünsiyyət bacarıqları, sosial-psixoloji hazırlıq, kiçik məktəbli*
Ключевые слова: *общение, коммуникативные способности, социально-психологическая подготовка, младший школьник*
Key words: *communication, communication skills, socio-psychological preparation, junior high school student*

İbtidai təhsildə Təhsil Standartının tətbiqi, ictimai həyatda və şüurda dəyişikliklər müəllimlərdən məktəblilərin yeni sosial şəraitdə yaradıcılıq və özünü həyata keçirə bilən innovativ şəxsiyyətin inkişafını təmin edən məktəblilərin təhsilini təşkil etmək üçün yeni yollar tapmağı tələb edir. Təhsilin və tərbiyənin aparıcı məqsədi özünü və dünyanı dərk etməyə, inkişaf etməyə və təkmilləşməyə, digər insanlarla və aid olduğu sosial mühitlə səmərəli qarşılıqlı əlaqədə olmaq qabiliyyətinə malik vahid, həyati fəal şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Təhsil və təlim uşağın şəxsiyyətinin inkişafına məqsədyönlü təsir göstərir, fiziki və təbii qabiliyyətlərin inkişafına, şəxsiyyətin əqli, intellektual, yaradıcı inkişafına kömək edir

Ünsiyyət bacarıqları ünsiyyət qurmaq, başa düşmək, asanlıqla ünsiyyət qurmaq bacarığıdır. Onlar linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələrin kompleks istifadəsini, ünsiyyətin dərinliyini və diapazonunu dəyişdirmək qabiliyyətini, habelə digər insanların qeyri-şifahi təzahürlərini şərh etmək qabiliyyətini təmin edir. Ünsiyyət bacarıqları birbaşa qarşılıqlı əlaqə şəraitində formalaşır və insanlar arasında ünsiyyət təcrübəsinin nəticəsidir. Alimlər ünsiyyət bacarıq və bacarıqlarının tərkib hissələrini qeyd edirlər (6, s.179):

- şifahi və yazılı nitqi yaxşı bilmək;
- öz nöqteyi-nəzərini formalaşdırmaq bacarığı;
- öz mövqeyini ifadə etmək bacarığı;
- dil mühitinə uyğunlaşma bacarığı;
- tənqidə adekvat münasibət;
- məhsulunuzu təqdim etmək bacarığı;
- nitq mədəniyyəti;
- istinad ədəbiyyatından istifadə etmək bacarığı;
- materialın məntiqi emalı elementləri ilə məlumatı təkrar istehsal etmək bacarığı (əsas fikri vurğulamaq, məlum və yeni arasında əlaqə yaratmaq).

Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı ibtidai məktəbin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Bu gün ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırmaq və bu bacarıqların formalaşmasında işin nəticələrini nümayiş etdirmək üsulu olan sosial-psixoloji təlim kimi bir üsul fəal şəkildə istifadə olunur.

Təlim qrup işinin unikal üsuludur, çünki o, eyni zamanda tam məxfilik və daxili açıqlığı özündə birləşdirir, fərdi yanaşma və qrup düşüncəsini, müasir şəraitə uyğunlaşmanı, iştirakçıların biliklərindən səmərəli istifadə etməyi özündə ehtiva edir. Müasir dünyada hər bir fərd üçün ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsi son dərəcə vacibdir, çünki digər insanlarla münasibətlər effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığından asılıdır (5, s.106).

Ünsiyyət, hər hansı digər fəaliyyət kimi, uzun bir inkişaf prosesi tələb edir - biliklərin əldə edilməsindən tutmuş bacarıqların inkişafına qədər. Bu hal xüsusi təşkil olunmuş təlim nəticəsində ünsiyyət bacarıqlarının ilkin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən şəxsə yüksək səviyyəyə qalxmağa imkan verir. Uğurlu ünsiyyət yalnız dörd prinsipə əməl olunarsa mümkündür: informativ (bəyanat mənalı olmalıdır), həqiqət (yalnız həqiqəti söylə), aktuallıq (yalnız işə aid olanı söylə), aydınlıq (qısa və aydın danışmaq), lakin onlar sosial və psixoloji təlim vasitəsilə əldə edilə bilər. Qrupda hər bir fərdi iştirakçıya fərdi işdən daha az diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, təlim işinin bir çox üstünlükləri var. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-psixoloji hazırlıq kiçik yaşlı şagirdlərin tərbiyəsində mühüm komponentdir. Sosial-psixoloji təlim uşaqlarda tolerantlıq və empatiyanı inkişaf etdirir, başqaları ilə səmərəli ünsiyyət qurmağı öyrədir və kömək edir. Həmçinin, həmyaşıdları və müəllimləri ilə adekvat qarşılıqlı əlaqə uşaqlara sosial bacarıqları təkmilləşdirməyə imkan verir ki, bu da sonradan başqaları ilə ünsiyyətdə olarkən çox faydalı olur.

Dinləmək və danışmaq bacarığının inkişafına yönəlmiş məşqlər və tapşırıqlar sistemi şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına və inkişafına kömək edir. Bunları etməklə uşaqlar müzakirə aparmağı, yarışmağı, əməkdaşlıq etməyi, dialoq qurmağı, şeirlər, nağıllar, tapmacalar qurmağı öyrənirlər. Hər bir uşağın idrak, yaradıcılıq qabiliyyətlərini, meyillərini aşkar etmək, fərdi çatışmazlıqları aradan qaldırmaq imkanı var: təcrid, qeyri-müəyyənlik, sərtlik. Kiçik yaşlı şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının inkişafı üzrə işin uğuru işin forma və üsullarının seçimindən çox asılıdır. Təcrübə sübut edir ki, ən effektiv iş fərdi və qrup formalarının birləşməsidir. Təlimdə müxtəlif psixoloji oyun və məşqlərdən istifadə təlim prosesini maraqlı və rahat edir. Təlimin məqsədi ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, uşaqların effektiv ünsiyyətinin formalaşdırılması və özünü ifadə etməsidir.

Sosial bacarıq termini nə nəzəri, nə də praktiki məqsədlər üçün dəqiq müəyyən edilməmişdir. Tərifi tərtib edərkən biz müəyyən bir bacarığın dəyərinin necə qiymətləndirilməsi, kimin tərəfindən və kimin xeyrinə olması

kimi məsələləri nəzərə almalıyıq. Uşaqda müəyyən sosial bacarıqların dəyəri bir sıra müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilə bilər:

- böyük qrup rəhbərinin nöqteyi-nəzərindən ümumi qrupun fəaliyyətinə təsiri (məsələn, sinifdə müvafiq sosial bacarıqların müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsi);
- həmyaşıdları baxımından uşağın populyarlığına təsiri;
- uşağın öz sosial səriştəlilik hisslərinə təsiri.

Bu müxtəlif qiymətləndirmə mənbələri dəyərli sosial bacarıqların nəyin təşkil etdiyinə dair ziddiyyətli təriflərə səbəb ola bilər. Məsələn, uşağın həmyaşıdlarının təzyiqinə qarşı müqaviməti qrup rəhbəri tərəfindən pozucu potensialına görə mənfi qiymətləndirilə bilər və həmyaşıdlarının populyarlığına mənfi təsir göstərə bilər. Bu "bacarıq" mütləq uşağın özünün sosial və əxlaqi inkişafı baxımından çox vacib ola bilər. Sosial bacarıqların tədqiqatçıları xüsusi sosial bacarıqların uşağa verdiyi dəyəri birbaşa qiymətləndirməyə cəhd etməmişlər. Əksinə, onlar böyük ölçüdə ya həmyaşıdlıq ölçülərindən və ya dəyərli sosial bacarıq ola biləcəyinə dair böyüklərin ehtimallarından asılı idilər. Sosial bacarıqların tərifi bu müxtəlif perspektivləri əks etdirməlidir. Sosial-psixoloji təlim böyüklərə uşağın yaş xüsusiyyətləri və onunla qarşılıqlı əlaqə, onun rifah dərəcəsi, şəxsi kommunikativ xüsusiyyətləri, habelə davranış və emosional xüsusiyyətləri arasındakı əlaqə haqqında biliklərini genişləndirmək imkanı verir (4, s.45).

Sosial bacarıqlar uşağın inkişafının kritik aspektidir və məktəbdə və həyatda uğur qazanmaq üçün vacibdir. İbtidai məktəbdə uşaqlar həmyaşıdları, müəllimləri və ailə üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqədə sosial bacarıqları inkişaf etdirməyə başlayırlar. İbtidai məktəb uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyin əsas yollarından biri oyundur.

Oyun uşaqlara başqaları ilə ünsiyyət qurmaq, ünsiyyət və problem həll etmək bacarıqlarını məşq etmək, empatiya və perspektiv qəbul etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Oyun həmçinin uşaqlara sosial vəziyyətlərdə uğur qazanmaq üçün vacib olan duyğularını və davranışlarını tənzimləməyi öyrənməyə kömək edə bilər. İbtidai sinif uşaqlarında sosial bacarıqların inkişafının dəstəklənməsində müəllimlər də əsas rol oynaya bilərlər. Sinif fəaliyyətləri vasitəsilə müəllimlər uşaqlara birgə işləməyi, səmərəli ünsiyyət qurmağı və münaqişələri həll etməyi öyrənməyə kömək edə bilər. Müəllimlər həmçinin müsbət sosial davranışları modelləşdirə və uşaqların sosial səriştəsini inkişaf etdirməyə kömək etmək üçün rəy və təlimat verə bilərlər.

Valideynlər və ailə üzvləri də ibtidai məktəb uşaqlarında sosial bacarıqların inkişafına kömək edə bilərlər. Valideynlər və ailə üzvləri uşaqlara başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, müsbət sosial davranışları modelləşdirmək, rəhbərlik və dəstək verməklə uşaqlara məktəbdə və həyatda

uğur qazanmaq üçün lazım olan sosial bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edə bilərlər. Nəhayət, məktəblər ibtidai məktəb uşaqlarında sosial bacarıqların inkişafını dəstəkləmək üçün sosial-emosional öyrənmə proqramları və müdaxilələr təmin edə bilər. Bu proqramlar uşaqlara emosiyalarını tənzimləməyi, effektiv ünsiyyət qurmağı, həmyaşıdları və böyüklərlə müsbət münasibətlər qurmağı öyrənməyə kömək edə bilər. Ümumilikdə, ibtidai məktəb uşaqlarında sosial bacarıqların inkişafı onların ümumi inkişafının və uğurunun mühüm aspektidir. Valideynlər, müəllimlər və məktəblər oyun üçün imkanlar təqdim etməklə, müsbət sosial davranışları modelləşdirməklə, rəhbərlik və dəstək verməklə uşaqlara inkişaf etmək üçün lazım olan sosial bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edə bilərlər.

NƏTİCƏ

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ünsiyyət daha kiçik bir şagirdin inkişafı üçün zəruri şərtdir, fərdin sosial inkişafında ən vacib amillərdən biridir. Ünsiyyət bacarıqları insanın digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaq, alınan məlumatı adekvat şərh etmək, habelə onu düzgün ötürmək bacarığıdır. Bu bacarıqlar gündəlik olaraq bir çox insanla ünsiyyət qurmağınız lazım olan bir cəmiyyətdə çox vacibdir. Qarşılıqlı əlaqənin uğurlu olması üçün ibtidai məktəbyaşlı uşaqlarda ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması məqsədəuyğun olardı. İbtidai məktəb yaşlı uşaqlarda bu bacarıqları formalaşdıran və ətrafdakı insanlarla səmərəli ünsiyyət qurmağa kömək edən sosial-psixoloji təlimdir.

Ədəbiyyat

1. *Ağamalıyev R.A. (1998), "Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar." Bakı: Təhsil, 376 s.*
2. *Ağayev Ə.Ə., "Pedaqoji innovasiyalar probleminə müasir yanaşmalar" Azərbaycan məktəbi. 2013, (6), s.25-32.*
3. *Həsənova X. (2018), "Orta məktəbdə tədrisin aşağı mərhələsində qrammatikanın kommunikativ tədrisi metodikası". 70 səh.*
4. *Байбакова О.Ю., Журавлева С.С., "Становление социально - коммуникативных навыков учащихся начальных классов в ходе реализации программы внеурочной деятельности". 2019, 7(5), стр.42 - 50.*
5. *Дарманян А.С., "Понятие коммуникативных способностей в психологии". 2019, (33), стр.105 - 107.*
6. *Реймер М.В., Яковлева Е.Д. "Развитие коммуникативных навыков учащихся начальных классов на уроках иностранного языка. Вопросы педагогики." 2019, 10(2). стр.177 - 181.*

7. *Фуфарева М.А., "Особенности формирования коммуникативных умений в коллективе младших школьников (первоклассников)." 2019, 49(287), стр.517 - 520.*
8. *Шипицына Л.Н., Защиринская О.В. (2015), "Развитие личности ребенка, навыков общения со взрослыми и сверстниками". 384 стр.*
9. *Combs M.L., Slaby D.A., "Social-skills training with children". 1977, p.161-201.*
10. *Durlak J. A., Weissberg R. P., "A meta-analysis of after-school programs that seek to promote personal and social skills in children and adolescents". 2010, 45(3), p.294-309.*
11. *Foster S. L., Ritchey W. L., "Issues in the assessment of social competence in children". 1979, 12(4), p.625-638.*

Y.T.Atakişili
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yusif.atakishili@mail.ru

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR İŞLƏRİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Bu, onlarda milli və mənəvi dəyərlərin inkişaf etməsi, müsbət keyfiyyətlərin formalaşması üçün əhəmiyyətlidir. Sinifdənxaric işlərin təşkilində, tərbiyə işləri üzrə direktor müavinin üzərinə əsas yük düşür. Şagirdlərin sağlam mühitdə böyümələri, inkişaf etmələri dövlətimizin əsas məqsədlərindən biridir. Məqalədə sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin keçirilməsi, onların əsas məqsədləri, istiqamətləri barədə məlumatlara yer verilmişdir.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕКЛАССНОЙ И ВНЕШКОЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

Внеклассная и внеклассная деятельность очень важна для того, чтобы студенты эффективно проводили свободное время. Это важно для развития национально-нравственных ценностей и формирования в них положительных качеств. В организации внеурочной деятельности основная нагрузка ложится на заместителя директора. Рост и развитие учащихся в здоровой среде является одной из основных целей нашего государства. В статье содержится информация о внеурочной и внеурочной деятельности, ее основных целях и направлениях.

ORGANIZATION OF EXTRA-CLASS AND EXTRA-SCHOOL ACTIVITIES IN GENERAL SCHOOLS

Summary

Extracurricular and extracurricular activities are very important for students to spend their free time effectively. This is important for the development of national and moral values and the formation of positive qualities in them. In the organization of extracurricular activities, the main burden falls on the deputy director. The growth and development of students in a healthy environment is one of the main goals of our state. The article contains information about extracurricular and extracurricular activities, their main goals and directions.

Açar sözlər: *təlim, tərbiyə, dərnək, klub, asudə vaxt, sağlam mühit*
Ключевые слова: *обучение, образование, ассоциация, клуб, свободное время, здоровая среда*
Key words: *training, education, association, club, leisure time, healthy environment*

Azərbaycan Respublikasında təhsil müəssisələrində sinifdənxaric iş və məktəbdənkənar iş anlayışları vardır. Bu anlayışları bəzən bir-biri ilə eyniləşdirsələr də, arasında müəyyən oxşarlıqlar olmaqla yanaşı, fərqlər də vardır. Bütün hallarda bu iki prosesin təşkilinin əsas məqsədi şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli, faydalı keçirmələridir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil müəssisələrinə direktorlar rəhbərlik edir. Bu işdə isə ona direktorun müavinləri kömək edirlər. Sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin də təşkiledicisi sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlər üzrə təşkilatçı olan direktor müavinidir. Onun əsas vəzifəsi, dərsdən sonra aparılan bütün tərbiyə işlərini təşkil etmək və onları düzgün qurmaqla şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələrinə şərait yaratmaqdır. Əsas məqsəd, təşkilatçı fənn müəllimləri və sinif rəhbərləri ilə birlikdə şagirdləri müxtəlif növ sinifdənxaric işlərə cəlb etmək, bundan başqa, məktəbdə fənn dərnəkləri, idman və incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə dərnəklər yaratmaqla bu işə rəhbərləri (fənn müəllimləri, mütəxəssislər və peşəkar valideynləri) cəlb etmək, dərnəklərdə məşğələlərin vaxtında və səmərəli keçməsinə nəzarət etmək, marağa görə klublar («Tarixçilər», «Dəri top» və s), cəmiyyətlər (elmi – texniki, ədəbi – bədii cəmiyyətlər) yaratmaq, fənn, idman, incəsənət, əmək və s. sahələr üzrə yarışlar, müsabiqələr, olimpiadalar, spartakiadalar təşkil etməkdir.

Şagirdlərin sinifdənxaric işlərdə iştirakı iki istiqamət üzrə həyata keçirilir:

1. Əsasən təlim xarakterli keçirilən sinifdənxaric işlər;
2. Marağa görə təşkil olunan sinifdənxaric işlər.

Sinifdənxaric iş - məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə prosesinin bir tərkib hissəsidir. Onu, dərsdən əvvəl (əgər dərslər ikinci növbədə keçilirsə) və ya dərsdən sonra (əgər dərslər birinci növbədə keçilirsə) məktəb kollektivinin üzvləri (məktəbin rəhbər işçiləri, fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri) və ya müxtəlif şagird özünüidarə təşkilatları, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri təşkil edib həyata keçirirlər.

Sinifdənxaric işlərin keçirilməsinin əsas məqsədləri isə şagirdlərdə: əmək tərbiyəsi, əqli tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi, ideya-siyasi tərbiyə, estetik tərbiyə, iqtisadi tərbiyə, fiziki tərbiyə formalaşdırmaqdır.

Sinifdənxaric işlərin şagirdlərin tərbiyəsində, onların vətənpərvər ruhda böyüməsində rolu olduqca böyükdür. Onun təşkili formaları fərdi, qrup,

kollektiv, kütləvidir. Sinifdənxaric iş formalarına misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- İntellekual müsabiqə və yarışların təşkili;
- Müxtəlif tamaşa və rollu oyunların göstərilməsi;
- Tarixi məkanlara, muzeylərə ekskursiyanın təşkili;
- Bayram şənliklərinin keçirilməsi (Milli və dini bayramlar);
- Kitabların müzakirə edilməsi və əxlaqi söhbətlərin aparılması;
- Məktəb daxilində iməciliklərin həyata keçirilməsi və s.

Sinifdənxaric işlərin həyata keçirilməsində dərnəklər xüsusi yer tutur. Dərnəklər - fənn dərnəkləri marağa görə təşkil olunmaqla iki hissəyə ayrılır. Yekunda əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, vətənpərvər, milli-əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan, xeyirxah, mənəvi dəyərlərini bilən, soykökünə sahib çıxan vətəndaşlar yetişsin. Sinifdənxaric tədbirdə şagird müəyyən vəzifəni yerinə yetirmək üçün ona tapşırılan iş üzərində çalışır və o, müstəqil çalışmağa səy göstərir. Bu cəhət şagirdi məsələnin mahiyyətini dərindən dərk etməyə doğru istiqamətləndirir. Şagird daha müstəqil olur, söhbət və mübahisələrə qoşulur və bu iş onun məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini zənginləşdirir. Sinifdənxaric keçirilən tədbirlər şagirdlərin idarəetmə vərdişlərinin formalaşdırılmasına, onlarda əsl azərbaycanlıya xas olan yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Şagirdin asudə vaxtının səmərəli təşkilini təmin etməklə yanaşı, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir, şagirdlərin maraq və tələbatlarını, potensial imkanlarını üzə çıxarır.

Məktəbdənkənar iş də təlim-tərbiyə prosesinin davamı olaraq həyata keçirilir. Burda da əsas məqsəd şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələridir. Könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilən məktəbdənkənar işlər məktəbdənkənar təhsil müəssisələri tərəfindən təşkil edilərək həyata keçirilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin müvafiq təlimatı vardır.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

1. Dərnək və klub işləri;
2. Müxtəlif təmayüllü bölmələrdə aparılan işlər;
3. Mədəni-kütləvi tədbirlərin, idman və incəsənət tədbirlərinin, yarışların keçirilməsi;
4. Müxtəlif müzakirələr, müsabiqələr, ekskursiyalar, gəzinti və turizm işləri;
5. Təlimati-metodiki işlər.

Bu istiqamətlər üzrə təhsil müəssisələri uşaq-gənclər yaradıcılıq evləri, klublar, bədii qiraət, estetik, texniki, ekoloji, turizm və diyarşünaslıq mərkəzləri, uşaq-gənclər və idman mərkəzləri, şahmat məktəbləri.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində tədrisin təşkili həmin müəssisələrin şuraları tərəfindən müəyyən edilir. Bəzi məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə baxaq:

Uşaq-Gənclər inkişaf mərkəzləri - Burada müxtəlif təmayüllü klublar, dərnəklər fəaliyyət göstərir. Əsas istiqamətləri bədi qiraət, rəsm, xor, kukla teatrı, heykəltəraşlıq, rəqs və s.-dir. Burada bütün il ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, idman yarışları, müsabiqələr, sərgilər, bayram şənlikləri, ekskursiyalar keçirilir.

Texniki yaradıcılıq mərkəzləri - Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində əsasən cəlb olunan uşaq, yeniyetmə və gənclərin texniki yaradıcılıq potensialları inkişaf etdirilir və onlar erkən yaşlarından səmərələşdiricilik və ixtiraçılıq işlərinə cəlb olunurlar. Əsasən texniki elmlərlə bağlı olan dərnəklər təşkil olunur. Bu müəssisələrdə məşğul olan məktəblilər ümumtəhsil məktəblərində fizika, kimya, riyaziyyat, informatika, astronomiya dərslərində aldıqları nəzəri bilikləri bu fəaliyyətləri zamanı daha yaxşı mənimsəyirlər.

Gənc turistlər və Diyarşünaslıq mərkəzi - Burada əsasən aparılan işlərin məqsədi tariximizi, soykökümüzü, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətimizi, tarixi yerlərimizi, vətənimizi gənc nəslə, şagirdlərə öyrətmək, vətənimizin flora və faunası haqqında onlara bilik vermək, tarixi abidələrimizi qorumaq, vətənə məhəbbət, sevgi hisslərini daha da möhkəmlətməkdir. Əsas istiqamətləri bunlardır:

1. Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə;
2. Qarabağ Azərbaycandır!;
3. Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır;
4. Azərbaycanın muzeyləri;
5. Azərbaycanın fauna və florası;
6. Azərbaycanın milli parkları və qoruqları;
7. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması.

Uşaq-gənclər şahmat məktəbləri - Burada bir qayda olaraq şahmat dərsləri tədris olunur. Şagirdlərə bu maraqlı oyunun əsas qaydaları öyrədilir və daha sonra şagirdlər rayon və respublika səviyyəli yarışlara cəlb olunurlar.

Ekolji tərbiyə və təcrübəçilik məktəbləri - Şagirdlərin ekoloji maarifləndirilməsi üçün təşkil edilir. Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzlərində kompleks fəaliyyət proqramı üzrə ekoloji dərnəklər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzdə məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili, onların təbiətsevərlik, təbii sərvətlərə qayğı və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, ekoloji kütləvi tədbirlərin keçirilməsi, ekskursiya və ekspedisiyaların təşkili üzrə maraqlı, faydalı tədbirlər təşkil edirlər.

Uşaq-gənclər idman məktəbləri - Xüsusən son zamanlar ölkədə idmana göstərilən qayğının nəticəsi olaraq şagirdlərin idman məktəblərində iştirakı daha da artıb. Şəxsən ölkə başçısı cənab İlham Əliyev idmana böyük qayğı ilə

yanaşır. Gənc nəslin hər tərəfli sağlam böyüməsi üçün mühüm işlər görülür. Respublikanın demək olar ki, hər yerində idman məktəbləri fəaliyyət göstərir. Şagirdlər burada həm asudə vaxtlarını səmərəli keçirir, həm də sağlam şəkildə böyüyürlər. Bu tip müəssisələrdə şagirdlər daha sonra respublika səviyyəli yarışlara aparılır. Ölkəmizdə əsasən cüdo, güləş, karate kimi idman növləri daha çox inkişaf etmişdir.

Yekun olaraq, sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlər:

- Məktəblərdə təlim və tərbiyə prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir edir;
- Təlim və tərbiyə prosesində qazanılmış bilikləri daha möhkəmləndirir və onların real həyatda tətbiqi üçün şərait yaradır;
- Məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli keçməsinə şərait yaratmaqla, onları pis vərdişlərdən uzaqlaşdırır;
- İdman və ya şahmat kimi məktəblər şagirdlərin potensial imkanlarının üzə çıxmasına şərait yaradır, məktəblilərin potensial qüvvələrini, intellektual imkanlarını istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarır, onların yaradıcılıqlarını inkişaf etdirir, öz qüvvələrinə inam yaradır;
- Məktəblilərin elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və s. sahələr üzrə əlavə məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır.

Sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlər şagirdlərin mənəvi, əxlaqi, insani keyfiyyətlərini zənginləşdirir, onların düynagörüşünü artırır, sosiallaşdırır. Bu işlərdə fəal iştirak edən şagirdlərin gələcəkdə lider olma ehtimalı artır. Onlar öz dostları, sinifyoldaşları ilə rahat ünsiyyət qururlar. Bu cəhətdən sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili olduqca vacib və önəmlidir.

Ədəbiyyat

1. *Pedaqogika / R.L.Hüseynzadə, Z.M.Əzizova, S.H.Əliyev, Ü.M.Verdiyeva. – Bakı,- 2021.*
2. *Ağayev, A. Məktəbi idarəetmənin nəzəri və təcrübi məsələlər. -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Azərbaycan məktəbi, -2015.*
3. *Əhmədov, B. Təhsilin keyfiyyətli planlaşdırılması, idarə edilməsi və ölçülməsində yeni tendensiyalar / B.Əhmədov.- Bakı: -Təhsildə İKT, ADPU, -2003.*
4. *Müasir məktəb idarəetməsi və təhsil menecmentliyi. / İ.Hüseynov, A.İsayev A.Zəhra - Bakı: Peşəkar İnkişaf Mərkəzi, -2017.*
5. *İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə. Məktəbin idarə edilməsi. Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2012, 236 səh..*

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün

TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az**, **a_zamanov@mail.ru (müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezisin adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 05.04.2021
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru